

BIBLIOTHECA INDICA:

A

Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.
New Series Nos. 1180, 1189 & 1190

THE ÇATAPATHA BRÂHMAṆA

OF THE WHITE YAJURVEDA

WITH THE

VOL. VI. KANDA VI

CALCUTTA:

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

। शुक्लयजुर्वेदस्य माध्यन्दिनशाखीयम् ।

श्रीमत्सायणाचार्यकृत-'वेदार्थप्रकाश'-नामभाष्येण

सहितम् ।

वङ्गदेशीयास्यायितिकसमितेरनुमत्या व्ययेन च,

सामश्रमीतियशोनामाचार्यसत्यव्रतशर्म्मणा

यथामति संशोध्य सपट्टीकं च सम्पादितम् ।

॥ ६ भा० । ६ का० ॥

(षष्ठकाण्डात्मकः षष्ठो भागः)

कलिकाता-राजधान्याम् ,

१८६५-संवत्समायां सत्ययन्त्रेण यत्नतो मुद्रितम् ॥

॥ अथ सम्पादकोक्तिः ॥

अथैतस्य पञ्चमकाण्डस्याभिधानं मुखासम्भरण मिति। उखा नाम स्थाली, पाकपात्रविशेषः; यस्यां मुखायां मांसानि पच्यन्ते, सोच्यते मांसपचनीति। तद्यथा ऋक्संहितायाम् (१. १६२. १३.)— "यन्नीक्षणं मांस्पचन्या उखाया या पात्राणि यूष्ण आसेचनानि"-इत्यर्द्धर्चः। तस्या उखायाः सम्भरणं सम्पादन मेतस्मिन् काण्डे विहित मतो याज्ञिका एतदुखा-सम्भरण मित्याचक्षते।

तत्सम्भरणप्रकारोपदेशस्त्वितः स्फुटतर माम्नातस्तैत्तिरीयकैः स्वसंहितायाम्। तत्र हि, चतुर्थकाण्डीयप्रथमप्रपाठके एतदीय-मन्त्राः समाम्नाताः, ततः पञ्चमकाण्डीयप्रथमप्रपाठके त्वेत-द्ब्राह्मणानीति। तदत्र सङ्ग्रहश्लोकाः—

"उखासम्भरणे मन्त्राः प्रथमे पाठके श्रुताः।
एकादशानुवाकाः स्युस्तदर्थांस्तु क्रमादमी।
अभ्रयादानम्, मृदाक्रान्तिः, खननं, हरणं तथा।
उखानिर्म्माणसंस्कारौ, सामिधेन्यस्तथाप्रियः।
अग्न्युत्पादो धारणञ्च याज्या इत्यनुवाकगाः"-इति,
"एकादशानुवाकाः स्युरादोऽर्थास्त्वेव मीरिताः।
सावित्राहुतिरभ्रेश्च, स्वीकारः प्रथमे भवेत्।
द्वितीये मृत्खननं गच्छन्नश्वेनाक्रामयेद् भुवम्।

तृतीये तूलकमध्याप्य भूसंस्कारो जलादिभिः।
चतुर्थे तु गर्तं खात्वा सम्भरेच्चर्मपक्षयोः।
पञ्चमे सम्भृता मेतां यज्ञभूमौ समाहरेत्।
षष्ठे तूलां निर्मिमीते सप्तमे संस्करोति ताम्।
अष्टमे पशवो बद्धेरण्यस्य नवमे ऽग्निः।
उक्थं दधीत दशमे— — — —”-इति च।

तस्यैतस्य पाठान्तरादिसम्पादनाय सङ्गृहीताना मादर्श-पुस्तकाना मेवं नामधेयानि कल्पितानि—

क= स्यात्पञ्चशताब्दीपूर्वलिखितं ११९-पत्रात्मकमन्त्यपत्रहीनम्।
ख= स्यात्पञ्चशताब्द्यधिकपूर्वलि० १०५-पत्रात्मकमन्त्यपत्रहीनम्।
ग= डा०-वेबर्-सम्पादितम् (खृ० १८४९-मुद्रितम्) पूर्णम्।
घ= आजमेर-प्रकाशितम् (सं० १९५९-मुद्रितम्) पूर्णम्।
ङ= १९५४-संवल्लिखितं ८०-पत्रात्मकं (क० सं० क०) पूर्णम्।
च= आस्यायिकसमितितो लब्धं (ग० ६०) ८४-पत्रात्मकं पूर्णम्।

षट्स्वेषु चरमपुस्तकमात्र मेतत्कात्यायनीयभाष्यस्येत्यत एवै-तच्छोधनादावतीवायासः स्वीकृतः, तथाप्येतत् सर्वतो निर्दोषता मुपगतं न वेति संशयो मेऽद्यापीति विदुषा मिह क्षमैवाभ्यर्थ-नीयेति शम्॥

कालीकोठा-राजन्वती। सं० १९६५। खृ० १९०८।

श्रीसत्यव्रतशर्म्मा। (आवसथः, सामश्रमी, आचार्यश्च,)

शतपथब्राह्मण-षष्ठकाण्डस्य सूचीपत्राणि ।

॥ अथ प्रपाठकसूची ॥

॥ अथाध्यायसूची ॥

॥ अथ ब्राह्मणसूची ॥

॥ अथ विषयसूची ॥

(१ प्र० १ ब्रा०)

हिरण्यगर्भकर्तृक सृष्टेराम्नानम्। तत्र असदर्थनिरूपणम्, ऋषिशब्दार्थनिरूपणम्, मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियपोषणद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वम्, एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशनम्, सप्तपुरुषसम्मितस्य विराडात्मकस्य चित्याग्नेः शिरसः प्रदर्शनम्, आहवनीयस्य शिरोरूपत्वञ्च। विराडुत्पत्तिः, तस्य चित्याग्निरूपत्वम्, पुनश्चयनोपयुक्तसृष्टेराम्नानम्, तत्र पृथिव्याद्युत्पत्तिवर्णनञ्चेति।

(१ प्र० २ ब्रा०)

वाय्वन्तरिक्षादिसृष्टिः, प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता, इष्टकाशब्दप्रवृत्तिनिमित्तादयः, इष्टकानां मन्त्रैरुपधेयत्वादि, पञ्चेष्टकाविचारः, पश्विष्टकादिवर्णनम्, मृत्तिकादीना मिष्टकासाधनत्वञ्चेति।

(१ प्र० ३ ब्रा०)

चयनोपयुक्ताना भवादीना मष्टरूपाणा माम्नानम्, कुमारोत्पत्तिः, तस्यापराष्टनामानि, संवत्सरपर्यन्तमुख्याग्नेर्धारणविधानञ्चेति।

(१ प्र० ४ ब्रा०)

पुरुषाश्वगोऽव्यजात्मकपञ्चपश्वालम्भनविधिः। तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः, वैश्वानरः पशुपुरोडाशः, काम्यपदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च। ततः अप्सु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, इष्टकाकारण-

कालप्रदर्शनम्, पशुशीर्षोपधानम् इष्टकोपधानम्, पशुशिरःकबन्धसन्धानम्, पशूना सम्न्यात्मकत्वम्, पशुबन्धनार्थं रशनानां विधानम्, पशुष्वेव पश्विष्टकासम्पादनम्, सामिधेनीमन्त्राणां मन्त्राणा मेवैकार्थताप्रतिपादनम्, आप्रीमन्त्राणां प्रदर्शनम्, तेषा मेकाभिधेयत्ताभिधानम्, कुणपसत्त्वदोषपरिहाराय हिरण्यशीर्षोपधानविधिप्रचादिकञ्चेति ॥

———

(२ प्र० १ आ०)

प्रजापतिदेवत्यपशनुष्ठाने सम्प्रदायनामप्रदर्शनम्, प्राजापत्यपशुपक्षप्रदर्शनम्, वायव्यपशुपक्षप्रदर्शनम्, पञ्चपशुस्थाने एकस्यैव वायव्यपशोर्विधानम्, पश्वालम्भकालविधानम्, तत्रोपांशुत्वस्य प्रशंसनम्, अग्निधारणायोखासम्भरणविधिः, चयनसहितसोमयागस्य दीक्षाकालविधिः, पञ्चपशु-प्राजापत्यपशु-वायव्यपशुपक्षेषु क्रमात् सम्पत्तिकथनम्, पशुयागानन्तरं चयनकर्मण्यपि यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसादि, दक्षिणादानविधिश्चेति ।

(२ प्र० २ आ०)

उपधास्यमानानां चितीनां सधिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्तिप्रकारवर्णनम्, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेषप्रदर्शनम्, तत्र चितिशब्दनिरुक्तिश्चेति ।

(२ प्र० ३ आ०)

चयनमन्त्राणां विनियोगाभिधानम्, अषाढाया इष्टकात्वम्, यत् पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायप्राशनं कृतम् तत एव

प्रदेशात् उखायाद्येष्टकाकरणार्थं मृदः आनयनविध्यादि, अनड्‌हा-पुरुषस्य पुरुषप्रतिनिधित्वम्, रासभस्य च गवाश्वोः प्रतिनिधित्वम्, तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनविधानम्, रशनाया-स्त्रिवृत्त्वम्, आहवनीयस्य दक्षिणेऽवस्थापनस्य, अभ्रेः वैणवीत्वादिविधिश्चेति।

(२ प्र० ४ ब्रा०)

पूर्वविहितानां पञ्चपशूना मभिमन्त्रणादिविधान मिति ॥

(३ प्र० १ ब्रा०)

मृदाहरणार्थं ब्रह्माध्वर्युयजमानाना मभिगमनम्, अनड्‌हा-पुरुषनिरीक्षणादि, अश्वपदे आहुतिद्वयविध्यादि, तत्र मन्त्र-द्वयविधिव्याख्यानादि, ततः पिण्डखननविधिश्चेति।

(३ प्र० २ ब्रा०)

मृत्खननमन्त्रद्वयविधानादि, कृष्णाजिनास्तरणम्, तत्र पुष्करपर्णनिधानम्, तत्रैव मृत्पिण्डसम्भरणम्, तदभिमर्शनम्, तत्र मन्त्रादिविधानञ्चेति।

(३ प्र० ३ ब्रा०)

समन्त्रकमृत्पिण्डाभिमर्शनविधानादि।

(३ प्र० ४ ब्रा०)

समन्त्रकोदकनिनयनविध्यादि।

(३ प्र० ५ ब्रा०)

समन्त्रकपश्वपस्वभिमन्त्रणविध्यादि। तत्र, त्रयाणां पशूना मुपरि समन्त्रकं पिण्डधारणविध्यादिकञ्चेति।

(३ प्र० ६ ब्रा०)

मृत्पिण्डे समन्त्रकपलाशपर्णक्वथितोदकसिञ्चनादि । तत्र उदकसेचनम्, फेनासेचनम्, सम्मिश्रणम्, अजलोममिश्रणम्, लोमसम्मिश्रणम्, शर्कराश्मायोरसचूर्णैः सम्मिश्रणम्, ततो मन्त्रविधानादि चेति ।

(३ प्र० ७ ब्रा०)

उखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानविध्यादि, विस्तारिताया निखिलृद उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रविध्यादि, निषेकविदयस्य च समन्त्रं समीकरणविधानम्, उखाया ऊर्ध्वपरिमाणविध्यादि, उखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणविधिः, रास्नाकरणविधिः, बर्त्तीना मन्त्रे स्तनोन्नयनविधिः, उखानिधानविधिः, उखासङ्ख्याविधारादिकचेति ॥

(४ प्र० १ ब्रा०)

अषाढेष्टकाया निर्म्माणम्, उखाया निर्म्माणम्, विश्वज्योतिराख्यानां तिसृणा मिष्टकानां निर्म्माणम्, अधिदैवतं व्याख्यानम्, अध्यात्मव्याख्यानञ्च । अपि यदेतासा मषाढादीनां मन्त्राहृतमहीत्पत्तलम्, यथापाठादिनामवत्त्वम्, यदपि पादमात्रादिपरिमाणवत्त्वम्, तदेतत् सर्वं मितरेष्टकावैलक्षण्य मिति निरूपणम्, अवशिष्टाया मृदो विनियोगाख्यानम्, अश्वशकृद्भिर्धूपनञ्चेति ।

(४ प्र० २ ब्रा०)

उखादिस्थापनार्थं मवटखननम्, तत्र उखादीना मवनि-

धानम्, पचनम्, उपावहरणम्, प्रक्षेपोत्क्षेपयोः कालनियमः, गर्त्तादुद्धरणम्, पात्रे स्थापनम्, पयआसेचनञ्चेति ।

(४ प्र० ३ ब्रा०)

दीक्षणीयाप्रयोगः, हविषोरधिदैवताध्यात्मव्याख्याने, औदग्रभणहोमविधिनिर्वचनादि, सप्तौदग्रभणयजुषां विधिव्याख्यानादि, मुञ्जतृणावस्तरणम्, शणकुलायास्तरणञ्चेति ।

(४ प्र० ४ ब्रा०)

उखाया आहवनीयेऽधिश्रयणम्, प्रज्वलनम्, समिदाधानम्, उखादीनां मातृत्वादिकल्पनाया मुपपत्तिप्रदर्शनञ्चेति ।

(४ प्र० ५ ब्रा०)

द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वविध्यादि, त्रयोदशसमिधां मन्त्राणां विधिव्याख्याने, प्रादेशप्रमाणत्वविधानम्, तदाधाने मन्त्राणां स्वाहाकारान्तताविधानञ्चेति ।

(४ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्वपनकालादिविधिः, व्रतपरिग्रहादि, उखाभेदे प्रायश्चित्तम्, उखाग्न्यनुगमने प्रायश्चित्तम्, सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्तादि चेति ॥

(५ प्र० १ ब्रा०)

रुक्मप्रतिमोकः, रुक्मधारणप्रशंसा, रुक्मधारणप्रकारादि, आसन्द्या औदुम्बरीत्वविधानादि, शिक्यविध्यादि, उखायग्ने-निरुक्तिः, उखाग्नेरिण्डुभ्यां परिग्रहविधानादि चेति ।

(५ प्र० २ ब्रा०)

दक्षप्रतिमुञ्चनप्रकारादि, शिक्यपाशप्रतिमुञ्चनप्रकारादि, सुपर्णोऽसीतिविकृतिमन्वेष्य दृङ्ग्भ्या मन्त्रैः प्रग्रहणं धारणञ्चेति।

(५ प्र० ३ ब्रा०)

विष्णुक्रमणविधिः, विष्णुक्रमणेऽग्नेरुद्यताद्भुनोऽद्रुहणविध्यादि, तस्मादस्याग्नेरवरोहणप्रत्यवरोहणे, तत्र तत्र विहितमन्त्राणां विधिव्याख्याने चेति।

(५प्र० ४ ब्रा०)

वात्सप्रवर्णनादि। तत्रोपस्थानमन्त्रत्रयविधिव्याख्याने, उत्तरमन्त्रेषु तदतिदेशनम्, विष्णुक्रमवात्सप्रयोः जगदुत्पादकतया स्तुतिः, दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयोः समसनविध्यादि, तथा संवत्सरानुष्ठानफलकथनादि, तत्र चरमदिवसकर्त्तव्यनिरूपणादि चेति।

(५ प्र० ५ ब्रा०)

उख्याग्नेर्गार्हपत्यचयनार्थं देवयजनदेशप्रापणादिविधानम्। तत्र पुरावृत्ताख्यानम्, अनोवाहनविधिः, तत्फलकथनञ्च गार्हपत्यचयनदेशं प्रत्यग्नेः प्रणयनम्, अनस उपरि उख्याग्नेः स्थापनादि, पुनस्समिदाधानादिविधानञ्चेति।

(५ प्र० ६ ब्रा०)

भस्मोद्वपनशेषः, अप्सु प्रक्षेपमन्त्रविधिव्याख्याने, अद्भ्यः पुनरेवभस्मादानविध्यादि, उपस्थानविधिः, द्विविधप्रायश्चित्तविधानादिकञ्चेति॥

॥ अथ स्मार्तव्यालोच्यवचनसूची ॥

"आदित्येन दिवं मिथुनं समभवत्" १. २. ४.

"आपोऽब्रुवन् ०—० फेनोऽब्रवीत् ०—० मृदब्रवीत् ०—० सिकताः ०—० शर्कराः ०—० अश्मा ०—० अयः ०—० हिरण्यम् ०—०" १. ३. ६.

"आपो वै जमयोऽह्गो हीदं सर्वं जायते" ५. ६. ३.

"आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वा" ३. ३. २.

"आयुर्वा अग्निरायुरेवैतदात्मन् धत्ते" ५. ३. ७.

"आसुरी माया स्वधया कृतासीति, प्राणो वा असुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता" ४. ४. ६.

"इण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति, असौ वा आदित्य एषोऽग्निः, अहोरात्रे इण्ड्वे अमुं तदादित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति ०—० आभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति" ५. १. २५, २६.

"इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः" ४. ४ ७.

"इन्धो ह वै त मिन्द्र इत्याचक्षते" १. १. २.

"इमे वै लोका गौः" १, १. २५.

"इमे वै लोका रजांसि" २. ३. १८.

"इयं गायत्री" १. १. १५.

"इयं वा अदितिः" ४. २. २.

"इयं वा आसन्दी, अस्यां हीदं सर्वं मासन्नम्" ५. १. १२.

"इयं ह्यग्निः" १. १. १४.

"उत्तर मुद्धि मादधाति०—० द्यौर्ह्येष उद्धि." ३. ७. ४.

"उत्तरस्मिंस्तद्व्याख्याने" ४. १. ७.

"उपांशु वै रेत सिच्यते' २ १ २२

'ऋतव सवत्सर' १ ४ ३६

"एतस्या ह दिशि (वैशान्या) स्वर्गस्य लोकस्य द्वारम्" ४ ४ ४

"एष लोको निधि" ३ ७ ३

"एष ह वा चमहापुरुषो यो न देवानवति न पितृन् न मनुष्यान्" २ ३ २४

"एषा ह नाभि पृथिव्यै यत्रैव एतत् समिध्यते' ४ ५ ८

"एषा ह सवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी, योत्तरैषोत्तमा" २ १ १८

'एषा ह्येभयेषा देवमनुष्याणां दिग् यदुदीची-प्राची" ४ ४ १

"ओषधय •—• एतद्देवानां समृद्ध रूप यत् पुष्पवत्य सुपिप्पला" ३ ५ १७

"ओषधयो वै देवाना पत्न्य ४ २ ४

"को हि प्रजापति" २ १ ५

"क्रन्दतीव हि पर्जन्य" ५ ३ २ [३ ५ १२

"क्षत्र वा चन्वञ्चो वैश्यश्च शूद्रश्चानु रासभो ब्राह्मण ब्रज"

"क्षत्रिय प्रथम यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति •—• ब्राह्मण प्रथम यन्त मितरे त्रयो वर्णा पश्चादनुयन्ति •—• न कदाचन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च वैश्यश्च शूद्रश्च पश्चादन्वित" ३ ५ १३।

"ते हीमे लोका मित्रगुप्ताः" ४. २. १४.
"त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानः" ३. ३. ५.
"त्रिवृद्धि प्रजातिः,— पिता माता पुत्रः" ४. १. ५.
"त्रेधा विहिता हि वाग्,— ऋचो यजूंषि सामानि" ४. १. ४.

"दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यते" ३. ३. १०.
"दश प्राणाः" ५. ६. १२.
"देवानां वै विधा मनु मनुष्याः" ५. ४. ९.
"द्यौर्वै तृतीयं रजः" ५. ४. ५.
"द्वादश मासाः पञ्चर्तवस्त्रय इमे लोका असावादित्य एकविंशः, एष प्रजापतिः" २. १. २.
"द्विः संवत्सरस्यान्नं पच्यते ४. २. ९.

"नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति, तेषा मेतानि ज्योतींषि, नक्षत्रैरेवैना मेतत् पश्यति ४. २. ८.
"नव प्राणाः" ५. ६. १०.
"नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ" ३. २. ५.
"न वा उल्बं गर्भं हिनस्ति" ४. ४. १२.
"न वै जरायुर्गर्भं हिनस्ति" ४. २. २४.
"न वै मित्रः कञ्चन हिनस्ति, न मित्रं कश्चन हिनस्ति" ४.२.१०.
"न वै योषा कञ्चन हिनस्ति" २. ३. ३९.

"पञ्चर्तवः संवत्सरः" ३. ६. १२.

"पर्णकषायनिष्पक्वा एता आपो भवन्ति स्थेम्ने" ३. ६. १.

"परिमण्डलो ह्येष एकविंशतिनिबाधः" ५. १. २.

"पशवो वै पुरीषम्" २. ३. ३८.

"पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्वा गवे अश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय" २. ३. २२.

"पाप्मा वै क्षुधः" ३. १. ८.

"पाप्मा वै वृत्रः" ३. ३. ३.

"पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात्" १. ३. ९.

"पुरुहं नामासुररक्षस आस" ५. ५. १४.

"पुरुषः प्रजापतिः" २. ३. ४.

"पूर्वं स्रुचि मादधाति ०—० अन्तरिक्षं ह्येष उद्धिः" ३. ७. ४.

"पृथिवी ह्येष निधिः" ३ ७. ३.

"प्रजापतिं सप्त मग्निरित्याचक्षते" १. २. १३, २१.

"प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यत्, प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयम्" २. ३. १०.

"प्रजापतिरग्निः" २. १. ३.

"प्रजापतिरेषोऽग्निः उभयस्येतत् प्रजापतेर्यच्च देवा यच्च मनुष्याः" ५. ५. ४.

"प्रजापतिर्वै भरतः स हीदं सर्वं बिभर्ति" ५. ५. १४.

"प्रजापतिर्वै हिरण्यगर्भः" २. २. ५.

"प्रजापतिस्त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत्" २. ३. १०.

"प्रजापतेर्वै शोकादजा समभवत्" ४. २. १६.

"प्राची हि दिगग्नेः" ५. ५. ८. [५. ६. १२.

"प्राणा अग्निः, यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद्"

"यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवत्" १. १. ११.
"यच्चिनोति तस्माच्चितयः" १. २. १८.
"यज्ञो वै मखः" ३. ७. १.
"यज्ञो वै महिमा" २. ३. १८.
"यत् कपाल मासीत् तदन्तरिक्ष मभवत्" १. २. २.
"यत् कपाल मासीत् सा द्यौरभवत्" १. २. ३.
"यत् कपाल मासीत् सा पृथिव्यभवत्" १. १. ११.
"यथा महान्स मध्वानं विमोकं समश्नुवीत तादृक् तत्" ५. ४. १२.
"यदरसदिव स रासभोऽभवत्" १. १. ११.
"यदरोदीत् तस्माद् रुद्रः" १. ३. १०.
"यद्धु भिन्नाये प्रायश्चित्तिकतारकिंस्तदन्वाख्याने" ३. ७. २२.
"यद्वा अस्ये यतं विलिष्ट मङ्गिर्वै सन्धीयते" ३. ४. १.
"यैव प्रथमा वित्ता सा महिषी" ४. १. १.
"येषु वनस्पतिपूर्ग् यो रस उदुम्बरे तं दधाम" ४. ५. ३.
"योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय" ३. ३. १०.
"योनिर्मुञ्जाः, यथा जरायु, उल्वं घृतं, गर्भं समित्" ४. ४. १५.
"योनिर्वै पुष्करपर्णम्" ३. २. ७.
"योनिर्ह्येतदङ्गेः समुद्र मभितः पिन्वमानम्" ३. २. ८.
"यो याव कर्म करोति स एव तस्योपचारं वेद" ४. २. १७.
"यो वै पुत्राणां राध्यते तेन पितरं पितामहं पौत्रमाप्नुते"१.२.१९
"योषा वै सिनीवाली एतद्धु वै योषायै समृद्धं रूपं यत् सुकपर्दा
सुकुरीरा स्वौपशा समर्द्धयति" ३. ६. १०.

"रश्मयो वा एतस्य निर्बाधाः" ५. १. २.

"रश्मयो वा एतस्याश्वय:" २. ४. १०.

"रसो वै मधु, रसवतीरयज्ञत्वाय" २. ४. २.

"रुद्र:, सर्व:, पशुपति:, उग्र:, अशनि:, भव:, महान् देव:, ईशान:, तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि, कुमारो नवम:"।

"अग्निर्वै रुद्र:, आपो वै सर्व:, ओषधयो वै पशुपति:, वायुर्वा उग्र:, विद्युद्वा अशनि:, पर्जन्यो वै भव:, प्रजापतिर्वै चन्द्रमा:, प्रजापतिर्वै महान् देव:, आदित्यो वा ईशान:" १. १. १०—१८।

"रेतो वा आज्यम्" २ १. १८.

"रोहितो ह्यग्नेरश्व:" ४. ५. ४.

"रौद्रा वै पशव:" ४. ४. ७.

"लोम त्वङ् मांस मस्थि मज्जा ता एवैता: पञ्चचितय:" १.२.१७.

"वर्षो वा आज्यम्" २. १. १८।

"वर्षो वै पशव:" १. ५. ६.

"वरुणा वै यज्ञे वस्तु:" १. ४. ८; ७. १२.

"वाक् पुष्करपर्णम्" १. २. ७.

"वाग्वा अग्नि: प्राण इन्द्र: (इन्द्राग्नी)" १. २. २८.

"वाग् वा इदं कर्म, प्राणो वाचस्पति:" २. ३. १९.

"वाग्वै दध्यङ्ङाथर्वण:" २. १. २.

"वाग्वै धिषणा" ४. २. ५.

"वाग्वै मन्त्र:" १. २. ०.

"वा एतस्तान् (रश्मीन्) एतदेतदाह" २. ४. १०.

"वायुनान्तरिक्षं मिथुनं समभवत्" १. २. ३.
"वायुर्वै वसुरन्तरिक्षसत्" ५. ३. ११.
"वारुणो वै पाशः" ५. ३. ८.
"विष्णुर्यज्ञः विष्णुर्हि भूत्वाक्रमते" ५. २. ११—१६.
"हत्वं पाप्मानम्" २. १. १८.

"शतया हि स्वर्गं लोकं नेति" ६. ३. १४.
"शाणो दक्षपाशः" ५. १. ७.

"संवत्सरः प्रजापतिः" २. १. ५.
"संवत्सरा ऋतवः" १. ४. २६.
"संवत्सरो वा अग्निर्वैश्वानरः" ४. ३. २०.
"स एतान् पञ्च पशूनपश्यत्—पुरुषं मश्वं गा मविं मजम्"
"स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत्" १. ४ ३. [१. ४. २.
"स एषोऽग्निरेव यत् क्रमुकः" ४. ४. ११.
"समतय्य एता देवताः" ४. १. १७.
"समर्त्तवः संवत्सरः" ४. ३. १४ ; ४. ७.
"सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः" १. ३. २०.
"सवितैषोऽग्निः" २. २. ६. [१. ४. ७.
"स शीर्षाण्येवोत्क्रम्योपाधत्तायेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावत्"
"सा चतुस्तना भवति। चतुस्तना हि गौः, तां हैके द्विस्तनां कुर्वन्ति, अयो अष्टस्तनाम्। न तथा कुर्याद्। ये वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तनाः, अनुपजीवनीयतरा वा अस्यैते अनुपजीवनीयतराद्ध हैनां तें कुर्वते। अथो

इ ते न वा कुर्वते, शुनो वा, अविं वा, वडवां वा।
तस्मात् तथा न कुर्यात्" २. ७. १८.

"सोमो वै पर्णः" २. ६. १.

"सोमो वै पलाश." ४. ५. ७.

"स्वर्गो वै लोको नाक." ३. १. १४.

"हिरण्य ममृतम्" १. १. २.

॥ अथ कण्डिकासूची ॥

कर्म	प्र०	ब्रा०	क०	कर्म	प्र०	ब्रा०	क०
सुक्कुलायास्तरणम	४	३	२२	विष्णुक्रमणम	५	२	१०
स्रुग्योक्त्रेण पशुना बन्धन	३	४	७	विष्णुक्रमवात्सप्रयो कर्म	५	४	[illegible]
स्विष्टकृतोर्द्धाधोनयने	२	४	१०	वैश्वानरद्वादशकपालेष्टि	४	३	१
स्विष्टकृदभिमर्शनम	३	३	१	श्रुवकुलायास्तरणम्	४	३	२४
याज्यानुवाक्यापाठ	१	४	३६	शिक्यपाशप्रतिमुञ्चनम्	५	२	४
हविर्भ्युपरि पिण्डधारणम	३	५	८	शिक्यवत्सपाशोन्मोचनम्	५	३	८
रुक्मप्रतिमुञ्चनम्	५	२	२	शिक्यवत्या आसन्द्या			
रुक्मप्रतिमोक	५	१	१	उखायाः सम्भरणम्	५	१	१६
(रुद्राष्टमूर्तिकथादि)	१	३	९—१९	षष्ठसमिदाधानम	४	५	८
वनीवाहनम्	५	५	२	सप्तमसमिदाधानम	[illegible]	५	९
यथास्वविधौ याज्यानुवाक्ये	२	१	१२	समिदाधानादिकम	५ ५	५	१२
वल्मीकवपया पिण्डच्छादनम्	३	१	५	सामिधेनीकरणम	१	४	२१
वाल्मीकोपस्थानम्	५	४	१	स्वयमातृण्णेष्टकाकर्म	२	१	१
विधृत्योस्तिर्या निधानम	४	१	३	हिरण्मयपुरुषोपधानम्	१	४	३८
विधृत्योस्तिरश्च्यवधानम्	४	२	४	हिरण्यशकलद्वयनिधानम्	१	४	४०

॥ अथ ऋषिनामसूची ॥

नाम	प्र०	ब्रा०	क०	नाम	प्र०	ब्रा०	क०
अत्काप्यः	१	२	२४	माहित्थि	२	१	१०
आषाढिः	१	४	३७	श्यापर्ण	१	४	३९
चरका	२	१ १	१०	सायकायन	१	४	३९
ताण्ड्यः	१	२	२५	सौश्रोमतेय	१	४	३७

ॐ

॥ शतपथब्राह्मणम् ॥

॥ अथ ॥

॥ षष्ठकाण्डम् ॥

॥ अथ प्रथमः प्रपाठकः ॥

॥ प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ अपिच प्रथमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ हरिः ॐ ॥

असद्वा ऽइदमग्र ऽआसीत्। तदाहुः किं तदसदासीदित्यृषयो वाव ते ऽग्रेऽसदासीत्तदाहुः के त ऽऋषय इति प्राणा वा ऽऋषयस्ते यत् पुरास्मात् सर्व्वस्मादिदमिच्छन्तः श्रमेण तपसारिषंस्तस्मादृषयः ॥ १ ॥

स यो ऽयं मध्ये प्राणः। एष एवेन्द्र*स्तानेष

* 'एवैन्द्र'—इति वा।

प्राणान्मध्यत इन्द्रियेणैन्द्ध यदैन्द्ध तस्मादिन्ध इन्धो ह वै तमिन्द्र इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवास्त इद्धाः सप्त नाना पुरुषानसृजन्त * ॥ २ ॥

ते ऽब्रुवन् । न वा ऽइत्थꣳ सन्तः शक्ष्यामः प्रजनयितुमिमान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त ऽएतान्सप्त पुरुषानेकं पुरुषमकुर्वन् यदूर्ध्वं नाभेस्तौ द्वौ समौब्जन्यदवाङ् नाभेस्तौ द्वौ पक्षः पुरुषः पक्षः पुरुषः प्रतिष्ठैक आसीत् ॥ ३ ॥

अथ यैतेषाꣳ सप्तानां पुरुषाणां श्रीः † । यो रस आसीत्तमूर्ध्वꣳ समुदौहंस्तदस्य शिरो ऽभवद् यच्छ्रियꣳ समुदौहंस्तस्माच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन् प्राणा अश्रयन्त तस्माद्वेवैतच्छिरोऽथ यत् प्राणा अश्रयन्त तस्मादु प्राणाः श्रियोऽथ यत् सर्वस्मिन्नश्रयन्त तस्मादु शरीरम् ॥ ४ ॥

स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत् । स यः स

---

* '॰सजन्त'—इति ग, '॰सृजन्त'—इति घ।

† 'श्रीः'—इति ग।

पुरुषः प्रजापतिरभवदय मेव स यो ऽय मग्नि-श्चीयते ॥ ५ ॥

स वै सप्तपुरुषो भवति । सप्त पुरुषो ह्ययं पुरुषो यच्चत्वार आत्मा त्रयः पक्षपुच्छानि चत्वारो हि तस्य पुरुषस्यात्मा त्रयः पक्षपुच्छान्यथ यदेकेन पुरुषेणात्मानं व्वर्द्धयति तेन व्वीर्य्येणाय मात्मा पक्ष-पुच्छान्युद्यच्छति * ॥ ६ ॥

अथ यश्रिते ऽग्निर्निधीयते † । यदेवैतेषाꣳ सप्तानां पुरुषाणाꣳ श्रीर्यो रसस्त मेतदूर्द्ध्वꣳ समुदूहन्ति तदस्यैतच्छिरस्तस्मिन्नेतस्मिन्त्सर्व्वे देवाः श्रिता अत्र हि सर्व्वेभ्यो देवेभ्यो जुह्वति तस्मा-देवैतच्छिरः ‡ ॥ ७ ॥

सो ऽयं पुरुषः प्रजापतिरकामयत । भूया-न्त्स्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत् स तपो ऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव प्रथम मसृजत त्रयीमेव व्विद्याꣳ सैवास्मै प्रतिष्ठाभवत् तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठेति तस्मादनूच्य प्रतितिष्ठति

---

* '॰न्युद्यच्छति'—इति क ।

† '॰ते'—इति ग ।

‡ '॰च्छिरः'—इति ग ।

प्रतिष्ठा ह्येषा यद् ब्रह्म तस्यां प्रतिष्ठायां प्रतिष्ठितो ऽतप्यत * ॥ ८ ॥

सो ऽपो ऽसृजत । वाच एव लोकाद्वागेवास्य साऽसृज्यत सेदꣳ सर्व्वं माप्नोद्यदिदं किञ्च यदाप्नोत् तस्मादापो यदवृणोत्तस्माद्वाः † ॥ ९ ॥

सो ऽकामयत ‡ । आभ्यो ऽद्भ्यो ऽधि प्रजायेयेति सो ऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशदस्त्वित्यस्तु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ततो ब्रह्मैव प्रथम मसृज्यत त्रय्येव विद्या तस्मादाहुर्ब्रह्मास्य सर्व्वस्य प्रथमज मित्यपि हि तस्मात् पुरुषात् ब्रह्मैव पूर्व्व मसृज्यत तदस्य तन्मुख मेवासृज्यत तस्मादनूचान माहुरग्निकल्प इति मुखꣳ ह्येतदग्नेर्यद् ब्रह्म § ॥ १० ॥

अथ यो गर्भो ऽन्तरासीत् ‖ । सो ऽग्निरसृज्यत ¶

* 'ऽतप्यत'—इति ग ।

† 'तस्माद्वाः'—इति ग ।

‡ 'ऽकामयत'—इति क, ख ।

§ 'ब्रह्म'—इति क, ख । 'ब्रह्म'—इति ग । 'ब्रह्म'—इति घ, ङ ।

‖ '॰दासीत्'—इति ग । '॰दासीत्'—इति घ ।

¶ 'सोऽग्निरसृज्यत'—इति ङ पुस्तकमात्रे, इदं च डा॰-वेबरमहोदयेनापि ।

स यदस्य सर्व्वस्याग्र मसृज्यत तस्मादग्रिरग्रिर्ह * वै त मग्निरित्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदश्रु संक्षरित मासीत् सोऽश्रुरभवदश्रुर्ह वै त मश्व इत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यदरसदिव स रासभोऽभवदथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत् सोऽजोऽभवदथ यत् कपाल मासीत्सा पृथिव्यभवत् † ॥ ११ ॥

सोऽकामयत ‡। आभ्योऽद्भ्योऽधीमां प्रजनयेय मिति तां संक्लिश्याप्सु प्राविध्यत्तस्यै यः पराङ् रसोऽत्यक्षरत्स कूर्मोऽभवदथ यदूर्ध्व मुदौक्ष्यतेदं तद्यदिद मूर्ध्व मद्भ्योऽधि जायते सेयं सर्व्वाप एवानुव्यैत्तदिद मेक मेव रूपं समदृश्यताप एव § ॥ १२ ॥

सोऽकामयत। भूय एव स्यात् प्रजायेतेति सोऽश्राम्यत्स तपोऽतप्यत स श्रान्तस्तेपानः फेन

* 'तस्मादग्रिरग्निर्ह'—इति ङ।

† 'भवत्'—इति ग।

‡ 'ऽकामयत'—इति ग, घ।

§ 'एव'—इति ग।

मसृजत सोऽवेदन्यद्वा ऽएतद्रूपं भूयो वै भवति श्राम्यात्येवेति स श्रान्तस्तेपानो मृदᳪ शुष्कापमूषᳪ सिकताᳪ शर्करामश्मानमयो हिरण्यमोषधिवनस्पत्यसृजत तेनेमां पृथिवीं प्राच्छादयत् ॥ १३ ॥

ता वा ऽएता नव सृष्टयः। इयमसृज्यत तस्मादाहुस्त्रिवृदग्निरितीयᳪ ह्यग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते * ॥ १४ ॥

यभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति। तद् भूमिरभवत्ता मप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् सेयᳪ सर्व्वा कृत्स्ना मन्यमानागायद् यदगायत् तस्मादियं गायत्र्यथो ऽआहुरग्निरेवास्यै पृष्ठे सर्व्वः कृत्स्नो मन्यमानो ऽगायद्यदगायत्तस्मादग्निर्गायत्र इति तस्मादु हैतद्यः सर्व्वः कृत्स्नो मन्यते गायति वैव गीते वा रमते † ॥ १५ ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

---

* '०श्चीयते'—इति क, ख। '०चीयते'—इति ग, घ।
† 'रमते'—इति क, ख, 'रमते'—इति ग।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
यं नत्वा कृतकृत्याः स्युस्तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥
यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे , तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

हिरण्यगर्भकर्तृकेव सृष्टिराम्नाता—"असद्वा इदमग्र आसीदिति *। 'अग्रे' प्रपञ्चसृष्टेः पुरा 'इदं' जगत् 'असत्' अव्याकृतनामरूपम् 'आसीत्'। श्रुतिः स्वय मेव ब्रह्मवादिविचारमुखेन असदर्थं निरूपयति— "तदाहुः किं तदासीदिति। 'तत्' तदानीं 'किम् असत् आसीत् इति' इदानीन्तनानां ब्रह्मवादिनां विचारः। 'अग्रे' सृष्टेः पुरा 'असत्' 'ते' प्रसिद्धाः 'ऋषयो वाव' ऋषय एव 'आसीत्'।

---

* इहैवोपरिष्टात् (१०. ६. ५=बृ० उप० १ अ०) पुनरिदमाम्नायते—"नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, मृत्युनैवेदमावृतमासीत्"—इत्यादि।

छान्दोग्यब्राह्मणे त्वेवं श्रुतम्—"सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एकमेवाद्वितीयम्। तद्धैक आहुः। असदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्। तस्मादसतः सज्जायेत।१। कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच, कथमसतः सज्जायेतेति। सत्त्वेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्।२। तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत"—इत्यादि ६ प्र० २ ख० १—३।

एवमार्चाम्नाये चैवमादयः पर्यालोच्याः—

"नासदासीन्नो सदासीत्तदानीं नासीद्रजो नो व्योमा परो यत्।
किमावरीवः कुह कस्य शर्मन्नम्भः किमासीद्गहनं गभीरम्॥
न मृत्युरासीदमृतं न तर्हि न रात्र्या अह्न आसीत्प्रकेतः।
आनीदवातं स्वधया तदेकं तस्माद्धान्यन्न परः किञ्चनास॥

—इत्यादयः ऋ० सं० १०, १२९, १—७।

ऋषिशब्दार्थं प्रश्नोत्तराभ्यामाह— "तदाहुः के ते ऋषय इति।" 'ऋषयः प्राणा वै' अतः सृष्टेरग्रे एव 'असत्' केवलं लिङ्गशरीरमेवासीदित्यर्थः। प्राणानामृषिशब्दवाच्यत्वे प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— "ते यत्पुरेति।" 'यत्' यस्मात् कारणात् 'अस्मात्' जगतः 'पुरा' 'इदं' सर्वमेव जगत् 'इच्छन्तः' 'श्रमेण', 'तपसा' तपोरूपेण क्लेशेन पर्यालोचनेन 'आरिषन्' प्रापन्। "ऋषी गतौ" *, सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः; ज्ञानवन्तः। 'तस्मात्' 'ऋषयः' इत्युच्यन्ते। "ऋषिर्दर्शनात् स्तोमान् ददर्शेत्यौपमन्यवः"–इति हि यास्कः † ॥ १ ॥

मध्यमप्राणस्य सर्वेन्द्रियदीपनद्वारा इन्द्रशब्दवाच्यत्वमाह— "स योऽयमिति।" एतेषां प्राणानां 'मध्ये' 'यः' प्राणः, 'एष एव इन्द्रः' इत्युच्यते। तत्र प्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनम्— "तानेष प्राणान्मध्यत इति।" मध्यप्रदेशे स्थितः प्राणः 'इन्द्रियेण' इन्द्रशब्दवाच्येन स्वधर्मेण 'ऐन्ध'। "ञि इन्धी दीप्तौ" ‡ लङि रूपम्। स्वधर्मप्रकाशेन स्वस्वव्यापारसमर्थानकरोदित्यर्थः। 'तस्मात्' इन्धनसम्बन्धात् 'इन्द्र इति' उच्यते; देवानां परोक्षनामप्रियत्वात्। प्राणस्य हि वागादीन्द्रियेषु स्वांशसद्भावः। एतस्यैव पोषकत्वद्योतकमाम्नातम्—

"या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता, या श्रोत्रे, या च चक्षुषि।
या च मनसि सन्तता, शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः"–इति §।

'ते इद्धाः प्राणाः सप्त', 'नाना' नानाविधान् 'पुरुषान्' शरीराणि प्राधान्येन 'असृजन्त' ॥ २ ॥

---

* तु० प० ६ पा०। † निरु० २. ३. २।
‡ रु० आ० १० पा०। § प्रश्न० उप० २. १२।

"तेऽब्रुवन्निति। 'ते' ऋषयः एकैकस्यास्यप्रधानानि सप्त शरीराणि सृष्ट्वा परस्परम् 'अब्रुवन्'। 'इत्थम्' एकैकप्रधानशरीराः 'सन्तः' अचाक्षुष मिमं स्थूलं जगदुत्पादयितुं 'न शक्ष्यामः' न समर्था भवामः; अचक्षुषो वचनव्यापाराभावात्, अवचनस्य च दर्शनाभावात्। एव मिन्द्रियाणां प्रतिनियतव्यापारत्वाद् भिन्नशरीरत्वे कर्मकर्तृत्वं नोपपद्यत इति। अतः 'एकं पुरुषं' सर्वेन्द्रियाश्रयं 'करवामेति' समालोच्य, 'एतान् सप्त पुरुषान्' 'एकम्' एव 'पुरुषम्' 'अकुर्वन्' अकार्षुः।

एकस्मिन् पुरुषे सप्तपुरुषसन्निवेशं दर्शयति— "यदूर्ध्व मिति। 'नाभेरूर्ध्वम्' 'यत्' अस्ति, तत्र 'द्वौ' पुरुषौ 'समौब्जन्'। "उब्ज आर्जवे", "अर्जने"–इति केचित् *। अर्जितवन्तः, स्थापितवन्तः। 'नाभेः' 'अवाङ्' अधस्तनम्, तत्र 'द्वौ' पुरुषौ समौब्जन् इति मध्ये देहे चत्वारः पुरुषाः सम्पन्नाः। द्वौ पुरुषौ दक्षिणोत्तरपक्षौ सम्पन्नौ। 'एकः पुरुषः' 'प्रतिष्ठा' पुच्छ मासीत्। एवं सप्तभिः पुरुषैः शिरोवर्जितस्य एकपुरुषस्य निष्पादनम् ॥ २ ॥

शिरसो जननं दर्शयति— "अथ यैतेषा मिति। 'एतेषां' पुरुषाणां 'श्रीः' श्रीभूतः 'यः' 'रस' सारः 'आसीत्', 'तम्' 'ऊर्ध्वम्' उपरिभागे 'समुदौहन्' समुदित मकार्षुः, स एकीभूतः सारः 'अस्य' पुरुषस्य 'शिरः अभवत्'; 'तस्मात्' श्रीसमुद्वहनात् 'शिरः'–इति शब्द-निष्पत्तिः। प्रकारान्तरेण शिरःशब्दनिर्वचन माह— "तस्मिन्निति। 'तस्मिन्' श्रीसमुद्वहनेन निष्पादिते शिरसि 'प्राणाः' चक्षुरादीन्द्रियाणि 'अश्रयन्त' श्रितानि,

---

* तु० प० २२धा०।

'तस्मात्' प्राणसंश्रयणात् 'शिरः' इत्युच्यते ; यस्माच्छिरसि 'प्राणा अश्रयन्त', 'तस्मात्' प्राणाना मपि श्रीत्वम्। "श्रिञ् सेवायाम्"-इत्यस्मात् * व्युत्पत्तेः। 'यत्' यस्माच्च 'एतस्मिन्' सर्वस्मिन् देहे ते सर्वेऽपि 'अश्रयन्त', 'तस्मात्' देहोऽपि 'शरीरम्' उच्यते। अत्र पूर्वोक्ताद्धेतोः शरीरशब्दव्युत्पत्तिः कार्या ॥ ४ ॥

"स एव पुरुष इति। 'सः' एषः 'पुरुषः' सप्तभिर्निष्पन्न एकः पुरुषः 'प्रजापतिः' विराट् अभूत्। एवं लिङ्गशरीराभिमानिहिरण्यगर्भकर्तृका विराडुत्पत्तिरुक्ता। तस्य विराजोऽग्निरूपता माह— "स यः पुरुष इति। 'स प्रजापतिः' एव 'अयं' चीयमानः 'अग्निः' इत्यर्थः ॥ ५ ॥

तदेव साम्य माविःकरोति— "स वै सप्तेति। 'सः' चीयमानः अग्निः सप्तपुरुषसम्मितो भवति, 'हि' यस्मात् 'अयं पुरुषः' प्रजापतिः सप्तपुरुषात्मकः। तस्य सप्तपुरुषात्मकत्व मिदानीं मुक्तम्, तच्चीयमानाग्नावपि स्फोरयति †— "यच्चत्व[illegible] इत्यादिना। हिरण्मयः शकुनिः शब्दनामेति पक्षित्वेन नि[illegible]पणात् पुच्छशब्दव्यवहारः। चित्याग्नेः सप्तपुरुषीयपुच्छत्वं दर्शयिष्यते ‡। आपस्तम्बेनाप्युक्तम्— "तदु ह वै सप्तविध मेव चिन्वी[illegible] सप्तविधो वाव प्राकृतोऽग्निः"-इति §।

"अथ यदेकेनेत्यादेरय मर्थः— 'यद्' यस्मात् 'आत्मानं' मध्यदेशं पक्षपुच्छेभ्यः पुरुषत्रयसम्मितेभ्योऽपि 'एकेन पुरुषेण वर्द्ध-

---

* भ्वा० प० ५८७ धा०।

† 'स्फुर स्फुरणे' तु० प० १०८ धातोर्णिचि रूपम्।

‡ १० का० १ अ० २ ब्रा० ४ क० द्रष्टव्यम्।

§ आप० श्रौ० सू० १६ १७. १६।

यति', तस्मात् 'अय मात्मा' चतुःपुरुषसम्मितत्वात् स्वेन 'वीर्येण', 'पक्षपुच्छान्' प्रयच्छति खलु ॥ ६ ॥

एवं विराडात्मकस्य सप्तपुरुषसम्मितस्य चित्याग्नेः शिरो दर्शयितुं माह— "अथ यश्चितेऽग्निर्निधीयत इत्यादि। 'चिते' इष्टके, चितेऽग्नौ। 'अग्निः' आहवनीयोऽभिधीयते। 'या वा एतेषां सप्तानां पुरुषाणां श्रीः', 'यः' च 'रसः', स एवाय मग्नि-रित्यध्याहारः। 'एतद्' अग्निं चित्याग्नौ 'तम्' आहवनीयम् 'ऊर्द्ध्वं' समुद्वहन्ति' चित्याग्नेरग्न्यात्मकत्वात् तत्र निधीयमान-स्याग्नेर्हिरण्यगर्भात्मत्व मित्यर्थः। एतन्मेवेतरेषिणः समामनन्ति— "एवं ह्येव बह्वृचा महदुक्थे मीमांसन्ते, एत मग्नावध्वर्यवः, एतं महाव्रते छन्दोगाः"–इति।

आहवनीयस्य शिरोरूपत्व मिदानीं माह— "तदस्यैतच्छिर इति। 'अस्य' चित्याग्नेः एषः आहवनीयः 'शिरः' इत्यर्थः। अत्र शिरःशब्दस्य प्रवृत्ति माह— "तस्मिन्नेतस्मिन् सर्वे देवाः श्रिता इति। 'तस्मिन्' शिरोरूपे आहवनीये सर्वे देवाः श्रिताः। अत्र कथं देवानां श्रयणम्? तदाह— "अत्र होति। 'अत्र' अग्नौ 'सर्वेभ्यो देवेभ्यः' 'जुह्वति', 'तस्मात्' अग्निः श्रयणा-श्रयत्वात् अस्य 'शिरः' इत्यर्थः ॥ ७ ॥

एवं विराडुत्पत्तिः, तस्यैव चित्याग्निरूपत्वं चोक्ता, तत्स-म्बन्धिनां चयनोपयुक्तां सृष्टि माह— "सोऽय मिति। 'सः पुरुषः प्रजापतिः' एक एव सन् एवम् 'अकामयत' 'भूयान्' 'स्याम्' भवेय मिति। भवनम् उत्पत्तिः, अग्निना न घटत इति तदाह— 'प्रजायेय' स्वय मेवोत्पद्यमानो भवेयम् 'इति' काम-

यित्वा 'सः' 'अश्राम्यत्'। "श्रमु तपसि खेदे च" *। 'स तपोऽतप्यत' कथ मुत्पद्येयेति विचारितवानित्यर्थः। तपःपर्यालोचनेन 'स' 'ब्रह्मैव' 'प्रथमं' सृष्टवान्। 'तेपानः'—इति तपेर्लिटः कानचि रूपम्। ब्रह्मशब्दार्थं माह— "त्रयी मिति। 'सैव' त्रयी विद्या 'अस्मै' प्रजापतेः 'प्रतिष्ठा' जाता, उत्तरसृष्टेरालम्बनं जात मित्यर्थः। प्रतिष्ठारूपत्व मेव विशदयति— "तस्मादाहुरिति। यतः 'सर्वस्य' त्रयी विद्या 'प्रतिष्ठा', 'तस्मात्' त्रयीम् 'अनूच्य' अधीत्य अनुष्ठाय च 'प्रतितिष्ठति'। "तस्या प्रतिष्ठाया मित्यादि स्पष्टम् ॥ ८ ॥

"सोऽय इति। अथ 'सः' प्रजापतिः स्वय मेवोत्पद्य पुनः पर्यालोच्य 'वाचोलोकात्' उच्चारकात् मुखात् 'अपः' अनुपलक्षितानि पञ्च स्थूलभूतानि सृष्टवान्। विद्याध्ययनस्थानादुद्भूतत्वात् वाणीव सृष्टेत्यर्थः। अनेनापां वाक्शब्दव्यवहार्यत्व मुक्त मिति मन्तव्यम्। अप्शब्दनिर्वचन माह— "सैव मिति। 'सा' वाक् सर्वव्यापकत्वात् 'आपः' उच्यन्ते, जगदावरणाद्वाप्तासां वाःशब्दवाच्यत्वम्। इत्यौत्तरवम्मी वाःशब्दः ॥ ९ ॥

"सोऽकामयतेति। "आभ्योऽद्भ्योऽधिप्रजायेयेति' विचार्य 'त्रय्या विद्यया सह' स्रष्टाः 'अपः' प्रविष्टवान्। 'ततः आण्डं समवर्तत'। 'तत् आलु इति अभ्यमृशत्'। अस्त्विति शब्दो वस्यभावदृष्टिनिर्देशार्थः। 'अस्तु इति' अभ्यमाव्यमकारेण भवतु, 'भूयः' बहुलत्व 'अस्त्विति' विचारं प्रजापतिरेतदण्ड मभिलक्ष्य 'ब्रवीत्'। यस्मात् प्रथमं मुखाद् ब्रह्मोच्चारिता, तस्मात् 'ब्रह्म' वेदः प्रथम मुत्पन्नः। अतः प्रथमोत्पन्नं वेदं योऽधीते तदर्थं

* दि० प० १०२ धा०।

मनुतिष्ठति च, तम् 'अनूचान मग्निकल्प इति आहुः'। 'हि' तस्मात् 'अग्नेः' चित्याग्निरूपस्य प्रजापतेः 'ब्रह्म' वेदो 'मुखं' भवति ॥ १० ॥

"अथ यो गर्भ इति। ततः 'यः' जातगर्भः, 'सः' 'अग्निः असृज्यत'। तस्मात् 'सर्वस्य' स्थूलप्रपञ्चस्य 'अग्रे' 'आदौ सृष्टत्वात् अग्निरित्युच्यते। 'तम्' अग्निम् इदानीन्तना अग्निनाम्ना व्यवहारं कुर्वन्ति *। तत्र गर्भे 'यत्' यदा 'अश्रु संक्षरितं' गर्भनिर्गमनकाले हि जलं स्रवति, 'सः अश्रुः', 'तम् अश्रु इति आचक्षते'। यदा 'रसत्' ध्वनिं अकरोत्, तदा 'रासभोऽभवत्'। रसतेर्ध्वन्यर्थादुत्पन्नो रासभशब्दः। 'कपाले' अण्डकपाले 'विलिप्तः' संश्लिष्टो 'रसः', 'सः' 'अजो' नाम पशुः 'अभवत्'। भिन्नकपाल मेव 'पृथिवी' आसीत्। एव मण्डादुत्पन्नाना मग्न्यश्रुरासभाजपृथिवीनां सृष्टिरुक्ता ॥ ११ ॥

अथ कपालं पृथिव्यभवदिति यदुक्तम्, तस्याः बहुधोत्पत्तिं वक्तु माह— 'सोऽकामयतेति। पुनः प्रजापतिः 'अद्भ्यः अधि' 'अप्सु' उदकेषु 'इमां' भूमिं 'प्रजनयेयम्' विशेषेणोत्पादयेयम् 'इति' विचार्य 'तां' पृथिवीं 'सङ्क्लश्य' चूर्णीकृत्य 'अप्सु' 'प्राविध्यत्' आलोडयामास 'तस्यै' पृथिव्याः 'यः रसः पराङ् व्यक्षरत्', 'स कूर्मोऽभवत्' यत् ऊर्ध्वं समूहितो रसः, 'तत्' 'इदम्' अभ्रूपम् अभवत्। यस्मात् भूमिरुदकेषु प्रविष्टा, तस्मात् 'एकं रूप मेव', भेदो न दृश्यते, आप एव केवलं दृश्यन्ते ॥ १२ ॥

"सोऽकामयत भूय इति। ततः प्रजापतिरियं पृथिवी 'भूयः

---

* सन्यत्र 'अग्निरसृज्यत'—इति, 'अग्नेः'—इति, 'अग्निरित्युच्यते'—इति, 'अग्निम्'—इति च पाठाः।

स्यात्' बहुधोत्पद्येतेति विचार्य ताभ्योऽद्भ्यः 'फेनं' सृष्टवान् । पुनरपि विदित्वा शुष्कार्द्रभावेन द्विविधां मृत्तिकां, 'सिकतं' वालुकाः, 'शर्कराः' अल्पपाषाणान्, 'अश्मानं' स्थूलपाषाणम्, 'अयः', 'हिरण्यं' सुवर्णम्, ओषधयश्च वनस्पतयश्च एकवद्भावात् नपुंसकम्— 'ओषधिवनस्पतीति'। एतैः शुष्कार्द्रमृदादिभिर्नवभिः 'इमां' भूमिं प्राच्छादितवान् ॥ १३ ॥

"ता वा एता इति। 'एता एव' मृदादिभिर्नव सृष्ट्य एव 'इयम्' भूमिः । तस्मात् एतां 'त्रिवृदग्निः'—'इति' 'आहुः'। स्तोमि- यात्मकस्य स्तोमस्य त्रिवृदिति संज्ञा *, अत्र तु संख्यामात्रवाचि । अस्यां भूमौ अग्नेर्वासात् आधाराधेययोरभेदोपचारेण 'अस्यै' अस्याः 'अग्निः' 'इयं' नवसंख्यात्मिका प्रतिष्ठा भूमिरिति ॥ १४ ॥

उच्यते— "अभूद्वा इति। भवतेर्भूमिशब्दनिष्पत्तिः। तस्याः प्रथनात् बहुधा विस्तरणात् पृथिवीत्वम् †। प्रथेः षिवनि ‡ सम्प्रसारणेन पृथिवी शब्दनिष्पत्तिः। 'सेयम्' भूमिः 'लब्धा' स्वयं सम्पूर्णाऽस्मि इति 'मन्यमाना' 'अगायत्' गानमकरोत्, अतो गानादेव भूमेर्गायत्रीत्वम्। तत्र भूमौ अग्निरपि स्वयं सम्पूर्णः स्मि इति मन्यमानोऽगायत्, अतस्तस्याग्नेः गायत्र इति नाम सम्पन्नम्। "कै गै रै शब्दे" § अस्माद् गायत्रशब्दनिष्पत्तिः। अतः 'एतद्' इदानीं लोके 'यः' कश्चन पुरुषो धनपुत्रादिभिः 'लब्धः' अहमिति 'मन्यते', सः परक्षते 'गीते' 'रमते वा' 'गायति'

---

* ता० ब्रा० २ प्र० १ ख० त्रिवृत्स्तोमस्वरूपं द्रष्टव्यम् ।

† अत एवाह यास्कः—"प्रथनात् पृथिवीत्याहुः"—इत्यादि निरु० १. ४. २।

‡ "प्रथेः षिवन् सम्प्रसारणञ्च"—इति उ० १ पा० १४८ सू० ।

§ धा० पा० ८९७ धा० ।

वा' स्वयं गायति चेत्यर्थः। तस्मात् सम्पूर्णचेतनाभिमन्यमानाया भूमेरग्नेश्च गायत्रत्वं सम्पन्न मिति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

सो ऽकामयत प्रजापतिः। भूय एव स्यात् प्रजायेयेति सो ऽग्निना पृथिवीं मिथुनꣳ समभवत्तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशत् पुष्यत्विति पुष्यतु भूयो ऽस्त्वित्येव तदब्रवीत् ॥ १ ॥

स यो गर्भो ऽन्तरासीत्। स व्वायुरसृज्यताथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत्तानि व्वयाꣳस्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ता मरीचयो ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत्तदन्तरिक्ष मभवत्* ॥२॥

सो ऽकामयत। भूय एव स्यात् प्रजायेयेति स व्वायुनान्तरिक्षं मिथुनꣳ समभवत्तत

---

* 'मभवत्'—इति ग।

आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशदशो बिभृहीति ततोऽसावादित्यो ऽसृज्यतेष वै यशोऽथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत्सोऽश्मा पृश्निरभवदश्रुह वै त मश्मेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवा अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्ते रश्मयो ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत्सा द्यौरभवत् * ॥ ३ ॥

सो ऽकामयत । भूय एव स्यात् प्रजायेतेति स आदित्येन दिवं मिथुनꣳ समभवत् तत आण्डꣳ समवर्त्तत तदभ्यमृशद् रेतो बिभृहीति ततश्चन्द्रमा असृज्यतेष वै रेतोऽथ यदश्रु सङ्क्षरित मासीत् तानि नक्षत्राण्यभवन्नथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत् ता अवान्तरदिशो ऽभवन्नथ यत् कपाल मासीत् ता दिशो ऽभवन् ॥ ४ ॥

स इमांल्लोकान्सृष्ट्वाकामयत । ताः प्रजाः सृजेय या म एषु लोकेषु स्युरिति ॥ ५ ॥

स मनसा वाचं मिथुनꣳ समभवत् ‡ । सो

* 'द्यौरभवन्'—इति ग । 'द्यौरभवत्'—इति च ।

† 'यः'—इति क, ख ।

‡ 'समभवन्'- इति ग । 'समभवत्'—इति घ ।

ऽष्टौ द्रप्सान् गर्ब्भ्यभवत् तेऽष्टौ व्वसवो ऽसृज्यन्त तानस्या मुपादधात् ॥ ६ ॥

स मनसैव * । व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स एकादश द्रप्सान् गर्ब्भ्यभवत् त ऽएकादश रुद्रा असृज्यन्त तानन्तरिक्ष ऽउपादधात् ॥ ७ ॥

स मनसैव † । व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स द्वादश द्रप्सान् गर्ब्भ्यभवत् ते द्वादशादित्या असृज्यन्त तान्दिव्युपादधात् ॥ ८ ॥

स मनसैव ‡ । व्वाचं मिथुनꣳ समभवत् स गर्ब्भ्यभवत् स व्विश्वान्देवानसृजत तान्दिक्षूपादधात् ॥ ९ ॥

अथो ऽआहुः । अग्नि मेव सृष्टं व्वसवो ऽन्वसृज्यन्त तानस्या मुपादधाद्वायुꣳ रुद्रास्तानन्तरिक्ष ऽआदित्य मादित्यास्तान्दिवि व्विश्वे देवाश्चन्द्रमसं तान्दिक्षूपादधादिति § ॥ १० ॥

अथो ऽआहुः । प्रजापतिरेवेमाꣳल्लोकान्सृष्ट्वा

---

*, †, ‡ 'मनसैव'—इति ग ।

§ '॰दिति'—इति क । '॰दिति'—इति ग ।

पृथिव्यां प्रत्यतिष्ठत् तस्मा ऽइमा ओषधयो ऽन्न
मपच्यन्त तदाश्नात् स गर्भ्यभवत् स ऊर्ध्वेभ्य एव
प्राणेभ्यो देवानसृजत ये ऽवाञ्चः प्राणास्तेभ्यो
मर्त्याः प्रजा इत्यतो यत मथासृजत तथासृ-
जत प्रजापतिस्त्वेवेदꣳ सर्व्वं मसृजत यदिदं
किञ्च ॥ ११ ॥

स प्रजाः सृष्ट्वा *। सर्व्वं माजि मित्वा
व्यस्रꣳसत तस्मादु हैतद्यः सर्व्वं माजिमेति व्येव
स्रꣳसते तस्मादिस्रस्तात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्
तस्मिन्नेन मुत्क्रान्ते देवा अजहुः † ॥ १२ ॥

सो ऽग्नि मब्रवीत् । त्वं मा सन्धेहीति किं
मे ततो भविष्यतीति त्वया माचक्षान्तै यो वै
पुत्राणाꣳ राध्यते तेन पितरं पितामहं पुत्रं पौत्र
माचक्षते त्वया माचक्षान्ता ऽअथ मा सन्धेहीति
तथेति त मग्निः समदधात् तस्मादेतं प्रजापतिꣳ
सन्त मग्निरित्याचक्षत ऽआ ह वा ऽएनेन पितरं

---

* 'सृष्ट्वा'—इति ग, 'सृष्ट्वा'—इति च ।

† 'अजहुः'—इति ग, 'अजहुः'—इति घ ।

पितामहं पुत्रं पौत्रं चक्षते य एवं वेद ॥ १३ ॥

स मब्रवीत् । कस्मिंस्त्वोपधास्यामीति हित ऽएवेत्यब्रवीत् प्राणो वै हितं प्राणो हि सर्व्वेभ्यो भूतेभ्यो हितस्तद्यदेनꣳ हित ऽउपादधात् तस्माद्धोपधास्याम्युपदधाम्युपाधा मिति ॥ १४ ॥

तदाहुः । किꣳ हितं कि मुपहित मिति प्राण एव हितं वागुपहितं प्राणे हीयं वागुपेव हिता प्राणस्त्वेव हित मङ्गान्युपहितं प्राणे हीमान्यङ्गान्युपेव हितानि * ॥ १५ ॥

सो ऽस्यैष चित्य आसीत् । चेतव्यो ह्यासीत् तस्माच्चित्यश्चित्य उ एवायं यजमानस्य भवति चेतव्यो ह्यस्य भवति तस्मादेव चित्यः ॥ १६ ॥

तदेता वा ऽअस्य ताः † । पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त लोम त्वङ्माꣳ समस्थि मज्जा ता एवैताः पञ्च चितयस्तद्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्येताभिरेवैनं तत् तनूभिश्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १७ ॥

---

* 'हितानि'—इति ग, 'हितानि'—इति घ ।

† 'ताः'—इति ग, 'ताः'—इति घ ।

स यः स प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत। संवत्सरः सो ऽथ या अस्यैताः पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त ऽर्त्तवस्ते पञ्च वा ऽऋतवः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चितीश्चिनोत्यृतुभिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः ॥ १८ ॥

स यः स संवत्सरः प्रजापतिर्व्यस्रꣳसत। अयमेव स वायुर्यो ऽयं पवते ऽथ या अस्य ता ऋतवः पञ्च तन्वो व्यस्रꣳसन्त दिशस्ताः पञ्च वै दिशः पञ्चैताश्चितयस्तद्यत् पञ्च चितीश्चिनोति दिग्भिरेवैनं तच्चिनोति यच्चिनोति तस्माच्चितयः * ॥ १९ ॥

अथ यच्चिते ऽग्निर्निधीयते। असौ स आदित्यः स एष एवैषो ऽग्निश्चित एतावन्, तद्यदेन मग्निः समदधात् ॥ २० ॥

अथो आहुः। प्रजापतिरेव विस्रस्तो देवा नब्रवीत् सं मा धत्तेति ते देवा अग्नि मब्रुवꣳस्त्वयीमं पितरं प्रजापतिं भिषज्यामेति स वा ऽअहमेत-

* '०चितयः'—इति क० ख०।

स्मिंस्त्वर्व्वस्मिन्नेव विशानीति तथेति तस्मादेतं प्रजापतिः सन्त मग्निरित्याचक्षते ॥ २१ ॥

तं देवा अग्नावाहुतिभिरभिषज्यन्। ते यां-यामाहुति मजुहवुः सा-सैनं पक्वेष्टका भूत्वाप्यपद्यत तद्यदिष्टात् समभवंस्तस्मादिष्टका स्तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्याहुतीरेवैनास्तत् कुर्व्वन्ति*॥२२॥

सो ऽब्रवीत्। यावद्यावद्दे जुहुथ तावत् तावन्मे कं भवतीति तद्यदस्मा ऽइष्टे कमभवत् तस्मादिष्टकाः ॥ २३ ॥

तद्ध स्माहाश्वाल्यः। य एव यजुष्मतीर्भूयसीरिष्टका विद्यात् सो ऽग्निचितुयाहूय एव तत् पितरं प्रजापतिं भिषज्यतीति † ॥ २४ ॥

अथ ह स्माह ताण्ड्यः। क्षत्रं वै यजुष्मत्य इष्टका विशो लोकम्पृणा अत्ता वै क्षत्रियो ऽन्नं विडान्न वा ऽअत्तुरन्नं भूयो भवति

* 'कुर्व्वन्ति'—इति ग।

† 'भिषज्यतीति'—इति क। 'भिषज्यतीति'—इति ग।
'भिषज्यतीति'—इति घ।

षृतं यत् किञ्चान्नमुपदधाति सैवास्य पञ्चमी-ष्टकैवमु पञ्चेष्टकः ॥ ३० ॥

तदाहुः। कतरत इष्टकायाः शिर इति यत उपस्पृश्य यजुर्वदतीत्यु हैक ऽआहुः स स्वय मातृण्णाया एवार्द्धादुपस्पृश्य यजुर्वदेत्तथो हास्यैताः सर्व्वाः स्वय मातृण्णा मभ्याहृता भवन्तीति न तथा कुर्यादङ्गानि वा ऽअस्यैतानि परूᳪषि यदि-ष्टका यथा वा ऽअङ्गे ऽङ्गे पर्व्वन् पर्वञ्छिरः कुर्यात् तादृक्तद्यो व्वाव चितेऽग्निर्निधीयते तदेवैता-साᳪ सर्व्वासाᳪ शिरः ॥ ३१ ॥

तदाहुः। कति पशवो ऽग्ना ऽउपधीयन्त ऽइति पञ्चेति न्वेव ब्रूयात् पञ्च ह्येतान् पशू-नुपदधाति * ॥ ३२ ॥

अथो ऽएक इति ब्रूयात्। अविरितीयं वा ऽअविरियᳪ हीमाः सर्व्वाः प्रजा अवतीयमु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते तस्मादेक इति ब्रूयात् ॥ ३३ ॥

---

* '०दधाति'—इति क।

अथो द्वाविति ब्रूयात्। अवौ ऽइतीयं चासौ चेमे ह्येमाः सर्व्वाः प्रजा अवतो यन्मृदियं तद्यद्वापो ऽसौ तन्मृच्चापश्चेष्टका भवन्ति तस्माद्द्वाविति ब्रूयात् ॥ ३४ ॥

अथो गौरिति ब्रूयात्। इमे वै लोका गौर्यद्धि किं च गच्छतीमांस्तल्लोकान् गच्छतीम ऽउ लोका एषो ऽग्निश्चितस्तस्माद् गौरिति ब्रूयात् ॥ ३५ ॥

तदाहुः। कस्मै कामायाग्निश्चीयत ऽइति सुपर्णो मा भूत्वा दिवं वहादित्यु हैक ऽआहुर्न तथा विद्यादेतद्वै रूपं कृत्वा प्राणाः प्रजापतिरभवन्नेतद्रूपं कृत्वा प्रजापतिर्देवानसृजतेतद्रूपं कृत्वा देवा अमृता अभवंस्तद्यदेवैतेन प्राणा अभवन्यत् प्रजापतिर्यद्देवास्तदेवैतेन भवति ॥ ३६ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

द्वितीयब्राह्मणे शाख्यन्तरिचादिसृष्टिः प्रजापतेश्चित्याग्निरूपता चोच्यते— "सोऽकामयतेति। भूमिसृष्टेरनन्तरं प्रजापतिरिदं जगदधिकं भवेदिति कामयित्वा 'अग्निना पृथिवी' मिथुनत्वेन

तद्राष्ट्रं समृद्धं भवति यदेधते तस्माल्लोकम्पृणा एव भूयसीरुपदध्याद्विद्वेतदृह तयोर्वचो ऽन्या ह्वेवाल स्थितिः ॥ २५ ॥

स एष पिता पुत्रः * । यदेषो ऽग्निमसृजत तेनैषो ऽग्नेः पिता यदेत मग्निः समदधात्तेनैतस्याग्निः पिता यदेष देवानसृजत तेनैष देवानां पिता यदेत देवाः समदधुस्तेनैतस्य देवाः पितरः ॥ २६ ॥

उभयं हैतद्भवति । पिता च पुत्रश्च प्रजापतिश्चाग्निश्चाग्निश्च प्रजापतिश्च प्रजापतिश्च देवाश्च प्रजापतिश्च य एवं वेद ॥ २७ ॥

स उपदधाति । तया देवतयेति वाग्वै सा देवताङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवा सीदेति स्थिरा सीदेत्येतदथो प्रतिष्ठिता सीदेति वाचा चैवैन मेतत् प्राणेन च चिनोति वाग्वा ऽअग्निः प्राण इन्द्र ऐन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोतीन्द्राग्नी वै

* 'पुत्र:'—इति ग ।

सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतच्चिनोति * ॥ २८ ॥

तदाहुः। कस्मादेषा ऽग्निश्चीयत ऽइति यत्र वै सा देवता व्यस्रंसत तदिमा मेव रसेनानु व्यक्षरत्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तदेन मस्या ऽएवाधि समभरंस्तस्यैषैकैवेष्टकेय मेवेयं ह्यग्निरस्यै हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते सेयं चतुःस्रक्तिर्दिशो ह्यस्यै स्रक्तयस्तस्माच्चतुःस्रक्तय इष्टका भवन्ती मां ह्यनु सर्व्वा इष्टकाः ॥ २९ ॥

तदाहुः। यदेव मेकेष्टको ऽथ कथं पञ्चेष्टक इतीयं त्वेव प्रथमा मृन्मयीष्टका तद्यत् किञ्चात्र मृन्मय मुपदधात्येकैव सेष्टकाथ यत् पशुशीर्षाण्युपदधाति सा पश्विष्टकाथ यद्रुक्मपुरुषा ऽउपदधाति यद्धिरण्यशकलैः प्रोक्षति सा हिरण्येष्टकाथ यत् स्रुचा ऽउपदधाति यदुलूखलमुसले याः समिध आदधाति सा वानस्पत्येष्टकाथ यत् पुष्करपर्ण मुपदधाति यत् कूर्म्मं यद्दधि मधु

* '॰चिनोति'—इति क।

समयोजयत्। तयोः संयोगेन 'अण्डं' जातम्। 'तद् अभ्यमृशत्' नानात्वेन पुष्टमस्त्विति विचार्य अण्ड मभिलक्ष्य प्रजापतिः 'अब्रवीत्' ॥ १ ॥

तत्राहुः— "स यो गर्भोऽन्तरासीदिति। यो गर्भोऽन्तर्जातः, स वायुत्वेन सृष्टः। अथ गर्भोदक-कपालनिरस-तत्कपालानि त्रीणि च पक्षिमरीच्यन्तरिक्षलोकात्मकानि अभूवन् ॥ २ ॥

"सोऽकामयतेत्यादेरयमर्थः—वाय्वन्तरिक्षयोर्मिथुनत्वेन सञ्जातमेकम् 'अण्डम्' उत्पन्नम्। तस्मात् आदित्य उत्पन्नः; स 'एषः' आदित्यो 'यशः', "यशो बिभृहि"–'इति' यशोरूपत्वेन धारणार्थं प्रजापतिना अण्डस्यावसृष्टत्वात् तत उत्पन्न आदित्यो यश इत्युच्यते। पूर्ववद् गर्भोदकादीनि त्रीणि मेघरश्मिद्युलोकात्मकानि जातानि। तदा 'पृश्निः' नानावर्णः, 'अभ्रा' आकाशाच्छादको मेघः। अश्नोतिरत्र इति नैरुक्ताः * ॥ ३ ॥

अथ तृतीयपर्याये आदित्यद्युलोकयोर्मिथुनत्वेन गर्भः ससर्ज। तं प्रजापतिः 'रेतो बिभृहि'–'इति' रेतोरूपत्वेन धारयेति गर्भं समसृष्टवान्। ततोऽण्डात् यत् इमाः सृष्टाः, अत एव तस्य रेतस्त्वम्। सुधाद्यवयवात् अथापि पूर्ववद् गर्भोदककपालनिरसतत्कपालानि अवान्तरदिङ्महादिगात्मकानि सम्पन्नानि ॥ ४ ॥

"स इमांल्लोकान्सृष्ट्वेत्यादि। पुनश्च प्रजापतिः एषु लोकेषु प्रजाः सृजेय मिति विचार्य स्वकीयवागात्मनोर्मिथुनीभवनेन अष्टद्रप्सरूपगर्भवानभवत्, ततोऽष्टभ्यो द्रप्सेभ्यः अष्टौ वसवः

---

* निरु० ६. १०. ५, ८ द्रष्टव्यम्।

सङ्गताः। 'तान्' वसून् 'अस्यां' भूमौ 'उपादधात्' निहितवान्। पुनश्च वाङ्मनसोः युग्मेन एकादश रुद्रान् सृष्ट्वा, तान् अन्तरिक्षे स्थापितवान्। द्वादशादित्यांश्च सृष्ट्वा तान् द्युलोके उपदधाति। विश्वान् देवान् दिक्षु निहितवान् ॥ ५—८ ॥

अत्र केचिद् वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवानां सृष्टिं अग्निपूर्वां दर्शयन्ति— "अथो आहुरग्निमेव सृष्टं वसवोऽन्वसृज्यन्तेति। 'इति'-शब्द एकीयपक्षसमाप्त्यर्थः ॥ १० ॥

"अथो आहुः प्रजापतिरेवेत्यादेरयमर्थः— 'अथो' अपरे ब्रह्मवादिनः एवम् 'आहुः'। 'प्रजापतिरेव' लोकत्रयं 'सृष्ट्वा', 'पृथिव्यां' प्रतिष्ठितः सन् पक्वाः अन्नरूपा ओषधीः प्राश्य 'गर्भी' भूत्वा 'सः' ऊर्ध्वेभ्यः 'प्राणेभ्यः' 'देवान्' सृष्टवान्, अवाचीनेभ्यः प्राणेभ्यः 'मर्त्याः प्रजा इति'। सृष्टौ यद्यपि प्रकारविशेषोऽस्ति, तथापि स्थावरजङ्गमात्मकस्य जगतः प्रजापतिसृष्टत्वं निश्चित मिति श्रुतिः स्वमतं निरूपयति— "यतो यतमथेति। येन प्रकारेण सृष्टवान्, तेनैव प्रकारेण सृष्टिरस्तु, सर्वात्मना प्रजापतिरेवेदं सर्वं मसृजदिति सत्य मित्यर्थः ॥ ११ ॥

अथैवं सर्वोत्पादकस्य प्रजापतेश्चित्याभिरूपताम् * आख्यायिकामुखेन दर्शयति— "स प्रजाः सृष्ट्वा सर्वमाजि मित्वेति। 'सः प्रजाः सृष्ट्वा', 'सर्वम्' 'आजिम्' लक्ष्यम् प्रति एत्य, 'व्यस्रंसत' विस्रस्तः। सृष्टिकरण मेवात्र लक्ष्यो ऽवधिः, तत्र च विस्रस्त इत्यर्थः। तस्मात् लोकेऽपि आजिधावनेन श्राम्यति जनः। तस्मात् श्रान्तात् पुरुषात् मध्यप्रदेशात् प्राणा उत्क्रान्ताः,

---

* सप्तमाष्टमकाण्डयोः प्रोक्त मग्निचयनप्रकरण मत्र पर्यालोच्यम्।

'तस्मिन्' अपगते 'देवाः' इन्द्रियाणि 'अजहुः' त्यक्तवन्तः। "ओ हाक् त्यागे * ॥ १२ ॥

"सोऽग्निमब्रवीदिति। 'सः' प्रजापतिः 'अग्निम्' अब्रवीत्। हे अग्ने! 'त्वं' 'मा' मां 'सन्धेहि' उत्क्रान्तेन प्राणेन पुनः संहितं कुरु 'इति'। एवं प्रजापतिना उक्ते सति, अग्निः अब्रवीत्,— 'ततः' तत्प्राणसन्धानाद्धेतोः 'मे' मम 'किं भविष्यति?' 'इति'। हे अग्ने! 'त्वया' 'मा' माम् 'आचक्षान्तै' आचक्षीरन्। चष्टेः पञ्चमलकारे रूपम्। यथा लोके 'पुत्राणां' मध्ये 'यो' 'राध्यति' विद्यया धनेन वा प्रसिद्धो भवति, 'तेन' एव पुत्रेण पितृपितामहा व्यवहरन्ति, तस्यायं पिता पितामह इति, तस्यायं पुत्रः पौत्र इति। तस्मात् पुत्रस्य तव नाम्ना ममापि व्यपदेशो भवतु। अतः सन्धेही-त्युक्तम्। 'अग्निः' 'तथा इति' अङ्गीकृत्य तं 'समदधात्'। अतोऽग्निना संहितत्वात् 'एतं' सर्वोत्पादकं 'प्रजापतिम्' एव सन्धित्य 'अग्निरित्याचक्षते' वेदवादिनः। वैदिकः फलमाह— "आह वा एतमिति। 'आङ्'-इत्युपसर्गः 'चक्षते'-इत्यनेन सम्बध्यते। 'ह वा'-इति निपातद्वय मेकार्थवाची ॥ १३ ॥

सन्धानप्रकारं प्रश्नोत्तरेणाह— "त मब्रवीत् कस्मिंस्त्वोप-धास्यामीतीति। हे प्रजापते! 'कस्मिन्' स्थाने 'त्वा' त्वाम् 'उपधास्यामि' 'इति' अग्नेः प्रश्नः। 'हित एव' मा 'सन्धेहि' 'इति' उत्तरम्। हितशब्दार्थं माह "प्राणो वै हित मिति। प्राणस्य सर्वेभ्य इन्द्रियेभ्योऽतिशयितत्वात् हितत्वम्। तस्मिन् हितरूपे प्राणे 'अग्निः' प्रजापतिः समाहितवान्। पूर्वं मध्यस.

---

* धु० प० १० धा०।

प्राण उच्चक्राम, स मेवं समधेहीति प्रजापतिनैवोक्तत्वात्। 'तस्मात्' इदानीन्तना अनुष्ठातारोऽपि चित्युपधानसमये उपदधातेः भूत-भविष्यद्वर्त्तमानप्रयोगं कुर्वन्ति। 'उपधास्यामि'—इति भविष्यतः प्रयोगः, 'उपदधामि'—इति वर्त्तमानस्य, 'उपाधाम्' इति भूतस्य ॥ १४ ॥

उपहितशब्दार्थं वक्तुं हितोपहितयोः स्वरूपं पृच्छति— "तदाहुः किं हित मिति। उपदध्यादिति उपधानस्थान मुपधेयं चोक्तम्, तत्र प्राणस्य हितत्वं दर्शितम्, 'उपहित मिति' वाच उच्यते, प्राणे वाच मुपहितवानित्यर्थः। उप-हितपदार्थस्यार्थान्तर माह— "अङ्गानीति। प्राणवति पुरुषे 'अङ्गानि' 'उपहितानि' सन्निहितानि भवन्ति। एवं प्रजा-पतेरग्निनामव्यपदेशत्व मुक्तम् ॥ १५ ॥

चित्यत्व मपि दर्शयति— "सोऽस्यैव इति। 'सः' प्रजा-पतिः 'अस्य' अग्नेः 'चित्यः' 'चेतव्यः' सन्धेयः, 'तस्मात्' स 'चित्यः' इति। इष्टकाचितिसम्बन्धादपि प्रजापतेश्चित्यत्व माह— "चित्य उ एवाय मिति। 'यजमानस्य' अपि 'अयम्' एव 'चेतव्यः' इष्टकाभिरुपधेयः। 'अस्य' यजमानस्य। कृत्यानां कर्त्तरि वा"—इति * षष्ठी ॥ १६ ॥

प्रजापतिर्व्यस्रंसतेति यदुक्तम्, तदिदानीं चितिसङ्ख्याप्रदर्श-नेन विशदयति— "तदेता वा अस्येति। विस्रंसनसमये 'अस्य' तस्य लोमत्वङ्मांसास्थिमज्जाख्याः 'पञ्च' चितयः, उत्तरोत्तरक्रमेण पञ्चकव्यात्मना चेतव्याः। यस्मादग्नौ पञ्च चितीः 'चिनोति',

* पा० सू० २. ३. ७१।

'तस्मात्' पञ्चभिर्लोमादिभिरेव प्रजापतिं संहितवान् भवति। "चिञ् चयने"-इत्यस्मात् * चितिशब्दनिष्पत्तिः ॥ १७ ॥

"स यः प्रजापतिरित्यादेरयमर्थः— प्रजापतेः संवत्सरात्मनो विस्रंसनसमये पञ्चर्तव एव विस्रस्ताः। "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"-इति † पञ्चसङ्ख्या। तथा सति पञ्चचितिचयनेन एवं संवत्सररूपं प्रजापतिं पञ्चभिर्ऋतुभिः संयोजितवान् भवति ॥ १८ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "स यः संवत्सरः प्रजापतिरिति। 'यः' संवत्सररूपः 'प्रजापतिः' विस्रस्तः, 'सः' 'अयमेव' पवमानो 'वायुः', तस्य 'दिशः' एव 'पञ्च' तन्वः। ऊर्ध्वदिक्सहिताः पञ्च महादिशः। ता एव विस्रस्ताः पञ्चचितिचयनेन 'एनं' वायुं प्रजापतिः पञ्चभिर्दिग्भिरेव चितवान् ॥ १९ ॥

एवं प्रजापतेश्चित्याग्निरूपतामभिधाय तस्योपरि निधीयमानस्याहवनीयस्याग्नेरादित्यरूपतामाह— "अथ यश्चित इति। 'चिते' अग्नौ 'यः अग्निः' आहवनीयः 'निधीयते', 'सः' 'असौ आदित्यः'। "स एष एवेति, पुनःप्रदर्शनवचनम्। अत्र 'चित इति' सप्तम्यन्तं पदम्। प्रजापतेरग्निना सन्धानप्रकारं निगमयति— "एतावत्तु तदिति। 'अग्निः' 'एनं' प्रजापतिं 'समदधात्' इति × × × ॥ २० ॥

प्रजापतेर्देवैः समाधानप्रकारमाह— "अथो आहुः प्रजापतिरेवेति। पूर्वं प्रजायमानः प्रजाः सृष्ट्वा सर्वाभिधावनेन 'विस्रस्तः' सन् 'देवान् अब्रवीत्'। हे देवाः। 'मा सन्धत्त'

* स्वा० उ० ५ धा०

† ऐ० ब्रा० १. १. १।

'इति', 'ते' एव 'देवाः' 'अग्निम् अब्रुवन्'। हे अग्ने! 'त्वयि' सर्वेषां 'पितरं प्रजापतिं' 'भिषज्याम' सन्धानं करवाम 'इति'। अथ 'सः' अग्निरपि देवान् अब्रवीत्। हे देवाः! 'सः' 'अहम्' 'एतस्मिन् सर्वस्मिन्' जाते 'एव' अन्तर्-'विशानि' सर्वस्यान्तः-प्रविष्टो भवामीत्युक्तम्। 'तथा इति' देवा अङ्गीचक्रुः। यतो देवा अग्नौ प्रजापतिं भिषज्यितः, 'तस्मात्' एतस्य प्रजापतेरग्निनाम्ना व्यपदेशः ॥ २१ ॥

भैषज्यकरणप्रकारं दर्शयति— "तं देवा अस्नाधाहुतिभिरिति। 'तं' प्रजापतिम् आहुतिकरणेन समाहितवन्तः। अत्र या आहुतय इष्टाः, तास्ताभिरग्निरूपप्रजापतिरिष्टका भूत्वा प्रतिपद्य प्रीयमाणाः स्युरित्यर्थः। इष्टकाशब्दस्य निर्वचनं दर्शयति— "तद्यदिष्टादिति। इष्टात् होमात् जाता इतीष्टकाः, 'तस्मात्' इदानीन्तना अपि अनुष्ठातारः 'अग्निना इष्टकाः पचन्ति', तथा सति 'एताः' इष्टकाः 'आहुतीरेव' कृतवन्तो भवन्तीत्यर्थः ॥ २२ ॥

इष्टकापदे 'इष्ट'-इति 'क'-इति च शब्दद्वयस्वरूपं दृश्यते, तत्र इष्ट-शब्दस्वरूपस्य निर्वाहं प्रदर्श्य 'क'-शब्दस्वरूपस्य प्रवृत्तिनिमित्तं दर्शयति— "सोऽब्रवीदिति। 'सः' प्रजापतिः देवान् 'अब्रवीत्' हे देवाः! युष्माभिरग्नौ 'यावद्यावद्' हुतम्, 'तावत्तावत्' 'मे' मम 'कं' सुखं 'भवति' 'इति'। तस्मात् 'इष्टे' होमे 'कं' सुखम् अभूत् अतएव इति इष्टकानामनिरुक्तिः * ॥ २३ ॥

अथेष्टकाचयनयजुर्मन्त्रैरुपधेया इष्टका यजुष्मत्यः, ताश्चेतव्याः;

---

* "इष्टकास्तु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथगनुव्याख्यालिखिताः (१६. ४ ४.)"—इत्यादिकात्यायनीयपद्योऽत्र पर्यालोच्यः।

अवशिष्टेऽवकाशे लोकम्पृणेष्टकाः। "लोकम्पृण छिद्रं पृण"—इत्यादिना * मन्त्रेण उपधेया इष्टकाः लोकम्पृणाः। तत्र यजुष्मतीनां भूयस्त्वम्, लोकम्पृणानामल्पत्वम्, 'आषाढिः' आचार्यो मन्यते, लोकम्पृणानां भूयस्त्वम् 'ताण्ड्यः' मन्यते।

तत्र चोभयत्र द्वावप्युपपत्ती वर्णयित्वा तयोर्व्यपदेशेन तन्मतं प्रदर्शयन्ती श्रुतिः पक्षान्तरं दर्शयति— "तद्ध स्माषा-ढाह इति। 'यः' पुरुषो 'यजुष्मतीः इष्टकाः भूयसीः' जानी-यात्, 'सः' एव 'अग्निं चिनुयात्'; 'तत्' तथा सति 'पितरं प्रजापतिं' 'भूयः' अधिकं संहितवान् भवति, इत्याषाढ्यमतम्॥

"अथ हेति। "क्षत्रं वै यजुष्मत्य इत्यादि। यजुष्मतीनां क्षत्रत्वम्, क्षत्रियस्य यजुर्वेदोत्पन्नत्वात्; लोकम्पृणानां विट्-त्वम् कामपूरकत्वात्। यथा लोके 'अत्तुः' क्षत्रियस्य अत्-रूपविशो बाहुल्ये राष्ट्रसमृद्धिर्भवति, तथा लोकम्पृणानां बाहुल्ये यजमानस्यान्नमेव बहुलं भवतीति ताण्ड्यमतम्॥

तदेतद् दूषयति— "एतदहेति। 'एतत्' उक्तं 'अपः' अपगमात्रम्, 'अन्या त्वेव अतः स्थितिः' इति श्रुतेः स्वमतप्रदर्शनम्। अनुष्ठानप्रकारार्थोऽत्र 'तु'-शब्दः, 'एव' वैलक्षण्यार्थः। अनु-ष्ठानप्रकारस्तु उत्तरत्र वक्ष्यते। प्रजापतिरग्निना द्वैधे सन्धाने कृते इत्यर्थः सम्पद्यते॥ २४, २५॥

तं दर्शयति— "स एष पितेति। अग्नेः पितृत्वं पुत्रत्वं च भवति, देवाना 'मपि', तथैवोभयम्। प्रजापतिरूपत्वात् अग्नेर्देवानाञ्च पुत्रत्वम्; तैरुपचयकरणात् तेषां प्रजापति-पितृत्वम्॥ २६॥

---

* वा० सं० १५. ५८, १।

वेदितुः फलमाह— "उभयं हैतद्भवतीति। 'यः' 'एवम्' अर्थं 'वेद', सः एतत् 'उभयं भवति', पितापुत्रात्मको भवतीत्यर्थः। पितृत्वं पुत्रत्वं च उभयत्र अग्निदेवपक्षे समानम्। तत्राग्निपक्षेऽयं विशेषः;— पिता प्रजापतिर्भवति, पुत्रोऽग्निर्भवति; अग्निः पिता भवति, सन्धायकत्वात्; प्रजापतिः पुत्रो भवति संहितत्वात्। देवपक्षेऽप्येवं विशेषं दर्शयितुं "प्रजापतिश्च देवाश्चेत्युपन्यासः। "य एवं वेदेति। पितृरूपप्रजापतित्वम् पुत्ररूपाग्नित्वम्; पुत्रभूतप्रजापतित्वम् पितृभूताग्नित्वञ्चेत्यादिक्रमेण सम्पद्यत इत्यर्थः॥ २७॥

पूर्वं प्रजापतेरग्निना सन्धानसमये वाचं प्राणे निहितवानित्युक्तम् "प्राण एव हितं वागुपहितम्"-इत्यादिना *, तं निष्टकोपधानमन्त्रोऽपि] दर्शयति— "स उपदधाति तया देवतयेति। "तया देवतया अङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"-इत्ययं मन्त्र इष्टकोपधाने समाम्नायते †। तत्र तच्छब्देन सर्वत्र प्रसिद्धा ऋगादिभिरुच्यमाना वाक् उच्यते, अङ्गिरःपदेन प्राणः ‡। हे इष्टके। 'तया' वाचा 'देवतया'। 'अङ्गिरस्वत्'-इति क्रियाविशेषणम्। प्राणयुक्तं यथा भवति तथा। "तसौ मत्वर्थे"-इति § त-सञ्ज्ञायां पदसञ्ज्ञानिमित्तभत्वाभावः। "ध्रुवा

* इहैव पुरस्तात् (पृ० १८ पं० ७) द्रष्टव्यम्।

† "वायुष्टेऽधिपतिस्तया देवतयाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवा सीद"-इति वा० सं० १३. २४. ५।

‡ "सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः, प्राणो वा अङ्गानां रसः"-इति शत० ब्रा० १४ का० ४ अ० १ ब्रा० २१, २२, १९।

§ पा० सू० १. ४. १९।

सीदेति। "ध्रुवा" 'स्थिरा' सती 'सीद'। अतो यदनेनोपदध्यात् तद् यजमानं वाक्प्राणाभ्यां चितवान् भवतीत्यर्थः *।

प्रकारान्तरेण वाक्प्राणौ प्रशंसति— "वाग्वा अय मग्नि-रिति। "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशदि"ति श्रुतेः †। अत्र वाचोऽग्नित्वम् प्राणस्येन्द्रत्वं प्रागुक्तम्। इन्द्राग्निदेवत्योऽग्नि-चित्यमानक इत्यर्थः।

'यावान्' यत्परिमाणः 'अग्निः', 'यावती' यत्परिमाणा 'अस्य' अग्नेः 'मात्रा' शरीरम्, 'तावता' शरीरेण 'एनं' चित्याग्निं 'चिनोति' चितवान् भवति। "तया देवतया"-इतिमन्त्रेणोपधानेन वाक्प्राणाभ्याम् अग्नीन्द्ररूपाभ्याम् इन्द्राग्नि-देवत्य मग्निं चितवानित्यर्थः। अथ नानादेवत्यानेरैन्द्राग्नत्व मित्याशङ्क्य इन्द्राग्नी सर्वदेवतात्मना प्रशंसति— "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति। "अग्निर्वै देवानां प्रथमो इन्द्रः परमस्तावन्त-रेण अन्या देवताः, ता इन्द्राग्निभ्यां गृह्यन्ते"-इति तयोः

---

* "अन्तरिक्षस्य पृष्ठे ह्ययं ज्योतिष्मान् वायुः"—इति अत्रैव प्रकरणे आम्नास्यते इहैवोपरिष्टात् = ८. १. २. ३ ।

† "अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्,
वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशत्,
आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशद्,
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्,
ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्,
चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशन्,
मृत्युरपानो भूत्वा नाभिं प्राविशद्,
आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन्"
—इति ऐ० आ० २. ४. २. ४ ।

सर्वात्मकत्वात् तद्देवत्योऽग्निरित्यनेनापि सर्वदेवत्यः। येन 'अग्निः' 'यावान्' 'अस्य' अग्नेः 'यावती मात्रा', तस्य तावन्तं सर्वदेवत्य मग्निं "तया देवतया"–इति मन्त्रेण उपधानेन कृतवान् भवतीति ॥ २८ ॥

अथ भूमावेवेष्टकाचयनं कर्त्तव्य मित्यत्र कञ्चित् प्रश्न मुपपादयति— "तदाहुः कस्मादिति। 'कस्मात्' हेतोः 'अस्यै' अस्याः भूमेरुपरि 'अग्निः चीयते' 'इति' प्रश्नः।

उत्तरम् ;— 'यत्र' यदा 'सा देवता' प्रजापतिः विस्रं 'व्यस्रंसत' विस्रस्तमासीत्, 'तत्' तदा 'इमाम्' भूमिम् 'एव' 'रसेन' 'अनुव्यक्षरत्' सिक्तवान्। 'तम्' प्रजापतिविस्रस्तं 'यत्र' देवताः 'समस्कुर्वन्', 'तत्' तत्र अस्या मेव 'एनम्' अग्निं सम्भृतवन्तः। तस्माद् भूमावेव चयनं कर्त्तव्य मित्यर्थः ॥

तस्या इष्टकाया गुणं दर्शयति— "सैषैकैवेष्टकेति। भूमि-र्दिक्चतुस्स्रक्तियुक्तत्वात् इदानीन्तनैरनुष्ठातृभिरपि इष्टकाः चतुः-स्रक्तयः कार्या इत्यर्थः ॥ २९ ॥

पञ्चचितिकोऽग्निरिति चयने पञ्चेष्टकाश्चेतव्या इति* प्रसिद्धि-रस्ति, अत्र भूमिरूपैकैवेष्टकाभिहिता, कथं पञ्चेष्टका भव-

---

* "प्राणभृत उपदधाति, ०—०, सैषाऽस्यैषा प्रथमा चितिः। ०—०। अथ वैश्वदेवीरुपदधाति, इमा वै सा द्वितीया चितिः। ०—०। अथ तृतीयां चिति मुपदधाति। ०—०। चतुर्थीं चिति मुपदधाति। ०—०। ब्रह्म वै चतुर्थी चितिः। ०—०। पञ्चमीं चिति मुपदधाति ०—०। अथ विराज उपदधाति"—इति पञ्चैव चितयोऽष्टमे काण्डे प्रोक्ताः, इष्टकास्तु बहुवक्तव्या अप्युपरिष्टादिहैव व्यक्तीभविष्यन्ति। "आपो वा इद मग्रे सलिल मासीत्, स एतां प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यदित्यादिश्रुतयश्चेह पर्यालोच्याः। तै० सं० ४. ७. ५. ६।

भवतीति, तं विभं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— "तदाहुर्यदेव मिति। पञ्चेष्टका अपि सम्पादयति। "इयमेव प्रथमेति। तत्र यत्किञ्चिन्मृन्मयपात्रादिक मुपदध्यात् सा मृन्मयीष्टका, पुरुषाश्वादिपशुपञ्चशीर्षोपधानेन पश्विष्टका। रुक्मं हिरण्मयम्, तत्र पुरुषं स्वर्णनिर्मितं चोपदधाति; उपहिता इष्टका 'हिरण्यशकलैः प्रोक्षति'; अतोऽत्र 'हिरण्यसंसर्गादियं हिरण्येष्टकेत्युच्यते। स्रुगाद्युपधानेन वानस्पत्येका; वनस्पतिविकारत्वात् स्रुगादीनाम्। पुष्करपर्णाद्युपधान मपेष्टका; तत्र दधिघृतादीना मप्त्वात्। इति 'पञ्चेष्टकाः' चेतव्याः। तत्र मार्त्तिक्य इष्टका एका एव पश्वादिसम्बन्धा भवन्तीति तात्पर्यम् ॥ ३० ॥

चितायां मिष्टकानां माड्यवगीयाग्निरेव शिर इति सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्षं सोपपत्तिक माह— "तदाहुः कतरत इति। 'इष्टकायाः' 'कतरतः' कस्मिन् प्रदेशे 'शिरः' तिष्ठतीति प्रश्नः। उत्तरम्;— 'यतः' यस्मिन् प्रदेशे इष्टकायाः 'उपसृज्य' 'यजुः' वदेत्, तदेव शिरः इति केषाञ्चिन्मतम्। उपसर्जनप्रदेशं च स स्वय मेवाह— "स स्वय मिति। 'स्वयमातृण्णायाः' पश्चिमच्छिद्रयुक्तायाः शिलायाः 'अन्तात्' समीपात् प्रदेशे 'उपसृज्य' 'यजुः' मन्त्रं 'वदेत्'। "तथो हास्येति। तथा सति शिर इष्टकाः 'स्वयमातृण्णाम्' 'अभि'-लक्ष्य 'आहृता भवन्ति' 'इति'।

तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। इष्टका इति यत् एतानि 'अस्य' अग्नेः 'अङ्गानि' 'परूंषि' पर्वाणि; तथा सति मनीषितं यजुरुपसर्जनेन शिरःकरणे प्रतिपर्व शिरः कृतवान् भवति, तच्चानिष्टम्, अतः स्वाभिमतं शिरो दर्शयति— "यो

चायेति। बिलप्रदेशे 'अग्निः' आहवनीयो निहितो भवति, 'तस्यैव' 'एतासाम्' इष्टकानां 'शिरः' इति उच्यते ॥ ११ ॥

चयने पशुशीर्षोपधानात् पश्विष्टकेत्युक्तम्, तत्र पशूनां सङ्ख्याप्रतिवचनव्याजेन इष्टकानां लोकद्वयात्मकताम्, अग्नेः सर्वलोकात्मकतां चाह— "तदाहुः कति पशवोऽग्ना उपधीयन्त इतीति। कति पशवोऽग्नावुपधेयाः? इति पृष्टे, 'पञ्च' 'इति' प्रतिवदेत्। पुरुषोऽश्वो गौरविरज इति पञ्च पशवः। मृदादिभिश्चित्यन्ते तासामुपधीयमानोऽग्निः सर्वलोकात्मकः प्रजापतिरिति ॥ १२ ॥

पूर्वं पश्विष्टकापार्थं पञ्च मिति मत्वा पञ्चेति प्रतिवचनं दत्तम्, इदानीन्तु मृत्तिकोदकसम्पादनीयानां मिष्टकानां पशुरूपत्वं प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति— "अथो एक इति। पूर्वं पञ्च पशव इत्युक्तम्, इदानीमविनामक एको वा पशुर्भवतीति प्रतिब्रूयात्। अविशब्दार्थं माह— "इय मिति। भूमिरेव सर्वप्रजापोषकत्वादविरित्युच्यते। अवतेरविशब्दनिष्पत्तिः। भूमिरेवेष्टकारूपा अग्निचित्यनामा; 'हि' यतः 'अस्यै' अस्यां भूमौ 'सर्वोऽग्निश्चीयते', 'तस्माद्' भूमेरेकत्वाद् 'एकः' अविनामा पशुरेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥

यथा मृत्तिका इष्टकासाधनम्, एवमापोऽपि; तासां पशुत्वमाह— "अथो द्वाविति ब्रूयादिति। 'द्वौ' अविनामानौ पशू 'इति' 'ब्रूयात्'। अविशब्दार्थं निरूपयति— "इयञ्चासौ चेति। 'इयं' भूमिरेकोऽविः, 'असौ' द्युलोकोऽपरोऽविः; सस्यवृष्टिभ्यां भूमिद्युलोकयोः सर्वपोषकत्वात् अवित्वम्। मृत्तिका इयं भूमिः, आपोऽसौ द्युलोकः; ततः सम्भवात् मृज्जल-

सम्पाद्या इष्टकाः, असौ द्यावी इति प्रति वदेत्। अत्र मृण्मयोरविशब्दवाच्यत्वात् तयोर्लोकद्वयात्मकत्वं सिद्ध मित्यर्थः ॥ १४ ॥

अश्वत्वप्रतिवचनेन लोकद्वयात्मकेष्टकाचितस्याग्नेः सर्वलोकात्मकत्व माह— "अथो गौरिति प्रतिब्रूयादिति। "इमे वै लोका गौरिति। 'यद्धि किञ्च'-इत्यादिना गोत्वोपपादनम्। सर्वैर्गम्यमानेन लोका गौः। कर्मार्थे गमेर्डोप्रत्ययः। यतः चीयमानो ऽग्निः सर्वलोकात्मकः, स चैकः, तस्माद् गौरेकः पशुरिति प्रतिवदेत् ॥ १५ ॥

अग्निचयनस्य प्रजापतिभवन मेव न प्रयोजन मिति विवक्षुः पूर्वं प्रयोजनं पृच्छति— "तदाहुरिति। 'कस्मै' 'कामाय' प्रयोजनाय 'अग्निः' 'चीयते' इति फलप्रश्नः। तत्र फलान्तरं पूर्वपक्षयति— "सुपर्ण इति। चीयमानोऽग्निः 'सुपर्णः' पक्षी भूत्वा। अग्नेः पक्षिरूपत्वं ब्राह्मणे समाम्नातम् *। 'मा' मां चितवन्तं यजमानं 'दिवं' स्वर्गं 'वहात्' प्रापयेत् 'इति' केषाञ्चिन्मतं तन्निराकरोति— "न तथेति। 'एतद्रूपं' पक्षिरूपं 'कृत्वा' 'सप्त प्राणाः' प्रजापत्यात्मना सम्पन्नाः। 'प्रजापतिः' अपि तद्रूपधारी 'देवान्' सृष्टवान्। तेऽपि तदात्मना 'अमृतत्वम्' आददन्त। तस्मात् प्राणसम्पादितप्रजापतिभवन मेव चयनस्य फल मित्यर्थः ॥ १६ ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे प्रथमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* अस्मिन्नेव द्वितीयब्राह्मणे प्रथमकण्डिकायां द्रष्टव्यम् (३५ पृ० ८ पं)।

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

प्रजापतिर्वा ऽइदमग्र ऽआसीत् *। एक एव सो ऽकामयत स्यां प्रजायेयेति सो ऽश्राम्यत्स तपो ऽतप्यत तस्माच्छ्रान्तात्तेपानादापो ऽसृज्यन्त तस्मात् पुरुषात्तप्तादापो जायन्ते ॥ १ ॥

आपो ऽब्रुवन् †। क्व वयं भवामेति तप्यध्व मित्यब्रवीत्ता अतप्यन्त ताः फेन मसृजन्त तस्मादपां तप्तानां फेनो जायते ॥ २ ॥

फेनो ऽब्रवीत् ‡। क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत् सो ऽतप्यत स मृद मसृजतैतद्वै फेनस्तप्यते यदप्स्वावेष्टमानः प्लवते स यदोपहन्यते मृदेव भवति ॥ ३ ॥

मृदब्रवीत् §। क्वाहं भवानीति तप्यस्वेत्यब्रवीत् सातप्यत सा सिकता असृजतैतद्वै मृत्तप्यते यदेनां विकृषन्ति तस्माद्यद्यपि सुमार्त्स्नं विकृ-

---

* 'ऽआसीदेक'—इति क।

† 'ऽब्रुवन्'—इति ग। 'ऽब्रुवन्'—इति घ।

‡, § 'ऽब्रवीत्'—इति ग। 'ऽब्रवीत्'—इति घ।

घ्नन्ति सैकत मिवैव भवत्येतावन्नु तदात् क्वाहं भवानि क्वाहं भवानीति ॥ ४ ॥

सिकताभ्यः शर्करा मसृजत। तस्मात् सिकताः शर्करैवान्ततो भवति शर्कराया अश्मानं तस्माच्छर्कराश्मैवान्ततो भवत्यश्मनो ऽयस्तस्मादश्मनो ऽयो धमन्त्ययसो हिरण्यं तस्मादयो बहुध्मातं हिरण्यसङ्काश मिवैव भवति ॥ ५ ॥

तद्यदसृज्यताक्षरत्। तद्यदक्षरत्तस्मादक्षरं यदष्टौ कृत्वो ऽक्षरत्सैवाष्टाक्षरा गायत्र्यभवत् ॥ ६ ॥

अभूद्वा ऽइयं प्रतिष्ठेति। तद् भूमिरभवत्तामप्रथयत् सा पृथिव्यभवत् तस्या मस्यां प्रतिष्ठायां भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सरायादीक्षन्त भूतानां पतिर्गृहपतिरासीदुषाः पत्नी ॥ ७ ॥

तद्यानि तानि भूतान्यृतवस्ते ऽथ यः स भूतानां पतिः संवत्सरः सो ऽथ या सोषाः पत्न्यौषसी सा तानीमानि भूतानि च भूतानां च पतिः संवत्सर ऽउषसि रेतो ऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारो ऽजायत सो ऽरोदीत् ॥ ८ ॥

तं प्रजापतिरब्रवीत्। कुमार किं रोदिषि

यच्छ्रमात्तपसो ऽधि जातो ऽसीति सो ऽब्रवीदन-पहतपाप्मा वा ऽअस्म्यहितनामा नाम मे धेहीति तस्मात् पुत्रस्य जातस्य नाम कुर्यात् पाप्मान मेवास्य तदपहन्त्यपि द्वितीय मपि तृतीय मभिपूर्व्व मेवास्य तत् पाप्मान मपघ्नन्ति ॥ ९ ॥

त मब्रवीद्रुद्रो ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदग्निस्तद्रूप मभवदग्निर्वै रुद्रो यदरोदीत् तस्माद्रुद्रः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १० ॥

त मब्रवीत् सर्व्वो * ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदापस्तद्रूप मभवन्नापो वै सर्व्वो † ऽद्भ्यो हीद सर्व्वं जायते सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ ११ ॥

त मब्रवीत् पशुपतिरसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदोषधयस्तद्रूप मभवन्नोषधयो वै पशुपतिस्तस्माद्यदा पशव ओषधीर्लभन्ते ऽथ पतीयन्ति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १२ ॥

---

*, † शर्व्वो—इति च का०-वैभरदृष्पाठः।

तमब्रवीदुग्रो ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूपमभवद्वायुर्व्वा उग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

तमब्रवीदशनिरसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूपमभवद्विद्युद्वा ऽअशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

तमब्रवीद्भवो ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोत्पर्ज्जन्यस्तद्रूपमभवत्पर्ज्जन्यो वै भवः पर्ज्जन्याद्धीदꣳ सर्व्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

तमब्रवीन्महान्देवो ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूपमभवत्प्रजापतिर्व्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्व्वै महान्देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

तमब्रवीदीशानो ऽसीति। तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूपमभवदादित्यो वा ऽईशान आदित्यो ह्यस्य सर्व्वस्येष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽत्यग्नि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मा-दाहुर्गायत्रो ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनु-प्राविशन्न वा ऽग्निं कुमार मिव पश्यन्त्येतान्ये-वास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनु-प्राविशत् ॥ १९ ॥

त मेतं संवत्सर ऽएव चिनुयात् । संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्वयोरित्यु हैक ऽआहुः संवत्सरे वै तद्रेतो ऽसिच्यन्त संवत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्वयो-रेव चिनुयाद्वयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्यदाव रेतः सिक्तं तदेव जायते तत्तो विक्रियमाण मेव वर्धमानं शेते तस्मात् संवत्सर ऽएव चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम करोति पाप्मान मेवास्य तदपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

त मब्रवीदुग्रो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्वायुस्तद्रूप मभवद्वायुर्व्वा ऽउग्रस्तस्माद्यदा बलवद्वात्युग्रो वातीत्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १३ ॥

त मब्रवीदशनिरसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोद्विद्युत्तद्रूप मभवद्विद्युद्वा ऽअशनिस्तस्माद्यं विद्युद्धन्त्यशनिरवधीदित्याहुः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १४ ॥

त मब्रवीद्भवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोत् पर्ज्जन्यस्तद्रूप मभवत् पर्ज्जन्यो वै भवः पर्ज्जन्याद्धीदꣳ सर्व्वं भवति सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १५ ॥

त मब्रवीन्महान्देवो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोच्चन्द्रमास्तद्रूप मभवत् प्रजापतिर्व्वै चन्द्रमाः प्रजापतिर्व्वै महान् देवः सो ऽब्रवीज्ज्यायान्वा ऽअतो ऽस्मि धेह्येव मे नामेति ॥ १६ ॥

त मब्रवीदीशानो ऽसीति । तद्यदस्य तन्नामाकरोदादित्यस्तद्रूप मभवदादित्यो वा ऽईशान ऽआदित्यो ह्यस्य सर्व्वस्येष्टे सो ऽब्रवीदेतावान्वा

ऽस्मि मा मेतः परो नाम धा इति ॥ १७ ॥

तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि । कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता ॥ १८ ॥

यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि । अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रो ऽग्निरिति सोऽयं कुमारो रूपाण्यनुप्राविशन्न वा ऽअग्निं कुमारमिव पश्यन्त्येतान्येवास्य रूपाणि पश्यन्त्येतानि हि रूपाण्यनुप्राविशत् ॥ १९ ॥

तमेतꣳ संवत्सर ऽएव चिनुयात् । संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्वयोरित्यु हैक ऽआहुः संवत्सरे वै तद्रेतो ऽसिञ्चन्त्स संवत्सरे कुमारो ऽजायत तस्माद्वयोरेव चिनुयाद्वयोरनुब्रूयादिति संवत्सरे त्वेव चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयाद्यद्वाव रेतः सिक्तं तदेव जायते तत्ततो विक्रियमाणमेव वर्धमानꣳ शेते तस्मात् संवत्सर ऽएव चिनुयात् संवत्सरे ऽनुब्रूयात्तस्य चितस्य नाम करोति पाप्मानमेवास्य तदपहन्ति चित्रनामानं करोति चित्रो ऽसीति सर्वाणि हि चित्राण्यग्निः ॥ २० ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [१. ३.] ॥

तृतीयब्राह्मणे पश्वादीन्यष्टौ रूपाणि चयनोपयुक्तानि उच्यन्ते। ततः कुमारोत्पत्तिः। तस्याष्टौ नामानि, अष्टौ रूपाणि × × × "प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायत्"—इति * वक्ष्यमाणपशु-विधानोपयोगीनि मन्तव्यम्। अथवा पुरुषादिपञ्चपशूनुपालभ्य संवत्सरपर्यन्त मुख्याग्निं धारयित्वा चयनाय दीक्षत इति वक्ष्यते †, तदर्थ मितिहासाख्यान मिति।

"प्रजापतिर्वा इद मिति। पुरुषात् उदकसृष्टिं लोकप्रसि-द्धमाह— "तस्मात् पुरुषात् तस्मादापो जायन्त इति ॥ १ ॥

"आपोऽब्रुवन्निति। प्रजापतिना सृष्टाः 'आपः' 'क्व' प्रदेशे 'वयं' 'भवाम' तिष्ठाम 'इति' प्रजापतिम् 'अब्रुवन्'। ततस्तेन तपनं कुरुतेत्युक्ता 'अतप्यन्त'। ततः 'फेनं' सृष्टवन्तः ॥ २ ॥

"फेनोऽब्रवीदिति। तस्मात् फेनात् मृदुत्पत्तिः समुपपा-दयति— "एतद्वै फेन इति। उदकमध्ये वायुवशेन परिभ्रमणं मुहुर मेव फेनस्य तपःकरणम्। 'स यदा उपहन्यते', संहता भवति, तदा मृत्तिकैव भवति ॥ ३ ॥

"मृदब्रवीदिति। मृत्तिकायाः सिकताः। 'विकृषन्ति' भूमि-कर्षण मेव मृदस्तप इत्यर्थः। 'यद्यपि सुसार्द्रं विकृषन्ति' यथा मृत्तिका चूर्णीकृता भवति, तथा विकर्षणेन सा मृत् सिकता भवति ॥ ४ ॥

एतावत्पर्यन्तं "क्वाहं भवानि"—इति प्रजापतिं प्रति उदक-फेनमृद्भिः वचनम्, इत उत्तरं नास्ति; अत एव पूर्वत्र त्रये "ताः फेन मसृजन्त"—"स मृद मसृजत"—"सा सिकता असृ-

---

* इतः परतने एव ब्राह्मणे (४ ब्रा० १ क०) द्रष्टव्यम्।

† एतद्दीक्षा परतने एव ब्राह्मणे द्रष्टव्यम्।

जत"–इति अपादीनां स्रष्टृत्व मुक्तम्, इत उत्तरं तदभावात् "सिकताभ्यः शर्करा मसृजतेत्यादौ प्रजापतेः स्रष्टृत्व मुच्यते ।

"तस्मात् सिकता इति । 'अस्तः' नमने 'सिकताः शर्करा भवन्ति' । 'अश्मा' पाषाणोऽपि अस्ततः शर्करा भवन्ति । 'तस्मात्' अश्मनः पाषाणात् 'अयः' उत्पादितवान् । अश्मनो- ऽयःकारणत्व मुपपादयति— "अश्मनो यो धमन्तीति । अयसो हिरण्यत्वं प्रतिपादयति— "बहुधा तं हिरण्यमहाय मिति ॥ ५ ॥

भूमेर्गायत्रीत्व मुपपादयितु माह— "तदवदभ्यक्षाचर- दिति । एव मबादिक मुत्तरोत्तरक्रमेण सृष्ट्वा अक्षरत् । तस्मात् क्षरणात् 'अक्षरम्' । 'अक्षरत्'–इति लङडागमे रूपम् । अडा- गमसाहित्येन अक्षरं सम्पन्नम् । यस्मात् प्रजापतिः अष्टौ कृत्वा- क्षरत्, येन संज्ञासाम्यात् अष्टाक्षरा गायत्री सम्पन्ना ॥ ६ ॥

"अभूद्वा इयं प्रतिष्ठेतीति । 'इयम्' एव आद्यसृष्टिः सर्वेषां 'प्रतिष्ठा' 'अभूत्' 'इति' भूम्यात्मना सम्पन्ना, तस्या बहुधा प्रथनात् पृथिवीत्वम् ।

अथ कुमारोत्पत्तिं दर्शयितु माह— "तस्या मस्यां प्रति- ष्ठाया मिति । 'तस्यां' पृथिव्यां 'भूतानि भूतपतिः च' 'संवत्सराय' 'संवत्सरसाध्याय कर्मणे 'अदीक्षन्त' दीक्षां कृतवन्तः । दीक्षा- कारणं यजमानपत्न्यो: विहित मिति तौ दर्शयति— "भूता- नाम्पतिर्गृहपतिरिति । तत्र भूतपतिः 'गृहपतिः' यजमानः 'आसीत्' । 'उषाः' उषोदेवता 'पत्नी' × × × ॥ ७ ॥

शब्दाना मर्थं माह— "तद् यानि तानि भूतान्यृतव इति । 'यानि भूतानि' इत्युक्तं, तानि ऋतुवीर्याणि, ऋतुपतिः संवत्सरः । "सोषाः पत्नी"–इत्युक्तम् । 'सा' संवत्सरस्य यज-

मानदपत्वात् 'चोयसी' चयसो धर्त्ता देव एव खलु भूयो-ऽवयवैः सहितः सर्वोनामयसोयुक्तः। संवत्सरो यजमानः स्वपत्न्यां सुपसि रेतः सिक्तवान्, तत् सिक्तं रेतः संवत्सरान्ते कुमारात्मना जातम्। यद्वा संवत्सर इति सप्तम्यन्तं पदम्। संवत्सरपर्यन्तं रेतः सिक्तवान्, रेतस्सेकः सोऽसौ वत्सरः, कुमारो-त्पत्तिरेकः, इति वर्षद्वयं जातम्। एतदेवाभिप्रेत्य इयोरिति च हैक आहुः। "संवत्सरो वैतद् रेतोऽसिचत् संवत्सरे कुमारो-ऽजायत"–इति वक्ष्यते।

उत्पन्नस्य कुमारस्य अष्टौ रूपाणि दर्शयितु माह— "सोऽ-रोदीत्, तं प्रजापतिरब्रवीदित्यादिना। हे 'कुमार' 'श्रमात् जातः' त्वं किमर्थं 'रोदिषि ?–'इति' प्रजापतिनोक्ते, स आह— 'चहितनामा' चकृतनामधेयः, अत एव 'पनपहतपाप्मा' 'अस्मि', अतः पापविमोक्षाय 'मे' मम नामधेयं कुरु इति।

प्रसङ्गात् किञ्चिद् धर्मं दर्शयति— "तस्मात् पुत्रस्येति। 'जातस्य पुत्रस्य' नक्षत्रनाम अश्वयुजः स्वातिः हस्तः इत्यादि 'नाम' नामकरणं 'कुर्यात्', तेन तस्य 'पाप्मान मेव' 'अपहन्ति' अपहतवान् भवति। पुनः 'द्वितीयं' व्यावहारिकं माता पुत्रादि-नाम करोति। 'तृतीयम्' आहिताग्निरिति। एवं नामकरणेन 'अस्य' पुत्रस्य 'पाप्मानम्' अपहतं कृतवान् भवति ॥ ८, ९ ॥

एवं नामधेयाय प्रार्थितवतः कुमारस्य रुद्र-सर्वादीन्यष्टौ नामानि प्रदर्शयिष्यन्ते *। अग्नेः रुद्रात्मकत्वात् तदुचिता

---

* "अग्निं हृदयेन, अशनिं हृदयाग्रेण, पशुपतिं कृत्स्न-हृदयेन, भवं यक्ना। शर्वं मतस्नाभ्याम्, ईशानं मन्युना, महा-देवं मन्तःपर्शव्येन, उग्रं देवं वनिष्ठुना"—इति मा० सं० ३९, ८।

अष्टौ मूर्त्तयो वक्तव्याः । रुद्रस्य हि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाश-सूर्यचन्द्रयजमानाख्या अष्टौ मूर्त्तयः सन्ति, भवादिनामानि च । ता एव अग्नेः एष्वपि निरूपयिष्यन्ते ।

तत्र प्रथमं नाम निर्दिशति— "स अब्रवीद्रुद्रोऽसीति * । अग्निरेव रुद्रो नामभागभवदित्यर्थः । यद्वा 'अग्निस्तद्रूप अभवत्' रुद्रनामव्यपदेश्योऽग्निरित्यर्थः † ।

अग्ने रुद्रत्वमुपपादयति— "यदरोदीदिति । अनेन तेजोमूर्त्तिरुक्तेति मन्तव्यम् । 'रुद्रः' रुद्रनामा 'सः' कुमारः प्रजापतिम् 'अब्रवीत्',— 'अतः' रुद्रनाम्नः ज्यायान् श्रेष्ठोऽस्मि, तस्मादेतन्नाम नास्मीत्यर्थः; अतो 'मे नाम' अन्यदु 'धेहि' कुर्वेवेति ॥ १० ॥

"स अब्रवीत् सर्वोऽसीतीति ‡ । तस्य सर्व इति द्वितीयं नाम, तस्य अपो रूपम् । अपां सर्वत्वमुपपादयति— "आपो वै सर्व इति । 'वै'-शब्दद्योतितां श्रुतिमाह— "अद्भ्यो हीदमिति । अद्भ्यः सर्वं जगदुत्पद्यते । आपो वा इदं सर्वं विश्वा भूतानि "आपो वा इदमग्रे सलिलमासीत्" -इति § । अतो जलात्मत्वं च "सलिलं सर्वं मा इदम्"- इत्यत्र ‖ श्रुतम् । "ज्यायान् वा अतोऽस्मि धेह्येव मे नामेतीति । तस्य प्रतिनामकरणं नाम्नातम्; एकस्य पुरुषस्य एक-

---

* "रुद्रः"—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ११, १० ।

† "रुद्रो वा एषः यदग्निः"—इति तै० ब्रा० २. १. २. १ ।

‡ 'सर्वः'—इत्यादि अथ० सं० १५. ५. ५, ४ ।

§ तै० सं० ५. ६. ४; ७. ५; ७. १. ५; तै० ब्रा० १. १. ३. ५ ।

‖ ऋ० सं० १०, १२९, ३ । तै० आ० ५, ३, ५, ६ ।

तत्त्वं सम्भव मित्यर्थः। "सोऽयं कुमारो रूपाणीति। 'कुमारः' अग्निः स्वनामभिः रुद्रसर्वादिभिरष्टभिः प्रतिपाद्योऽग्नि, अग्न्यु-दकौषध्यादीनि अष्टौ रूपाणि अनुप्रविष्टवान्। स कुमारोऽग्निः तत्तद्रूपेभ्यः पृथग्भूतो न दृश्यत इति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

अथ संवत्सरपर्यन्त मुख्याग्निधारणं कर्त्तव्य मिति दर्शयितु माह— "स एतं संवत्सर एव बिभृयादित्यादि। 'संवत्सर एव' संवत्सरपर्यन्तं स्थित्वेत्यर्थः। प्रसङ्गात् कञ्चिदर्थं दर्शयति— "संवत्सरेऽनुब्रूयादिति। वर्षपर्यन्तं गुरुसन्निधौ स्थित्वा यधीयत इति। "संवत्सरवासिने प्रब्रूयात्"—इत्यैतरेयकम् *। तत्र पक्षान्तरं दर्शयति— "द्वयोरित्यु हैक आहुरिति। केचित् संवत्सर-पर्यन्त मुख्य मग्निं धारयित्वा, ततः संवत्सरे चयनं कर्त्तव्य मित्याहुः †, अनुवचनञ्च तथा करणीय मिति वदन्ति। तत्रो-पपत्तिं दर्शयति— "संवत्सरे वैतद्रेत इति। पूर्वं-'संवत्सरे' 'रेतोऽसिच्यत', 'स संवत्सरे कुमारोऽजायत' इति रेतस्से-कस्यैको वत्सरः, कुमारोत्पत्तावेक इति वर्षद्वयस्य समाम्ना-तत्वादिति। प्रथमं पक्षं सहेतुकं विशदयति— "संवत्सरे त्वेव बिभृयादिति। 'तु'-शब्दो वर्षद्वयपक्षनिरासार्थः। रेतस्से-कानन्तर मेव कललबुद्बुदपिण्डादिक्रमेण वर्षात् प्रागेव कुमारो-त्पत्तेरित्यर्थः ‡।

---

* "नानन्तेवासिने प्रब्रूयात्, नासंवत्सरवासिने, नो एवासंवत्सरवासिने, नाब्रह्मचारिणे, नाब्रह्मचारिणे, नो एवाब्रह्मचारिणे, नानभिप्रायाय"—इत्यादि ऐ० आ० ५. ३. ३ ब्रा० ४।

† एतदेव पुरस्तादुक्तं भाष्ये 'वक्ष्यते'—इति (४४ पृ० ५ पं०)।

‡ "शुक्रशोणितसंयोगाच्चाद्यपिष्टसंयोगाच्च सत् कथ मिदं शरीरं

"तस्य चित्तस्य नामेति। चयनसम्बन्धाश्चित्रनाम सम्पन्नमिति तात्पर्यम्। चित्रत्व मनेनोपपादयति— "सर्वाणि हि चित्राण्यग्निरिति। अम्बुदकौषध्यादीनां रूपाणां अग्न्यात्मकत्वात् तस्य चित्रत्व मिति। किञ्च यद्यत् चित्रवर्णं तत्तत् सर्व मग्निरेव; शुक्लभास्वररूपत्वात् तस्येति ॥ २० ॥ ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रा रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणः सिङ्गणार्यौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

परं संपद्यते। सौम्यो भवति, एकरात्रोषितं कललं भवति, पञ्चरात्राद् बुद्बुदः, सप्तरात्रात् पेशी, द्विसप्तरात्रादर्बुदः, पञ्चविंशतिरात्रः स्वस्थितो घनो भवति, मासमात्रात् कठिनो भवति, द्विमासाभ्यन्तरे शिरः सम्पद्यते, मासत्रयेण ग्रीवाव्यादेशः, मासचतुष्केण त्वग्व्यादेशः, पञ्चमे मासे नखरोमव्यादेशः, षष्ठे मुखनासिकाक्षिश्रोत्रं च सम्भवति, सप्तमे चलनसमर्थो भवति, अष्टमे बुद्ध्याध्यवस्यति, नवमे सर्वाङ्गसम्पूर्णो भवति, ०—०, दशमे मासे प्रजायते"—इत्यादि निरु० १४. ६।

ऽइति तान्नाना देवताभ्य आलभत व्वैश्वकर्मणं पुरुषं व्वारुणमश्व मैन्द्र मृषभं त्वाष्ट्र मविं माग्नेय मजꣳ * ॥ ५ ॥

स ऐक्षत । नाना वा ऽइदं देवताभ्य आलभेऽग्नेर्व्वाहꣳ रूपाणि कामये हन्तैनानग्निभ्यः कामायालभा ऽइति तानग्निभ्यः कामायालभत तद्यदग्निभ्य इति बहूनि ह्यग्निरूपाण्यभ्यध्यायदथ यत् कामायेति कामेन ह्यालभत तानाप्रीतान् पर्य्यग्निकृतानुदीचो नीत्वा समज्ञपयत् ॥ ६ ॥

स ऐक्षत । या वै शीर्ष्णोऽध्यासिष मिमास्ताः शीर्षंस्तु हन्त शीर्षाण्येवोपदधा इति स शीर्षाण्येवोत्कृत्योपाधत्ताथेतराणि कुसिन्धान्यप्सु प्राप्लावयत्तेन यज्ञꣳ समस्थापयन्नेन्मे यज्ञो व्विकृष्टो ऽसदित्यात्मा वै यज्ञो नेन्मेऽयमात्मा व्विकृष्टो ऽसदित्येतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यद् यथै- तस्याग्नेरन्तं न पर्य्यैत् † ॥ ७ ॥

---

* 'माग्नेयमजर'—इति क । 'माग्नेयमजꣳ'—इति ग, घ ।

† 'पर्य्यैत्'—इति ग ।

स ऐक्षत । य मिम मात्मान मप्सु प्राविक्षं त मन्विच्छानीति त मन्वैच्छत्तद्यदेषा मप्सु प्रविष्टानां प्रत्यतिष्ठत्ता अपः समभरदथ यदस्यां तां मृदं तदु-भयट् सम्भृत्य मृदं चापश्चेष्टका मकरोत्तस्मादे-तदुभय मिष्टका भवति मृच्चापश्च ॥ ८ ॥

स ऐक्षत । यदि वा ऽइद मित्थ मेव सदा-त्मान मभिसंस्करिष्ये मर्त्यः कुणपोऽनपहतपाप्मा भविष्यामि हन्तैतदग्निना पचानीति तदग्नि-नापचत्तदेनदमृत मकरोदेतद्वै हविरमृतं भवति * यदग्निना पचन्ति तस्मादग्निनेष्टकाः पचन्त्यमृता एवैनास्तत् कुर्व्वन्ति ॥ ९ ॥

तद्यदिष्ट्वा पशूनापश्यत् । तस्मादिष्टका-स्तस्मादिष्ट्वैव पशूनिष्टकाः कुर्यादनिष्टका ह ता भवन्ति याः पुरा पशोः कुर्व्वन्त्यथो ह तदन्य-देव † ॥ १० ॥

तद्यास्ताः श्रियः । एतानि तानि पशुशीर्षा-ण्यथ यानि तानि कुसिन्धान्येतास्ताः पञ्च चितय-

---

* 'भवति'—इति ग, घ।

† 'तदन्यदेव'—इति ग।

स्यात् पशुशीर्षाण्युपधाय चितौ यिनोत्येतैरेव तच्छीर्षभिरेतानि कुसिन्धानि सन्दधाति ॥ ११ ॥

त ऽएते सर्व्वे पशवो यदग्निः* । तस्मादग्नौ पशवो रमन्ते पशुभिरेव तत् पशवो रमन्ते तस्माद्यस्य पशवो भवन्ति तस्मिन्नग्निराधीयते ऽग्निर्ह्येष यत् पशवस्ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत् ॥ १२ ॥

तद्धैक ऽआहुः । अथैवैतैः सर्व्वैः पशुभिर्यजेत यद्वा ऽएतैरत्र सर्व्वैः प्रजापतिरयच्यत तदेवाग्नेरन्तं पर्य्यैच्यत्तद्यदेतैरत्र सर्व्वैर्यजेत तदेवाग्नेरन्तं परीयादिति न तथा कुर्याद् देवानां तदितादियादथो पथस्तदियादथो किं ततः सम्भरेदेतानि वा ऽएतत् कुसिन्धान्येतायितीः सम्भरति तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १३ ॥

यदेवैतान् पशूनालभते । आयतनमेवैतदग्नये करोति न ह्यनायतने कश्चन रमते ऽन्नं वा ऽआयतनं तदेतत् पुरस्तान्निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १४ ॥

* 'यदग्निः'—इति ग ।

पुरुषोऽश्वो गौरविरजो भवन्ति। एतावन्तो वै सर्व्वे पशवोऽन्नं पशवस्तद्यावदन्नं तदेतत् पुरस्ताद्विदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १५ ॥

पञ्च भवन्ति। पञ्च ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयस्तेभ्य एतत् पञ्चायतनानि निदधाति तदेनं पश्यन्नग्निरुपावर्त्तते ॥ १६ ॥

तद्यदग्निभ्य इति*। बहवो ह्येतेऽग्नयो यदेताश्चितयोऽथ यत् कामायेति यथा तं काम माप्नुयाद्यजमानो यत् काम एतत् कर्म कुरुते ॥ १७ ॥

पुरुषं प्रथम मालभते। पुरुषो हि प्रथमः पशूना मथाश्वं पुरुषᳪ ह्यन्वश्वो†ऽथ गा मश्वᳪ ह्यनु गौरथाविं गाᳪ ह्यन्वविरथाज‡ मविᳪ ह्यन्वजस्तदेनान्यथापूर्व्वं यथाश्रेष्ठ मालभते ॥ १८ ॥

तेषां विषमा रशनाः स्युः। पुरुषस्य त्वर्षिष्ठाथ ह्रसीयस्यथ ह्रसीयसी तद्यथारूपं पशूनाᳪ रशनाः करोत्यपापवस्यसाय सर्व्वास्त्वेव समाः स्युः

* 'इति'—इति क।

† 'ह्यन्वश्वो'—इति क।

‡ 'ह्यन्वविरथाज'—इति ख।

सर्व्वाः सदृश्यः सर्व्वे ह्येते समाः सर्व्वे सदृशा* अनयो ह्युच्यन्ते† ऽन्नं ह्युच्यन्ते तेन समास्तेन सदृशाः ॥ १९ ॥

तदाहुः। कथमस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्व्वः पशुष्वारब्धो भवतीति पुरोडाशकपालेष्वेवाप्यत ऽइयं प्रथमा मृन्मयीष्टकाथ यत्पशुमालभते तेन पश्विष्टकाप्यतेऽथ यदभितो हिरण्यशकलौ भवतस्तेन हिरण्येष्टकाप्यतेऽथ यदिध्मो यूपः परिधयस्तेन व्वानस्पत्येष्टकाप्यतेऽथ यदाज्यं प्रोक्षण्यः पुरोडाशस्तेनान्नं पञ्चमीष्टकाप्यत ऽएवमु हास्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः सर्व्वः पशुष्वारब्धो भवति ॥ २० ॥

तेषां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यः। चतुर्व्विंशत्यर्द्धमासो वै संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्नि‡र्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ २१ ॥

---

* 'सदृशाः'—इति क, ख, ग।

† ह्युच्यन्ते'—इति ग।

‡ 'संवत्सरोऽग्नि-'—इति ग।

यद्वेव चतुर्व्विꣳशतिः *। चतुर्व्विꣳशत्यक्षरा वै गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ २२ ॥

यद्वेव चतुर्व्विꣳशतिः । चतुर्व्विꣳशो वै पुरुषो दश हस्त्या अङ्गुलयो दश पाद्याश्चत्वार्य्यङ्गानि पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्धे ॥ २३ ॥

उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुप् प्राण मेवास्य गायत्रीभिः समिन्ध ऽआत्मानं त्रिष्टुब्भिर्मध्ये त्रिष्टुभो भवन्त्यभितो गायत्र्यो मध्ये ह्यय मात्माभितः प्राणा भूयसीः पुरस्ताद्गायत्रीरन्वाह कनीयसीरुपरिष्टाद्भूयाꣳसो हीमे पुरस्तात् प्राणाः कनीयाꣳस उपरिष्टात् ॥ २४ ॥

सोऽन्वाह । समास्त्वाग्न ऽऋतवो वर्द्धयन्त्विति प्रजापतिं विस्रस्तं यथाग्निः समदधात्त मब्रवीद्या त्वमिमाः सामिधेन्यस्ताभिर्मा समिन्त्स्वेति ॥ २५ ॥

---

* 'चतुर्विꣳशतिः'—इति क, ग, घ, ङ।

स एता अपश्यत् । समास्त्वाग्न ऽऋतवो व्वर्द्धयन्त्विति समाश्च त्वाग्न ऽऋतवश्च व्वर्द्धयन्त्वित्येतत् संव्वत्सरा ऋषयो यानि सत्येति संव्वत्सराश्च त्वऽर्षयश्च सत्यानि च व्वर्द्धयन्त्वित्येतत् सं दिव्येन दीदिहि रोचनेनेत्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यं रोचनं तेन सन्दीदिहीत्येतद्विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्र इति सर्व्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्र इत्येतत्* ॥ २६ ॥

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यथैत मेव संस्कुर्यादेतं सन्दध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत्प्रजापतिः समैन्ध तेन प्राजापत्याः † ॥ २७ ॥

द्वादशाप्रियः । द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २८ ॥

यद्वेव द्वादश । द्वादशाक्षरा वै जगतीयं वै

---

* 'इत्येतत्'—इति ग । 'इत्येतत्'—इति घ ।

† 'प्राजापत्याः'—इति ग , 'प्राजापत्याः'—इति घ ।

जगत्यस्याऽ इदꣳ सर्व्वं जगदियमु वा ऽअग्नि-
रत्र हि सर्व्वो ऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य
मात्रा तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ २९ ॥

यद्वेव द्वादश। द्वादशाक्षरा वै जगती जगती
सर्व्वाणि छन्दाꣳसि सर्व्वाणि छन्दाꣳसि प्रजा-
पतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा
तावतैवैन मेतदाप्रीणाति ॥ ३० ॥

ता एता ऊर्द्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति।
प्रजापतिं विस्रस्तं यत्राग्निः समदधात् सोऽब्रवीदा
मत्वस्मिता आप्रियस्ताभि र्माप्रीणीहीति ॥ ३१ ॥

स एता अपश्यत्। ऊर्द्ध्वा अस्य समिधो
भवन्तीत्यूर्द्ध्वा ह्येतस्य समिद्धस्य समिधो भव-
न्त्यूर्द्ध्वा शुक्रा शोचीꣳष्यग्नेरित्यूर्द्ध्वानि ह्येतस्य
शुक्राणि शोचीꣳष्यर्चीꣳषि भवन्ति द्युमत्तमेति
वीर्य्यवत्तमेत्येतत् सुप्रतीकस्येति सर्व्वतो वा ऽअग्निः
सुप्रतीकः सूनोरिति यदेनं जनयति तेनास्यैष
सूनुः* ॥ ३२ ॥

---

* 'सूनुः'—इति ग, घ।

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि यथैत मेव संस्कुर्यादेतण् सन्दध्यादेतं जनयेत्ता आग्नेय्यः प्राजापत्या यदग्निरपश्यत्तेनाग्नेय्यो यत् प्रजापति माप्नोत्तेन प्राजापत्याः * ॥ ३३ ॥

ता विषमा विषमपदाः । विषमाक्षरा विषमाणि हि छन्दाण्ष्यथो † यान्यध्यात्म मङ्गाणि विषमाणि तान्यस्यैताभिराप्नोति ॥ ३४ ॥

वैश्वानरः पशुपुरोडाशः । वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषा मग्नीना मुपाप्त्यै ॥ ३५ ॥

यद्वेव वैश्वानरः । ऋतवो ‡ ह्येते यदेताश्चि- तयोऽग्नयो वा ऽऋतव ऋतवः संव्वत्सरः संव्व- त्सरो वैश्वानरो यदग्नय इति ब्रूयादिति तद्वे- चयेद् द्वादशकपालो द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरो वैश्वानर आग्नेय्यो याज्यानुवाक्या अग्निरूपाणा मुपाप्त्यै कामवत्यः कामाना मुपाप्त्यै ३६ ॥

* 'प्राणापत्याः'—इति ग ।

† '॰स्यसो'—इति ऊ ।

‡ 'ऋतुपो'—इति ङ ।

तद्धैके । कृत्यैवैतानि पशुशीर्षाणि विष्वोपदधत्युभयेनैते पशव इति ते ह ते मर्त्याः क्षुप्याः सम्भवन्त्यनाप्तानि हि तानि तद्ध तथाषाढेः सौश्रोमतेयस्योपदधुः स ह क्षिप्र एव ततो ममार ॥ ३७ ॥

हिरण्मयान्यु हैके कुर्व्वन्ति । अमृतेष्टका* इति वदन्तस्ता ह ता अनृतेष्टका न हि तानि पशुशीर्षाणि ॥ ३८ ॥

मृन्मयान्यु हैके कुर्व्वन्ति । उत्सन्ना† वा ऽएते पशवो यद्वै किञ्चोत्सन्नमियं तस्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रैते पशवो गतास्तत एनानधि सम्भराम इति न तथा कुर्याद्यो वा ऽएतेषां माहात्म्यं च ब्राह्मणं च न विद्यात्तस्यैत ऽउत्सन्नाः स्युः स एतानेव पञ्च पशूनालभेत यावदस्य वशः स्यात्तान्हैतान् प्रजापतिः प्रथम आलेभे श्यापर्णः सायकायनो ‡ ऽन्तमोऽथ ह स्मैतानेतदन्तरेणालभन्ते

* 'कुर्व्वन्त्यमृतेष्टका'—इति क ।

† कुर्व्वन्त्युत्सन्ना'—इति क ।

‡ 'सायद्वायनो'—इति क ।

ऽथैतद्वीमौ द्वावेवालभ्येते प्राजापत्यश्च वायव्यश्च तयोरुक्तो ब्राह्मण सुयते ॥ ३९ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [२. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे , तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ द्वितीयाध्याये प्रथमं अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजात्मकपञ्चपश्वालम्भनम् * । तत्र चतुर्विंशतिः सामिधेन्यः, वैश्वानरः पशुपुरोडाशः , कामपदयुक्ता याज्यानुवाक्याः प्रदर्श्यन्ते । अथ वायव्यैकपश्वालम्भनम् । तत्र सप्तदश सामिधेन्यः , अत्रापि प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः , शुक्रपदयुक्ता याज्यानुवाक्याश्च विधास्यन्ते । पशुद्वयसाधारणं मन्थदानीप्रभृतिकं वक्ष्यते । एतत् सर्वं कात्यायनेन सूत्रितम् ;—

"चिकीर्षमाण उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासेनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभेतादक्षिणान्"–इत्युपक्रम्य †, "अग्निभ्यः कामाय पुरुषाश्वगोऽव्यजान्"–इति ‡, "समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाग्न इति § अथ दधाति , आप्रियो द्वादशोर्ध्वं पश्वेति"–इति ‖,

---

* "अथ पशूनालभन्ते"—इत्यादि का० श्रौ० सू० १६. १. ८; इहापि ब्राह्मणे परस्तात् (६. २. १. १६.) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ५ । ‡ १६. १. ८ ।

§ वा० सं० २७. १—९ । विहिताश्च ता इहोत्तरत्र (६. २ २१ , २५.) ।

‖ १६. १. ११ । आप्रियश्च ताः वा० सं० २७. ११—२२ आम्नाताः ।

"एकादशाग्नौ मासमैषादि करोति, परिहते पुरुषपश्वन्नुपमन्" –इति *, वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च, आग्नेय्यो याज्यानुवाक्याः कामवत्यः"–इति †, "पञ्चालम्भेष्टाम्, श्यामतूपरो वा प्राजापत्यः, षड् दध्यात्, वायवे वा नियुत्वते श्वेतमलघुरौ द्वे दध्यात्, प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, काद्वत्यो याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य, नियुत्वत्यो वायव्यस्य, वपाया वा, तुल्य मन्यत् सर्वेषु ‡"–इति ।

तत्र प्रथमं पशुपञ्चकालम्भनं विधातुं प्रजापतिवृत्तान्तं प्रस्तौति— "प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यध्यायदिति । पूर्वं प्रजापतिरग्नेरूपाण्यष्टौ रूपाण्यभिध्यातवान्, कुमाररूपात्मना परिणतम् अन्विवेष । स कुमारोऽग्निः मां पिता प्रजापतिरन्विच्छतीति ज्ञातवान् । 'रूप' इति प्रश्ने । 'मे' मम 'यद्' रूपम् 'एषः' प्रजापतिः 'न वेद' न जानीयात्, 'तद् रूपम्' 'प्रविशानि' प्रविशानीति ॥ १ ॥

एवं ज्ञात्वा,— "स एतान् पञ्च पशूनपश्यदिति । तदात्मना परिणतानिति शेषः । पश्यतिधर्मात् 'पशु'-शब्दः सम्पन्न इति दर्शयति— "यदपश्यत् तस्मादेते पशव इति । पश्यतिः प्रत्यक्षार्थ अस्तीति ज्ञात्वा पशुशब्दो निरुक्तः ॥ २, ३ ॥

"स एतानिति । 'तेषु' पशुषु तादात्म्येन प्रविष्टम् 'एतम्' अग्निं प्रजापतिरद्राक्षीत् । पश्यन्त्येवमग्नि मित्येतस्य देवनिमित्तादधिकरणसाधनः पशुशब्द इत्याह— "तस्मादेवैते पशव इति ॥ ४ ॥

---

* का० श्रौ० १६. १. १३ सू० ।

† का० श्रौ० १६. १. २५, २६, २७ सू० ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८—४१ । तद्भाष्यादर्श ६. २. २ब्रा० प्रदर्शनम् ।

"स ऐक्षतेति । 'सः' प्रजापतिः 'ऐक्षत' -स्वमतं विचारितवान् । तदेव दर्शयति— "इमे वा अग्नि रिति । 'अग्निः' 'इमे वै' पुरुषादिपञ्चपशवः एव, ततः पृथक् दृश्यन्त इत्यर्थः । 'इमानेव' अग्न्यात्मकानेतान् पशूनेव आत्मान मभिलक्ष्य 'संस्करवै' पशुभिः स्वरूपैः स्व मात्मानं संस्करिष्य इति पर्यालोचितवान् ।' पशूना मग्न्यात्मकत्वं विशदयति— "यथा वा अग्निरिति । अग्नेर्यथा दीपनधूमाभ्याहितदाहनभक्षणच्छादनादयो धर्माः, ते पशुष्वपि दृश्यन्ते इत्यतस्तेषां तदात्मकत्वम् । 'चक्षुर्दीप्यते' प्रकाशयुक्तं रोचते, 'ऊष्म' ऊष्मा धूमः, 'अभ्याहितं' पुरःस्थितं वस्तु 'दहति', 'एवं' 'बप्सति' भक्षयन्ति पशवः । "भस भर्त्सनदीप्त्योः"*, लिटि प्रथमपुरुषबहुवचने झौ द्विर्वचने कृते "घसिभसोर्हलि च" -इति † उपधालोपे रूप मिदम् । 'सीदति' अवसन्नं भवति ।

अग्निभ्यः कामाय पशव इति ‡ सिद्धान्तयितु बहुदेवतार्थ मालम्भनं प्रदर्शयति— "तान् नानादेवताभ्य इति । अमून्तान् पुरुषादीन् पञ्च पशून् 'नानादेवताभ्यः' बहुदेवताभ्यः 'आलिप्सत' आलब्धु मैच्छत् । "वैश्वकर्मणं पुरुषम्"-इत्यादिना पञ्चानां पशूनां पृथक्-पृथक् देवतासम्बन्ध उक्तः § ॥ ५ ॥

"स ऐक्षत मानेति । 'सः' प्रजापतिः एवं विचारितवान्,

---

* जु० प० १८ धा० ।

† पा० सू० ६. ४. १०० (वै०)।

‡ पुरस्तादुक्तं ६४ पृ० १५ पं द्रष्टव्यम् (का० श्रौ० सू० १६. १. ८.)। वक्ष्यति चाप्यनुपदम् ६ कं० (५४ पृ० ६ पं०, ६७ पृ० ४ पं०)।

§ 'अग्नु वैश्वकर्मण्यं पुरुषं, वारुणं मश्वम्, ऐन्द्रं मृषभं, त्वाष्ट्र मविम्, आग्नेय मज मिति'-इत्यादि (का० श्रौ० सू० १६. १.) कर्कोक्तव्याख्यानं विचार्यम् ।

—किमर्थं 'नाना' बह्वीभ्यः 'देवताभ्यः' पशुभ्यः आलब्धु मिच्छामि ? ['अग्नेः उ अहम्'–इति पदच्छेदः] अहं तु अग्नेरेव 'रूपाणि' 'कामये'। 'हन्त' इति साध्यसाधनयोर्वैयधिकरण्यजनिते आश्चर्ये। 'एनान्' पशून् 'कामाय' कामगुणयुक्ताय 'अग्निभ्य' अग्नये 'आलभे'–'इति' ऐक्षतेत्यन्वयः। कामायाग्निभ्य इति सामानाधिकरण्ये कथं अग्निभ्य इति बहुवचनम् ? तत्राह—"तद् यदग्निभ्य इति। अग्निरूपापेक्षायां बहुवचनम्। 'तान्' अष्टाविति प्रागुक्तम्। "आप्रीतानिति। प्रयाजयाज्यादिभिराप्रीभिः पर्यग्निकरणेन च संस्कृतान्, तदनन्तर मेव 'उदीचो नीत्वा' शामित्रदेशं प्रापय्येत्यर्थः। 'सञ्ज्ञपनं' नाम मारणम् *। मारणार्थं नयेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

पशुशीर्षोपधानं विधास्यते, तदर्थं प्रजापतिकर्तृकं तदुपधानं दर्शयति— "स ऐक्षत या वै श्रीरिति। द्वितीयाबहुवचनान्तम्। अत्र श्रीशब्देन अग्निरूपाणि विवक्षितानि। तानि 'अभ्यध्यासिषम्' ध्यानवानस्मि। 'ताः' इमाः श्रियः 'शीर्षसु' अङ्गुराध्याश्रयेषु वर्तन्ते। 'हन्त'–इति हर्षे। "अतः शीर्षाण्येवेत्यादि। निगदसिद्धम् † ॥

पशुशरीराणां सिष्टकोपकारित्वं विवक्षन्नाह— "इतराणीति। यजशरीरस्य यज्ञे उपकरिष्यमाणत्वात् 'इतराणि' पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां 'कुणिन्धानि' मूर्द्धरहितानि

* "पर्यग्निकृते पुरुषसञ्ज्ञपनम्"—इत्यादिः "वैश्यः पुरुषो राजन्यो वा" —इत्यन्तो ग्रन्थः का० श्रौ० सू० १६. १. १४—१७ द्रष्टव्यः।

† तत्प्रकारश्चैव सूत्र' कात्यायनेन—"कण्ठेषु कृत्य मन्तर्द्धाय शिरांस्यादत्ते"—इति श्रौ० सू० १६. १. १८।

शरीराणि * 'अप्सु' 'प्राप्लावयत्' प्रक्षिप्तवान्। "चतुर्णां अप्सु काय-प्रासनम्"–इति कात्यायनेन च सूत्रितम् †।

अजेन शरीरेण यज्ञं समापितवन्तः। एतेन यज्ञसमाप्तौ कारणमाह— "नेन्मे यज्ञ इति। 'मे' मम 'यज्ञः' मध्ये 'विलुप्तः' विच्छिन्नः 'नेत्' नैव 'असत्' माभूत् 'इति'। यज्ञविच्छेदे प्रजापतेः किमायात मिति तत्राह— "आत्मा वै यज्ञ इति। एतेन पशुना यज्ञसमापने उपपत्तिं दर्शयति— "एतेन पशुनेष्ट्वा नत् प्रजापतिरिति। 'यथा' येन प्रकारेण 'अग्नेः' 'अन्तं न पर्येत्' कार्त्स्न्येन न परिगतो भवेत्, 'तत्' कर्म 'प्रजापतिः' 'अपश्यत्' दृष्टवानित्यर्थः। यदि सर्वैः पशुभिर्यजेत, तदानीमेव यज्ञसमाप्तेः सिद्धत्वात् अग्नेरेवान्तं परिप्राप्तवान्, अग्निरूपाणि कार्त्स्न्येन प्राप्तवान् भवति, तदयुक्तम्; उत्तरत्र कर्तव्यस्य सद्भावादिति तात्पर्यम्।

उत्तरत्र सर्वैः पशुभिर्योगः पूर्वपक्षयिष्यते— "तद्धैक आहुः दैवैतैः सर्वैः पशुभिर्यजेत"–इत्यादिना ‡। यज्ञसमाप्त्यनन्तरं शिष्टस्य अजपशुशरीरस्य च अप्सु प्रासनं सूत्रितम्— "अजेन चरति, संस्थिते तस्य शेषप्रासनम्"–इति § ॥ ७ ॥

यदर्थं अप्सु पशुचतुष्टयकायप्रासनम्, तदिदानीमाह— "स ऐक्षत य इम मात्मान मप्सु प्रापिप्लव मिति। 'आत्मा-

---

* 'योऽग्नौ यदुक्त क उ तच्चकार याभ्यां कुसिन्धं सुहृदं बभूव" —इति ऋग० सं० १०. २. ३।

† का० श्रौ० सू० १६. १. १८।

‡ अस्मिन्नेव ब्राह्मणे त्रयोदशी कण्डी द्रष्टव्या (५६ पृ० ८ पं०)।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. २१, २२।

तम्' पशुदेहानित्यर्थः। 'प्रविशतां' प्रविशमानाम् 'एषां' पशूनां 'यत्' शरीरगतं रसादिकम् 'आसु' 'प्रत्यतिष्ठत्' प्रतिष्ठितम्, 'ताः' 'अपः' 'समभरत्' सम्भृतवान्; 'यत्' च अस्थिमांसादिकम् 'अस्यां' पृथिव्यां प्रतिष्ठितम्, 'तां' 'मृदं' मृत्तिकां सम्भृतवान्; 'तदुभयम्' 'अपो मृदञ्च' 'सम्भृत्य' संगृह्य 'इष्टकामकरोत्' * ॥ ८ ॥

पक्वा इष्टकाश्चेतव्या इति वक्तु माह— "स ऐक्षत यदि वा इद मित्थ मेव सन्तमात्मान मभिसंस्करिष्य इति। 'यदिदं' मत्सदृशमिष्टकारूपम् 'इत्थम्' अपाकेन 'एव' 'आत्मानम्' 'अभि'-लक्ष्य 'संस्करिष्ये', तर्हि 'मर्त्यः' मरणधर्मा 'कुणपः' [जीवरहितो देहः कुणप इत्युच्यते] अत एव 'अनपहतपाप्मा भविष्यामि'-इति विचार्य, ता इष्टका अग्निना पक्वा अकरोत्; अग्निना पक्व मेव 'हविः' 'अमृतम्' अमरणधर्मकम् 'भवति' इति। अग्निनेष्टकापाकः कर्तव्य इति दर्शयति— "तस्मादग्निनेष्टका इति ॥ ९ ॥

इष्टकाकरणकालं दर्शयति— "तद्यदिष्ट्वा पशुनापश्यदिति। 'पशुना' यज्ञेन 'इष्ट्वा' इष्टवान् 'इष्टकाः', अत इष्टादनन्तरं कृत्वा इतीष्टका शब्दो निरुक्तः। पशुयागात् पूर्वं मिष्टकाकरणं निन्दति— "अनिष्टका ह ता भवन्तीति। 'अथो' 'पशो' पशुयागात् 'पुरा' इष्टकाकरणम् 'अन्यदेव' अयाज्ञीय मित्यर्थः ॥ १० ॥

पशुशीर्षोपधानानन्तर मिष्टकोपधानं पशुशिर कबन्धसन्धान-

---

* तदुक्तम्— "ततो मृदिष्टकार्थाः पच"— इति का० श्रौ० सू० १६ ३ २०।

रूपेण प्रशंसति— "तद्यास्ताः श्रिय एतानि तानि पशु-शीर्षाणीति ॥ ११ ॥

यदुक्तं पशुना सम्बन्धात्मकत्वम्, तत् प्रशंसति— "स एते सर्वे पशवो यदग्निरिति । यतः पशुना सहैव तादात्म्यम्, अतः परस्पर मभिसम्बन्धौ दृश्येते इत्याह— "तस्मादग्नाविति । अग्निरूपाणि कामयमानस्य प्रजापतेः पशुयागेन तच्छरीरात्मकेष्टकोपधानेन किमायात मिति, तद् दर्शयति— "ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति । ततः पशुयागेन तदात्मकोऽग्नि-रेव सम्पन्न इत्यर्थः । चयनस्य अग्निरूपत्वावाप्तिः फल मिति तात्पर्यम् ॥ १२ ॥

पूर्वं च पञ्चालम्भः, तथैकेन पशुना याग उक्तः, इदानीं त मेव पक्षं द्रढयितुं सर्वपशुयागं पूर्वपक्षयति— "तदेक आहु-रिति *। 'अत्र' अस्मिन् 'सर्वैः' पञ्चभिः पशुभिः 'यजेत'। 'यत्' यदि 'प्रजापतिः' 'सर्वैः' पशुभिः 'अयक्ष्यत' याग मक-रिष्यत्, 'तत एव अग्नेः अन्तं' 'पर्यैष्यत्' अगमिष्यत्, न तथा कृतवान्। क्रियातिपत्तौ यजतेरेतेश्च लृङ्-प्रयोगः †। तस्मात् सर्वयागकरण मेवाग्न्यन्तगमन मित्यर्थः। तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति ‡। 'तत्' तर्हि 'देवानाम्' 'इतात्' गमनात् 'इयात्' अपगतो भवतीत्यर्थः। तदेव विवृणोति— 'पथो पथः तदियात्' प्रजापतिस्तस्मात् यज्ञमार्गात् प्रच्यवेतेत्यर्थः ॥

सर्वयागपक्षे बाधां दर्शयति— "पथो किं ततः सम्भरेदिति ।

---

* का० श्रौ० सू० १६ १. १३ ।

† "लिङ्निमित्ते लृङ् क्रियातिपत्तौ"—इति पा० सू० ३.३.१३९ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. १४ ।

एवं सति सम्भरणार्थता विरुध्यते ; सम्भरणार्थं हि कुसिन्धानाम् अप्सु प्रासनम् *, तत इष्टका मृद्भिरद्भिश्च कार्या ; अतः सर्वप्रचारे सम्भरणानुपपत्तिरित्यर्थः । कात्यायनस्तच्छाखान्तरवाक्यानुसारेणैकस्मिन्नपि सम्भरणानुपपत्तेः सर्वप्रचार मेकप्रचारं समविकल्पं कृतवान् । तथाहि— "चतुर्णा मप्सु कायप्रासनम्, ततो मृदिष्टकार्थोपस, अजेन प्रचरति, संस्थिते तस्य शेषप्रासनम्, सर्वैरेके, एकस्यापि किं ततः सम्भरेदिति श्रुतेः"—इति †। एकस्यापि पशोरालम्भे 'किं ततः सम्भरेत्?' तत् तुल्य मेव। तस्माद् विकल्पः सर्वैर्वाजेन वेति ॥ १३ ॥

पश्वालम्भन मायतनकरणात्मना प्रशंसति— "यद् वेवैतान् पशूनालभत इति । आयतनशब्दार्थं माह— "अन्नं वा इति । कार्यकारणयोरभेदात् । 'तदेनम्' पशुरूप मन्नं 'पुरस्तात् निदधाति', 'तत्' 'एनम्' 'अन्नम्' 'अग्निः' 'उपावर्त्तते' समीपे गतो भवति । यथा लोकेऽन्नार्थी पश्यन्नेवान्नं तत्समीपं गच्छति, तद्वदित्यर्थः ॥ १४ ॥

पशूननुक्रामति— "पुरुषोऽश्व इति । "एतावन्त इति । यतः 'सर्वे पशवः' एतेषु पुरुषगवाश्वादिपञ्चसु अन्तर्भूताः, अत उपजीव्यानां सर्वेषा मन्नरूपाणां पशूना मवरोध इति नानाजातिनिबन्धना स्तुतिः ॥ १५ ॥

पशुगतपञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "पञ्च भवन्ति, पञ्च चिती-

---

* 'कुसिन्धैः कुषितया मृदा अग्निचेष्टकानां शाठ्य मुपजायते' —इति कर्कः (का० श्रौ० सू० १६ १. २२.)। पुरस्ताच्चैव द्रष्टव्यम् (७ क०, ५४ पृ० १३ पं०—६८ पृ० १ पं०)।

† का० श्रौ० सू० १६ १ १८—२४।

ऽग्नय इति। चितिसङ्ख्यापेक्षया अग्नीनां पञ्चसङ्ख्यावत्त्वम् ७। "पञ्चायतनानीति। पञ्चरूपाणि पञ्च स्थानानि कल्पयतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

"तद्यदग्निभ्य इतीति। एतद् वाक्यं पूर्ववद् व्याख्येयम् *। अग्निभ्यः कामायेति यदग्निवद्वत्त्वं तद्रूपापेक्षेति ॥ १७ ॥

पशूनामालम्भनक्रमं विधत्ते— "पुरुषं प्रथममालभत इति। "पुरुषं ह्यन्वज इति। 'पुरुषम्' 'पशु'-लक्ष्य; पुरुषानुगामी यतोऽज इत्यर्थः। एवमुत्तरत्र। "यथापूर्वमिति। पूर्वानालभ्यानतिक्रम्य, यथाक्रममित्यर्थः। 'यथाश्रेष्ठम्' तत्र ये ये श्रेष्ठाः, तानप्यनतिक्रम्येत्यर्थः ॥ १८ ॥

तेषां बन्धनार्थं रशना विधत्ते— "तेषां विषमा रशनाः स्युरिति। 'विषमाः' स्थौल्यह्रासवत्त्वेन भवन्ति। वैषम्यं च दर्शयति— "पुरुषस्य वर्षिष्ठाथ ह्रसीयसीत्यादि। पुरुषपशोः रशनाः 'वर्षिष्ठाः' अतिशयेन वृद्धा भवेत्। अत्र वर्षिष्ठेति स्थौल्यायामापेक्षया। "प्रियस्थिर"-इत्यादिना † वृद्धशब्दस्य वर्षिष्ठादेशः। 'अथ' अश्वपशोः 'ह्रसीयसी' आयामस्थौल्याभ्यां ह्रस्वा। तदपेक्षया गोपशोः ह्रस्वा। ततो द्वयोः। 'अथ ह्रसीयसी'-इति वीप्सया पूर्वपूर्वरशनापेक्षयोत्तरोत्तरह्रासो विवक्षितः ‡। "यथारूपमिति। पुरुषादिपशूनामाकृतिवशादिकमनतिक्रम्येत्यर्थः। "सर्वास्त्वेवेति। 'तु'-शब्दः पक्षा-

---

* इहापि (का० श्रौ० सू० १६. १. ७.) कर्कोक्तं द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् (६७ पृ० ५ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ पा० सू० ६. ४. १५७।

§ "वर्षिष्ठरशनः पुरुषोऽनुपूर्व्या इतरेषाम्" का० श्रौ० १६. १. ८।

अत्र द्योतनार्थः । सर्वा अपि रशनाः 'समाः' सदृशायामस्थौल्या इत्यर्थः । "सर्वास्वेव समाः"—इतिवाक्यस्य विवरणम्— "सर्वाः सदृश्य इति । यद्वा, आयामस्थौल्यादिना साम्यं वक्तुं पृथगुपन्यासः * ।

रशनासाम्य इत्युच्यते पशूनां परस्परसाम्यादित्याह— "सर्वे ह्येते समा इति । साम्य मेव दर्शयति— "अग्नयो ह्युच्यन्त इति । यस्मात् एते पशवोऽग्नय इत्युच्यन्ते, तदत्र मिति चोच्यते । पशूना मग्नित्व मग्न्यात्मकत्वञ्च पूर्व मेव दर्शितम्— "स ऐक्षतेमे वा अग्निः"—इति †, "यद्वेतान् पशूनालभत आयतन मेवैतदग्नये करोति, न ह्यनायतने कश्चन रमते, अन्नं वा आयतनम्"—इति ‡ च । 'तेन' अग्नित्वेन सर्वे पशवः 'समाः सदृशाः' इति रशना अपि समाः कार्या इत्यर्थः ॥ १८ ॥

"तदाहुरिति । अग्निचयने पञ्चसहस्राण्या इष्टका उपधेया इति वक्ष्यते §, तत्र पशुपरिग्रहेणैव पञ्चेष्टका अपि परिगृहीता इति अमुं तत् कथं पश्वालम्भमात्रेण तादृशस्याग्नेः स्वीकारः स्यात् इति पृच्छति— "कथ मस्यैषोऽग्निरिति । 'अस्य' चिकीर्षमाणस्य यजमानस्य 'पञ्चेष्टकः' 'एषः' प्रक्रममाणः 'अग्निः' 'कथं' 'पशुषु' परिग्रहे 'आरब्धः' प्रक्रान्तो भवतीति । उत्तरत्र करिष्यमाणस्याग्नेः प्रथमं स्वीकारः कर्त्तव्य इत्यभिप्रायः ।

पशुष्वेव पञ्चेष्टकाः सम्पादयति—"पुरोडाशकपालेषु न्वेवाप्यत इत्यादिना । चयने वैश्वानरादीनां पशुपुरोडाशानां सम्भरणात्

---

* 'सर्वेषां वा तुल्याः'—इति का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।

†, ‡ पुरस्तात् (५३ पृ० ५ क०, ५६ पृ० [illegible] क०) द्रष्टव्यम् ।

§ द्वितीयप्रपाठकीयद्वितीयब्राह्मणादितस्तद् द्रष्टव्यम् ।

तत्कपालेषु मृन्मयीष्टका प्राप्यते, कपालानां मृन्मयत्वात् तादृशेष्टकाप्रारम्भः, पश्वालम्भेन पश्विष्टकाप्रारम्भः ।

वपावदानसमये हिरण्यशकलद्वयं निधातव्यम् । तदाहापस्तम्बः—"स्रुचा मुपस्तीर्य हिरण्यशकल मवधाय कृत्स्नां वपा मवदाय हिरण्यशकल मुपरिष्टात् कृत्वाभिघारयति"–इति * । तथा चैतरेयकम्— "यद्यपि चतुरवत्ती यजमानः स्यादथ पञ्चावत्तैव वपाज्यस्योपस्तृणाति हिरण्यशकलो वपा हिरण्यशकल आज्यस्योपरिष्टादभिघारयति"–इति † । 'पय' 'यत्' तस्मात् 'वपा मभित.' पूर्व मुपरिष्टाच्च 'हिरण्यशकलौ भवतः तेन हिरण्येष्टका' भवति । इध्मयूपपरिधिस्वीकारात् वानस्पत्येष्टकाधानेन उलूखलमुसलस्रुगाद्युपधान मुपलक्षितम् । आज्यप्रोक्षणीपुरोडाशकरणेनाप्येष्टका भवति । 'यत.' सर्वासा मिष्टकाना पशुबन्धात् सङ्ग्रहेण ता अपि प्रारब्धा भवन्तीत्यर्थः ॥

यद्यपि सात्त्विको पशु एव, तथापि मृन्मयकपालपश्वादिसम्बन्धात् पञ्चेष्टकासम्पादनं प्रागुक्तम्— "तदाहुः कथ मस्यैषोऽग्निः पञ्चेष्टकः ?"–इत्यादिना ॥ २० ॥

अत्र कात्यायनः "समिध्यमानसमिद्धवत्यन्तरे समास्त्वाग्न इति नव दधाति"–इति ‡ । दर्शपूर्णमासयोः पञ्चदश सामिधेन्यः § ;

---

* आप० श्रौ० सू० १६-२० प्रश्नयोरग्निचयनगतसूत्राणि सन्ति ।

† ऐ० ब्रा० २. २. ४ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ १. ११ ।

§ यद्यपि तैत्तिरीयसामिधेनीभाषा एकादशैव पर माद्यन्तयोः त्रयोस्त्रिरभ्यासात्ता पञ्चदशैव सम्पद्यते। तदुक्तं पुरस्तात् "त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम् ताः पञ्चदश सम्पद्यते"—इति (१ का०

अत्र "समिध्यमानो अध्वरे"—इत्यृक् *, समिद्धो अग्न आहुत"—इत्यृक् †, अनयोः प्रकृतिगतयोः सामिधेनीमध्यपठितयोर्ऋचोर्मध्ये "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु"—इत्याद्या नव ‡ ऋचो दध्यात्। पूर्वं "प्र वो वाजा अभिद्यवः"—इत्याद्याः पञ्चदश §, इदानीं मध्ये निहिता नव, उभयस्य चतुर्विंशतिर्भवतीति तदेतद् दर्शयति— "तेषां चतुर्विंशतिः सामिधेन्य इति। अग्निसमिन्धनसाधनभूता ऋचः सामिधेन्य इत्युच्यन्ते। "समिधर आधाने षेण्यण्"—इति ‖ षेण्यण् प्रत्ययः। सामिधेनीगतां चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "चतुर्विंशत्यर्द्धमासो वै संवत्सर इति। संवत्सरस्य द्वादश मासाः, मासस्य द्वावर्द्धमासौ, इति संवत्सरस्य चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः; तादृशः संवत्सर एवाग्निः; "संवत्सरे कुमारोऽजायत"—इति आम्नानात् ¶। अग्नेः संवत्सरात्मकत्वेन प्रकृते किं मायात मिति, तत्राह— "यावानग्निरिति। 'अग्निः' 'यावान्' यत्परिमाणः, 'अस्य' अग्नेः 'यावती' यत्परिमाणा 'मात्रा' अवयवा यावन्तः, 'तावता'

---

२ अध्या० ५ खा० (१, ७ क०)। ऋक्संहितायां आम्नातं "प्र वो वाजाः" —इति सूक्तं यद्यपि पञ्चदशर्गात्मकम् (३. १०. १—१५), तथापीह तस्य न ग्रहणं श्रूयते, तत्र समिद्धवत्या ऋचोऽभावात् 'समिध्यमान-समिद्धवत्योरन्तरे'—इतिविधानस्य वैयर्थ्यापत्तेः।

* तै० ब्रा० ३. ५. २. ६ (तै० सं० ३ २८. ४)।

† तै० ब्रा० ३. ५. ३. १० (ऋ० सं० ५. २८. ५)।

‡ वा० स० २७ १—९, तै० सं० ४ १. ७ १—९।

§ तै० ब्रा० ३ ५. २. १—११। आद्यन्तयोर्ऋचोस्त्रिरावृत्त्यैव पञ्चदशत्वं सिद्ध सम्पद्यत इत्युक्तम्।

‖ पा० ४ ३ १२० सू० १० वा०। ¶ ४० ए० २७ पं० द्रष्टव्यम्।

तत्परिमाणैः तैरवयवैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सन्दीपितवान् भवति। अथ मर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः मासार्द्धमासाद्यात्मानः, तावद्भिरवयवैः 'एनं' चित्याग्निं 'समिन्धे'। अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवाग्नि-परिमाणवचनम्; "यावत्यस्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम्; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आह-वनीयं 'समिन्धे' इति। अनेनाग्निः स्वय मग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति। तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"–इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्वेव चतु-र्विंशतिरिति। गायत्रात्मकत्व मग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्वेवाष्टावग्नि-रूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति"–इति †। "तावतैवेति। गायत्र्यक्षरसङ्ख्यैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्वेवेति। "चतुर्विंशो वै पुरुष इति। चतुर्विंशति-सङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः'। तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति। हस्तयोर्द्वयोर्वा अङ्गुलयो दश, पादयोर्द्वयोर्वा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वयमुखमस्तकाख्यानि। एवं चतु-र्विंशतिरङ्गानि; 'पुरुषः' तथावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापति-रूपः। "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"–इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्व मुक्तम् ‡। प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

* ऋ॰ सं॰ १. १२. ६।
† पुरस्तात् ४२ पृ॰ ४पं॰ द्रष्टव्यम्।
‡ पुरस्तात् ९ पृ॰ १६ पं॰ द्रष्टव्यम्।

रभवदय मेव स योऽय मग्निर्धीयते"–इति * ; तथा चैवाध्याये "प्रजापतिरग्निरूपाण्यध्यायत्"–इत्युपक्रम्य , "ततो वै प्रजापतिरग्निरभवत्"–इत्यन्तेन † । "तावतैवैन मिति । तावत्परिमाणेन चतुर्विंशत्यक्षरात्मनाग्निना 'एनम्' अग्निं दीपितवान् भवतीति ॥ २३ ॥

"उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु "प्र वो वाजाः"–इत्याद्या गायत्र्यः ‡, "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्धयन्तु"–इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः § , ता उभयी अनुब्रूयात् , होतेति शेषः ।

सामिधेनीगतगायत्रीत्रिष्टुप्छन्दांसि प्राणात्मसमिन्धनरूपेण प्रशंसति— "प्राणो गायत्रीति । गायत्र्यास्त्रिपात्त्वम् , प्राणस्य च प्राणापानव्यानात्मना त्रित्वसद्भावस्त्वम् । त्रिष्टुभो वीर्यरूपत्वात् उरसः सकाशादुत्पत्तेः आत्मरूपता । "मध्ये त्रिष्टुभो भवन्तीति । प्रथमं "प्र वो वाजाः"–इत्याद्याः "आ नो अध्वरे" इत्यन्ता गायत्र्यः , अन्ते च "समिद्धो अग्निराहुत इत्याद्या गायत्र्यः , समिध्यमानसमिद्धवत्योर्निधीयमानाः "समास्त्वाग्न ऋतव इत्याद्यास्त्रिष्टुभ इत्यर्थः || । "मध्ये ह्ययमात्मेति । गायत्रीत्रिष्टुभोः प्राणापानरूपत्वोक्तेः प्राणापानयोरात्मपूर्वपरभागवर्तित्वं प्रसिद्धम् , मध्ये त्रिष्टुभां निधानस्योक्तत्वात् ।

---

* पुरस्तात् ३ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

† १अ० १—१२ कण्डौ (५३—५६ पृ०) द्रष्टव्याः ।

‡ तै० ब्रा० ३ ५. २. १—११ ।

§ वा० सं० २७ १—९, तै० सं० ४. १. ७. १—९ ।

|| पुरस्तात् २१कण्डीभाष्यं द्रष्टव्यम् ।

तत्परिमाणैः तैरङ्गैरेव 'एनम्' अग्निं 'समिन्धे' सन्दीपितवान् भवति। अथ वाऽयमर्थः— अग्नेः संवत्सरात्मकत्वे संवत्सरस्य यावन्तो यावन्तोऽवयवाः मासार्द्धमासाद्यात्मानः, तावद्भिरवयवैः 'एनं' चित्याग्निं 'समिन्धे'। अथ वा "यावानग्निरिति, अवयवाग्निपरिमाणवचनम्; "यावत्यस्य मात्रेति, अवयवपरिमाणवचनम्; 'तावता' तत्परिमाणेनाग्निसंवत्सरात्मना 'एनम्' अग्निम् आहवनीयं 'समिन्धे' इति। अनेनाग्निः स्वयं अग्निना समिद्धो भवतीत्युक्तं भवति। तथा च श्रूयते — "अग्निनाग्निः समिध्यते कविर्गृहपतिर्युवा"—इति * ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेण चतुर्विंशतिसङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्वेव चतुर्विंशतिरिति। गायत्र्यात्मकत्वं अग्नेः प्रागुक्तम्— "यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुः गायत्रोऽग्निरिति"—इति †। "तावतैवेति। गायत्र्यक्षरसङ्ख्यात्मकैरवयवैः 'एनम्' अग्निम् समिद्धवान् भवतीति ॥ २२ ॥

"यद्वेवेति। "चतुर्विंशो वै पुरुष इति। चतुर्विंशतिसङ्ख्याकावयवयुक्तः 'चतुर्विंशः'। तानेवावयवान् दर्शयति— "दश हस्त्या इति। हस्तयोर्भवा अङ्गुलयो दश, पादयोर्भवा दश, 'चत्वार्यङ्गानि' पादद्वयमुखमस्तकाख्यानि। एवं चतुर्विंशतिरङ्गानि; 'पुरुषः' उक्तावयवयुक्तः 'प्रजापतिः' प्रजापतिरूपः। "स एव पुरुषः प्रजापतिरभवत्"—इत्यादिना पुरुषस्य प्रजापतित्वं मुक्तम् ‡। प्रजापतेरग्नित्वञ्च "स पुरुषः प्रजापति-

* ऋ० सं १. १२. ६।
† पुरस्तात् ४२ पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम्।
‡ पुरस्तात् २ पृ० १६ पं द्रष्टव्यम्।

रभवदय मेव स योऽय मग्निश्चीयते”–इति *; तथाचैवाध्याये “प्रजापतिरग्निरूपाण्यभ्यायत्”–इत्युपक्रम्य, “ततो वै प्रजापति-रग्निरभवत्”–इत्यन्तेन † । “तावतैवेम मिति । तावत्परिमाणेन चतुर्विंशत्यक्षरात्मनाग्निना ‘एनम्’ अग्निं दीपितवान् भव-तीति ॥ २३ ॥

“उभयी गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति । सामिधेनीषु “प्र वो वाजाः”–इत्याद्या गायत्र्यः ‡, “समास्त्वाग्न ऋतवो वर्ध-यन्तु”–इत्याद्याः त्रिष्टुप्छन्दस्काः §, ता उभयी अनुब्रूयात्, होतेति शेषः ।

प्राप्तं गायत्रीसमविभागं वारयन्नाह— "भूयसीः पुरस्ताद् गायत्रीरन्वाहेति। "प्र वो वाजा अभिद्यवः"—इत्याद्या एकादश गायत्र्यः प्रथम मनुवक्तव्याः,, अन्ते च "समिद्धो अग्निराहुत"—इत्याद्यास्तिस्र इत्यर्थः। प्राणा अपि पुरस्तात् नासापुटयोरधिकं निःसरन्ति, अधरन्ध्रगत मित्यभिप्रायः॥ २४॥

इदानीं मध्ये निधीयमाना ऋचस्तदनुवचनं विधत्ते— "सोऽन्वाह समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्त्विति *। मन्त्रस्याय मर्थः,— अत्राग्निपदेन प्रजापतिरुच्यते; "ततो वै प्रजापतिरग्निरभवदिति ब्राह्मणात् †। उत्तरत्र तासां गवाना मग्निरेव द्रष्टा प्रजापतिर्देवतेति वक्ष्यति ‡, अतोऽपि अग्निपदेन प्रजापतिरेव सम्बोध्यः। हे 'अग्ने!' संवत्सरात्मक प्रजापते। 'त्वा' त्वां विसन्ततम् 'ऋतवः' वसन्ताद्याः, प्रजापतेः संवत्सरात्मकत्वात् तदवयवा ऋतवः 'समाः', 'संवत्सराः' च 'वर्द्धयन्तु'। 'ऋषयः' 'ऋषि' पदेन प्राणा उच्यन्ते; "के त ऋषयः? इति, प्राणा वा ऋषयः" —इति श्रुतेः §। 'यानि सत्या' सत्कर्माणि, तानि च त्वा वर्द्धयन्तु। अतोऽवयववृद्धेः 'दिव्येन' द्युलोकभवनेन आदित्येन 'सन्दीदिहि' सन्दीप्तो भव। "दीदयतिर्दीप्तिकर्मा"—इति यास्कः ‖। दीप्य-

---

* "समास्त्वाग्न ऋतवो वर्द्धयन्तु संवत्सरा ऋषयो यानि सत्या। समग्दिव्येन दीदिहि रोचनेन विश्वा आभाहि प्रदिशश्चतस्रः"—इति वा॰ सं॰ २७ १।

† पुरस्तात् (५६ पृ॰ ६ पं॰) द्रष्टव्यम्।

‡ उत्तरस्या मेव (६॰ पृ॰ १ पं॰) "स एता अपश्यत्"—इत्यादि।

§ एतदेव पुरस्तात् द्रष्टव्यम् (१ क॰ ३ पं॰)।

‖ निघ॰ १ १६ ५। निरु॰ १०. ७ ६।

तेषां यद्गुह्यं सोऽपि वेदे ''ओवोवोवम्'' इति । सोऽपि वाचामंदोषं सर्वं स्वयम् । 'विप्रः' सर्वविभक्तः प्रदिशय 'प्रभि'-शब्द 'पाठात्' ''ओं दोषो'' † मादि । पताकाभीतिबाधं दोषयेति ।

अन्यापा सर्वं विश्वः सैषां प्रजापतिमभिमृशार्थतां दर्शयति— ''प्रजापतिं विरराज मिति । यदा 'विरराज' विशिष्टाङ्ग 'प्रजापतिम्' अभि 'सनदध्यात्' संयोजितवान् , 'स अब्रवीत्', प्रजापतिरिति शेषः । 'सम्भिमाः' सम पर्याप्त याः 'मातिषेभ्यः', 'ताभिः' 'ता' तां प्रजापतिं 'अभितान' सन्दीपयेति । इत्येवोदि सप्तमि इदम् ॥ २५ ॥

एव मुक्तोऽपि: प्रजापतिः अभिव्यक्तार्थं मातिषेणीतस्मात् इदवानित्याह—''स एता अपश्यत् समानस्याभ्युदयतयो यर्धयतित्यीति । 'इति'-शब्दः प्रकारे । एवम्प्रकारा अत्र वाचोऽपन्यदित्यर्थः * ।

मन्त्रं प्रतिपाद्य प्रमृश्य व्याचष्टे— ''समानस्याभ्युदयतयो वर्धयिन्त्वित्येतदिति ॥ २६ ॥

तदानां अपि स्त्रियाः भिक्षाभिर्धेयतां दर्शयति— ''ता एता एवमाख्याता इति । एकार्थो इत्यर्थः । न मिथ्यं दर्शयति— ''एत मेवाभीति । 'यथा' येन प्रकारेण अग्निः 'एत मेव' प्रजापतिं 'संस्कुर्यात्', 'एतं' विश्वमतं 'सन्दध्यात्' संयोजयेत् , तथा 'एतं' 'जनयेत्' उत्पादयेत् । एव

मर्थवत्त्वेन व्याख्यातमस्य मिति तात्पर्यम्। तासा मन्त्याग्नेयत्वं प्रजापतिदेवत्यत्वं च दर्शयति— "यदग्निरपश्यदिति। 'समैन्द्ध'-इति लङि "आडजादीनाम्"-इत्याडागमः * ॥ २७ ॥

कात्यायनः— "आप्रियो द्वादशोर्ध्वा अस्येति। तद् द्वादशसङ्ख्याः प्रयाजयाज्या विधत्ते— "द्वादशाप्रिय इति। तनूनपान्नराशंसयोः साहित्ये द्वादशत्वम्। आप्रीगतां सङ्ख्यां संवत्सरात्मना प्रशंसति— "द्वादशमासाः संवत्सर इति। संवत्सरे जातत्वादग्नेस्तदात्मकत्वम्। "यावानग्निरिति। अवयविपरिमाणवचनम्। "यावत्यस्य मात्रेति। अवयवपरिमाणवचनम्। 'तावता' तत्परिमाणैरवयवैराप्रीसंज्ञकैः 'एनम्' अग्निम् 'आप्रीतवान्' भवति। संवत्सरस्य मासा अवयवाः, तदात्मकस्याग्नेरपि प्रयाजयाज्या अवयवाः; अनेन स्वैरेवावयवैरग्निराप्रीतवान् भवतीत्यर्थः † ॥ २८ ॥

द्वादशसङ्ख्यामेव द्वादशाक्षरजगत्यात्मना स्तौति— "यद्वेव द्वादशेति। 'इयं वै जगती' पार्थिवात्पुरीषप्रजापतिमध्यशरीरादुत्पत्तेर्जगत्या भूमिरूपत्वम्। 'अस्यां' भूमौ 'सर्वं' जगत् स्थावरजङ्गमात्मकं तिष्ठति। "इयमु वा अग्निरिति। भूमावधिकरणे सर्वेषां अग्नीनां चयनाधाराधेययोरभेदेन अग्नेर्भूमिरूपत्वम्। "तावतैवेति। तावत्सङ्ख्याकैर्जगत्यक्षरात्मकैरवयवैराप्रीतवान् भवतीति ॥ २९ ॥

"यद्वेव द्वादशेति। तामेव सङ्ख्यां सर्वच्छन्दोरूपजगत्यात्मना प्रशंसति— "जगती सर्वाणि छन्दांसीति। जगत्यां सर्वेषां

* पा० सू० ६. ४. ७२।
† का० श्रौ० सू० १६. १. १२।

गायत्र्यादीनां छन्दसां मन्त्रभावात्, अधिकाक्षरत्वात्। "ताव-तैवेति"। तावत्सङ्ख्याकैश्छन्दोरूपैर्जगत्यक्षरैरेव अग्निं प्रीणित-वानिति ॥ १० ॥

तानाप्रीमन्त्रान् दर्शयति— "ता एता ऊर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीति *। एतासां ऋचां अर्थं विवक्षुः प्रजापत्याप्रीणनार्थतां दर्शयति— "प्रजापतिं विस्रस्त मिति ॥ ११ ॥

प्रजापतिना स्वप्रीणनार्थं अभ्यर्थितोऽग्निराप्रीमन्त्रान् दृष्टवा-नित्याह— "स एता अपश्यदूर्ध्वा अस्य समिधो भवन्तीतीति। 'इति'-शब्दः प्रभृतौ; एतदाद्या द्वादश ऋचो दृष्टवान्।

प्रथममन्त्रस्याय मर्थः,— अत्रापि अग्निरूपः प्रजापतिरेव सम्बोध्यः; पूर्वं "ताभिर्मां प्रीणीहीति"-इति प्रजापतिप्रीणन-स्योक्तत्वात् †। 'अस्य' प्रविष्टस्य अग्नेः 'शुभा' शोभनानि, 'शोचींषि' तेजांसि, 'ऊर्ध्वा' ऊर्ध्वानि भवन्ति, 'शुक्रतमा' निर्लेपः, दीप्तवत्तमानि। अग्निं विशिनष्टि— 'सुप्रतीकस्य' शोभनावयवस्य प्रजापतेः 'सूनोः' पुत्रस्य। प्रजापतेर्विस्रस्त-स्याग्निनोत्थापितत्वात्तत्पुत्रत्वम्। प्रतिपाद मनूद्य व्याचष्टे— "ऊर्ध्वा ह्येतस्य समिधस्येति ॥ १२ ॥

एतेषा माप्रीमन्त्राणा मेकाभिधेयतां दर्शयति— "ता एता एकव्याख्याना एव भवन्तीति। "समास्त्वाग्न ऋतवः"-इत्यभोक्त-ब्राह्मणवाक्यवद् व्याख्येयम् ‡। पूर्ववदेवाग्नि प्रजापतिसम्बन्धं दर्शयति— "ता आग्नेय्य इति ॥ १३ ॥

---

* वा० सं० २७. ११—२२

† एतत्पूर्वस्यामेव कण्डिकायां द्रष्टव्यम् (८१ पृ० १० पं०)।

‡ ८० पृ० २ पं०, ७८ पृ० १५ पं० द्रष्टव्यम्।

“ता विषमा विषमपदा इति। ‘ताः’ प्रयाजयाज्याः ‘विषमाः’, वैषम्य मेव दर्शयति ‘विषमपदाः’ पादैर्विषमाः, काश्चन त्रिपदाः काश्चन चतुष्पदाः; अत एव ‘विषमाक्षराः’ अक्षरैरपि विषमाः, न्यूनाधिकाक्षरैर्युक्ता; अत एव ‘छन्दांसि विषमाणि’ काश्चन त्रिष्टुभः, काश्चन गायत्र्यः, काश्चन उष्णिहः। “अथो यान्यस्याध्यात्म मिति। ‘अस्य’ अग्नेः ‘अङ्गानि’ अपि ‘विषमाणि’ न्यूनाधिकपरिमाणानि। अत एव विषमाभिराप्रीतः प्रजापतेर्विषमाण्यङ्गानि प्रीणितवान् भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

अथ मानुषान् पुरुषादीन् पञ्च पशूननुलक्ष्य निर्वापणीयं पशुपुरोडाशं सदेवताकं विधत्ते— “वैश्वानरः पशुपुरोडाश इति। विश्वानरहितत्वात् सर्वाग्निरूपता अस्य ॥ १५ ॥

“यद्वेव वैश्वानर इति। सर्वचितीनामग्न्यात्मकत्वेनाग्नि-रूपीणां ऋतुत्व मुक्त मित्याह— “अग्नयो वा ऋतव इति। “वैश्वानरः पशुपुरोडाश इत्यत्र साक्षादग्निसम्बन्धो न प्रतीयत इति मत्वा केचित् अग्नये वैश्वानराय पशुपुरोडाश इत्यग्नि-सम्बन्धद्योतनार्थ मिदं प्रक्षिपन्ति, तदतिरेकेण दूषयति— “यदग्नय इतीति। “स्यादति तद्रेचयेदिति। तस्य पुरोडाशस्य द्वादशकपालसंस्कृतत्वं विधत्ते— “द्वादशकपाल इति *।

अथात्र वपापुरोडाशहविषा अग्निदेवत्याः कामपदयुक्ता याज्या-नुवाक्या विधत्ते— “आग्नेय्यौ याज्यानुवाक्या इति ॥ १६ ॥

अत्र कात्यायनः— “त्वङ्मस्तिष्कोद्धृतानि हताशानि शिरांसि निदधाति, सकलानि वा, अन्यानि वा हिरण्मयानि वा मृन्म-

---

* का० श्रौ० १६. १. ११।

यानि यानालभ्येतान्"—इति *। त्वगेव त्वक्, मस्तिष्कशब्देन शिरःकपालगता मज्जाभिधीयते, ते उद्धृत्य हतशिरांसि उक्त-पुरुषादिपञ्चपशुशिरांसि; 'सकलानि' त्वङ्मस्तिष्कसहितानि 'वा' दध्यात्; अथ वा उक्तानुक्तान् पुरुषादिपशूनालभ्य सञ्ज्ञपन-मकृत्वेत्यर्थः; 'अन्यानि' सञ्ज्ञपनहतानि पञ्च पशुशीर्षाणि दध्यात्; अथ वा तत्प्रतिनिधित्वेन 'हिरण्मयानि' सुवर्णनिर्मितानि, 'मृन्मयानि' वा गृह्णीयात् इति विकल्पत्रय मिति सूत्रार्थः।

तत्र आलभ्यपक्ष एव मुख्य इति सिद्धान्तयितु तान् पक्षान् सदोषान् कथोपन्यस्यति— "तद्धैक इत्वैवैतानि पशुशीर्षाणि चित्वोपदधतीत्यादिना। 'इत्वेव' यक्ष्यमाणप्रकारेण 'चित्वा' चिदि-र्लाभार्थस्य क्त्वा-प्रत्यये रूपम्, लब्ध्वा, सम्पाद्येत्यर्थः। 'उभयेन' लाभालम्भाभ्याम् 'एते पशवो भवन्ति इति' वदन्तः 'एके' इति समन्वयः। प्रयाजैरसंस्कृतत्वात् 'तानि' शिरांसि 'अना-मीतानि' जातानीत्यर्थः।

एतैरेवोपधाने दृष्टानिष्टं दर्शयति—"तद्ध तथाषाढिरिति। ('सौश्रोमतेयस्य') सुश्रोमती नाम काचन मुनिपत्नी, तस्या अपत्यं साषाढिर्नाम ऋषिः, तस्य। तथा सञ्ज्ञपनहतानि शिरांसि 'उपदधुः', 'ततः' तदनन्तरं 'स.' षाषाढि क्षिप्र एव काले मृतवान् ॥ २७ ॥

कुणपमर्त्यत्वदोषपरिहाराय हिरण्मयशीर्षोपधानं केचिद् वदन्तीत्याह—"हिरण्मयान्यु हैके कुर्वन्तीति। यद्यपि 'अस्-

---

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३०, ३१, ३२।

तेष्टकाः', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तेषूपधानं युक्त मित्यर्थः ॥ १८ ॥

"मृन्मयान्यु हैक इति । 'एते' पुरुषादयः 'पशवः' 'उत्सन्नाः' आलब्धव्यत्वात्, अतः किं मृन्मयकरण मिति; तत्राह— "यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्नं' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इयं' पृथिवी 'प्रतिष्ठा'; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः 'पशवः' 'गताः', 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'एतान्' पशून् 'सम्भरामः' नेष्यामः 'इति' मृन्मयाकरणे युक्तिः । "न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पशुपश्वालम्भपक्षं सिद्धान्तयति— "यो वा एतेषा मिति । 'आहृतं' प्रयानक्रमम्, तद्विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'च' अविलुप्त एव 'एते' पशवः 'उत्सन्नाः' । "स एतानिति । 'सः' विद्वान् । "यावदस्य वशः स्यादिति । 'अस्य' चिन्वतः पुरुषस्य 'यावत्' कर्मप्रयोगः 'वशः' 'स्यात्' स्वाधीनो भवेत्, 'स पशूनालभेत' इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदायं प्रमाणयति— "तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । सायकस्यापत्यं 'सायकायनः' 'श्यापर्णः' नाम 'अन्तमः' चरमः 'आलेभे' । 'अन्तरेण' प्रजापतिश्यापर्णयो-रन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते 'एतानेव' पञ्च पशून् 'आलभन्त' आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपश्वालम्भपक्ष उक्तः, इतः परं प्राजापत्य-वायव्यपशौ वर्ण्येते * । त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

---

* का० श्रौ० सू० १६. १. २६—३१ ।

तत्रेदानीं अपि चतुर्भिरहोभिः पञ्चपशवालम्भाः कार्या इति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— "अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते इति। 'अथ' इति पक्षान्तरप्रारम्भे। 'एतर्हि' अधुना। एतच्छब्दात् कालार्थे र्हिल् प्रत्ययः *। 'प्राजापत्यः वायव्यश्च' इति द्वौ पशू "आलभ्येते"। तावपि समविकल्पाविति प्रागुक्तम्। 'अत' 'तयोः' एतयोः पश्वोः विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'उद्यते' भण्यते। "वद व्यक्तायां वाचि" †, लिटि "वचिस्वपियजादीनां किति"—इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ २८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

---

* "इदमो र्हिल्"—इति पा० ५. ३. १६ सू०।
† भ्वा० प० १०० धा०।
‡ पा० सू० ६ १. १५।

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवैतं व्वायवे नियुत्वते। शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तस्यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् त मस्मिन्नेतेन पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्वायवे भवति प्राणो वै व्वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि व्वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्वायुः* ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः। सप्तदशो वै संव्वत्सरो द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संव्वत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ८ ॥

यद्वेव सप्तदश। सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्य्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ९ ॥

---

* 'वायुः'—इति ग।

- उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासा मुक्तौ बन्धुस्तत्स्वेवान्वृचं द्वादशाप्रियस्तासा मुक्तौ बन्धुस्तत्स्वेवान्वृचं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽवो स काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्थिर्य्यं चरकाः प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽर्द्धं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्युभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं हैवास्य कृतं स्यान्नार्द्धमथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्वेव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्स योऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्तमस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मानं समस्कुर्व्वंस्स यत् प्राजापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरः प्रजापतिः कद्वत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

इष्टका', तथापि 'न पशुशीर्षाणि' इति न तैरुपधानं युक्त मित्यर्थः ॥ ३८ ॥

"मृन्मयान्यु हैक इति । 'एते' पुरुषादयः 'पशवः' 'उत्सन्नाः' आलब्धव्यत्वात्, अतः किं मृन्मयकरण मिति; तत्राह— "यद्वै किञ्चेति । 'यत् किञ्च उत्सन्नं' वस्तु भवति, 'तस्य सर्वस्य' 'इयं' पृथिवी 'प्रतिष्ठा'; नष्टं पृथिवी मन्वेतीति तस्याः प्रतिष्ठात्वम् । 'तत्' तस्मात् 'यत्र' यस्मिन् प्रदेशे नष्टाः 'पशवः' 'गताः', 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'एनान्' पशून् 'सम्भरामः' इत्याशयः 'इति' मृन्मयाकरणे युक्तिः । "न तथा कुर्यादिति, तन्निषेधः ।

इदानीं पञ्चपश्वालम्भपक्षं सिद्धान्तयति— "यो वा एतेषा मिति । 'आहतं' प्रयाणक्रमम्, तद्विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'च' अविद्वान् एव 'एते' पशवः 'उत्सन्नाः' । "स एतानिति । 'सः' विद्वान् । "यावदस्य वशः स्यादिति । 'अस्य' चिन्वतः पुरुषस्य 'यावत्' कर्मप्रयोगः 'वशः' 'स्यात्' स्वाधीनो भवेत्, 'स पशूनालभेत' इत्यन्वयः ।

अस्मिन्नर्थे अनुष्ठातृसम्प्रदाय प्रमाणयति— "तान् हैतान् प्रजापतिः प्रथम इति । साधकस्यापत्यं 'सायकायनः' 'श्यापर्णः' नाम 'अन्तमः' चरमः 'आलेभे' । 'अन्तरेण' प्रजापतिश्यापर्णयो-रन्तरालकाले ये अनुष्ठातारः, ते 'एतानेव' पञ्च पशून् 'आल-भन्ते' आलेभिरे ।

एतावत्पर्यन्तं पञ्चपश्वालम्भपक्ष उक्तः, इतः परं प्राजापत्य-वायव्यपक्षौ वर्ण्येते *। त्रयः पक्षा अपि समविकल्पाः ।

---

* का० श्रौ० सू० १६ १ ३६—४१ ।

तवेदानीमपि अनुष्ठातृभिः पञ्चपश्वालम्भः कार्य इति मन्यन्ते, तान् प्रत्याह— "अथैतर्हीमौ द्वावेवालभ्येते इति। 'अथ' इति पक्षान्तरपारम्भे। 'एतर्हि' अधुना। एतच्छब्दात् कालार्थे र्हिल् प्रत्ययः *। 'प्राजापत्यः वायव्यश्च' इति द्वौ पशू "आलभ्येते'। तावपि समन्त्रिकस्थाविति प्रागुक्तम्। 'अत' 'तयोः' एतयोः पश्वोः विधायकं 'ब्राह्मणम्' 'उद्यते' भण्यते। "वद व्यक्तायां वाचि" †, लिटि "वचिस्वपियजादीनां किति"— इति ‡ सम्प्रसारणम् ॥ २८ ॥ ४ [२. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे प्रथमः प्रपाठकः ॥

---

* "इदमो र्हिल्"—इति पा० ५. ३. १६ सू०।
† भ्वा० प० १००० धा०।
‡ पा० सू० ६. १. १५।

भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद् दधाति ॥ ६ ॥

यद्वेवैतं व्वायवे नियुत्वते । शुक्लं तूपरमालभते प्रजापतिं व्विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस्तस्य यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत् त मस्मिन्नेतेन पशुनादधुस्तथैवास्मिन्नय मेतद्दधाति व्वायवे भवति प्राणो वै व्वायुर्नियुत्वते भवत्युदानो वै नियुतः प्राणोदानावेवास्मिन्नेतद्दधाति शुक्लो भवति शुक्लो हि व्वायुस्तूपरो भवति तूपरो हि व्वायुः* ॥ ७ ॥

तस्य सप्तदश सामिधेन्यः । सप्तदशो वै संव्वत्सरो द्वादश मासाः पञ्चर्त्तवः संव्वत्सरः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ८ ॥

यद्वेव सप्तदश । सप्तदशो वै पुरुषो दश प्राणाश्चत्वार्यङ्गान्यात्मा पञ्चदशो ग्रीवाः षोडश्यः शिरः सप्तदशं पुरुषः प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् समिन्द्धे ॥ ९ ॥

* 'वायुः'—इति ग.।

- उभयीर्गायत्रीय त्रिष्टुभश्चान्वाह । तासा मुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वहं द्वादशाप्रियस्तासा मुक्तो बन्धुरुक्तम्वेवान्वहं प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽवौ स काम उपाप्त इति ह स्माह माहित्थिर्यं चरकाः प्राजापत्ये पशावाहुरिति ॥ १० ॥

यद्येव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशोऽहुं ह प्रजापतेर्वायुरर्द्धं प्रजापतिस्तद्युभौ वायव्यौ स्यातामुभौ वा प्राजापत्यावर्द्धं हैवास्य कृतं स्यान्नार्द्धं मथ यद्वायव्यः पशुर्भवति प्राजापत्यः पशुपुरोडाशस्तेन हैवैतं सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिं संस्करोति ॥ ११ ॥

यद्देव वायव्यः पशुर्भवति । प्राजापत्यः पशुपुरोडाशः प्रजापतिं विस्रस्तं यत्र देवाः समस्कुर्व्वंस यो ऽस्मात् प्राणो मध्यत उदक्रामत्त मस्मिन्नेतेन पशुनादधुरथास्यैतेन पुरोडाशेनात्मानं समस्कुर्व्वंस्त्स यत् प्राजापत्यो भवति प्रजापतिर्ह्यात्मा द्वादशकपालो द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरः प्रजापतिः कवत्यौ याज्यानुवाक्ये को हि प्रजापतिः ॥ १२ ॥

तद्यद्वपां पुरस्ताज्जुहोति । य एवायं पुरस्तात् प्राणस्त मस्मिन्नेतद्दधात्यथ यदेतेन मध्यतश्चरन्ति मध्यतो ह्यय मात्माथ यद्धविषोपरिष्टाच्चरन्ति य एवाय मुपरिष्टात् प्राणस्त मस्मिन्नेतद्दधाति शुक्रवत्यौ याज्यानुवाक्याः स्युः शुक्ररूपाया मुपाप्त्यै नियुत्वत्यौ यदेवनियुत्वद्रूपं तस्योपाप्त्यै ॥ १३ ॥

तदु वा ऽआहुः । वपाया एव शुक्रवत्यौ स्याता मेतावद्धै पशौ शुक्रं यद्वपा शुक्रवत्यौ नियुत्वत्यौ हविषो यदेव नियुत्वद्रूपं तस्योपाप्त्या ऽइति ॥ १४ ॥

यद्वेवैतं पशु मालभते । एतस्मिन् ह पशौ सर्व्वेषां पशूनाᳪ रूपं यत्तूपरो लप्सुदी तत् पुरुषस्य रूपं तूपरो हि लप्सुदी पुरुषो यत्तूपरः केसरवांस्तदश्वस्य रूपं तूपरो हि केसरवानश्वो यदष्टाशफस्तद्गोरूप मष्टाशफो हि गौरथ यदस्यावेरिव शफास्तदवे रूपं यदजस्तदजस्य तद्यदेत मालभते तेन हैवास्यैते सर्व्वे पशव आलब्धा भवन्त्यतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतैतं वा पशु

पशव एष वा प्राजापत्य एष वा नियुत्वतीयः ॥ १५ ॥

तं पौर्णमास्या मालभेत। अमावास्याया मालभेतेत्यु हैक ऽआहुरसौ वै चन्द्रः प्रजापतिः स एताᳪ रात्रि मिह वसति तद्यथोपतिष्ठन्त मालभेतैवं तदिति ॥ १६ ॥

तद्वै पौर्णमास्या मेव *। असौ वै चन्द्रः पशुस्तं देवाः पौर्णमास्या मालभन्त यत्रैनं देवा आलभन्त तद्देन मालभा ऽइति तस्मात् पौर्णमास्यां यद्वेव पौर्णमास्यां पौर्णमासी ह वाव प्रथमा व्युवास तस्मादेव पौर्णमास्याम् † ॥ १७ ॥

तद्वै फाल्गुन्या मेव ‡। एषा ह संवत्सरस्य प्रथमा रात्रिर्यत् फाल्गुनी पौर्णमासी योत्तरैषोत्तमा या पूर्व्वा मुखत एव तत् संवत्सर मारभते ॥ १८ ॥

स वा ऽइष्ट्वैव पौर्णमासेन §। अथ पशु माल-

---

*, ‡ 'मेव'—इति ग, 'मेव'—इति घ।

† 'पौर्णमास्याम्'—इति ग।

§ पौर्णमासेन'—इति क, ख, ग, घ।

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथाथापूर्वमापद्यते सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावत्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति क्षयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूनानि क्षयाहानि क्व तस्य ते लोका अनूपहिता भवन्तीति यदा ऽमावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथ यान्यूनानि क्षयाहानि तस्मिन्नवकाशेऽप्यर्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो ऽवकाशः यावावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि तावत्य एतस्याग्नेरिष्टका उप. च त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूनानि क्षयाहानि तदा अमुस्त्रयोदशश्च मास इष्टकास्ताभिरस्य ते लोका अनूपहिता भवन्ति तदस्मा लोकाश्चेष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै यैव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशु मालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखाए सम्भरति

* 'पौर्णमासो'—इति ग ।

या प्रथमामाषाढा तस्यां दीक्षत ऽएतद्वै यान्येव संव्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव* ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथमस्यैतत् कर्म संव्वत्सरमग्निमाप्नोति कथं संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत ऽइत्येतेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्व्विंशतिः सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिंशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिंशत्† । साष्टाचत्वारिंशदक्षरा जगतीयं वै जगत्यस्यां हीदं सर्व्वं जगदियमु वा ऽअग्निरस्यै हि सर्व्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३२ ॥

यद्वेवाष्टाचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशदक्षरा वै जगती जगती सर्व्वाणि छन्दांसि सर्व्वाणि छन्दांसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

---

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत'—इति ग, '०शत्—इति घ ।

मेत पौर्णमासेन वा ऽइन्द्रो वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभत तथैवैतद्यजमानः पौर्णमासेनैव वृत्रं पाप्मानꣳ हत्वापहतपाप्मैतत्कर्मारभते ॥ १९ ॥

तद्वा ऽउपांꣳशु भवति। एतद्धैतैः प्रजापतिः पशुभिः कर्मेयेष तद्वाऽवानद्धैवासानिरुक्तमिव तस्मादुपांꣳशु * ॥ २० ॥

यद्देवोपांꣳशु। प्राजापत्यं वा ऽएतत् कर्म प्रजापतिꣳ ह्येतेन कर्मणारभते ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिः ॥ २१ ॥

यद्देवोपांꣳशु †। रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपांꣳशु वै रेतः सिच्यते वपा पशुपुरोडाशो हविरेतावान् हि पशुः ‡ ॥ २२ ॥

यष्टकाया मुखाꣳ समस्यति। प्राजापत्यमेतदहर्यदष्टका प्राजापत्यमेतत् कर्म यदुखा प्राजापत्य ऽएव तदहन् प्राजापत्यं कर्म करोति ॥ २३ ॥

---

* 'तस्मादुपांꣳशु'—इति ग।

† 'यद्देवोपांꣳशु'—इति ग। 'यद्देवोपांꣳशु'—इति ख, घ।

'पशुः'—इति ग।

यद्वेवाष्टकायाम्। पर्व्वैतत् संव्वत्सरस्य यदष्टका पर्वैतदग्नेर्यदुखा पर्वण्येव तत् पर्व्व करोति ॥ २४ ॥

यद्वेवाष्टकायाम्। अष्टका वा ऽउखा निधिर्द्वा ऽउर्द्धा तिरश्ची रास्ना तच्चतुर्यतस ऊर्द्धास्तदष्टावष्टकाया मेव तदष्टकां करोति ॥ २५ ॥

अमावास्यायां दीक्षते। अमावास्यायै वा अधि यज्ञस्तायते यतो यज्ञस्तायते ततो यज्ञं जनयानीति ॥ २६ ॥

यद्वेवामावास्यायाः। रेतो वा ऽएतद् भूत मात्मानः सिञ्चत्युखायां योनौ यद्दीक्षते तस्माऽएतं पुरस्ताल्लोकं करोति यद्दीक्षितो भवति तं क्लृतं लोक मभि जायते तस्मादाहुः क्लृतं लोकं पुरुषोऽभि जायत ऽइति ॥ २७ ॥

स यत् कनीयः संव्वत्सराद्दीक्षितः स्यात्। अलोका इष्टका उपदध्यादिष्टका लोकानतिरिच्येरन्नथ यद्भूयसो लोकान् क्लृत्वेष्टका नानूपदध्याल्लोका इष्टका अतिरिच्येरन्नथ यदमावास्याया दीक्षित्वामावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्त मेव लोकं

करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथाप्यापूर्यमाणपक्षे सर्वो ऽग्निश्चीयते ॥ २८ ॥

तदाहुः । यद्यावन्त्य एतस्याग्नेरिष्टकास्तावन्ति क्षयेऽहोरात्राणि सम्पद्यन्तेऽथ यान्यूनानि क्षयादहानि क्व तस्य ते लोका अनुपहिता भवन्तीति यदा ऽमावास्यायां दीक्षित्वा मावास्यायां क्रीणाति तद्यावन्तमेव लोकं करोति तावतीरिष्टका उपदधात्यथ यान्यूनानि क्षयादहानि तस्मिन्नवकाशेऽध्वर्युरग्निं चिनोति को हि चिनुयान्न च सो ऽवकाशः स्याद्यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि तावन्त्य एतस्याग्नेरिष्टका उप च त्रयोदशो मासस्त्रयोदशो वा ऽएष मासो यान्यूनानि क्षयादहानि तद्या अमुस्त्रयोदशस्य मास इष्टकास्ताभिरस्य ते लोका अनुपहिता भवन्ति तस्मा लोकास्त्विष्टकाश्च भवन्ति ॥ २९ ॥

एतद् वै येव प्रथमा पौर्णमासी * । तस्यां पशुमालभते या प्रथमाष्टका तस्या मुखात् सम्भरति

---

* पौर्णमास्यौ'—इति ग।

या प्रथमामावास्या तस्यां दीक्षत एतद्वै यान्येव संव्वत्सरस्य प्रथमान्यहानि तान्यस्य तदारभते तानि च तदाप्नोत्यथातः सम्पदेव* ॥ ३० ॥

तदाहुः । कथमस्यैतत् कर्म संव्वत्सरमग्निमाप्नोति कथꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यत इत्येतेषां वै पञ्चानां पशूनां चतुर्व्विꣳशतिः सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तत् षट्त्रिꣳशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदष्टापञ्चाशत् ॥ ३१ ॥

ततो याष्टाचत्वारिꣳशत्† । साष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा जगतीयं वै जगत्यस्याꣳ हीदꣳ सर्व्वं जगदियमु वा अग्निरस्यै हि सर्व्वोऽग्निश्चीयते यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३२ ॥

यद्वेवाष्टाचत्वारिꣳशत् । अष्टाचत्वारिꣳशदक्षरा वै जगती जगती सर्व्वाणि छन्दाꣳसि सर्व्वाणि छन्दाꣳसि प्रजापतिः प्रजापतिरग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ३३ ॥

---

* 'सम्पदेव'—इति ग ।

† '०शत्'—इति ग, '०शम्'—इति च ।

अथ यानि दश। सा दशाक्षरा ।†विराड् विराडग्निर्दश दिशो दिशोऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ३४ ॥

व्वपा पशुपुरोडाशः *। तत् षष्टिः षष्टि- र्मासस्याहोरात्राणि तन्मास माप्नोति मास आप्न ऋतु माप्नोत्यृतुः संव्वत्सरं तत् संव्वत्सर मग्नि माप्नोति ये च संव्वत्सरे कामा अथ यदतोऽन्यद्यदेव संव्वत्सरेऽन्नं तत्तत् † ॥ ३५ ॥

अथैतस्य प्राजापत्यस्य‡। एकविंशतिः सामि- धेन्यो द्वादशाप्रियस्त्रयस्त्रिंशदेकादशानुयाजा ए- कादशोपयज तत् पञ्च पञ्चाशद्वपा ् पशुपुरो- डाशो हविस्तदष्टापञ्चाशदस योऽष्टापञ्चाशति कामो ऽचैव त माप्नोति द्वावाघारौ तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां कामो ऽचैव तमाप्नोत्यथ यदतोन्यद्यदेव संवत्सरे ऽन्नं तत्तत् § ॥ ३६ ॥

---

* 'पशुपुरोडाश '—इति ग ।

†, § 'तत्तत्'—इति ग ।

‡ 'प्रजापत्यस्य'—इति ग, 'प्रजापत्यस्य'—इति क ।

अथैतस्य नियुत्वतीयस्य। सप्तदश सामिधेन्यो द्वादशाप्रियस्तदेकान्न त्रिꣳशदेकादशानुयाजा एकादशोपयजस्तदेकपञ्चाशदपा पशुपुरोडाशो हविस्तच्चतुष्पञ्चाशद् द्यावापारौ द्वौ स्विष्टकृतौ तदष्टापञ्चाशत्स योऽष्टापञ्चाशति कामोऽस्यैव तमाप्नोति वनस्पतिश्च वसाहोमश्च तत् षष्टिः स यः षष्ट्यां कामो ऽस्यैव तमाप्नोत्यथ यदतोऽन्यद्यदेव संवत्सरे ऽन्नं तत्तदेव सु हास्यैतत् कर्म संवत्सरमग्निमाप्नोत्येवꣳ संवत्सरेणाग्निना सम्पद्यते ॥ ३७ ॥

तदाहुः*। नैतस्य पशोः समिष्टयजूꣳषि जुहुयान्न हृदयशूलेनावभृथमभ्यवेयादारब्धो वा ऽएषो ऽग्नेः पशुर्व्यवसर्गो देवतानाꣳ समिष्टयजूꣳषिसꣳस्थावभृथो नेदारब्धे देवता व्यवसृजानि नेद् यज्ञꣳ सꣳस्थापयानीति स वै स नैव स्थापयेदेतेन पशुनेष्ट्वा तत् प्रजापतिरपश्यद्यथैतस्याग्नेरन्तं न पर्यैत्तस्मात्सꣳस्थापयेद्यदेव सꣳस्थापयति प्राण एष

* 'तदाहुः'—इति ग, घ। 'तदाहुः'—इति ङ।

इति। प्रकृतिगतः पञ्चदश, इदानीं धाय्याः षट् *, उभयं एकविंशतिरित्यर्थः। सामिधेनीगता मेकविंशतिसङ्ख्यां प्रकारद्वयेन प्रशंसति— "द्वादश मासा इति। कण्डिकाद्वयं पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३, ४ ॥

"उभयीर्गायत्रीश्च त्रिष्टुभश्चान्वाहेति। सामिधेनीषु पूर्वं गायत्रीच्छन्दस्का भूयस्यः, मध्ये त्रिष्टुभः, अन्ते च गायत्र्यः, ताश्च प्रजापतिसन्धानार्थाः।

एतस्य सर्वस्य विधायकं ब्राह्मण मतिदिशति— "तासा मुक्तो बन्धुरुक्तमेवानूच मिति। 'बन्धुः' स्तावकं ब्राह्मणम् 'उक्तम्', पशुपशुविधिप्रकरणे; सामिधेनीषु आसाम् 'अनूचं' प्रत्यृचम् उक्त मेव, व्याख्यातञ्चेत्यर्थः, "प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टु-बित्यादिना †, "ता एता एकव्याख्याना: एत मेवाभि यथेत मेव संस्कुर्यादेतं जनयेत्-इति च ‡।

अस्मिन् प्राजापत्यपक्षे उत्तराघारे मन्त्रविशेषं विधत्ते— "हिरण्यगर्भवत्याघार माघारय"-इति §। हिरण्यगर्भपदवत्या ऋचा आघारः स्रुचि, उत्तरस्या मिति सामर्थ्याल्लभ्यते ‖। "हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे"-इतिमन्त्रेणेत्यर्थः ¶। अत्र कि मय मविशेषेणोक्तो मन्त्रः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे विनियुज्यते, उतोत्तरस्मिन् स्रुवाघारे ? इति। किं तावत् प्राप्तम् ? पूर्वो-

---

* "षट् इध्मात् (धाय्याः)"—इति का० श्रौ० सू० १६. १. ३४ ।

†, ‡ ५१ पृ० ८प०, ६० पृ० १७ क० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. ३५ ।

‖ हिरण्यगर्भवत्याघार माघारयतीतिवचनात्'—इति (का० श्रौ० सू० १६. १. ३५.) कर्कः ।

¶ वा० सं० १३. ४ ।

घारो हिरण्यगर्भवत्या कर्त्तव्यः । कुतः ? देवतासामान्यात् पूर्वाघारः तूष्णीं ह्रूयमानत्वात् प्रजापतिदेवत्यः, हिरण्यगर्भमन्त्रस्यापि प्रजापतिर्देवता; "कस्मै देवाय हविषा विधेम"–इतिमन्त्रलिङ्गात् * । 'क'-शब्देन प्रजापतिरभिधीयते; "को हि प्रजापतिः"–इतिश्रुतेः † । अतो मन्त्रो देवताभिधानसमर्थः पूर्वस्मिन् स्रुवाघारे एव विनियुज्यते इति प्राप्ते, ब्रूमः— पूर्वाघारे नायं मन्त्रः, किन्तर्हि ? उत्तराघारे; मन्त्रवत्त्वसामान्यात् । यस्याघारस्य प्रकृतौ मन्त्रो दृष्टः, तत्रैव मन्त्रान्तरविधानं युक्ततरम्; इतरत्र पूर्वाघारे तु पूर्वं प्रकृतौ मन्त्ररहित्यात्समन्त्रकता विधेया, तद्विधेये च गौरवं स्यात् । तर्हि उत्तराघारे ऐन्द्रमन्त्रस्य विनियुक्तत्वात् कथं मत्र तद्विशेषविधिरिति चेत्, सत्यम्; 'इन्द्र'-पदस्य प्रजापतिपरतया व्याख्यातुं योग्यत्वात्, मन्त्रवत्त्वसामान्याच्च मन्त्रान्तरस्य निवर्त्तको भवति । तस्मात् उत्तराघारे एवायं मन्त्र इति सिद्धान्तः ।

कात्यायनेनापि पूर्वोत्तरपक्षौ दर्शितौ— "हिरण्यगर्भ इत्युत्तर स्रुवाघारः, पूर्वो देवतासामान्यात्, उत्तरे तु सामान्योपदेशाभ्याम्"–इति ‡ । पूर्व एव नापूर्वाघारः; प्रकृतिलिङ्गसामान्यात् । न तु पूर्वः प्रथम आघारः; उत्तरत्र वर्त्तमानपूर्वोत्तरपक्षविरोधात् । ते चाधिकरणे पूर्वोत्तरपक्षवद् योज्ये ।

---

* हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम"—इति ।

† शत० ब्रा० ४. ५. ६. ४, ६. २. २. ५, ११ (८७, ८८ पृ०), ४. ३. ४, तै० सं० १. ७. ६. ६ ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३५, ३६, ३७ ।

पशुस्तस्य यदन्तरियात् प्राणास्तस्य तदन्तरियादु वै प्राणैश्चान्तरियात् तत एवं म्रियेत तस्मात् स नैव स्वापयेदथातो व्रतानामेव * ॥ २८ ॥

तदाहुः † । नैतेन पशुनेष्ट्वोपरि शयीत न मांसमश्नीयान्न मिथुनमुपेयात् पूर्वदीक्षा वा ऽएष पशुरनवक्लृप्तं वै तद्यद्दीक्षित उपरि शयीत यन्मांसमश्नीयाद्यन्मिथुनमुपेयादिति नेत्त्वेवैषा दीक्षा नेव हि मेखलास्ति न कृष्णाजिनमिष्टकां वा ऽएतां कुरुते तस्माद् काममेवोपरि शयीतैतद्ध सर्व्वं मन्नं यदेते ‡ पशवस्तदस्याप्राप्तमारब्धं भवति तद्यानि कानि चामधुनोऽशनानि तेषामस्य सर्व्वेषां कामाशनं यदि लभेत मिथुनं तु नोपेयात् पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्यायै तस्योपरि बन्धुः ॥ २९ ॥

तदाहुः § । तद्यादेतस्मिन्यज्ञे दक्षिणां नेष्ये- ऽयं यज्ञोऽदक्षिणोऽसद् ब्रह्मणा ऽनादिष्टदक्षिणां

* 'मेव'—इति ग । 'मेव'—इति ङ ।
†, § 'तदाहुः'—इति ग, घ । 'तदाहुः'—इति ङ ।
‡ 'यदेते'—इति ग ।

दद्यात् ब्रह्म वै सर्वो यज्ञस्तदेष सर्वो यज्ञो भिषज्यितो* भवतीति न तथा कुर्यादिष्टकां वा ऽएतां कुरुते तद्यथेष्टकाया मिष्टकायां दद्यात्तादृक्तद्मुष्र्यैव दद्याद्यद्योपकल्पेत ॥ ४० ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [२. २.] ॥

प्रजापतिदैवत्यपश्वनुष्ठाने सम्प्रदायं दर्शयति— "प्राजापत्यं चरका आलभन्त इति । चरका नाम चरकशाखाध्यायिनो मध्वर्यवः । तत्र फलमाह— "प्रजापतिरग्निं चित्येति ॥ १ ॥

तस्य पशोर्वर्णं विधत्ते—""श्यामो भवतीति । 'श्यामः' शुक्लकृष्णवर्णद्वययुक्तः पशुः कार्य इत्यर्थः । तद् वर्णद्वयं प्रजापतिः स इत्युपपादयति— "द्वयानि वै श्यामस्य लोमानीति । प्रजापतेर्लोकप्रजननसद्भावात् उभयविधरूपद्वयसमुदायस्य प्राजापत्यत्वम् । गुणान्तरं विधत्ते— 'तूपरो भवतीति । विषाणरहितस्य प्रजापतेरपि श्रृङ्गरूपस्योत्तमवस्तुनो राहित्यादिति तत्साम्यम् । अत्र कात्यायनः— "श्यामतूपरो वा प्राजापत्य उपदध्यात्"—इति † ॥ २ ॥

प्रजापतिदैवत्यपशुपक्षे सामिधेनीषु समिध्यमानसमिद्धवत्योर्ऋचोर्मध्ये "समास्त्वाग्न ऋतवः"—इत्याद्याः षड्सङ्ख्या ऋचो निदध्यादिति ‡, तदिदं विधत्ते— "तस्यैकविंशतिः सामिधेन्य

* 'भिषज्जितो' 'भिषज्यितो'—पाठौ च दृष्टौ का०-वेबरमहोदयेन ।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ३२ ।

‡ पृ० ५८, क० २५, एतद्भाष्यं च द्रष्टव्यम् ।

"तुल्य मन्यत् सर्वेषु"—इति * यत् कात्यायनेन दर्शितम्, तदिद माह—"द्वादशानिय इति। एतासा माप्रीणा 'मपि सङ्ख्यास्तावकं ब्राह्मणं प्रजापतिसंस्कारसन्धानजननलक्षणैकार्थ-व्याख्यानं चातिदिशति— "तासा सुश्नी बन्धुरिति। 'बन्धुः' ब्राह्मणम्। प्राजापत्यपशुपुरोडाशस्य तत्पशुब्राह्मण मतिदिशति— "य एव पश्वोर्बन्धुः स पुरोडाशस्येति। एवं ह्येतत्— "प्राजापत्यं चरका आलभन्ते प्रजापतिरग्निं चित्वाग्निरभवत् तद्यदेत मालभते तदेवाग्नेरन्तं पर्येति"—इति †।

'क'-पदयुक्तानां प्रजापतिदेवत्यत्वं दर्शयति— "को हि प्रजा-पतिरिति ॥ ५ ॥

वायव्यपशुपक्षं विधत्ते— "श्वेतं वायव इति। 'नियुत्वते' नियुद्गुणकाय वायवे 'शुक्लः' वर्णतः, 'तूपरः' विषाणरहितः, आलब्धव्यः ‡। "प्राजापतिः प्रजाः सृष्ट्वानुव्यैक्षतेत्यादिकं "तूपरो हि वायुरित्यन्तं ब्राह्मणं § अयोः शुक्लत्वतूपरत्वयोर्नित्यत्वात् वायु-देवत्यस्यैव स्तावकम्। "तूपरो लप्सुदीति। 'लप्सुदी' ललाटे शृङ्गवर्ण इत्यर्थः। ॥ ६ ॥ ७ ॥

अथ पश्वोः समस्य सामिधेनीराह— "तस्य समस्येति। कात्यायनोऽपि— "वायवे नियुत्वते श्वेतलप्सुदी वेदध्यात्"—इति ¶।

---

* का० श्रौ० सू० २१. १. ३३। 'सर्वेषु चिन्त्यपि पक्षेषु'—इति वृत्तिः।
† इहैव पुरस्तात् (१ भा० १ कं० ८६ पृ०) द्रष्टव्यम्।
‡ 'श्वेतः श्वेतवर्णः, लप्सुदी ललाटे शृङ्गं तद्वान्'—इति कर्कः।
§ इहैव ८७ पृ० १४ पं०—८८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम्।
¶ का० श्रौ० सू० २१. १. ३८।

सप्तदशसङ्ख्यां मासर्त्तुरूपसंवत्सरात्मना स्तौति— "सप्तदशो वै संवत्सर इति ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेण ता मेव सङ्ख्यां प्रशंसति— "यद्वेव सप्तदश सप्तदशो वै पुरुष इति। सप्तदशत्व मेव विभज्य दर्शयति— "प्राणा इति। "चत्वार्यङ्गानीति। बाहुद्वयं पादद्वय मित्यर्थः। 'आत्मा' मध्यदेहः। 'ग्रीवाः'—इति बहुवचनं कण्ठगतधमनिबहुत्वापेक्षम् ॥ ९ ॥

"उभयीर्गायत्रीरिति। सामिधेन्याप्रीस्तावकं ब्राह्मणं पूर्ववत्। अत्र वायव्यपशौ प्राजापत्यपशुकरणं प्रशंसति— "अत्रो ह काम उपाप्त इति ह आहेति। यं कामं प्राजापत्ये पशौ आहुर्वेदवादिनः, 'सः' तादृशः 'कामः' 'अत्रो' अत्रैव प्राजापत्ये पुरोडाशे 'उपाप्तः' 'इति' 'आसुरिः' नाम ऋषिः उवाच ॥ १० ॥

"यद्वेव वायव्यः पशुर्भवतीति। 'वायुः' हि 'प्रजापतेः' 'अर्धम्' अर्धभागः; सूत्रात्मरूपत्वात्। 'प्रजापतिः' स्वय मेव 'अर्धम्' अर्धभागः; तत्र यदि पशुपुरोडाशौ 'उभौ' अपि 'वायव्यौ' वायुदेवत्यौ स्याताम्, 'उभौ वा प्राजापत्यौ'; तर्हि 'अस्य' प्रजापतेः 'अर्धम्' एव तत् 'कृतम्' संस्कृतं 'स्यात्', न तु कृत्स्नः प्रजापतिः; उभयात्मकत्वात् तस्येति। एकदैवत्यपशुपुरोडाशकरणे अर्धं तत् कृतं भवेदिति भावः, उभयोर्भिन्नभिन्नदैवत्ययोः करणे सर्वं प्रजापतिं संस्कृतवान् भवति *। निगदसिद्ध मन्यत्। एतस्य प्राजापत्यपुरोडाशस्य कात्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये विद्येते—

---

* का० श्रौ० सू० १६. १. ३६ ।

"कद्वत्याविति *। 'क'-शब्दस्य प्रजापतिवाचकत्वं आह— "को हीति ॥ ११, १२ ॥

"तद्यदपां पुरस्ताज्जुहोति"—इत्यादेरयमर्थः,— पूर्वं वायव्य-पशोर्वपायागेन, मध्यतः प्राजापत्यपुरोडाशयागेन, अन्ते पशुहविर्यागेन, उभयतः प्राणाम्, मध्ये चात्मानं च निहितवान् भवतीति।

वपाहविषोर्नियुत्वत्पदयुक्तां याज्यानुवाक्यां विधत्ते— "शुक्रवत्य इति"† ॥ १३ ॥

अथ शाखान्तरानुसारेण वपाया एव 'शुक्र'-पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये, पशुहविषस्तु 'नियुत्वत्'-पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये इति दर्शयति— "तदु वा आहुरिति। पूर्वं प्राजापत्यपुरोडाशस्य कत्पदयुक्ते याज्यानुवाक्ये उक्ते इति वपायां वपापुरोडाशहविषां भिन्ना याज्यानुवाक्या इत्यर्थः। तदुक्तं कात्यायनेन— "प्राजापत्यः पशुपुरोडाशो द्वादशकपाल उभयोः, कद्वत्यौ याज्यानुवाक्याः प्राजापत्यस्य, शुक्रवत्यौ वायव्यस्य, वपाया वा"—इति ‡ ॥ १४ ॥

पूर्वं पुरुषादयः पञ्च पशव उक्ताः, अत्र त्वेक एव वायव्यः, तत् कथं नैकेन पशुना सर्वयागसाध्यं फलं लभेत? अतः पञ्चपशूपस्वीकार एव युक्त इति शङ्कां व्युदस्यन् एकस्यापि वायव्यस्य पञ्चपशुरूपतां दर्शयति— "यद्देवैतं पशुमालभते, एतस्मिन् ह पशौ सर्वेषां पशूनां रूपमिति। प्रागुक्तः

---

* का० श्रौ० सू० १६. १. ४०।

† का० श्रौ० सू० १६. १. ४१।

‡ का० श्रौ० सू० १६. १. ३८, ४०, ४१।

पञ्चपश्वादिपक्षाणा मन्यतमः पक्ष इच्छया कर्त्तव्य इत्याह— "अतो यतमदस्य कर्मोपकल्पेतेति।

तान्येव रूपाणि योजयति— "यत्तूपरो लशुदीति। 'केसराः' श्मश्रुरोमाणि ॥ १५ ॥

पश्वालम्भकालं विधत्ते— "तं पौर्णमास्या मालभेतेति। तच्छब्दः पूर्वपरामर्शार्थः। वायव्यं पौर्णमास्या मालभेत एतदुपलक्षणम्, सर्वानपि पञ्च पशून् प्राजापत्यं वायव्यं वा पौर्णमास्या मालभेतेत्यर्थः। अत एव कात्यायनेन सर्वशेषतया पञ्चपशुपक्षादौ सूत्रितम्— "उत्तरस्यां फाल्गुन्यां पौर्णमासीनेष्ट्वा पञ्च पशूनालभते"-इति *।

अत्र केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिक मनुवदति— "अमावस्याया मालभेतेत्यु हैक आहुरिति †। चन्द्रस्य प्रजापतिसादृश्यं प्रागुक्तम्; चन्द्रमा मनसो जातः, मनश्च प्रजापतिः, तदेतयोः कार्यकारणयोरभेदोपचारेणेति। सः 'चन्द्रः' 'एतां रात्रिम्'। अमावास्यारात्रौ 'इह' च लोके ओषध्यात्मना 'वसति', तस्मात् 'यथा' येन प्रकारेण 'उपतिष्ठन्तं' चन्द्रम् 'आलभेत', 'एवं' 'तत्' पश्वालम्भनम्। अमावास्यायां पश्वालम्भश्चन्द्रालम्भसमान इति प्रशस्त इत्यर्थः ॥ १६ ॥

पौर्णमास्या मेवालम्भेतेति सिद्धान्तयितुं पुनरनुवदति— "तद्वै पौर्णमास्या मेवेति। "असौ वै चन्द्रः पशुरित्यादेरय मर्थः— वस्वादयो 'देवाः' पशुरूपं चन्द्रं पौर्णमास्या मालभ्य, प्रति-

* 'अदस्विष्यान्'—इति तत्र तच्छेषः। का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. १. ५।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. १. ७। 'सा च माघामावास्या सन्निधानाद् गृह्यते'—इति तत्र कर्कः।

अषाढायामपि अनया क्रियया संचियत एव। अष्टम्या उखासम्भरणं प्रशंसति— "प्राजापत्य मेतदिति। अष्टमीदिवसस्य 'अधिदेवता' प्रजापतिरिति तदाह— "प्राजापत्य मिति। 'उखा' इति 'यत्' अस्ति, 'तत्' 'प्राजापत्यं कर्म'; प्रजापत्यात्मकोऽग्निः, तद्धारणार्थकत्वात्। प्राजापत्योऽग्निः, तत्सम्बन्धि 'अहन्' अष्टमीत्यर्थः। "सुपां सुलुक्०" * ॥ २३ ॥

पुनः प्रशंसितु मनुवदति— "यदेवाष्टकाया मिति। 'एतत्' अहः अष्टम्याख्यम्, 'संवत्सरस्य' 'पर्व' सन्धिस्थानीयम्; यथाङ्गुलेः पर्व सन्धिस्थानीय मेवम्। तत् पक्षस्य अन्तात् अष्टमी मध्येति पर्वरूपा भवति, तद्द्वारा संवत्सरस्यापीति; 'अग्ने' अप्येषा 'उखा' 'पर्व'; सन्धिस्थानत्वात्, अत्र ह्यग्निः सन्धीयते ॥ २४ ॥

अथाष्टम्या उखासम्पादन मष्टकानामसाम्याद्युक्त मिति तत् पुनः प्रशंसति— "यदेवाष्टकाया मष्टका वा उखेति। अष्टकानामाष्टसङ्ख्या भवतीति तदष्टसङ्ख्यावत्त्व मुखायां दर्शयति— "निधिर्द्वे उद्धी इति। 'निधिः' नाम उखायाः प्रथमं कृत्तिकड्य प्रथनेन अग्निधारणार्थोऽधस्तात्प्रदेशः। 'द्वा उद्धी', 'उद्धिः' नाम प्रथितमृत्पिण्डस्योपरि प्रक्षिप्त. अन्यो मृत्पिण्ड., तौ द्वौ। 'रास्ना' नाम उखाकण्ठनम्रा 'तिरश्ची' तिर.स्थाना हस्ताकारा †। एवं निध्यादिचतुष्टयम्। 'ऊर्ध्वी.' प्रतिदिश मेकैकं

---

* पा० सू० ७. १. ३९।

† "त्रिष्टतीये उत्तरे वर्तिं सर्वतः करोति"—इति। 'उखाया उत्तरभागस्योत्तरे उपरि वर्तमाने तृतीये भागे सर्वासु दिक्षु रास्नायां वर्तिं वर्त्याकारां रास्नां करोति' इति तत्र (का० श्रौ० सू० १६. २. २०) कर्काचार्याः।

वर्त्तिपर्यन्ताः "चतस्रः" आश्रयभूताः, तायतनाः। एवम् 'अष्टौ' उखायां सम्पन्नाः *। अतोऽष्टम्या अष्टकाकरणं युक्तमित्यर्थः।

उत्तरत्र पञ्चमाध्याये †— "मृत्पिण्ड मुपादत्ते"-इति प्रक्रम्य, "तम् प्रथयति वसवस्त्वेति, "अयं हैव लोके निधिः"-इति प्रथमस्य पृथिवीरूपतोक्ता ‡। "अथ पूर्वं उद्धि मादधाति ०—० अथोत्तरं उद्धि मादधाति"-इति §, "अथ तिरश्चीं रास्नां पर्यस्यति ०—० अथ चतस्र ऊर्द्धीः करोति"-इति ‖। अत्र कात्यायनः— "ऊर्ध्वास्तूर्ष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्त्तिं प्रासः"-इति ¶ ॥ २५ ॥

चयनसहितस्य सोमयागस्य दीक्षाकालं विधत्ते— "अमावास्यायां दीक्षेत इति। फाल्गुनामावास्यायां दीक्षां कुर्यात्। सूत्रितञ्च— "दीक्षामावास्याया मामावास्येनेष्टेति **। अमावास्यासम्बन्धीष्टिकरणादनन्तर मेव दीक्षा कर्त्तव्या; पौर्णमास्योपक्रमाद् दर्शयागेन तत्परिसमाप्तेरवश्यकार्यत्वादित्यभिप्रायः। "अमावास्यायै वा अधीति। अधिः पञ्चम्यर्थानुवादी। 'चन्द्रः' चन्द्रमाः, 'तायते' विस्तार्यते; पौर्णमास्यां देवैरालब्धस्य

---

* निधिः, उद्धी द्वौ, रास्ना, वर्त्तयश्चतस्र इत्यष्टौ।
† 'चतुर्थाध्याये'—इति ख-पाठः।
‡ इहैव काण्डे उपरिष्टात् ५ अ० २ ब्रा० १, ३ का०।
§ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ४, ५ का०।
‖ इहैवोत्तरत्र ५ अ० २ ब्रा० ११—१४ का०।
¶ का० श्रौ० सू० १६. ३ ३१।
** का० श्रौ० सू० १६. ४. २७।

पदादितिथिषु एकैकां कलां प्राप्नोतीति प्रसिद्धम्; अत एवा-मावास्याया मेककलावशेषत्वात् पुनस्तां वर्जयन्ति। अत्र तैत्ति-रीयकम्— "घ्नन्ति वा एनं पूर्णमास आ अमावास्यायां प्याय-यन्ति"–इति *। 'तस्मात्' यथापीदानीं मनुष्याणां 'यत्र' यस्मिन् काले 'देवाः' पशु मालभन्ते, तस्मिन्नेव काले पशु-रालब्धव्य इति "प्रथमा व्युष्टेति ॥ १७ ॥

"तद्वै फाल्गुन्या मेवेति। 'एषा' 'संवत्सरस्य' सर्वासां रात्रीणां 'प्रथमा' आदिभूता 'रात्रिः', या उत्तरफाल्गुनीनक्षत्रयुक्ता 'पौर्ण-मासी'; 'या पूर्वा' 'एषा' संवत्सरस्य 'उत्तमा' अन्त्या रात्रिः। तैत्तिरीया आमनन्ति— "एषा वै जघन्या रात्रिः संवत्सरस्य, यत् पूर्वे फाल्गुनी०—० एषा वै प्रथमा रात्रिः संवत्सरस्य, यदुत्तरे फल्गुनी"–इति †। अतोऽस्या मुत्तरस्यां फल्गुन्यां पौर्णमास्यां पश्वालम्भेन संवत्सरादौ उपक्रान्तवान् भवती-त्यर्थः ॥ १८ ॥

पश्वालम्भः पूर्णमासे कर्त्तव्य इत्युक्तम्, तत्र नित्यपौर्ण-मासेष्टिकरणानन्तरं कर्त्तव्य इत्याह— "स वा इष्ट्वैव पौर्णमासे-नाथ पशु मालभेतेति।

पौर्णमासयागानन्तर्यं पशुयागस्य सदृष्टान्तं प्रतिपादयति— "पौर्णमासेन वा इन्द्रो वृत्रं पाप्मान मिति। अत्र कात्यायनः— "वैश्वानरः पशुपुरोडाश उपांशु, पशुदेवता च"–इति ‡। 'उपांशु' करणवदयष्टमनःप्रयोग मित्युपलक्षणम् ॥ १९ ॥

---

* तै॰ सं॰ ९.५.९. (५) ७।

† तै॰ ब्रा॰ १. १. २. ८।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. १. २५, २६।

तदिदं विधत्ते— "तद्वा उपांशु भवतीति । तच्छब्दो न यज्ञानुष्ठानं परामृशति । उपांशुत्वं प्रतिपादयति— "एतद्धैतैः प्रजापतिः पशुभिरिति । पूर्वं 'प्रजापतिः' अयमाख्यं 'कर्म' 'पशुभिः' 'इयेष' इच्छति स्म । करिष्यमाणं कर्म 'अत्र' अस्मिन् यज्ञानुष्ठानकाले 'अनद्धा' अप्रत्यक्षम् 'इव' 'आस' । साकल्येनानुष्ठितत्वाद् बीजरूपत्वाच्चाप्रत्यक्षत्वम् । तदेवाह— "अनिरुक्त मिति । इदं कर्म इयदितिकर्तव्यतायुक्त मिति निर्वक्तु मयोग्यम् ॥ २० ॥

उपांशुत्वं प्रशंसितु मनुवदति— "यद्वेवोपांशु प्राजापत्यं वा एतदिति । 'एतत्' पशुकर्म 'प्राजापत्यं' प्रजापतिसम्बन्धि । प्रजापतेरप्यस्य कर्मणोऽनिरुक्तत्वं कथ मित्याह— "अनिरुक्तो वा इति । प्रजापतेरपि सर्वस्वरूपत्वात् अय मेतावानिति कर्मण-स्याद्रूप्यम् ॥ २१ ॥

प्रकारान्तरेणोपांशुत्वं प्रशंसति— "यद्वेवोपांशु रेतो वेति । 'अत्र' पशौ यज्ञे 'रेतः' रेतोभूतः बीजरूपत्वात् । यज्ञे पशव्यति-रिक्तान्यन्यान्यङ्गानि सन्ति, तत् कथं पशौ यज्ञो बीजभूतस्तिष्ठ-तीति तत् समर्थयते— "वपा पशुरिति । 'वपा', पशुपुरोडाश-हवीरूपः 'पशु', 'एतावान्' एव यज्ञ इति 'पशु' यज्ञबीजा-त्मना तिष्ठतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

अग्निधारणार्थं उखासम्भरणं विधत्ते— "अष्टकाया मुखा सम्भरतीति । अष्टकानामाष्टमी, तस्या मुखां विदध्यात् । पूर्व-फाल्गुनपौर्णमास्या पश्वालम्भ उक्तः, तस्या बहुलाष्टम्या मुखार्थं मृत्तिकाश्वदवल्मीकवपादिद्रव्यसम्भरण मित्यर्थः । कात्यायनो-ऽपि— "उखासम्भरण मष्टम्याम्'—इति * । उखा चोपलक्षणम्,

* का० श्रौ० सू० १६ २ १ (फाल्गुनस्याष्टम्याम्) ।

चन्द्रस्य अमावास्याया माप्यायनस्योक्तेः । 'यतः' यस्मात् दिना-यज्ञां (?) विस्तारितम्, तस्मात् अद्य मपि 'यज्ञम्' उत्पादयेय मिति । यद्वा, यज्ञपदेन दर्शेष्टिः; दर्शपूर्णमासौ हि सर्वस्या इष्टेः प्रकृतिभूताविति । तस्मादस्या उपरि 'यज्ञस्तायते' । "तनो-तेर्यकि"-इति * नलोपे "अकृत्सार्वधातुकयोः"-इति † दीर्घे कृते 'तायते'-इति रूपम् ॥ २६ ॥

। प्रकारान्तरेण दीक्षाकरणं प्रशंसति— "यद्वेवामावास्यायां रेतो वा, एतदिति । 'दीक्षते' यजमान इति 'यत्', 'एतत्' उखारूपायां 'योनौ' 'रेतोभूत मात्मानं' सिञ्चन् । दीक्षा-करण मग्न्युत्पादनात् प्रागवस्थेति रेतस्सेकात्मकत्व मित्यर्थः । 'यत्' यदा 'दीक्षितः' प्राप्तदीक्षो 'भवति', तदा तस्मै रेतो-रूपत्वेनोत्पद्यमानायाग्नये 'पुरस्तात्' पूर्वं 'लोकं' स्थानं करोति, स्थाने निष्पन्ने पश्चात् अग्निर्जायते । अय मर्थः,— दीक्षाप्रारम्भो-ऽग्नेरुत्पत्तिप्रागवस्था, तत्समाप्तिरेव जनिष्यमाणस्याग्नेः स्थान-करण मिति स्थानसम्पादनानन्तर मुत्पत्ति' लोकप्रसिद्धा दृढ-यति— "तस्मादाहुः कृतं लोक मिति ॥ २७ ॥

आग्निके क्रतौ "संवत्सरभृत मेव चिन्वीत"-इत्याम्नानात् ‡

---

* पा० सू० ६. ४. ४४ ।

† पा० सू० ७. ४ २५ ।

‡ उपरिष्टात् द्रष्टव्यम् (१० का० २ अ० ६ ब्रा० ८ क०) । "तयो-र्विभाग माह, आग्निके क्रतौ संवत्सरं दीक्षा व्याख्याताः— 'संवत्सरं चिन्वीतेति (शत० ब्रा० १०. २. ६. ८.), पवित्रे वत्सरो दीक्षा-व्याख्याताः 'पवित्रचतुर्दीक्षः'—इति (का० श्रौ० सू० १५. १. ४.)" —इति च का० श्रौ० १६. १ १. इत्यत्र कर्कः ।

न्यूनातिरेकाभावेन संवत्सरपर्यन्तं दीक्षा कर्त्तव्येति सिद्धान्तयितुं न्यूनातिरेकपक्षयोर्दोष मुपन्यस्यति— "स यत् कनीयः संवत्सरादिति। अग्निस्तावत् संवत्सरात्मकः, तादृशस्याग्नेरवयवा यजुष्मत्य इष्टकाः षष्ट्युत्तरत्रिशतसङ्ख्याका इति दशमे काण्डे वक्ष्यते *। तत्र दीक्षायां संवत्सरादर्वाक्त्वे कतिपयाना मिष्टकाना माधारभूतकालराहित्यादधिका भवन्तीति प्रदेशरहिता इष्टका एवोपहिता हिंसवान् भवतीति। एवं तर्हि एतद्दोषपरिहाराय दीक्षायां वर्षाधिक्ये इष्टका न्यूना इति लोका अतिरिक्ता भवन्तीति सोऽपि नेष्टव्यः ॥

इष्टकाकाल मनुवदति— "अथ यदमावास्यायां दीक्षित्वामावास्यायां क्रीणातीति। प्रथमायां फाल्गुनामावास्यायां 'दीक्षित्वा', ततः कतिदिवसं दीक्षितधर्मानाचरन् पुनः फाल्गुनामावास्यायां राजानं सोमं 'क्रीणाति', अतो न्यूनाधिकभावौ न स्तः। इष्टकातिरेको लोकातिरेको वा नास्तीत्यस्मिन् पक्षे गुणान्तरं दर्शयति— "अथास्यापूर्यमाणपक्ष इति। दीक्षानन्तरं राजक्रये उपसद्यागः, तत्र हि अनूपसद मग्निं चिनोतीति उपसत्स्वग्निचयनं स्यात्, तच्चयनं शुक्लपक्षे सम्पद्यत इति गुणः ॥ २८ ॥

एवं दीक्षायां संवत्सरकालीनत्वेनेष्टेः कालसाम्ये सिद्धान्तेऽपि वेदवादिनां कालविषया अधिका आशङ्का दर्शयति— "तदाहुर्यथावत्य एतस्येति। यद्यपि प्रथमफाल्गुनामावास्यायां दीक्षित्वा, आगामिफाल्गुनामावास्यायां सोमक्रयावधिरुपवत्सर-

---

* "षष्टिश्च त्रीणि च शतानि परिश्रितः, षष्टिश्च त्रीणि च शतानि यजुष्मत्यः"—इति १० का० ५ अ० ४ ब्रा० ५ क०।

स्वीकारे चान्यवयवभूतेष्टकानां कालरूपाधाररहित्य माधिक्यं वा नास्ति, तथापि क्रयादनन्तराण्यहानि उपसदर्थानि विद्यन्ते; तत्र कथ मिष्टकाभिर्यजमानस्य लोका उपहिता भवन्तीति प्रश्नः।

"यद्वा अमावास्यायां दीक्षितेत्यादिपरिहारवाक्यस्याय मर्थः—दीक्षादिक्रयकालपर्यन्तो यावान् कालरूपो लोकः, तावत्य इष्टका अभूवन्निति तावदविवादम्। यदि तस्मादूर्ध्वानि यान्यहानि, सोऽवकाशोऽध्वर्योरभिचयनस्य। यदि तान्यहानि चयनकालो न भवेत्, तर्हि 'को हि' कुत्रावकाशे 'चिनुयात्'? अवकाशस्याभावात्। अन्येष्वहस्सु इष्टकोपधानं नास्तीति न मन्तव्य मिति। "यावन्ति वै संवत्सरस्याहोरात्राणि"—इत्यादिना क्रयोत्तरकालेऽपीष्टकोपधान मस्तीत्याह। संवत्सरधारणात् तद्रूपोऽग्निरित्युक्तम्, तत्र इष्टका चान्यवयवा इति च, अतः संवत्सरस्य यावन्ति दिनानि, तावत्य इष्टका उपहिता इत्युक्ते संवत्सरे त्रयोदशमासस्यापि सम्भवात् तत्सङ्ख्यया इष्टकोपधानम्। अतस्त्रयोदशमासरूपाणि क्रियोत्तराण्यहानि तत्सङ्ख्याकाभिरिष्टकाभिर्यजमानलोका उपहिता भवन्तीत्यनेन यावन्तो लोकास्तावत्य इष्टका उपहिता इत्यर्थः॥ २८॥

पञ्चानामप्यमावास्यादिपक्षाणां दीक्षाकालानां ये गुणास्तेषां प्राधान्य मुपजीव्य प्रशंसति—"एतद्ध वै प्रथमा पौर्णमासीति।

अथ पशुकर्मणः संवत्सररूपाग्नेश्च सङ्ख्यासम्पत्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते— "अथातः सम्पदेवेति। 'सम्पत्' सम्पत्तिः, सङ्ख्यासाम्यम्, तत् पशुकर्माग्न्योर्दर्शयिष्यत इत्यर्थः॥ ३०॥

"तदाहुः कथ मस्यैतत् कर्मेति। अग्निः संवत्सरात्मकः, तम् 'कथ मेतत् कर्माप्नोति'। अत्रानुपपत्तिं स्वय मेव दर्शयति—

"कथं संवत्सरं प्रेति। संवत्सररूपेण 'अग्निना' सह 'कथं सम्पद्यते' सङ्घातः कथं सम्पन्नं भवेदिति प्रश्नार्थः ॥

पञ्चपशुप्राजापत्यवायव्यरूपपशुद्वयेऽपि सम्पत्तिं दिदर्शयिषुः पञ्चपश्वात्मके प्रथमं दर्शयति— "एतेषां वै पञ्चानां पशूना-मिति। तस्मिन् यज्ञे 'सामिधेन्यः चतुर्विंशतिः'। उक्ताः प्रकृति-गताः पञ्चदश, "समास्त्वाग्न ऋतवः"-इत्याद्या मध्ये विहिता नवेति चतुर्विंशतिः। 'द्वादश आप्रियः'। "जुष्टो अद्य समिधो भवन्ति"-इत्याद्याः आप्रीसूक्तोक्ताः प्रयाजयाज्या द्वादशोक्ताः *। 'एकादश अनुयाजाः'। 'एकादश उपयजः' उपयजो नाम पशुगुदहोमाः। तदाहापस्तम्बः— "एकादशधा तिर्यक् छित्त्वाऽस्थिमदनपर्यावर्तयन्ननूयाजानां वषट्कृते वषट्-कृते एकैकं गुदकाण्डं प्रतिप्रस्थाता हस्तेन जुहोति"-इति †। एताः सर्वा मिलित्वा 'अष्टापञ्चाशत्' सङ्ख्या सम्पन्ना ॥ ११ ॥

अस्तु, प्रकृते किमायात मित्याह— "ततो याऽष्टाचत्वारिंश-दिति। उक्तायां अष्टापञ्चाशत्सङ्ख्यायां मध्ये दश सङ्ख्यां हित्वा अवशिष्टा अष्टाचत्वारिंशत्सङ्ख्या; तावत्सङ्ख्याक्षरजगतीच्छन्दोरूपा, जगत्यपि हि द्वादशाक्षरपादेति पादचतुष्टये उक्तसङ्ख्या भवति। अस्यां भूमौ सर्वं जगत् प्रतिष्ठित मिति भूमिरपि जगतीशब्द-वाच्या, सैव हि सर्वाग्निचयनाधिकरण मिति आधाराधेययो-रभेदोपचारेण भूमिरेव अग्निशब्दवाच्या। अग्निर्यावत्परिमाण-

---

* पुरस्तात् (७४—८० पृ०) द्रष्टव्याः।

† आप० श्रौ० सू० ७, २७, ११। 'समुद्रं गच्छ स्वाहेत्येतै-र्मन्त्रैः'—इति सत्याषाढः।

वचनः, यथाग्नेर्मात्रावयवो यावती यत्परिमाणः, तत्कर्म-सङ्ख्याकं तावदग्निं तदवयवसङ्ख्याकं भवति ॥ ३२ ॥

प्रोक्ताया एव सङ्ख्यायाः प्राजापत्यात्मना सम्पत्तिं प्रशंसति— "यद्वेवाष्टाचत्वारिंशदिति। पूर्ववद् व्याख्येयम् ॥ ३३ ॥

अवशिष्टां दशसङ्ख्यां प्रशंसति— "अथ यानि दश सा दशाक्षरेति। 'विराट् अग्निः' अन्नात्मकत्वात्। अग्निर्विराट् अन्नम् इति श्रुतेः विराजोऽन्नत्वम् *। अग्नेर्दिगात्मकत्वं प्रागादिदिक्षु विभज्योपधीयमानत्वात्। प्राणापानादयः पञ्च, नागकूर्मकृकलदेवदत्तधनञ्जयाख्याः पञ्चेति 'दश प्राणाः'। यद्वा, प्राणा दश इन्द्रियाणि। अग्नेः प्राणात्मकत्वम्, हिरण्यगर्भात्मकत्वात्। "यावानग्निरित्यादि पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षेऽष्टापञ्चाशतं सङ्ख्यां मन्त्रात्मना स्तुत्वा संवत्सराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं दर्शयति— "वपापशुपुरोडाश इति। 'वपा' वैश्वानरः, 'पशु पुरोडाशः' इति द्वौ। एताभ्यां सह षष्टिसङ्ख्या जाता। 'मासस्य' संवत्सरावयवभूतस्य षष्टिसङ्ख्यानि अहोरात्राणि विद्यन्ते, तत् षष्टिसङ्ख्याकं मासं तावत्सङ्ख्याक अहोरात्र माप्नोति। 'मासः' सम्पन्नः 'मासः' स्वावयविनम् 'ऋतुम्' 'आप्नोति'; ऋतुर्हि मासद्वयात्मकः। 'ऋतुः' अपि 'संवत्सरम्' आप्नोति; ऋतुषट्कात्मको हि संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम्। अतः सामिधेन्यादि-वपापशुपुरो-

---

* "अग्निं मथ्नन्ति •—• अन्नं विराट्"—इत्यादि (तै० ब्रा० १. ६. ३. ३.), अन्नं विराट्. विराजैवान्नाद्यमवरुन्धे"—इत्यादि च (तै० ब्रा० १. ८. ९. २.) द्रष्टव्यम्।

डायात्मगता षष्टिसङ्ख्या संवत्सररूपात्मना सम्पन्नेति सर्वान् संवत्सरमध्यवर्तिनः कामानाप्नोति । न चास्मिन् कर्मणि अन्नानि बहूनि सङ्ख्येयानि विद्यन्ते , तत् कथं षष्टिसङ्ख्येत्युक्त मत आह— “यथेत्यादि । यथेति प्रश्ने । ‘अतः’ उक्तसङ्घातः ‘अन्यत्’ ‘यत्’ अस्ति , ‘तत्’ ‘संवत्सरे’ विद्यमानम् ‘अन्नम्’ एव ‘तत्’ ॥ २८ ॥

एवं पञ्चपशुपक्षे सम्पत्तिं दर्शयित्वा प्राजापत्यपशुपक्षे दर्शयति— “अथैतस्य प्राजापत्यस्येति । अग्नेः ‘एकविंशतिः सामिधेन्य.’ हविः , पश्वङ्गदयादिरूप मित्यर्थः । एव मष्टा-पञ्चाशत् सम्पन्ना । अत्र पूर्वोक्तं फल मतिदिशति— “स यो-ऽष्टापञ्चाशति काम इति । अत्रापि संवत्सराग्निना सम्पत्तिं वक्तुं सङ्ख्यान्तरं समुच्चिनोति— “स्रवाधारावित्ति । स्रुवा-धारः स्रुवाधारश्चेत्यर्थः । एवं षष्टिसङ्ख्यायां सम्पन्नायां पूर्वोक्तषष्टिफल मतिदिशति— “स यः षष्ट्यां कामोऽस्मैष त मिति ॥ २९ ॥

वायव्यपशुपक्षे सम्पन्ने सम्पत्तिं दर्शयति— “अथैतस्य नियुत्वतीयस्येति । “द्वौ स्विष्टकृताविति । पशुपुरोडाशः स्विष्ट-कृत् , पश्वङ्गस्विष्टकृच्चेति द्वय मित्यर्थः । “वनस्पतिश्च वसा-होमश्चेति । यूपदाव्यद्रव्यको वनस्पतियागः स्विष्टकृतः प्रागनुष्ठेयः , स्वधितेः याज्याया अर्द्धर्चे प्रतिप्रस्थात्रा कर्त्तव्यो वसाहोमः । अत्रापि फलद्वयवाक्य पूर्ववद् योज्यम् ॥ ३० ॥

पश्वनुष्ठानस्य चयनकर्माङ्गत्वात् तदवसानः कर्त्तव्यः ; देवताविसर्गरूपश्चमिष्टयजुर्होमः समाप्तिरूपावभृथश्च न कर्त्तव्या-विति केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिक मुपन्यस्यति— “तदाहु-

नैतस्य पशोरिति। सप्तपद्युपधानेऽपि "अजेन चरति"—इत्युक्तेः * अजस्य वा प्राजापत्यस्य वा वायव्यस्य वा पशोरित्यर्थः। 'अग्नेः' अग्निचयनकर्मणः 'एषः' उक्तः 'पशुः' पशुयागः 'आरम्भः' कर्मोपक्रमः; आदावनुष्ठीयमानत्वात्। 'समिष्टयजूंषि' इति यत्, तत् 'देवतानां' 'व्यवसर्गः' विसर्जनम्। 'अवभृथः' इति यत्, तत् 'संस्था' कर्मसमाप्तिः। अतः कर्मोपक्रमे एव देवताविसर्जनं कर्मसमापनं च कर्तुं न युक्त मित्यर्थः।

तन्मतं निरस्यति— "स वै स नेव स्थापयेदिति। पूर्वं 'प्रजापतिरेतेन पशुना इष्ट्वा' 'अपश्यद्' विचारितवान्,— 'यथा' येन प्रकारेण 'एतस्य' 'अग्नेः' 'अन्तं' 'न' 'पर्ययं' पर्यगच्छत्, चिकीर्षमाणः स स्वय मेव तदपश्यत् इत्यन्वयः। यद्येकेनैव पशुनैवाग्नेरन्तं परिगच्छेत्, तर्हि समिष्टयजुरादिकं न कर्तव्यं स्यात्; न तथा; एकेन पशुना यागेऽपि इतरेषां पशुशरीराणा मप्सु प्रासनात् तत्परिमाणमृन्मयशीर्षकोपधानादिकं विना अग्न्यन्तगमनाभावसिद्धेः पशुकर्म संस्थापयितव्य मित्यभिप्रायः।

संस्थापनाकरणे अनिष्टं दर्शयितु मनुवदति— "यद्वैव संस्थापयति प्राण एव पशुरिति। पशोः प्राणत्वं पुरस्तादुक्तम्। 'तस्य' पशोः सम्बन्धि 'यत्' कर्म 'अन्तरियात्' व्यवहितं कुर्यात्, 'प्राणस्य' सम्बन्धिन मेकदेश मेव व्यवहितं कृतवान् भवति। 'सः' च प्राणादन्तरितः स अनन्तर मेव 'म्रियेत' मृतो भवति; 'तस्मात्' पशुकर्म 'संस्थापयेदेव' इत्यर्थः॥

---

* पुरस्ताद् द्रष्टव्यम् (१ ब्रा० ७ क० ५४, ६८ पृ० । का० श्रौ० सू० १६ । १ । ३१—३२)।

अथ पशुयागानन्तरं पशुकर्मणि यजमानकर्त्तव्यानां नियमानां मीमांसा कथ्यत इति प्रतिजानीते — "अथातो व्रताना मेवेति ॥ ३८ ॥

कर्त्तव्याकर्त्तव्यविचारं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयन्ति — "मदं हुर्मेनेनेति। 'यज्ञः' नाम 'पूर्वा' प्रथमभाविनी 'दीक्षा', दीक्षाकर्मोपक्रमार्थं मिति मत्वा पूर्वपक्षोदयः। 'अतः' पशुकर्मणो दीक्षात्वात् यजमानस्योपरि शयनादिकम् 'अनवक्लृप्तम्' अयुक्त मित्यर्थः। दूषयति — "नेत्वेवैषा दीक्षेति। अत्र दीक्षाशब्दस्य मुख्यार्थस्वीकारः। मुख्यदीक्षायां "मेखलया दीक्षयति"—"कृष्णाजिनेन दीक्षयति"—इति *, मेखलाजिनयोरत्राभावात् इयं दीक्षा न भवतीत्यर्थः। किं तत् पश्वनुष्ठान मिति, तत्राह — "इष्टका वा एता कुरुत इति। पशुयागो नामेष्टकाकरण मेव। 'तस्मात्' मांसोपर्यासने 'कामं' कुर्यात्। "एतद्ध सर्वं मन्न मिति। पुरुषादिपशूनां सर्वान्नत्वात्। 'तद्' 'यदा' 'आतम्' 'आरब्धं' प्रक्रान्तं भवति, तस्मात् 'आ मधुनः' मर्यादाया माङ्, मधुपर्यन्तम् 'यानि' 'अशनानि' भक्षाणि, 'तेषां' मध्ये 'अस्य' यष्टुः 'कामाशनम्' इच्छया भोजनम्। किं सर्वदा? नेत्याह — "यदि न लभेतेति †। 'यदि' हि अर्थं 'न' 'लभेत' लब्धं भवेत्, तदेत्यर्थः। अत्र नियम माह — "मिथुनं [illegible] नोपेयादिति ‡। मिथुनवर्जनं सर्वथा कार्यं

---

* तै० सं० ६ १. ३. १४, ४ प्रभृतिकं द्रष्टव्यम्।

† "यदि लभेत"—इत्येव सर्वमूलपुस्तकपाठः।

‡ अहनि मांसमैथुने वर्जयेत्"—इति का० श्रौ० सू० २. १ ८।
'अहनि, अस्मिन् प्रकृते कर्मोऽहनि'—इति तत्र तट्टीकाकारः।

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छ-
तेति वाव तदब्रुवन्नित ऊर्द्ध मिच्छतेति तेषां
चेतयमानाना मिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा चान्त-
रिक्षं द्वितीयाᳲ स्वयमातृण्णां चिति मपश्यं-
स्तस्मात् ता मिन्द्राग्निभ्यां च विश्वकर्मणा चोप-
दधाति ॥ ३ ॥

तान् वायुरब्रवीत् । उपाहं मायानीति केनेति
दिग्भिरिति तथेति दिग्भिरिदं तदुवाच तस्माद्
द्वितीयायै स्वयमातृण्णाया ऽनन्तर्हिता दिश्या
उपधीयन्ते तस्मादन्तरिक्षादनन्तर्हिता दिशोऽनन्त-
र्हितो वायुरनन्तर्हितो ह्येष एताभिरूपैत् * ॥ ४ ॥

तेऽब्रुवन् । चेतयध्व † मेवेति चिति मिच्छतेति
वाव तदब्रुवन्नित ऊर्द्ध मिच्छतेति तेषां चेतय-
मानानां परमेष्ठी दिवं तृतीयाᳲ स्वयमातृ-
ण्णां चिति मपश्यत् तस्मात् तां परमेष्ठिनोपदधा-
ति ॥ ५ ॥

---

* 'एताभिरूपात्'—इति ग, घ ।

† 'तेऽब्रुवं चेतयध्व'—इति क, ङ ।

तं समसावादित्योऽब्रवीत्। उपाह मायानीति केनेति लोकम्पृणयेति तथेत्येष वाव लोकम्पृणात्मना हैव तदुवाच तस्मात्तृतीया स्वयमातृण्णान्तर्हितालोकम्पृणाया ऽउपधीयते तस्मादसावादित्योऽनन्तर्हितो दिवोऽनन्तर्हितो ह्येष एतयोपैत् * ॥ ६ ॥

तदेता वाव षड् देवताः। इदᳪ सर्व्वं समभवन् यदिदं किञ्च ते देवाश्चऽर्षयश्चाब्रुवन्निमा वाव षड् देवताः। इदᳪ सर्व्वं समभूवन्नुप तज्जानीत यथा व्वय मिहाप्यसामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथा व्वय मिहाप्यसामेति तेषां चेतयमानानां देवा द्वितीयां चिति मपश्यन्नुपयश्चतुर्थीम् † ॥ ७ ॥

तेऽब्रुवन्। उप व्वय मायामेति केनेति यदेषु लोकेषूपेरि तथेति तदाहूर्द्ध्वं पृथिव्या अर्वाचीन मन्तरिक्षात्तेन देवा उपायंस्तदेषा द्वितीया चिति-

---

* 'एतयोपैत'—इति ग, घ। 'एतयोपैत्'—इति ङ।

† '०श्चतुर्थीम्'—इति ग, घ। 'चतुर्थीम्'—इति ङ।

मित्येतत् प्राप्तम्, तस्यावधिं दर्शयति— "पुरा मैत्रावरुण्यै पयस्याया इति। पञ्चम्यर्थे चतुर्थी। आमिक्षायागपर्यन्तम्। अथ कात्यायनः— "मैथुनं वर्जयेदा पयस्यायाः, मांसोपशंसने चेच्छन्"-इति *।

तस्य नियमस्य विधायकं ब्राह्मणं मतिदिशति— "तस्योपरि बन्धुरिति। 'उपरि' उत्तरत्र नवमकाण्डे "अथ मैत्रावरुण्या पयस्यया यजते"-इति † मैत्रावरुणीं पयस्यां विधाय च म्नातम्— "स यन्नेतयानिष्ट्वा मानुष्यां चरेत् प्रत्यवरोहः स यथा देवः सन् मानुषः स्यात् तादृक् तत्"-इति ‡ ॥ ३८ ॥

अस्मिन् यज्ञे ब्रह्मसम्प्रदायकं दक्षिणादानं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां निरूपयति— "तदाहुर्भिषज्यितमस्मिन् यज्ञे दक्षिणा मिति। 'ब्रह्मणः' 'आदिष्टदक्षिणाम्' प्रतिनियतदक्षिणाम्। 'भिषज्यितः' चिकित्सितः। भिषज् शब्दात् कण्ड्वादिभ्यो यक्, तदन्तात् कर्मणि क्तः, इडागमः। "इष्टका वा एता इति। पशुयागो नाग्निष्टकाकरणम्, तस्मात् प्रतीष्टकं दक्षिणादानसमानम्, पशुयागे दक्षिणादान मित्यर्थः। पशौ देयाया दक्षिणायाः कालं दर्शयति— "वपायामेव दद्यादिति। 'वपाहि' अद शब्दो विप्रकृष्टवचनः। पशुकर्मणो दक्षिणादानकाले 'वपा' प्रत्यक्षा

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. १. २८, २९। "पयसा मैत्रावरुणी, तस्यैव दोहनं यजे वा दध्यानयति"-इति, "मित्रावरुणाभ्यां पयस्याम्"-इत्यादि च द्रष्टव्यम् (४ ४ ७. ८, ९. १. १६। प्रथमं खण्डः)।

†, ‡ ९ का॰ ५ अ॰ १ ब्रा॰ ५४ क॰ द्रष्टव्यम्। "अथ शतपतये ब्रवीरन् मैथुनमांसभोजनं चेत्"-इति च तत्र प्रायश्चित्तं सूचितम् (२५ ४. ९७.)।

'यद्' देयम् 'उपकल्पेत' यदकृतं स्यात्, तदा तद् देय मित्यर्थः ॥ ४० ॥ १ [२. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे द्वितीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

एतद्वै देवा अब्रुवन्। चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तेषां चेतयमानानां प्रजापतिरिमां प्रथमाᳪ स्वयमातृण्णां चितिमपश्यत् तस्मात्तां प्रजापतिनोपदधाति ॥ १ ॥

तमग्निरब्रवीत्। उप त्वायानीति केनेति पशुभिरिति तथेति पञ्चेष्टकया ह तदुवाचैषा वै पञ्चेष्टका यद्दूर्वेष्टका तस्मात् प्रथमायै स्वयमातृण्णाया अनन्तर्हिता दूर्वेष्टकोपधीयते पृथिव्या अनन्तर्हिता ओषधयो ऽनन्तर्हिताः पशवो ऽनन्तर्हितोऽग्निरनन्तर्हितो ह्येष एतयो-[ः] ॥ २ ॥

---

* 'एतयोर्पैतु'—इति क, ख। 'एतयोपैत'—इति ग।

एष यदूर्ध्वं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-स्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन् । चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवन् यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्माच्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत् । प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त ऽएव तस्या आर्षेय मृषयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयम् स यो हैतदेवं चितीना मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरत्रोपधास्यमानानां चितीना मृषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-प्रकारः, तत्तद्द्रष्टृविशेषः, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेष-प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते। स्वयमातृण्णेष्टकास्तिस्रो

भूम्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोत्तमास्तु चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुत्पत्तिं दर्शयति— "एतद्वै देवा अब्रुवन्निति । 'एतद्' वक्ष्यमाणं सर्वजातम् अवोचन् । तदाह— "चेतयध्वमितीति । स्वय मेवैतस्य पदस्यार्थमाह— "चितिमिच्छतेतीति । चेतयध्वमित्येतेन चितिमिच्छतेत्येव तदब्रुवन्निति । 'तेषां' 'चेतयमानानां' चितिमिच्छतां देवानां मध्ये प्रजापतिः 'इमां' भूमिरूपां प्रथमां 'स्वयमातृण्णां' स्वय मेव मध्ये छिद्रां शिलारूपा मिष्टकां 'चितिम्' 'अपश्यत्' । यस्मात् प्रजापतिरपश्यत्, 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकां 'प्रजापतिना' "प्रजापतिष्ट्वा सादयतु"—इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण 'उपदधाति' ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † "अग्निष्ट्वाभिपातु"—इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते, त मपि दर्शयति— "त मग्निरब्रवीदिति । 'तम्' इष्टकाधारं प्रजापतिम् अग्निम् 'अग्निः' 'अहं' स्वयम् 'उपायानि' आगच्छामि 'इति' 'अब्रवीत्' । 'केन'—इत्यादिनौ प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्योः; 'तया'—इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । 'पशुभिः'—इति यदग्नि-

* वा० सं० १३. १६—१८ ।

† 'तस्मिन् चतुर्ऋचे वर्गे'—इति यावत्, "अग्निष्ट्वाभिपातु"—इत्यस्य तृतीये मन्त्रे समाम्नानश्रुतेः । चतुर्ऋचो हि ध्रुवासीत्यादीनां चतुर्णां मेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— "स्वयमातृण्णां प्रथमे प्रार्करां छिद्रां ध्रुवासीति"—इति का० श्रौ० सू० १७ ४ १५ । तदेवं स्वयमातृण्णोपधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति, द्वितीयः प्रजापतिष्ट्वेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वकर्मा इति, तस्यैवोत्तरार्धं श्रुतम् अग्निष्ट्वाभिपात्विति ।

रथ यदूर्ध्वं मन्तरिक्षादर्वाचीनं दिवस्तेनऽर्षय उपायं-स्तदेषा चतुर्थी चितिः ॥ ८ ॥

ते यदब्रुवन्। चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवन् यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्माच्चितयः ॥ ९ ॥

प्रजापतिः प्रथमां चिति मपश्यत्। प्रजापतिरेव तस्या आर्षेयं देवा द्वितीयां चिति मपश्यन् देवा एव तस्या आर्षेय मिन्द्राग्नी च विश्वकर्मा च तृतीयां चिति मपश्यंस्त ऽएव तस्या आर्षेय मृषयश्चतुर्थीं चिति मपश्यन्नृषय एव तस्या आर्षेयं परमेष्ठी पञ्चमीं चिति मपश्यत् परमेष्ठ्येव तस्या आर्षेयꣳ स यो हैतदेवं चितीना मार्षेयं वेदार्षेयवत्यो हास्य बन्धुमत्यश्चितयो भवन्ति ॥ १० ॥ २ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [२. ३.] ॥

उत्तरत्रोपधास्यमानानां चितीनां ऋषिदेवतासम्बन्धेनोत्पत्ति-प्रकारः, तत्सङ्ख्याविशेषः, स्वयमातृण्णेष्टकानां स्थानविशेष-प्रदर्शनञ्च तृतीये ब्राह्मणे प्रतिपाद्यते। स्वयमातृण्णेष्टकाभिस्तो

भूम्यन्तरिक्षद्युलोकात्मिकाः । अत एव प्रथममध्यमोत्तमासु चितिषूपधेयाः ।

तत्र प्रथमायाश्चितेरुपपत्तिं दर्शयति— "एतद्वै देवा अब्रुवन्निति । 'एतद्' वक्ष्यमाणं सर्वजातम् अवोचन् । तदाह— "चेतयध्वमितीति । स्वयमेवैतस्य पदस्यार्थमाह— "चितिमिच्छतेतीति । चेतयध्वमित्यनेन चितिमिच्छत वाव तदब्रुवन्निति । 'तेषां' 'चेतयमानानां' चितिमिच्छतां देवानां मध्ये प्रजापतिः 'इमां' भूमिरूपां प्रथमां 'स्वयमातृण्णां' स्वयमेव मध्ये छिद्रां शिलारूपाम् इष्टकां 'चितिम्' 'अपश्यत्' । यस्मात् प्रजापतिरपश्यत्, 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकां 'प्रजापतिना' "प्रजापतिष्ट्वा सादयतु"–इत्यादिना * प्राजापत्यमन्त्रेण 'उपदधाति' ॥ १ ॥

तस्मिन् मन्त्रे † "अग्निष्ट्वाभिपातु"–इत्यग्निसम्बन्धः श्रूयते, तमपि दर्शयति— "तमग्निरब्रवीदिति । 'तम्' इष्टकाकारं प्रजापतिम् अग्निम् 'अग्निः' 'अहं' स्वयम् 'उपायानि' आगच्छानि 'इति' 'अब्रवीत्' । 'केन'–इत्यादिनौ प्रश्नोत्तरे प्रजापत्यग्न्योः; 'तथा'–इति प्रजापतिरङ्गीकारोक्तिः । 'पशुभिः'–इति यदग्नि-

---

* वा० सं० १३. २४—२६ ।

† 'तस्मिन् चतुर्ऋचे वर्गे'–इति वक्तव्यम्, "अग्निष्ट्वाभिपातु"–इत्यस्य तत्तृतीये मन्त्रे समाम्नानश्रुतेः । वस्तुतो हि ध्रुवासीत्यादीनां चतुर्णामेव मन्त्राणां तत्र विधानम् । तथाहि— "स्वयमातृण्णां पुरुषे शर्करां छिद्रां ध्रुवासीति"–इति का० श्रौ० सू० १७ ४. १५ । तदेवं स्वयमातृण्णाभिधानमन्त्राणां प्रथमो ध्रुवासीति, द्वितीयः प्रजापतिष्ट्वेति, तृतीयो भूरसीति, चतुर्थो विश्वस्मा इति, तस्यैवोत्तरार्द्धं श्रुतम् अग्निष्ट्वाभिपात्विति ।

मोक्तम्, तदु विवृणोति— "पश्चिष्टकया ह तदुवाचेति । पश्चिष्टकास्वरूप माह— "यद् दूर्वेष्टयेति । दूर्वेष्टकया ह्यग्निरेव माधानीत्यर्थः सिद्धो भवति । यथादेतया अग्निरनन्तर्हित उपागच्छत्, 'तस्मात्' प्रथमं स्वयमातृण्णेष्टकोपधानानन्तरमेव 'दूर्वेष्टकोपधीयते' । तदिदं प्रशंसति— "तस्मादस्या अनन्तर्हिता ओषधय इति । 'अस्याः' भूमेः 'ओषधयः' अनन्तरमेवोत्पन्ना; दूर्वाणा मोषधित्वात् । पशूनां दूर्वात्वात् दूर्वेष्टकया 'पशवः' अपि 'अनन्तर्हिताः' उपहिता भवन्तीति । अत एव स्वयमातृण्णोपधानानन्तरं दूर्वेष्टकोपधानम् ।

तदुपधानमन्त्रद्वयं च सप्तमे काण्डे समाम्नास्यति— "स्वयमातृण्णा मुपदधाति"–इत्युपक्रम्य *, "तां वै प्रजापतिनोपदधाति" †, "अथ दूर्वेष्टका मुपदधाति" ‡, "काण्डात्काण्डात् प्ररोहन्तीति"–इति § । प्रथमं स्वयमातृण्णोपधानमन्त्रे प्रजापत्यभिसम्बन्धः, तस्या भूमिरूपत्वं चोक्तम्— "प्रजापतिस्त्वासादयत्वपां पृष्ठे"–इत्युपक्रम्य । "भूरसि भूमिरस्यदितिरसि" –इति ¶ मध्ये, "अग्निष्टाभिपातु मह्या स्वस्त्या **"–इति चान्त इति ॥ २ ॥

* ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १ क० ।

† ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ५ क० ।

‡ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १० क० ।

§ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० १४ क० । "काण्डात्काण्डात्"—इति वा० सं० १३ २० । "मूलाग्रवर्ती दूर्वा" तस्यां पुरस्तात् भूमिं प्राप्तां काण्डात् काण्डादिति"—इति प्राव का० श्रौ० सू० १७. ४. १८ ।

‖ ७ का० ४ अ० २ ब्रा० ६ क० ।

¶ वा० सं० १३ १८ । ** वा० सं० १३. १९ ।

अथ द्वितीयस्वयमातृण्णेष्टकाप्रधानायाः तृतीयचितेरुत्पत्तिं दर्शयति— "तेऽब्रुवन्निति। पूर्ववद् व्याख्येयम्। चिति मिच्छतेति यदुक्तम्, तत्तात्पर्यं दर्शयति— "इत ऊर्ध्व मिच्छतेति। 'इतः' पञ्चमुष्ठानाद् 'ऊर्ध्वं'" चितिम् 'इच्छत' इत्यर्थः। 'इन्द्राग्नी वै विश्वकर्मा च' अन्तरिक्षरूपां 'द्वितीयां' स्वयमातृण्णेष्टकाम् 'अपश्यन्'। 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् इन्द्राग्निदेवत्यमन्त्रेण *, विश्वकर्मदेवत्यमन्त्रेण † चोपदध्यात् ॥ २ ॥

तन्मन्त्रे च "वायुष्ट्वाभिपातु"-इति ‡ वायुसम्बन्धः श्रूयते, तमाह— "तां वायुरब्रवीदुपाह मिति। 'ताम्' इन्द्राग्नी विश्वकर्माणञ्च। 'केन'-इत्यादिनी प्रश्नोत्तरे पूर्ववत्। "दिश्याभिरिति। यदिन्द्राग्निभ्यां विश्वकर्मणा चोक्तम्, तद् विवृणोति— दिश्याभिरहं तदुपावेति। दिशि भवा दिश्याः इष्टकाः, ताभिः अगच्छामीत्युक्तवान्। "दिगादिभ्यो यत्"-इति § दिक्शब्दात् यत् प्रत्ययः। 'तस्मात्' द्वितीयस्वयमातृण्णोपधानानन्तरम्, दिश्येष्टकोपधानम् ‖। तदुपधानमन्त्रद्वयञ्चाष्टमे काण्डे प्रदर्शयिष्यते ¶। तन्मन्त्रे प्रथम मिन्द्राग्निविश्वकर्मसम्बन्धः, मध्ये अस्या अन्तरिक्षरूपत्वम्, अन्ते वायुसम्बन्ध इति ** ॥ ४ ॥

---

* वा० सं० १४ ११।
† वा० सं० १४ १२।
‡ वा० सं० १४ १२ उत्तरार्द्धे द्रष्टव्यः।
§ पा० सू० ४ ३. ५४।
‖ का० श्रौ० सू० १७ ८. १, २, ३।
¶ ८ का० ३ अ० १ब्रा० १२, १३ १४।
** वा० सं० १४ १३ १४।

अथ तृतीयस्वयमातृण्णाप्रधानायाः पञ्चमचितेरुत्पत्तिं दर्शयति—"तेऽब्रुवन्नित्यादि। पूर्ववत्। 'परमेष्ठी' 'दिवं' द्युलोकात्मिकां 'तृतीयां' 'स्वयमातृण्णाम्' इष्टकाम् 'अपश्यत्'। 'तस्मात्' 'ताम्' इष्टकाम् 'परमेष्ठिना' "परमेष्ठी त्वा सादयतु" -इति मन्त्रेण * उपदध्यात् † ॥ ५ ॥

तस्मिन् मन्त्रे "सूर्यस्त्वाभिपातु"-इति सूर्यसम्बन्धः श्रूयते ‡, तं दर्शयति— "तमसावादित्योऽब्रवीदिति। "लोकम्पृणये-तीति। एतन्नामधेयेष्टकया। लोकम्पृणयेति यदादित्येनोक्तम्, तद् विवृणोति— "आत्मना हैव तदुवाचेति। तस्याः तृतीयायाः स्वयमातृण्णेष्टकाया लोकम्पृणायाश्च पौर्वापर्येण उपधानमुत्तरत्र वक्ष्यते। तन्मन्त्रे § पूर्ववदादिमध्यान्तेषु परमेष्ठिसम्बन्धः, द्युलोकरूपत्वम्, सूर्यसम्बन्धश्च विद्यते ‖ ॥ ६ ॥

इत्थं प्रथममध्यमोत्तमास्तिस्रश्चितय ऋषिदेवतासम्बन्धित्वेन दर्शिताः, इतः परं द्वितीयचतुर्थ्योश्चित्योरुत्पत्तिप्रकारं वक्तुं उक्तचितित्रये ऋषिदेवताः परिगणयति— "तदेता वाव षड् देवता इति। प्रजापतीन्द्राग्निविश्वकर्मपरमेष्ठिनस्त्रय ऋषयः, अग्निवायुसूर्यास्तिस्रो देवताः, इति षड् देवताः इत्युक्तम्। इन्द्राग्न्योर्विश्वकर्मणश्च सहैव चितिदृष्टत्वेनैका देवतेति परिगणनया षट् देवता भवन्तीत्यर्थः। लोकानां भूम्यादीनां त्रित्वात्,

---

* वा० सं० १५. ६४। † का० श्रौ० सू० १७. १२. २६।

‡ का० श्रौ० १७. १२. २४ सूत्रेऽपि विहितः परमेष्ठीति मन्त्रः (वा० सं० १५. ५८), तस्मिन् नास्ति सूर्यसम्बन्ध इति चात्र ध्येयम्।

§ वा० सं० १२. ५४—५६ = १५. ५८—६१।

‖ का० श्रौ० सू० १७. १. १७, पुनस्तत्रैव १२. २५।

तदभिमानिना अग्न्यादीनाञ्च चितत्वात्, एतेषु सर्वशब्दाभिप्रायेण "इदं सर्वं समभवन् यदिदं किञ्च"–इत्युक्तम्। "ते देवा ऋषय इति। उभयव्यतिरिक्ताः 'ऋषयो देवाश्च' परस्परम् 'अब्रुवन्'। तत्प्रकारं दर्शयति— "इमा वाव षड् देवता इति। प्रजापत्यादय एव षड् देवताः 'सर्वम्' अभूवन्, 'वयम् अपि' देवा ऋषयश्च 'इह' अस्मिन् चयनकर्मणि 'यथा' येन प्रकारेण 'भवाम' भवेम। भवतेर्लोटि रूपम्। चयनमध्ये भवनम् 'उपजानीत' अन्योन्यं विचारयतेति अन्ये देवर्षयोऽब्रुवन् ॥

"तेऽब्रुवन्नित्यादिना द्वितीयचतुर्थ्योश्चित्योरुत्पत्तिरुक्ता। प्रथमस्वयमातृण्णाचितेरनन्तरं देवदृष्टा द्वितीया चितिः, द्वितीयस्वयमातृण्णानन्तरं ऋषिदृष्टा चतुर्थी चितिः, एवं पञ्च चितयः सम्पन्ना इत्यर्थः ॥ ७ ॥

"तेऽब्रुवन्नुपेति। "तद् यदूर्ध्वं पृथिव्या इति। 'पृथिव्याः' भूलोकाद् 'ऊर्ध्वम्' 'अन्तरिक्षादर्वाचीनं' 'यत्' पदार्थजातम् अस्ति, 'तेन' सह 'देवाः' द्वितीयां चितिम् उपागच्छन्। 'अन्तरिक्षात् ऊर्ध्वम्' 'दिवः' द्युलोकात् 'अर्वाचीनम्' 'यद्' वस्तुजातम् अस्ति, 'तेन' सह 'ऋषयः' चतुर्थीं चितिमपश्यन्नित्यर्थः ॥ ८ ॥

चितिशब्दं निर्वक्ति— "ते यदस्मुवचिति। यस्मात् ते प्रोक्ताः प्रजापत्यादयः सर्वेऽपि 'चेतयध्व मिति' उक्ता चितिं दृष्टवन्तः, 'तस्मात्' चितिसंसर्गात् चितिशब्दो निरुक्तः। "चिति संज्ञाने"*, क्तिनि धातुतकारलोपे कृते रूप मिति मन्तव्यम्। यद्वा "चिञ् चयने"–इति† धातोः क्तिनि रूपम् ॥ ९ ॥

---

* भा० प० ३१ धा०। † स्वा० उ० ५ धा०।

उक्तानां स्वयमातृण्णादीनां पञ्चानां चितीनां * प्राजापत्यादयोऽग्न्यादयश्च ऋषयो देवाश्चोक्ताः, तत्र ऋषीनेव सुखप्रतिपत्त्यै दर्शयति— "प्रजापतिः प्रथमां चितिमपश्यदिति। "प्रजापतिरेव तस्यार्षेयमिति। एवकारोऽन्यनिवृत्त्यर्थः। 'तस्याः' प्रथमायाश्चितेः 'आर्षेयम्'। ऋषिरेवार्षेयम्, स्वार्थिको ढक् प्रत्ययः।

चितीनामृषिविदुषः फलमाह— "स यो हैतदेवमिति। 'एवम्' वेदितुः 'चितयः' 'आर्षेयवत्यः' ऋषिसम्बद्धाः, 'बन्धुमत्यः' विधायकब्राह्मणानूदिताः। वेदनमात्रेण ऋषिदृष्टा ब्राह्मणविहिताश्चितयोऽनुष्ठिताः 'भवन्ति' इत्यर्थः॥ १०॥ २ [२. ३.]॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे प्रथमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः॥ १॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपघटितरथौ सायणः सिद्धपायौ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च॥

* तै० सं० ५. ६. १० द्रष्टव्यम्।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलं स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः।
पाण्ड्योऽर्घ्यं आज्यजन्मा लवणज मनुपः शार्करं शार्करीजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पाकसाक्षित्वणार्यः ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे द्वितीयाध्यायः समाप्तः ॥ २ ॥

---

* अत्रत्याष्टौ श्लोकाः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः।

(अथ तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।)

एतद्वै देवा अब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तेषां चेतयमानानाᳫं सवितैतानि सावित्राण्यपश्यत् सवितापश्यत् तस्मात् सावित्राणि स एता अष्टागृहीता आहुतिमजुहोताᳫं हुत्वेमामष्टधाविहिता अषाढा मपश्यत् पुरैव सृष्टाᳫं सतीम् * ॥ १ ॥

ते यदब्रुवन् । चेतयध्वमिति चितिमिच्छतेति वाव तदब्रुवन्यच्चेतयमाना अपश्यंस्तस्माच्चितिराहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यत् तस्मादिष्टका ॥ २ ॥

तां वा ऽएताम् † । एकाᳫं सतीमष्टागृहीतामष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति तस्मादियमेका सत्यष्टधा विहिता ‡ ॥ ३ ॥

---

* 'सतीम्'—इति ग, घ ।

† 'एताम्'—इति ग, घ ।

‡ 'विहिता'—इति ग, घ ।

ता मूर्द्धा मुदृह्णन् जुहोति। इमाए तदू-र्द्धाए रूपैरुद्गृह्णाति तस्मादियं मूर्द्धा रूपैः* ॥ ४ ॥

ताए सन्ततां जुहोति। एतद्वै देवा अबि-भयुर्यद्वै न इह रक्षाएसि नाष्ट्रा नान्ववेयु रिति त एतए सन्ततहोम मपश्यन् रक्षसां नाष्ट्राणा मन-न्ववायनाय तस्मात् सन्ततां जुहोति ॥ ५ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्तात् प्रीणाति त मिष्ट्वा प्रीत्वा-थैनए सम्भरति तद्यदेतया सवितारं प्रीणाति तस्मात् सावित्राणि तस्माद्वा एता माहुतिं जुहोति ॥ ६ ॥

यद्वेवैता माहुतिं जुहोति। सवितैषोऽग्निस्त मेतयाहुत्या पुरस्ताद्रेतो भूतए सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेतया सवितारए रेतो भूतए सिञ्चति तस्मात् सावि-त्राणि तस्माद्वा एता माहुतिं जुहोति ॥ ७ ॥

स्रुवश्चाच स्रुक् च प्रयुज्येते। वाग्वै स्रुक्

---

* 'रूपैः'—इति ग, घ।

प्राणः स्रुवो व्वाचा च वै प्राणेन चैतदग्रे देवाः कर्म्मान्वैच्छंस्तस्मात् स्रुवश्च स्रुक् च ॥ ८ ॥

यद्देव स्रुवश्च स्रुक् च। यो वै स प्रजापतिरासीदेष स स्रुवः प्राणो वै स्रुवः प्राणः प्रजापतिरथ या सा व्वागासीदेषा सा स्रुग्योषा वै व्वाग्योषा स्रुगथ यास्ता आप आयन्वाचो लोकादेतास्ता या एता आहुतिं जुहोति ॥ ९ ॥

ताः सन्ततां जुहोति। सन्तता हि ता आप आयन्नथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या व्विद्यया सहापः प्राविशदेष स यैरेतद्यजुर्भिर्जुहोति ॥ १० ॥

तद्यानि त्रीणि प्रथमानि। इमे ते लोका अथ यच्चतुर्थं यजुस्त्रयी सा व्विद्या जगती सा भवति जगती सर्व्वाणि छन्दाꣳसि सर्व्वाणि छन्दाꣳसि त्रयी विद्याथ यानि चत्वार्युत्तमानि दिशस्तानीमे च वै लोका दिशश्च प्रजापतिरथैषा त्रयी व्विद्या * ॥ ११ ॥

स जुहोति। युञ्जानः प्रथमं मन इति

* 'विद्या'—इति ग, घ।

प्रजापतिर्व्वै युञ्जानः स मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तद्यत् मन एतस्मै कर्मणेऽयुङ्क्त तस्मात् प्रजापतिर्युञ्जानः ॥ १२ ॥

तत्त्वाय* सविता धिय इति। मनो वै सविता प्राणा धियोऽग्नेर्ज्योतिर्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभरदिति पृथिव्यै ह्येनं दध्याभरति ॥ १३ ॥

युक्तेन मनसा व्वय मिति। मन एवैतदेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते न ह्ययुक्तेन मनसा किञ्चन सम्प्रति शक्नोति कर्त्तुं देवस्य सवितुः सव ऽइति देवेन सवित्रा प्रसूता इत्येतत् स्वर्ग्याय शक्त्येति यथैतेन कर्मणा स्वर्गं लोक मियादेव मेतदाह शक्त्येति शक्त्या हि स्वर्गं लोक मेति ॥ १४ ॥

युक्त्वाय सविता देवानिति। मनो वै सविता प्राणा देवाः स्वर्यतो धिया दिव मिति स्वर्गं ह्येनांल्लोकं यतो धियैतस्मै कर्मणे युयुङ्क्ते

---

* 'तत्त्वाय'—इति च हृष्टं डा० वेवरमहोदयेन ।

ऽन्नपूरन्न' नः पुनात्विल्येतद्वाचस्पतिर्व्वाचं नः स्वद-
त्विति व्वाग्वा ऽइदं कर्म प्राणो व्वाचस्पतिः प्राणो
न इदं कर्म स्वदत्वित्येतत् ॥ १९ ॥

इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणयेति । असौ
वा ऽआदित्यो देवः सविता यद्वै वा ऽएष
यज्ञियं कर्म प्रणयति तद्नार्त्तंऽ स्वस्त्युद्दृच मश्नुते
देवाव्य मिति यो देवानवदित्येतत् सखिविदंऽ
सत्राजितं धनजितंऽ स्वर्जित मिति य एतत्
सर्व्वं व्विन्दादित्येतदृचेत्यृचा स्तोमंऽ समर्द्धय गाय-
त्रेण रथन्तर वृहद् गायत्रवर्त्तनीति सामानि स्वा-
हेति यजूंऽषि सैषा त्रयी व्विद्या प्रथमं जायते
यथैवादो ऽमुत्राजायतैव मथ यः सोऽग्निरसृज्यतैष
स योऽत ऊर्द्ध मग्निर्धीयते ॥ २० ॥

तान्येतान्यष्टौ सावित्राणि । अष्टाक्षरा गायत्री
गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्रेतो भूतंऽ सिञ्चति तानि नव भवन्ति
स्वाहाकारो नवमो नव दिशोऽग्निर्नव प्राणाः
प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन
मेतद्रेतो भूतंऽ सिञ्चति तानि दश भवन्त्या-

हुतिर्द्दशमी दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्द्दश दिशो दिशोऽग्निर्द्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति ॥ २१ ॥

एतस्या माहुत्याᳫ हुतायाम्। अग्निर्द्देवेभ्य उदक्रामत्ते देवा अब्रुवन् पशुर्व्वा ऽअग्निः पशुभिरिम मन्विच्छाम स स्वाय रूपायाविर्भविष्यतीति तं पशुभिरन्वैच्छन्त्स स्वाय रूपायाविरभवत् तस्मादु हैतत् पशुः स्वाय रूपायाविर्भवति गौर्व्वा गवे ऽश्वो वाश्वाय पुरुषो वा पुरुषाय * ॥ २२ ॥

तेऽब्रुवन्। यदाइ सर्व्वैरन्वेषिष्यामो यातयामा अनुपजीवनीया भविष्यन्ति यद्यु ऽअसर्व्वैरसर्व्व मनुवेत्स्याम इति त ऽएत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यन् रासभं गोश्चाविश्च तद्यदेत मेकं पशुं द्वाभ्यां पशुभ्यां प्रत्यपश्यंस्तस्मादेष एकः सन्द्विरेताः ॥ २३ ॥

अनद्धापुरुषं पुरुषात्। एष ह वा ऽअनद्धापुरुषो यो न देवानवति न पितॄन्न मनुष्यांस्तत्

---

* 'पुरुषाय'—इति ग। 'पुरुषाय'—इति घ।

बृहज्ज्योतिः करिष्यत इत्यसौ वा ऽआदित्यो बृहज्ज्योतिरेष उ ऽएषो ऽग्निरेतंह्येतत् संस्करिष्यन्तो भवन्ति सविता प्रसुवाति तानिति सवितृप्रसूता एतत् कर्म करवन्नित्येतत् ॥ १५ ॥

युञ्जते मन उत युञ्जते धिय इति । मनश्चैवैतत् प्राणांश्चैतस्मै कर्म्मणे युङ्क्ते विप्रा विप्रस्येति प्रजापतिर्व्वै विप्रो देवा विप्रा बृहतो विपश्चित इति प्रजापतिर्व्वै बृहन्विपश्चिद्धि होत्रा दध ऽइति यद्वा ऽएष चीयते तदेव होत्रा विधत्ते चिते ह्येतस्मिन् होत्रा अधिविधीयन्ते वयुनाविदित्येष हीदं वयुनमविन्ददेक इदित्येको ह्येष इदं सर्व्वं वयुनमविन्दत् मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिरिति महती देवस्य सवितुः परिष्टुतिरित्येतत् ॥ १६ ॥

युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरिति । प्राणो वै ब्रह्म पूर्व्यं मन्नं नमस्तदेतयैवाहुत्यान्नेनैतयैव तदाहुत्यैतेनान्नेन प्राणानेतस्मै कर्मणे युङ्क्ते विश्लोक एतु पथ्येव सूरेरिति यथोभयेषु देवमनुष्येषु कीर्त्तिश्लोकौ यजमानस्य स्यातामेवमेतदाह

शृण्वन्तु विश्वे ऽअमृतस्य पुत्रा इति प्रजापतिर्व्वा ऽअमृतस्तस्य विश्वे देवाः पुत्रा आ ये धामानि दिव्यानि तस्थुरितीमे वै लोका दिव्यानि धामानि तद्य ऽएषु लोकेषु देवास्तानेतदाह ॥ १७ ॥

यस्य प्रयाण मन्वन्य ऽइद्ययुरिति । प्रजापतिर्व्वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत् ततो देवा अकुर्वन् देवा देवस्य महिमान मोजसेति यज्ञो वै महिमा देवा देवस्य यज्ञं व्वीर्यं मोजसेत्येतद्यः पार्थिवानि व्विममे स एतश इति यद्वै किञ्चास्यां तत् पार्थिवं तदेष सर्व्वं व्विमिमीते रश्मिभिर्ह्येन-दभ्यवतनोति रजाᳪसि देवः सविता महित्वनेतीमे वै लोका रजाᳪस्यसावादित्यो देवः सविता तानेष महिम्ना व्विमिमीते ॥ १८ ॥

देव सवितः प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति । असौ वा ऽआदित्यो देवः सविता यज्ञो भगस्तमेतदाह प्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगायेति दिव्यो गन्धर्व्वः केतपूः केतं नः पुनात्वित्यसौ वा ऽआदित्यो दिव्यो गन्धर्व्वो ऽन्नं केतो-

सर्व्वैरिव पशुभिरन्वैच्छन्तो यातयामा अनुपजीवनीया अभवन् ॥ २४ ॥

त्रिभिरन्विच्छति। त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्विच्छति ते पशुसम्पदा भवन्ति पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ २५ ॥

ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति। अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् स मुञ्जं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरस्तस्मादेवान्तरतो* धूमरक इव सैषा योनिरग्नेर्यन् मुञ्जो ऽग्निरिमे पशवो न वै योनिर्गर्भं हिनस्त्यहिंसायै योनेर्व्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २६ ॥

त्रिवृतो भवन्ति त्रिवृदग्निरश्वाभिधानीकृता भवन्ति सर्व्वतो वा ऽअश्वाभिधानी मुखं परिशेते सर्व्वतो योनिर्गर्भं परिशेते योनिरूपमेतत् क्रियते ॥ २७ ॥

---

* 'शुषिर०'—इति च क्व' का०-वेबरमहोदयेन ।

ते प्राञ्चस्तिष्ठन्ति । अश्वः प्रथमोऽथ रासभो-ऽथाज एवꣳ ह्येतेऽनुपूर्व्वं यद्वै तदप्सु संवरित मासीदेष सोऽश्वोऽथ यत्तद्रसदिवैष रासभोऽथ यः स कपाले रसो लिप्त आसीदेष * सोऽजो-ऽथ यत्तत्कपाल मासीदेषा सा मृद्या मेतदाहरि-ष्यन्तो भवन्त्येतेभ्यो वा ऽएष रूपेभ्योऽग्रेऽसृज्यत तेभ्य एवैन मेतज्जनयति ॥ २८ ॥

ते दक्षिणतस्तिष्ठन्ति । एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै नो यज्ञं दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्यु-रिति त ऽएतं वज्रं समपश्यन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽआदित्य एषो ऽश्वस्त ऽएतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभयेऽनाष्ट्रऽएतं यज्ञ मतन्वत तथैवैतद्यजमान एतेन वज्रेण दक्षिणतो रक्षाꣳसि नाष्ट्रा अपहत्याभये ऽनाष्ट्र ऽएतं यज्ञं तनुते ॥ २९ ॥

दक्षिणत आहवनीयो भवति । उत्तरत एषा-ग्निरुपशेते वृषा वा ऽआहवनीयो योषाग्निर्दक्षिणतो

---

* 'आसीदेष'—इति च दृष्टं स॰—वैवरेषु ।

वै वृषा योषा सुपश्येते ऽरत्निमात्र्येऽरत्निमात्राद्धि वृषा योषा सुपश्येते * ॥ ३० ॥

सा वैणवी स्यात् । अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत्स वेणुं प्राविशत् तस्मात् स सुषिरः स एतानि वर्माण्यभितोऽकुरुत पर्व्वाण्यनुप्रज्ञानाय यत्र-यत्र निर्ददाह † तानि कल्माषाण्यभवन् ॥ ३१ ॥

सा कल्माषी स्यात् । सा ह्याग्नेयी यदि कल्माषीं न विन्देदप्यकल्माषी स्यात् सुषिरा तु स्यात् सैवाग्नेयी सैषा योनिरग्नेर्गर्भस्याग्निरियं सून्वै योनिर्गर्भं हिनस्त्यहिंसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ ३२ ॥

प्रादेशमात्री स्यात् । प्रादेशमात्रं हीदं मभि व्यावद्न्यरत्निमात्री त्वेव भवति बाहुभ्यां ह्यरत्नि-र्बाहुभ्यां वै वीर्यं क्रियते वीर्यसम्मितैव तद् भवति ॥ ३३ ॥

---

* 'सुपश्येते'—इति ग, घ । 'सुपश्येसे'—इति च ।

† 'निरदाह'—इति ग, घ ।

अन्यतःक्ष्णुत् स्यात् । अन्यतरतो हीदं वाचः क्ष्णुत मुभयतः क्ष्णुत्त्वेव भवत्युभयतो हीदं वाचः क्ष्णुतं यदेनया दैवं च वदति मानुषं चाथो यत् सत्यं चानृतं च तस्मादुभयतःक्ष्णुत् * ॥ ३४ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् † । अतो वा ऽअग्नेर्व्वीर्यं यतोऽस्य क्ष्णुत मुभयत एवास्मिन्नेतद् वीर्यं दधाति ॥ ३५ ॥

यद्वेवोभयतःक्ष्णुत् । एतद्वाऽएनं देवा अनुवि-द्यैभ्यो लोकेभ्योऽखनन्नथैवैन मय मेतदनुविद्यैभ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३६ ॥

स यदिति खनति । तदेन मस्माल्लोकात् ‡ खनत्यथ यदूर्ध्वीञ्चरति तदमुष्माल्लोकादथ § यदन्त-रेण सञ्चरति तदन्तरिक्षलोकात् सर्व्वेभ्य एवैन मेते-भ्यो लोकेभ्यः खनति ॥ ३७ ॥

तामादत्ते देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनो-र्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामाददे गायत्रेण छन्दसा-

*, † 'क्ष्णुत्'—इति ग, घ ।

‡ 'मस्मात्लोकात्'—इति घ ।

§ 'तदमुष्मात्लोकादथ'—इति घ ।

ङ्गिरस्वदिति सवितृप्रसूत एवैना मेतद्देताभिर्देवता-भिरादत्ते गायत्रेण छन्दसाथो मस्यां गायत्रं छन्दो दधाति पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्व-दाभरेति पशवो वै पुरीष्यं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत् त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्व-दिति तदेनां त्रैष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथोऽस्यां त्रैष्टुभं छन्दो दधाति ॥ ३८ ॥

अभ्रिरसीति*। अभ्रिर्ह्येषा तदेनाꣳ† सत्येना-दत्ते नार्यसीति वज्रो वा अभ्रिर्योषा नारी न वै योषा कञ्चन हिनस्ति शमयत्येवैना मेतदहिꣳ-सायै त्वया वय मग्निꣳ शकेम खनितुꣳ सधस्थ ऽएतीदं वै सधस्थं त्वया वय मग्निꣳ शकेम खनितु मस्मिन्त्सधस्थ ऽइत्येतज्जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति तदेनां जागतेन छन्दसादत्तेऽथो अस्यां जागतं छन्दो दधाति ॥ ३९ ॥

त्रिभिरादत्ते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

---

* 'अभिरसीति'—इति क, ग, घ। 'अभ्रिरसीति'—इति ख, ङ।

† 'मदेनꣳ'—इति ग घ।

सा वा तावत्येवैना मेतदादत्ते त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत ऽएतद्वा ऽएनां देवास्त्रिभिरादा-याथास्यां चतुर्थेन व्वीर्यं मदधुस्तथैवैना मयमेतत्-त्रिभिरादायाथास्यां चतुर्थेन व्वीर्यं दधाति ॥ ४० ॥

हस्त ऽआधाय सवितेति । हस्ते ह्यस्याहिता भवति बिभ्रदभ्रि मिति बिभर्त्ति ह्येनाᳪ हिरण्ययी मिति हिरण्मयी ह्येषा या छन्दोमय्यग्नेर्ज्योति-र्निचाय्येत्यग्नेर्ज्योतिर्दृष्ट्वेत्येतत् पृथिव्या ऽअध्याभर-दिति पृथिव्यै ह्येनदध्याभरत्यानुष्टुभेन छन्दसाङ्गि-रस्वदिति तदेना मानुष्टुभेन छन्दसादत्तेऽथो ऽअस्या मानुष्टुभं छन्दो दधाति तान्येतान्येव छन्दाᳪस्येषा-भिरारम्भायैवेयं व्वैणवी क्रियते ॥ ४१ ॥

ताᳪ हैके हिरण्मयीं कुर्व्वन्ति । हिरण्ययीति वा ऽअभ्युक्तेति न तथा कुर्याद्यद्वा ऽएषा छन्दाᳪसि तेनैषा हिरण्य ममृतᳪ हिरण्य ममृतानि छन्दाᳪसि ॥ ४२ ॥

तां चतुर्भिरादत्ते । चतुरक्षरा वै सर्व्वा व्वाग् वागित्येक मक्षर मक्षर मिति त्र्यक्षरं तद्यत्तद् वागित्येक मक्षरं यैवैषानुष्टुप्समा सा साथ यदक्षर

मिति त्र्यक्षर मेतानि तानि पूर्व्वाणि यजूꣳषि सर्व्वयैवैतद्वाचाग्निं खनति सर्व्वया व्वाचा सम्भरति तस्माच्चतुर्भिः ॥ ४३ ॥

यद्वेव चतुर्भिः। चतस्रो वै दिशश्चतसृषु तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तस्माच्चतसृषु दिक्षु व्वाग् वदति छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चाष्टौ ते तदष्टौ चतस्रो दिशश्चतस्रोऽवान्तरदिशः सर्व्वासु तद्दिक्षु व्वाचं दधाति तस्मात् सर्व्वासु दिक्षु व्वाग्वदति ॥ ४४ ॥ ३ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [३. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे, त महं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अध्यायद्वयेन चीयमानाग्नेरुत्पत्तिप्रकारः, चयनोपयुक्तपशूदककर्म, मृत्तिकासिकताद्युत्पत्तिः, पुरुषादिपञ्चपशुप्राजापत्यधायश्चेष्वन्यतमेन प्रकारेणानुष्ठानप्रकारः, पञ्चचित्युत्पत्तिश्च दर्शिताः; इतस्तृतीयादिभिरध्यायैः "युञ्जानः प्रथमं मन इत्यादीनां चयनमन्त्राणां विनियोगोऽभिधास्यते। तत्र प्रथमं "युञ्जानः प्रथम मित्यादिभिरष्टभिः * सावित्रहोमः कार्यः।

* वा॰ सं॰ ११. १–८।

तदाह कात्यायनः— "अष्टगृहीतं जुहोति सन्तत मुद्द्रवन् युञ्जान इति"—इति *। अष्टवारं स्रुवेण स्रुचि गृहीत माज्य-द्रव्यं 'सन्ततम्' अविच्छेदेन 'उद्द्रवन्' ऊर्ध्वं गृह्णन् "युञ्जानः प्रथमं मनः"—इत्यादिभिरष्टभिः सवितृदेवत्यैर्मन्त्रैर्जुहुयात् †। "अष्ट-गृहीता मष्टाभिर्यजुर्भिर्जुहोति"—इति वक्ष्यति ‡। एतेषां यजुष्ट्वं यजुर्वेदे पाठात्; अन्यथा पादबद्धानां यजुष्ट्वानुपपत्तेः। अथवा यजुःसंहितापठिता मन्त्राः छत्रिन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः; अथवा-ष्टमो मन्त्रो यजुः। तथा चापस्तम्बः— "यजुरष्टमाभिर्ऋग्भिरेका माहुतिं जुहोति"—इति §।

तमिमं सावित्रहोमं विधास्यन् सवितृसम्बन्ध मादौ दर्श-यति— "एतद्वै देवा अनुपश्चिति। 'चेतयमानाः' चिति मिच्छन्तो देवानां मध्ये 'सविता' देवः 'एतानि' वक्ष्यमाणानि सावित्राणि कर्माणि 'अपश्यत्'। यस्मात् सविता एतानि दृष्टवान् अतः सावित्राणीत्युच्यन्ते। सवितुरिमानीत्यर्थे "तस्ये-दम्"—इति ‖ अण् प्रत्ययः। सम्बन्धसामान्ये प्रत्ययविधानात् आत्मनोऽभ्यन्तरेऽपि देव इति ज्ञात्वा दृष्टत्वसम्बन्धे कर्मणा-मपि सवितृदेवत्वेन "सास्य देवता"—इत्यर्थे ¶ विहिते च विधेय-सम्बन्धो भवतीत्यर्थः ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २. ७।

† "युञ्जानः प्रथमम् (१), युक्तेन मनसा (२), युक्त्वाय सविता (३), युञ्जते मनः (४), युजे वाम् ब्रह्म (५), यस्य प्रयाण मन्वन्य (६), देव सवितः (७), इमं नो देव सवितर् (८)"—इत्यष्टौ वा० सं० ११ १—८।

‡ तृतीयकण्डिकाम् (१३० पृ० १२पं०) द्रष्टव्यम्।

§ आप० श्रौ० सू० १६.१. ४।

‖ पा० सू० ४ ३ १२०। ¶ पा० सू० ४. २. २४।

आज्यस्याष्टग्रहणं विधातु माह— "स एता मष्टागृहीता मिति। "तां जुहोमा मिति। यतः 'अष्टागृहीता माहुतिं सविता अजुहोत्', 'अष्टधा विहिताम्' अष्टप्रकारेण विहिताम् 'अषाढां' नामेष्टकाम् 'अपश्यत्' ॥ १ ॥

"ते यदनुवन्निति। अषाढाया इष्टकात्व मुपपादयति— "आहुतिर्वै यज्ञो यदिष्टापश्यदिति। 'यत्' यस्मात् एतां सावित्राहुतिम् 'इष्टा' 'अपश्यत्', 'तस्मादिष्टका' अषाढेति, आहुतिसद्भावीष्टकेति ॥ २ ॥

तत् प्रशंसति— "तां वा एता मेकां सतीं मष्टागृहीता मिति। यस्मादेकाहुतिं मष्टाभिर्मन्त्रैरष्टगृहीतेनाज्यद्रव्येण हुतवान्, तस्मात् अषाढा वस्तुत एकापि अष्टधा विधीयत इति तत्समानत्वं तस्योपचरित मित्याशय. ॥ ३ ॥

तस्या आहुतेरूर्ध्वं ग्रहणं विधत्ते— "ता मूर्ध्वां मिति। ('उद्गृह्णन्') उदुपसर्गस्यार्थः ऊर्ध्व मित्यनेनोक्तः। "इमां तदूर्ध्वां मिति। 'इमा' भूमिम् ॥ ४ ॥

तस्याः सातत्येन हवनं विधत्ते— "तां सन्तता जुहोतीति। 'सन्तताम्' अविच्छिन्नधारा मित्यर्थः। सन्ततत्वं सोपपत्तिकं प्रशंसति— "एतद्धै देवा अबिभयुरिति। "ञि भी भये" * धातु "भिजभ्यस्तवद्धिम्य"–इति † भिर्जुस्। राक्षसेभ्यः सकाशात् देवा भीतवन्तः। 'यत्' यथा 'इह' यज्ञे 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' कर्तृपदम्, 'नः' अस्मान् देवान् 'नान्वेयुः' न

---

* धु० प० २ धा०।

† पा० सू० ३. ४. १०९।

संहृता भवेयुः। "इण् गतौ" * लिटि रूपम्, 'इति' हेतौ, अस्मात् कारणात् 'एनं' सावित्रं 'होमं' 'सन्ततम्' अनवच्छिन्नम् 'अपश्यत्'; अवकाशान्वेषिणां राक्षसाना मसङ्गमनाय; अवकाशे हि यज्ञविघातकाः प्रविशन्ति ॥ ५ ॥

अस्या आहुतेः सवितृदेवत्यत्व मिदानी माह— "यद्देवैता माहुति मिति। आग्नेये कर्मणि हुतः सवितुः प्रसङ्ग इत्यत आह — "सवितैषोऽग्निरिति। "षू प्रेरणे"–इति †, अस्मात्तृचि पदं सवितेति।

"सवितारं प्रीणाति, तस्मात् सावित्राणीति। अनेनाहुतेः सवितृप्रीणनसाधनत्वात् तद्देवत्यत्व मिति, प्रत्ययस्तु पूर्व मेवोक्तः ॥ ६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिकरणं प्रशंसति— "यद्देवैता माहुति मिति। रेतोभूतं सिञ्चतीति। चयनकर्मणः प्रारम्भादित्यर्थः ॥ ७ ॥

आज्यहोमत्वादत्र केवलस्रुवेण होमकरणं व्युदसितु माह— "स्रुवयात्र स्रुक् च प्रयुज्येत इति। स्त्रीलिङ्गत्वात् स्रुचो वाक्त्वम्, पुंलिङ्गत्वात् स्रुवस्य प्राणत्वम्। ताभ्यां वाक्प्राणाभ्याम् 'अग्रे' पूर्वं 'देवाः' इदं 'कर्म' अनुष्ठितवन्तः। अतोऽस्मिन् स्रुक्स्रुवौ प्रयुज्येते ॥ ८ ॥

प्रकारान्तरेणैतयोः प्रयोगं प्रशंसितु मनुवदति— "यदेव स्रुवश्च स्रुक् चेति। स्रुक्स्रुवयोर्वाक्प्रजापतिरूपत्वं यदर्थं मुक्तम्, तद् दर्शयति— "अथ यास्ता आप इति। 'याः आपः' यानि उदकानि प्रजापतिसृष्टानि 'वाचो लोकात्' वाग्रूपाल्लोकात्

* अदा० प० ३५ धा०।

† तु० प० २८ धा०।

सकाशात् 'आयन्' आगतानि, 'ताः' आप एवेदानीं श्रूयमाणा इतिरित्यर्थः । पूर्वं प्रजापतिर्वाचः सकाशात् अपः सृष्टवान् इत्याम्नातम्, तथा प्रथमाध्याये— "सोऽपोऽसृजत वाच एव लोकात्"–इति * ॥ ९ ॥

"ता सन्तता सिति । आहुतिसाधनान् मन्त्रान् प्रशंसति— "अथ यः स प्रजापतिस्त्रय्या विद्ययेति । पूर्वं प्रजापतिरपः सृष्ट्वा पुनरपि बहुत्व मुत्पत्ति' त्रयीमय्या विद्यया सह ता आपः प्रविष्टवान्, अत इदानीमपि आहुतिरूपतोक्ते मन्त्राणाञ्च त्रयीरूपत्वात् तैर्होमकरणं प्रजापतेर्बहुधोत्पत्तये विद्यया सहोदकप्रवेशसमान मित्यर्थः । एतदपि पूर्वं माम्नातम्— "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशदिति † ॥ १० ॥

मन्त्रानष्टौ प्रविभज्य स्तौति— "तद् यानि त्रीणि प्रथमानीति । 'तत्' तत्र तेषु मन्त्रेषु 'यानि प्रथमानि त्रीणि' यजूंषि । यजुर्वेदपठितत्वात् यजूंषीत्युच्यन्ते; अन्यथा पादबद्धानां यजुष्ट्वानुपपत्तेः, यजुरन्तमा ‡ वा मन्त्रान्तर्विन्यायेन यजुःशब्देनोक्ताः । तन्मन्त्रत्रयं पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकात्मकम्, चतुर्थो मन्त्रस्त्रयीविद्यात्मकः । त्रयीत्वं छन्दोद्वारा प्रतिपादयति— "जगती वा भवतीति । "युञ्जते मन उत युञ्जते धियः"–इति § चतुर्थो मन्त्रो जगतीच्छन्दस्कः; जगत्याः सर्वच्छन्दोमयत्वात्

* इहैव काण्डे ३ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम् ।

† इहैव पुरस्तात् ४ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ 'यजुरन्तिमा'—इति च पाठः ।

§ वा० सं० ११. ३ ।

मध्याच्च :तत्सम्भवात्, चतुर्थस्यास्य त्रयीरूपत्वम्। इमानि चत्वारि यजूंषि प्रागादिमहादिशः; तद्रूपत्वात्। "इमे वै लोकाः"–इत्यादिना सप्तानां मन्त्राणां प्रजापतिरूपत्वम्, एकस्यास्त्रयीविद्यारूपत्वञ्च प्रदर्शितमिति मन्तव्यम् ॥ ११ ॥

अथ होम मनूद्य प्रथमा ऋचं विधत्ते— "स जुहोति युञ्जान इति *। प्रथमा ऋक्, अनुष्टुप्। अथ मर्थः— "सविता सर्वस्य स्वस्वकार्ये प्रेरकः सूर्यः 'प्रथमम्' आदौ अग्निचयनविषये 'मनः' ज्ञानसाधनभूतं चित्तं 'युञ्जानः' कर्मविषयं ज्ञानं सम्पादयितुं आत्मना संयुक्तं कुर्वन् अनन्तरं 'धियः' बुद्धीः प्राणान् वा 'तत्वाय'। "तनु विस्तारे" †, क्त्वाप्रत्यये "उदितो वा" –इति ‡ इडभावपक्षे "अनिदिताम्०"–इति § न-लोपे, "क्तो यक्"–इति ‖ यक्प्रत्यये च कृते रूपम्। तनित्वा विस्तार्य, समस्तां बुद्धिं प्राणं वा पर्यालोच्य। यत्र मनस्तत्र प्राणः इति हि व्याप्तिः। यद्वा, एकं वाक्यम्; प्रथमं मनो ज्ञानसाधनं धियम् तत्कार्यं ज्ञानञ्च 'तत्वाय' तत्त्व शब्दाच्चतुर्थी, तत्त्वं ज्ञातागिनित्वम्। तच्छब्देन प्रकृतत्वादग्निः परामृश्यते, तस्य भावस्तत्त्वम्, अग्निरूपावाप्तये। मनो ज्ञानञ्च नियुञ्जानः अग्नेः सम्बन्धि ज्योतिः पञ्चसु पशुषु प्रविष्टं तेजः 'निचाय्य'। "आयु

---

* "युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियम्।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्"—इति वा० सं० ११.१।

† तना० उ० १ धा०।

‡ पा० सू० ७.२.५६।

§ पा० सू० ६.४.२४।

‖ पा० सू० ७.१.४३।

पूजानिशामनयोः" *। निशामनं दर्शनम्। पृथिव्याः, चितायाः अधि उपरि विशिष्टप्रदेशं प्रति 'आभरत्'। ततः पशुभ्यः सकाशात् अग्नितेज आहृतवान्। "हृग्रहोर्भश्छन्दसि"-इति † हकारस्य भकारः।

मन्त्रप्रतिपाद्यं समूह्य व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै युञ्जान इति।" अत्र सवितृपदेन धात्वर्थमात्रं साधयित्वा प्रजापतिरुच्यत इति विशेषः। अत्र "तत्त्वाय अग्निरूपायाग्नये अग्नये ज्योतिः प्रयुङ्क्ते"-इत्यादिकं सर्वं युज्यते ॥ १२, १३ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— "युक्तेन मनसा वय मितीति ‡। इयं गायत्री। अथ अर्थः— 'युक्तेन' कर्मविषये एकाग्रेण मनसा। अन्यत्र व्यापृते मनसि कर्म कर्तुं न शक्यते, अतः कर्मणि युक्तेनेत्युक्तम्। तादृशेन 'मनसा' सहिताः 'सवितुः देवस्य' 'सवे' अभ्यनुज्ञाने वर्तमानाः 'वयम्' अनुष्ठातारः 'स्वर्ग्याय' हितार्थे 'यत्-प्रत्ययः' § स्वर्गहिताय स्वर्गसाधनाय कर्मणे, तदर्थम्, "क्रियार्थोपपदस्य०"-इति ‖ चतुर्थी। 'शक्त्या' कर्मकरणसामर्थ्येन, तदर्थद्रव्यसामर्थ्येन च प्रयत्नः कार्य इति वाक्यशेषः ¶। नित्ये तावत्, यथा शक्नुयात् तथा कुर्यादिति प्रकारवाचिना यथाशब्देन शक्ते-

---

* धा० उ० ८८०।

† पा० ८. २. ३२ सू० १ वा०।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. ७।

§ पा० सू० ५. १. ५।

‖ पा० सू० २. ३. १४।

¶ "युक्तेन मनसा वयं देवस्य सवितुः सवे। स्वर्ग्याय शक्त्या"—इति वा० सं० ११. २।

यथासम्भवोक्तिः ; साम्ये , यदा शक्नुयात् तदा कुर्यादिति पूर्वोक्तेः सम्पूर्णता बोध्या ॥

मन्त्रप्रतिपाद्यं मनूद्य व्याचष्टे— "मन एवैतदिति। मनसो युक्तत्वं व्यतिरेकमुखेन प्रतिपादयति— "न ह्ययुक्तेनेति ॥ १४ ॥

तृतीयं मन्त्रं विधत्ते— "युक्त्वाय सविता देवानिति *। तादृशान् 'युक्त्वाय' पूर्ववत् क्त्वो यप् , मनसा युक्त्वा स्थित इति विशेषः। यद्वा, 'देवान्' प्राणान् 'युक्त्वाय' इत्येतदेकं वाक्यमिति प्रदर्शितम्। 'युयुजे' इति लिट् प्रयुक्तः। 'बृहत्' महत् 'ज्योतिः' अग्न्यात्मकं सूर्यात्मकञ्च 'करिष्यतः' संस्करिष्यतः, प्राप्तत्वेन भावयतः 'तान्' देवान् 'सविता' 'प्रसुवाति' अभ्यनुजानातु †। सुवतेः पञ्चमे लकारे "लेटोऽडाटौ"-इत्याडागमः ‡। अत एव 'करवत्' -इति पञ्चमो लकार उदाहृतः § ॥ १५ ॥

चतुर्थीं विधत्ते— "युञ्जते मन इति ||। इयं जगती ¶। 'विप्राः' मेधाविनो देवाः। 'बृहतो विपश्चितः'। "विप्"-इति वाङ्-नाम **। सकलशाखागता मन्त्रा एकत्र कर्मणि सञ्चिताः। 'विप्रस्य' मेधाविनः प्रजापतेः अग्न्यात्मकस्य विस्तरं पुनः अन्यामपि

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ ७।

† 'युक्त्वाय सविता देवान् स्वर्यतो धिया दिवम्।
बृहज्ज्योतिः करिष्यतः सविता प्रसुवाति तान्'—इति
वा० सं० ११. ३।   ‡ पा० सू० ३. ४ ९४।

§ १३४ पृ० ४ पं० सूचे द्रष्टव्यम्।

|| का० श्रौ० सू० १६. १. ७।

¶ 'युञ्जते मन उत युञ्जते धियो विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः।
वि होत्रा दधे वयुनाविदेक इन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः'—
इति वा० सं० ११. ४।   ** निघ० १. ११. ४१।

'मनो युञ्जते' कर्मार्थं मेकाग्रं कुर्वन्ति । 'उत' अपि च 'धियः' बुद्धीः प्राणान् वा 'युञ्जते' । 'वयुनाविद्' 'वयुना'-इति प्रज्ञा-नाम *, इह ज्ञातव्ये कर्त्तव्ये ज्ञानवान् जानन् 'एकः' 'इत्' एव चीयमानः अग्निः, 'होत्राः' सप्तहोत्रकाख्या प्रस्थितयाज्याः 'विदधे' चकार । तदिदं 'सवितुः देवस्य' 'मही' महती 'परिष्टुतिः' । स यत् प्रजापतिः समिधानाय देवाः कर्मणो मनः प्राणांश्च युङ्क्ते, अतोऽग्निहोत्रं विदधे इति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "युञ्जते मन इत्यादि । स्पष्टोऽर्थः । "यद्वा अय चीयत इति । यश्चीयते स एव होतृकर्माणि करोतीत्यर्थं द्रढयितु माह— "चिते होतरिमिति । 'चिते' अग्नौ होतृ-मैत्रावरुणादिक्रियाणां विधानात् तस्यैव कर्तृत्व मित्युप-चरितम् ॥ १६ ॥

पञ्चमीं स्तुवं विधत्ते—"युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं मिति† । त्रिष्टुप् । 'वाम्'-इति पत्नीयजमानावुच्येते । युवाभ्यां मर्थाय, 'नमोभिः' अन्नैः सहितं, 'पूर्व्यं' पुरातनं 'ब्रह्म' ब्रह्माणि 'युजे' युञ्ज-यामि सवितेति । अत्रावसाविना नमः-पदेनाहुतिरभिधीयते ; तयाहुत्या पत्नीयजमानयोः बुद्धीः प्राणान् एतस्मै कर्मणे युङ्क्ते इत्यर्थः । यद्वा, 'युञ्जे'-इत्युत्तमैके रूपम्, अध्वर्युरह मिति । किमर्थम् ? तदाह— 'सूरेः' कर्मविदुषो यजमानस्य 'श्लोकः' कीर्त्तिः 'व्येतु' विविधं गच्छतु, उभयत्र देवमनुष्येषु प्रसृता भवत्विति । 'पथ्येव' पथि-शब्दात् "धर्मपथ्यर्थन्यायात्०"-इति ‡

---

* निघ० ३. ११. १० ।
† का० श्रौ० सू० १६. २. ७ ।
‡ पा० सू० ४. ४. ९२ ।

यत्। यथो यज्ञमार्गात् अनपेता आहुतिः यथा उभयत्र प्रसारिणी भवति, एवं श्लोक इत्यर्थः। 'अमृतस्य' मरणधर्मरहितस्य प्रजापतेः 'पुत्राः' 'विश्वे' देवाः 'शृण्वन्तु', यजमानश्लोक मित्यनुषङ्गः। 'ये' देवाः दिव्यानि धामानि सर्वलोकस्थानि 'तस्थुः' अधिष्ठितवन्तः, ते शृण्वन्त्विति ॥

मन्त्रप्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "युजे वां ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिरित्यादि। निगदसिद्ध मेतत् ॥ १७ ॥

षष्ठी मत्र माह— "यस्य प्रयाण मिति †। इयं जगती ‡। अथ मर्थः— अन्ये देवाः 'यस्य देवस्य' द्योतनशीलस्य प्रजापतेः 'प्रयाणं' प्रयमणनं कर्मानुष्ठान मनुलक्ष्य 'ओजसा' वीर्येण 'महिमानं' अयनात्मकं यज्ञं 'ययुः' अन्वगच्छन्। प्राजापत्यनुष्ठानानन्तरं सर्वे देवा अनुष्ठितवन्तः। 'यः' 'सविता' 'पार्थिवानि' पृथिव्या मवस्थितं वस्तुजातं 'विममे'। "माङ् माने" §। स्वीयैस्तेजोभिः सर्वं वस्तु व्यनक्ति। 'एतशः' सर्वत्र अरणशीलः। यद्वा, 'एतशः' –इत्यश्वनाम ‖, तस्यैवीर्यलोपः अश्ववान्। 'सविता' आदित्यो 'देवः'। 'रजांसि' पृथिव्यन्तरिक्षद्युलोकान् 'महित्वना' स्वमहिम्ना 'वि ममे' विमिमीते ॥

---

* "युजे वाम् ब्रह्म पूर्व्यं नमोभिर्वि श्लोक एतु पथ्येव सूरेः। शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आ ये धामानि तस्थुः"—इति वा० सं० ११. ५।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ७।

‡ यस्य प्रयाण मन्वन्य इद्ययुर्देवा देवस्य महिमान मोजसा। यः पार्थिवानि वि ममे स एतशो रजांसि देवः सविता महित्वना" —इति वा० सं० ११. ६।

§ धु० ब्या० ६ धा०। ‖ निघ० १. १४. १०।

"प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्मेत्यादि, मन्त्रव्याख्यानम् ॥ १८ ॥

सप्तमं मन्त्रं विधत्ते— "देव सवितः प्रसुव यज्ञ मिति * । वाजपेये व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ १९ ॥

अष्टमं यजुर्विधत्ते— "इमं नो देव सवितर्यज्ञ मिति ‡ । प्रणयेतिपदस्यार्थं माह— 'यज्ञियं कर्म' 'प्रणयति' प्रकर्षेण नयति । तदेवाह— 'तत्' सविता प्रणीतं कर्म 'धनार्ताम्' अनु-प्रहतम्, 'स्वस्ति' क्षेमेण 'उदृचं' समाप्तिम् 'अश्नुते' । देवाव्य मिति पदं व्याचष्टे— "यो देवानवदिति । देवानवति तर्पयतीति देवावीः । "अवितॄस्तृतन्त्रिभ्य ईः"-इति § ई प्रत्ययः । अस्य यजुषः त्रयीविद्यात्व मुपपादयितु माह— "ऋचेति । अस्मिन् यजुषि तावत् 'ऋचा स्तोमं समर्धय' । "गायत्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्र वर्तनि स्वाहा"-इति पठ्यते ‖ । तत्र ऋचेतिपदेन ऋग्वेदोऽभिधीयते, स्तोमा गायत्ररथन्तरबृहदादिभिः सामान्युच्यन्ते, स्वाहेतिपदेन यजुर्वेदः । अत एवेष मन्त्रो वेदत्रयात्मकत्वात् 'त्रयी विद्या' । अत्र त्रय्याः कः प्रसङ्ग इत्यत आह— "यथैवादोऽमुत्रेति । 'अदः' स्थितिक्रियाविशेषणम्, 'अमुत्र'-इति विप्रकृष्टवचनः । यथा प्राग्ध्यायादौ सर्वसृष्टेः पुरा त्रयी विद्या उत्पन्ना, एव मेतद् यजुरपि— "स श्रान्तस्तेपानो ब्रह्मैव

* का० श्रौ० सू० १६. १. ७ ।

† ५का० १अ० १ब्रा० १४क०=५ब्रा० १७पृ० १पं० द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. २. ७ । § उ० १ पा० ११८ सू० ।

‖ "इमं नो देव सवितर्यज्ञं प्रणय देवाव्यं सखिविदं सत्राजितं धनजितं स्वर्जितम् । ऋचा स्तोमं समर्धय गायत्रेण रथन्तरं बृहद् गायत्रवर्त्तनि स्वाहा"—इति वा० सं० ११. ८ । विहितस्याग्नेः समारम्भणमो भाग एव द्रष्टव्यः ।

प्रथम मसृजत त्रयी मेव विद्याम्"—इति *। पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, 'सोऽग्निरसृज्यतेति। 'सः' सृष्टोऽग्निरेव, इदानीं चीयमानोऽग्निरित्यर्थः ॥ २० ॥

उक्तानष्टौ मन्त्रान् सम्भूय प्रशंसितु मनुवदति— "तान्येतान्यष्टौ सावित्राणीति। गायत्र्या अष्टौ अक्षराणि, अग्नेरपि अष्टनामत्वात् अग्नेर्गायत्रत्वं प्रागुक्तम् †। अतोऽग्नेर्यावन्तोऽवयवाः, तैः तावन्त मेवाग्निम् एतया आहुत्या सिक्तवान् भवतीत्यर्थः।

अष्टममन्त्रान्ते यः स्वाहा-शब्दः पठितः ‡, तेन नवमेन सह सङ्ख्या दिक्प्रमाणात्मना प्रशंसति— "तानि नव भवन्ति, स्वाहाकारो नवम इति।

स्वाहा-शब्दप्रयोगानन्तर मन्त्रानात्याहुतिर्हूयते, तया सह पूर्वसङ्ख्यां विराट्मापात्मकान्यात्मना स्तौति— "तानि दश भवन्ति आहुतिर्दशमीति। अष्टौ मन्त्राः, स्वाहाकारो नवमः, स्वाहाकारान्ते हूयमाना 'आहुतिः' 'दशमी' दशसङ्ख्यापूरणीति ॥ २१ ॥

अत्र पूर्वं यत्र पुरुषादीनां चतुर्णां पशूनां कायमासनम्, तस्मात् प्रदेशात् उखापाटेष्टकाकरणार्थं मृत् आनेतव्या; "चतुर्णां मशु कायमासनम्, ततो मृदिष्टकार्थापद्य"—इति § आम्नातम्।

---

* एतस्मिन्नेव भागस्य ३ पृ० १४ पं० द्रष्टव्यम्।

† "यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"—इति ४३ पृ० ४ पं०।

‡ १५४ पृ० '||' टीप्पन्यां प्रकाशितो मन्त्रो द्रष्टव्यः।

§ का० श्रौ० सू० १६. १. १८, २०। इह च०पृ० २१पङ्क्तितः।

तत्र नैतस्मात् पशून् विधातुमाख्यायिकामाह— "एतस्या आहुत्यां श्रुतायामिति। पूर्वमग्निर्देवसकाशादुत्क्रान्तः, 'ते देवाः' परस्परम् 'अब्रुवन्', 'पशुः अग्निः' अतः 'पशुभिः' 'इमं' पशुरूपमग्निम् 'अन्विच्छाम' अन्विष्यामः। 'सः' अग्निः पशुः 'स्वाय' स्वजातीयपशुरूपाय, तं दृष्ट्वा 'आविः' प्रत्यक्षो भविष्यतीति विचार्य, पशुभिरन्विष्टवन्तः। सोऽप्यग्निः प्रत्यक्षोऽभवत्। तस्मात् लोके पशुः सजातीयरूपं दृष्ट्वा प्रत्यक्षो भवतीत्यर्थं लोकप्रसिद्ध्योपपादयति— "गौर्वा गवे, अश्वो वाश्वाय, पुरुषो वा पुरुषायेति ॥ २२ ॥

"तेऽब्रुवन् यद्यह सर्वैरन्वेषिष्याम इति। 'यदि' 'सर्वैः' पुरुषादिपञ्चपशुभिः पशुरूप मग्नि मन्वेष्टु मिच्छामः, तर्हि ते पशवः 'यातयामाः' गतसाराः, अतः 'अनुपजीवनीयाः' न भवन्ति; 'यदि' 'असर्वैः' पशुभिः, तर्हि 'असर्वम्' असम्पूर्णं सन्तं नैव 'अनुवेत्स्यामः' लाभार्थस्य विदेरूपम् *। 'इति' देवाः विचार्य 'द्वाभ्यां' प्रतिनिध्यर्थे कर्मप्रवचनीयः, "प्रतिः प्रतिनिधि प्रतिदाने च" †। 'तस्मात्'-इति, 'पशुभ्याम्'-इति च पञ्चमी। गवाविपशुद्वयप्रतिनिधित्वेन एकं रासभं 'प्रत्यपश्यन्', अतः 'एषः' द्वयोः प्रतिनिधिः, 'तस्मात्' रासभः स्वरूपेण 'एकः' अपि 'द्विरेताः' विलक्षणपशुद्वयजनकः। रासभादश्वतरस्य गर्दभस्य चोत्पत्तिर्दृश्यते। अतः अश्वाजौ, गवाविप्रतिनिधित्वेन रासभ इति त्रयः पशव इत्युक्तम् भवति ॥ २३ ॥

---

* "विद्लृ लाभे"—इति तु० उ० १५२ धा०।

† पा० सू० १. ४. ९२।

पुनरत्र अनद्धापुरुषस्य श्रौतीमित्युपपत्तिं तिति वक्ष्यति * ;
पशुतोऽनद्धापुरुषस्य कः प्रसङ्ग इति, तं दर्शयति— "अनद्धा पुरुषं पुरुषादिति । × × × पुरुषपश्वोः प्रतिनिधिः अनद्धापुरुष उच्यते । अनद्धापुरुषस्य स्वरूपमाह— "एष ह वा अनद्धापुरुषो यो न देवानवति, न पितॄन्, न मनुष्यानिति † । 'अवति' प्रीणयति, देवपितृमनुष्याणामतर्पक इत्यर्थः । अतः पुरुषपश्वोः प्रतिनिधिरनद्धापुरुषः, गवादिप्रतिनिधित्वेन रासभ, पूर्वोक्तावजौ । एवं 'सर्वैः पशुभिः' पश्वन्तरं नास्ति सन्निहितत्वा इति । सर्वेष्वेतेषु यातयामदोषो नास्तीत्याह— "नो यातयामा इति । सर्वेष्वेतेषु यातयामत्वादिदोषो नास्तीत्यर्थः ॥ २४ ॥

इदानीमनद्धापुरुषस्य तन्त्रान्तरेष्वपि विनियोगस्य ख्यापनस्तात् तदितरैरुत्तरकर्मोत्तरैरुक्तिनिवर्षं दर्शयति— "विभिरग्निश्चिनोतीति । तद्गततित्वमत्र यदं मति— "विहृदग्निरिति । एवंविधस्त्वं प्रागुक्तम्— "षष्ठी (कृत्तादीनि) अग्निदयाधि, कुलायो भवन्त इति ; मैत्राम्बितिर्वा"—इति ‡ । अत्र यद्यतिमणश्रायां विद्यमानत्वात् तावन्तं तावत्परिमाणं अग्निं, तावत्सङ्ख्याकैरस्याध्वर्युरेवाग्निश्चित्वान् भवतीति तत्त्वम् । अनद्धापुरुषाग्नरासभाजा एव पशवः पञ्च, अत एतेष्वेव सर्वेष्वेतेषु तत्र निर्णयात्, तेषां चतुर्णां शिव पञ्चसम्पत्ति माह— "ते पञ्चसम्पदा भवन्तीति । रासभः खलु गवादिप्रतिनिधिरिति सो गवाद्यो द्वौ, पुरुषाद्यजाश्च इति पञ्चसम्पत्त्या पञ्च भवन्ती-

* उपरिष्टात् (६ । २. ३) द्रष्टव्यम् ।
† का० श्रौ० सू० अ० १६ प० १६ ।
‡ पुरस्तात् पृ० १ पं० द्रष्टव्यम् ।

सोमाः 'एतत्' इदानीम् 'याम्' मृत्तिकाम् 'आहरिष्यन्तो भवन्ति' इति। अध्वर्यवो मृत्तिकाहरणेन किं करिष्यन्तीति, तत्राह— "एतेभ्यो वा एष रूपेभ्य इति। 'रूपेभ्यः' अश्वगर्दभाजेभ्यः 'अग्रे' पुरा 'एषः' अग्निः 'असृज्यत', 'एतत्' इदानीमपि 'तेभ्यः' पुरा 'एनम्' अग्निं 'जनयति'। मृत्तिकाहरणेन तम् अग्रे सृष्टमेवाग्निं जनितवन्तो भवन्तीत्यृत्विज इत्यर्थः। अश्वादिभ्यः पूर्वमग्नि-सृष्टिरेव समाम्नायते— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत्, सोऽग्निरसृज्यत। स यदस्य सर्वस्याग्रमसृज्यत, तस्मादग्रिर्ह वै तमग्नि-रित्याचक्षते परोक्षम्"—इति * ॥ २८ ॥

तेषां पशूनामाहवनीयस्य दक्षिणतोऽवस्थानं विधत्ते— "ते दक्षिणतस्तिष्ठन्तीति। दक्षिणदेशेऽवस्थानं प्रशंसितुमाह— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति। 'एतद्' सप्तम्या लुक् †, एत-स्मिन्नवकाशे 'देवाः' भीतवन्तः। 'यत्' यस्मात् 'नः' अस्मदीयं 'दक्षिणतः' प्रदेशे 'नाष्ट्राः' नाशकानि 'रक्षांसि' 'न हन्युः' न बाधेरन् 'इति'। अथवा 'यत्' यथा 'न हन्युरिति' हननाभावं देवाः चिन्तितवन्त इत्यर्थः। 'ते एते' देवाः 'वज्रं' वज्ररूपम् 'अमुमादित्यम् अपश्यन्'। अथादित्यस्य कः प्रसङ्ग इत्यत आह— "असौ वा आदित्य एषोऽश्व इति। योऽयमश्वोऽत्र तिष्ठ-न्युत्तरणमावहः, स हि आदित्यः। तथा च तैत्तिरीयकम्— "अमुमादित्यमश्वं श्वेतं भूतं दक्षिणा अनयन्"—इति। तत-स्तेन वज्ररूपादित्यात्मना अश्वेन सर्वाणि यज्ञविघातीनि रक्षांसि अपहत्य भयरहिते नाशकरहिते स्थाने 'एतम्' अश्वाख्यं यज्ञं'

* पुरस्तादिहैव (पृ० ४ पं० १८) द्रष्टव्यम्।

† पा० सू० ७. १, ३९ द्रष्टव्यम्।

ख्यातवन्तः पूर्वे देवाः। तथैव 'एतत्' इदानीं यजमानः 'दक्षिणतः' स्थितेन पक्षेण 'यज्ञं' निधाय समुत्तिष्ठतीति। अत्र कात्यायनः— "उत्तरत आहवनीयस्यारत्निमात्रे उभयतस्तीक्ष्णा वैणवी सुषिराभ्रिः कल्माष्यभावेऽकल्माषी प्रादेशमात्र्यरत्निमात्री वा"— इति *। पूर्वोक्ताहवनीयस्य अरत्निमात्रे उत्तरतः प्रादेशमात्री अरत्निमात्री वा उभयतः पार्श्वयोस्तीक्ष्णाग्रा कल्माषलक्षणवेणुनिर्मिता अन्तः-सुषिरा, अभ्रिखननसाधनस्थानीयकल्माषलक्षितत्वासम्भवे 'अकल्माषी' कल्माषलक्षणरहिता सुषिरा कार्येति तस्यार्थः ॥ २८ ॥

तदिदं सार्थवादं विधत्ते— "दक्षिणत आहवनीयो भवतीत्यादिना। "ता मादश"–इत्यतः † प्राक्तनेन वाक्यसन्दर्भेण 'एषा' वक्ष्यमाणा 'अभ्रिः' 'उपशेते' तिष्ठति। आहवनीयाभ्र्योः पुंस्त्रीलिङ्गसाम्यात् स्त्रीपुंसात्मना प्रशंसति— "वृषा वा आहवनीय इति। 'वृषा' पुरुषः, 'योषां' स्त्रियम्, 'दक्षिणतः' स्त्रियाः दक्षिणप्रदेशे 'उपशेते'। आहवनीयाभ्र्योर्मध्यप्रदेशस्य व्यवधानस्वरूपता माह— "अरत्निमात्र इति। एतदपि स्त्रीपुंसयो र्योजयति— "अरत्निमात्रादिति। स्त्रीपुंसयोर्मध्ये श्वासादिसञ्चाराय, सम्बाधपरिहाराय च अरत्निमात्रोऽवकाशो युक्त इत्यर्थः ॥ ३० ॥

"सा वैणवीति। वेणुनैव कार्येति। अत्रेतिहासमाह— "अग्निर्देवेभ्य इति। यतो वेणुं प्रविष्टवान् अतः 'सुषिरः'। प्रविष्टः 'सः' अग्निः 'अनुप्रख्यानाय' यथान्ये मां न जानीयुः,

* का० श्रौ० सू० १६. २. ५।

† एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे ३८ कण्डिकारम्भे (१४१पृ० १५पं०) द्रष्टव्यम्।

त्यर्थः । तामेव पञ्चसङ्ख्यां मन्त्रात्मना स्तौति— "पञ्चचितिकोऽग्निरिति ॥ २५ ॥

तेषां त्रयाणां पशूनां मौञ्जीबन्धनं विधत्ते— "ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरिति । मुञ्जानाम च सुषिरस्तृणविशेषः, तेन निर्मिताभिरभिधानीभीरशनाभिरभिहिता बद्धा भवन्ति । अभिपूर्वो दधातिर्बन्धने वर्तते । अभिधीयन्ते बध्यन्ते अभिधान्यो रशनाः । करणे ल्युट् प्रत्ययः * । मुञ्जेनैव रशनाकरणमाख्यायिकामुखेनाह— "अग्निर्देवेभ्य इति । 'तस्मात्' अन्तरग्निप्रवेशात् 'सः' मुञ्जः 'सुषिरः' अन्तश्छिद्रवान् । वाक्यान्तरमाह— "तस्मादेवेति । 'उ', 'एव' इति पदद्वयम् । 'तस्मात्' अग्निप्रवेशादेव कारणात् स मुञ्जः 'अन्तरतः' मध्ये 'धूमरक्तः' धूमेन युक्तो रक्तवर्ण इव दृश्यते । अत एव 'मुञ्जः अग्नेः योनिः', 'अग्निरिमे पशवः' पञ्चपशवोऽग्निरिति प्रागुक्तम् । तस्मात् पशुरूपस्य गर्भभूतस्याग्नेरहिंसायै अन्तरग्निरूपमुञ्जवेष्टनं युक्तम् । यथा लोके 'योनिर्गर्भं न हिनस्ति', 'योनेः' खलु सर्वः 'जायमानः' जनः 'जायते', एवमग्निः 'योनेः' 'जायाते इति' पञ्चमो मुञ्जरशनाभिधानम् । 'जायाते' -इति, "जनी प्रादुर्भावे" †, पञ्चमे लकारे, "लेटोऽडाटौ" -इति ‡ तिप्प्रत्ययस्याडागमः, "वैतोऽन्यत्र"-इति § प्रत्ययस्यैकारस्य ऐकारादेशश्च ॥ २६ ॥

---

* पा॰ सू॰ ३. ३. ११७ ।
† दि॰ धा॰ ३२ धा॰ ।
‡ पा॰ सू॰ ३. ४. ९४ ।
§ पा॰ सू॰ ३. ४. ९६ ।

रशनाविहरणं विधत्ते—“विहृतो भवन्तीति। त्रिगुणिता इत्यर्थः। “अश्वाभिधानीकृता इति। अश्वाभिधानीवत् कृताः यथाश्वाभिधानी कविका मुखं सर्वतो वेष्टयति, एवं मिता- स्तिस्रः कार्या इत्यर्थः। अत्र कात्यायनः— “आहवनीयं दक्षि- णेन त्रिरत्न्युपचाराश्वीबद्धास्तिष्ठन्ति प्राञ्चोऽश्वगर्दभाजाः पूर्वापरा रासभो मध्येऽश्वपूर्वाः”-इति *। अस्यार्थः— दक्षिणाशब्दात् “एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्याः”-इति † एनप् प्रत्ययः। “एनपा द्वितीया”-इति ‡ ‘दक्षिणेन’ शब्दप्रयोगे आहवनीयस्य द्वितीया विभक्तिः। आहवनीयस्य दक्षिणप्रदेशे त्रिरत्न्यन्तरेण बद्धाः अश्वगर्दभाजाः पशवः अश्वपूर्वाः अजान्ताः पूर्वापराः सन्तः प्राञ्चः प्राङ्मुखाः तिष्ठन्तीति ॥ १० ॥

तदिदं विधत्ते—“ते प्राञ्चस्तिष्ठन्तीत्यादिना। अश्वादीनां यथानुपूर्व्यम्, ‘अश्वः प्रथमः’, मध्ये ‘रासभः’, अन्ते ‘अजः’ इति। पूर्वोक्तं सृष्टिक्रमं प्रमाणयति—“यद्वै तदश्रु संचरितमासीदित्यादिना। एवं हि तत्र प्रथमाध्याये समाम्नातम्— “अथ यदश्रु संचरितमासीत्, सोऽश्वोऽभवत्; अश्रुर्वै तमश्व इत्याचक्षते परोक्षम्, परोक्षकामा हि देवाः। अथ यद- रसदिव, स रासभोऽभवत्। अथ यः कपाले रसो लिप्त आसीत्, सोऽजोऽभवत्। अथ यत् कपालमासीत्, सा पृथिव्यभवत्” —इति §। तत्र यत् कपालमासीत्, सा पृथिवी सृष्टे-

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. २. ८।

† पा॰ सू॰ ५. ३. ३५।

‡ पा॰ सू॰ २. ३. ३१।

§ पुरस्तादिहैव (पृ॰ ५ पं॰ ३) द्रष्टव्यम्।

तथा आच्छादनाय यानि 'वर्माणि' पार्श्वयोरकरोत्। तानि 'पर्वाणि' सन्धयः, वेणोः प्रवेशकाले 'यत्र-यत्र' प्रदेशे अग्निः 'ददाह', 'तानि' 'कल्माषाणि' कृष्णबिन्दुचिह्नानि 'अभवन्' ॥ २१ ॥

"सा कल्माषीत्यादि। अतः 'सा' अभ्रिः 'कल्माषी' कल्माषकलितवेणुमयी कर्तव्या। यतः कल्माषो वेणुराग्नेयः। "यदि' कल्माषीति। कल्माषासम्भवे अन्यरूपो वेणुः कार्य इत्ययमत्र पक्षः। तत्र कल्माषाकल्माषयोः सुषिरत्वं तु सर्वथा सम्पाद्य मित्याह— "सुषिरा तु स्यादिति। यस्मात् सुषिरो वेणुरग्नेर्योनिः "सैषा योनिरग्नेर्यद् वेणुः"-इति वेणोरग्निरूपत्व प्रागुक्तम् *, अतो-ऽग्निरूपमृच्छिलाखनने अग्नियोनिरूपाभ्रिकरणम् स्याद् 'योनेः' सकाशादेव अग्निः 'जायते इति' एव सर्वं मित्यर्थः ॥ २२ ॥

अभ्रेः प्रादेशप्रमाणत्व मरत्निप्रमाणत्वञ्च कल्पितम्, तत्रारत्निमात्रत्व मभिमत मिति दर्शयितुं प्रादेशमात्रपक्ष मनुवदति— "प्रादेशमात्रीति। 'हि' यस्मात् इदानीं वागिन्द्रियम् प्रादेशप्रमाण मभिलक्ष्यते; प्रथमं ताल्वोष्ठपुटव्यापारेण प्रादेशपर्यन्तं वाच मुच्चार्य ततो देशसंयोगविभागाभ्यां परश्रोत्रं गच्छति। अथवा, वाक्पदेन जिह्वोच्यते; सा हि प्रादेशमात्री सती वाक् वदति। यद्वा, वाक्पदेन प्राणवायुर्लक्ष्यते; स हि नासापुटाभिस्सरन् प्रादेशपर्यन्तं गच्छतीत्यागमसिद्धम्। स्वाभिमतं पक्ष माह— "अरत्निमात्री त्वेवेति। 'तु'-शब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः। बाह्वेकदेशत्वादरत्नेः समुदायभूतो बाहुरेकदेशेनापि व्यवह्रियते, तत्प्रमाणकरणे अभ्रिरपि बाहुकृतवीर्यसम्मितैव भवति। अन्यच्च

* अत्रैव कण्डिका मनुपदम् (१४० पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।

अभ्रेरेकतस्तीक्ष्णत्वमुभयतस्तीक्ष्णत्वमोक्तम्। यदाहापस्तम्बः— "उभयतःक्ष्णुं मन्यतरःक्ष्णुं वा"—इति * ॥ २३ ॥

अत्र पक्षद्वयोरुभयत्र तीक्ष्णत्वं सिद्धान्तयितुं पूर्वपक्ष मनुवदति— "अन्यतःक्ष्णुत् स्यादिति। "क्ष्णु तेजने" †, तेजनं नाम निशितत्वम्। "अन्यतरतो हीदं वाच इति। वाचो निशितत्व मन्यतरतो वचनापेक्षया। वाक्पदेन जिह्वोच्यते, तस्यास्तु एकत एव तैक्ष्ण्यम्; अग्रादि वचनव्यापार इति। "उभयतः क्ष्णुस्त्वेवेति। 'तु'-शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। निशितपार्श्वद्वया कार्येत्यर्थः। 'यद्' यस्मात् 'एतया' वाचा जिह्वया 'दैवं' देवसम्बन्धि वाक्यं संस्कृतम्, 'मानुषं च' मनुष्यसम्बन्धि भाषामयञ्च वाक्यं 'वदति'; अथवा एकयैव वाचा 'सत्यम्', 'अनृतं' मिथ्या च वदति, अत उभयतःक्ष्णुत्वम् ॥ २४ ॥

उभयतःक्ष्णुत्वं प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्वे-वोभयःक्ष्णुदिति। 'अभ्रै' षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। 'यतः' यस्मिन् प्रदेशे 'क्ष्णुत्व' निशितत्वम्, तस्मादेव प्रदेशात् 'अभ्रेः वीर्यम्', 'अतः' उभयतस्तीक्ष्णकरणेन वीर्यं नैव निहितवान् भवति ॥ २५ ॥

"यद्वेवोभयत इति। 'एतत्' एतया अभ्र्या निशिताग्रया 'एनम्' मृद्रूप मग्निम् 'अनुविद्य' ज्ञात्वा 'एभ्यो लोकेभ्यः' सकाशात् 'अखनन्' अवदारितवन्तः। 'तथैव' 'अयं' यष्टा 'एतया' अभ्र्या लोकत्रयसकाशात् 'खनति' मृदात्मक मग्नि मित्यर्थः ॥ २६ ॥

---

* आप० श्रौ० सू० १६. १. ७।

† अदा० प० २६ धा०।

यति। इद मेवोत्तरस्य "चतुर्भिरादत्ते"—इत्यस्य * वाक्यस्य वीजम्। आदानसमये एवाभिमन्त्रणात् चत्वारोऽप्यादाने विनियुक्ता इति पक्षस्य वीज मस्ति; खननादिवत् स्पष्टव्यापाराभावात्, अश्वाद्यभिमन्त्रणवत् पृथगवस्थिताया अभ्रेरभिमन्त्रणत्वाच्च। अत एव त्रिभिरादाय चतुर्थेनैतत्पूर्वमन्त्रसङ्गानुवादपुरस्सरं चतुर्थस्योक्तिरभिमन्त्रणमन्त्रस्येति तात्पर्यम्। अभिमन्त्रणं नाम वीर्याधान मिति प्रशंसति— "यदास्यां चतुर्थेन वीर्यं मदधुरिति ॥ ४० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "हस्त आधाय सवितेति। 'सविता' देवः 'हस्ते' 'आधाय' अवस्थाप्य 'हिरण्ययीं' हितरमणीयाम्; अथवा हिरण्यपदेन,अमृतं छन्दश्चोच्यते, अमृतमयीम्; गायत्रत्रैष्टुभजागतानुष्टुभच्छन्दोरूपा वा 'एताम्' अभ्रिं 'बिभ्रत्' सर्वदा अधारयत्, 'अग्नेर्ज्योतिः' 'निचाय्य' दृष्ट्वा 'पृथिव्याः' अधि' ततः सकाशात् 'आभरत्' आहृतवान्। 'आनुष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाहृतवानिति †।

मन्त्रं व्याचष्टे— "हस्ते ह्यस्या हितेति। 'हिरण्ययी'-पदव्याख्यानं "हिरण्मयी ह्येषा या छन्दोमयीत्युक्तम्। तदुपपादयति— "तान्येतान्येवेति। 'आरभाय' आलम्भनाय ॥ ४१ ॥

अत्र केचिन्मन्त्रगतहिरण्ययीपदबलेन अभ्रि मपि हिरण्यनिर्मिता मिच्छन्तीति तत्पक्ष मनुवदति— "तां हैके हिर-

---

* इहैवानुपदं (१४३ पृ० १७ पं०—४५ क०) द्रष्टव्यम्।

† "हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिँ हिरण्ययीम्।
अग्नेर्ज्योतिर्निचाय्य पृथिव्या अध्याभरत्।
आनुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० सं० ११ ११।

एमयीं कुर्वन्नेति। अतएव कात्यायनः— "हिरण्मयी मेके"–इति * पक्षान्तरं सूचितवान्। "अभ्युक्तेति। "हस्त आधाय सविता बिभ्रदभ्रिं हिरण्मयीम्"–इति मन्त्रे समाम्नात इत्यर्थः॥

तद् दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। अत्र पूर्वोक्त मेव छन्दोमयत्व मिहोपदिशति— "यद्वा एषा छन्दांसीति॥ ४२॥

आदानाभिमन्त्रणविनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां प्रशंसितु माह— "तां चतुर्भिरादत्त इति। 'चतुर्भिः' अभिमन्त्रणमन्त्रसहितैः पूर्वैस्त्रिभिर्मन्त्रैः 'ताम्' अभ्रिम् 'आदत्ते'। आदाने मन्त्रचतुष्कप्रकार उपपादितः। अत एव मीमांसायां द्वादशाध्याये इद मेव विषयवाक्य मुदाहृतम्। तदर्थः स सङ्गृहीतस्तत्त्वविद्भिराचार्यैः—

"चतुर्भिरभ्रि मित्यत्र विकल्पो वा समुच्चयः।
विकल्पः पूर्ववन्नैवं समूहे कारणत्वतः॥"–इति †॥

यतश्चतुर्भिरादत्ते, 'सर्वा वाक्' 'चतुरक्षरा' अक्षरचतुष्टयवती। कथं वाचश्चतुरक्षरत्वम्? तदाह— "वागित्येक मिति। अत्र एकाक्षरत्वोपपत्त्वेन त्र्यक्षरात्मकेन च स्तूयमानान् मन्त्रान् विभज्य दर्शयति— "सैवैषानुष्टुबुत्तमेति। प्रथमेन 'सा'–इति-पदेन वागुच्यते; द्वितीयेन अभिमन्त्रणे विनियुक्ता चतुर्थी ऋक् अनुष्टुप् 'त्र्यक्षरं' पदम्। 'अक्षर मिति' यदुक्तम्, 'तानि' आदाने विनियुक्तानि "देवस्य त्वा"–इत्यादीनि 'यजूंषि'। 'तस्मात्' 'चतुर्भिः' अभ्र्यादानं नाम, 'सर्वया वाचा' खनन मेवेत्यर्थः॥ ४३॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. ७।

† मी० जै० न्या० १२ अ० ३ पा० (३० सू०) १४ अधिकरणं द्रष्टव्यम्।

कथं यजमानेनैकया अभ्र्या लोकत्रयादग्नेः खनन मित्याशङ्क्य तदुपपादयति— "स यदिति खनतीति। 'इति'-शब्दोऽभिनयप्रदर्शने, अदः खननव्यापार मभिनयेन दर्शयतीत्यर्थः। अभ्रेः खननव्यापारे तावत् प्रथम मवक्षेपण मुत्क्षेपणम् मध्ये सञ्चारक्रिया चेति व्यापारत्रय मस्ति, तस्मादभ्रेर्व्यापारत्रयेण पृथिव्यादिलोकत्रयादग्नेः खनन मिति तात्पर्यार्थः ॥ ३० ॥

अभ्रेरादानं विधत्ते— "ता मादत्त इति। उत्तरत्र "त्रिभिरादत्ते"-इति * आदाने त्रित्वसङ्ख्याविशिष्टानां मन्त्राणां विधानम्, अभ्रिं त्रिभिर्मन्त्रैराददीतेत्यर्थः। तत्र प्रथममन्त्रं विधत्ते— "देवस्य त्वा सवितुरिति †। मन्त्रस्यायमर्थः— देवेन सवित्रा अनुज्ञात एवाहं अध्वर्युः 'अश्विनोः बाहुभ्यां', 'पूष्णो हस्ताभ्याम्', 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिराः अग्निः स इव; अङ्गिरःपदात् उत्तरस्य वतुनः सङ्ख्याविधानात् पदसञ्ज्ञानिबन्धनं सत्वं न भवति, अग्निवत्। 'गायत्रेण छन्दसा' अभ्रिं 'त्वाम् आददे' ‡ ॥

मन्त्रस्य तात्पर्यं माह— "सवितृप्रसूत एवैना मित्यादि ॥

द्वितीयं विधत्ते— "पृथिव्या इति §। अभ्रिः त्वम् 'पृथिव्याः' 'सधस्थात्' उपस्थात् सहस्थानात्। पुरीष्यमिति, पुरीषपदेन पशवोऽभिधीयन्ते; पशुहितम्। "तस्मै हितम्"-इति ‖ यत्

---

* इहैवानुपदम् (१६२ पृ० १६ पं०—३० क०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६. २. ८क।

‡ 'देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्या माददे। गायत्रेण च्छन्दसाङ्गिरस्वत्'—इति वा० सं० ११. ९क।

§ 'पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभर। त्रैष्टुभेन च्छन्दसाङ्गिरस्वत्'—इति वा० सं० ११. ९ख।

‖ पा० सू० ५. १. ५।

प्रत्ययः । अग्निम्, 'अङ्गिरस्वत्' 'आभर' । "हृग्रहोर्भः"–इति हकारस्य भकारः * । किञ्च, 'त्रैष्टुभेन छन्दसा' अग्निवदाभरेति ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "पशवो वै पुरीष मिति ॥ ३८ ॥

तृतीयं विधत्ते— "अभ्रिरसीति † । 'अभ्रिः' त्वम् 'असि', खननसाधनत्वादुभयोः; अभ्रिनामासि । 'नारी' स्त्री च 'असि'; स्त्रीत्वारोपस्तस्यास्तत्कर्तृकहिंसोपशमनार्थः । किञ्च, त्वया अभ्रया 'वयम्' 'सधस्थे' पृथिव्याम्, अस्मिन् सहस्थाने 'अग्निम्' मद्रूपं 'खनितुं' 'शकेम' शक्ता भूयास्म । "शक्लृ शक्तौ" ‡, आशीर्लिङि रूपम् ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "अभ्रिर्ह्येषेति । अभ्रिरसीत्यनेन 'सत्येन' स ह खनकः 'एनां' गृहीतवान् भवति । "नार्यसीति । अस्य तात्पर्यमाह— "वज्रो वा अभ्रिरिति । यथा योषा स्त्री न कञ्चन पुरुषं हिनस्ति, एव मभ्रेः स्त्रीत्वेन सा न कस्यापि हन्त्री-त्यर्थः शिवो भवति । सधस्थपदस्य विवरणम्— "इदं वै सधस्थ मिति ॥ ३९ ॥

अभ्र्यादाने विनियुक्तानां मन्त्राणां त्रित्वसङ्ख्यां प्रशंसितु मनुवदति— "त्रिभिरादत्ते त्रिवृदग्निरिति । त्रिभिरादत्ताया अभ्रेश्चतुर्थेन मन्त्रेणाभिमन्त्रणं विधत्ते— "त्रिभिरादायाथैनां चतुर्थेनाभिमन्त्रयत इति § । 'अथ'-शब्दो व्यवधानाभावं सूच-

---

* पा० ८. २. ३२ सू० १ वा० ।

† "अभ्रिरसि नार्यसि त्वया वय मग्निं शकेम खनितुं सधस्थ आ। जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वत्"—इति वा० सं० ११. १० ।

‡ स्वा० प० १४ धा० ।

§ का० श्रौ० सू० १६. २. ८ ख द्रष्टव्यम् ।

मन्त्रगतचतुष्टसङ्ख्यां चतुर्दिगात्मना च स्तौति— "यद्देव चतुर्भिश्चतस्रो वै दिश इति । अत्र मन्त्रगत-गायत्र-त्रैष्टुभ-जागता-नुष्टुभैः छन्दोभिः सह पूर्वां चतुःसङ्ख्यां मध्यदिगवान्तर-दिगात्मना स्तौति— "छन्दोभिश्च यजुर्भिश्चादसे तदष्टा-विति * ॥ ४४ ॥ २ [३. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

हस्त ऽएष्याभिर्भवन्त्यथ पशूनभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएषु देवा ऽअन्वेषिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यं ऽअदधुस्तथै-वैष्वय मेतदन्वेषिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सोऽश्व मभिमन्त्रयते । प्रतूर्त्तं वाजिन्नाद्र-वेति यद्वै क्षिप्रं तत्तूर्त्तमथ यत् क्षिप्रात् क्षेपीय-

---

* गायत्रम्, त्रैष्टुभम्, जागतम्, आनुष्टुभम्, इति चत्वारि छन्दांसि, देवस्य त्वा पृथिव्याः, अभ्रिरसि, हस्त आधाय (वा॰ सं॰ ११. ६ क, ६ ख, १०, ११.) इति चत्वारि यजूंषीत्येषां सङ्कलनया अष्टाविति सिद्धम् ।

स्तात् प्रत्नूर्त्तं व्वरिष्ठा मनु संव्वत मितीयं वै व्वरिष्ठा संव्वदिमा मनु संव्वत मित्येतद्दिवि ते जन्म परम मन्तरिक्षे तव नाभिः पृथिव्या मधि योनिरिदिति तदेन मेता देवताः करोत्यग्निं व्वायु मादित्यं तद्वज्रे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभम् । युञ्जाथाए रासभं युव मित्यध्वर्युं चैतद्यजमानं चाहास्मिन्यामे व्वृषण्वसू इत्यस्मिन् कर्मणि व्वृषण्वसू इत्येतदग्निं भरन्त मस्मयु मित्यग्निं भरन्त मस्मत्प्रेषित मित्येतद्रासभे व्वीर्यं दधाति † ॥ ३ ॥

अथाजम् ‡ । योगे-योगे तवस्तरं व्वाजे-व्वाजे हवामह इत्यन्नं वै व्वाजः कर्मणि-कर्मणि तवस्तर मन्नेऽन्ने हवामह इत्येतत् सखाय इन्द्र मूतय इतीन्द्रियवन्त मूतय इत्येतदजे व्वीर्यं दधाति § ॥ ४ ॥

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्नि-

*, †, § 'दधाति'—इति क, ख।

‡ 'अथाजम्'—इति ग, घ।

यावत्यस्य मात्रा तावतैवैतद्वीर्यं दधाति * ॥ ५ ॥

अथैनान् प्राच उत्क्रमयति । तदेनं मैत्रैः पशुभिरन्विच्छति नोपस्पृशत्यग्निरेष यत् पशवो नेन्नाय मग्निर्हिनसदिति ॥ ६ ॥

सोऽश्व मुत्क्रमयति । प्रतूर्वन्नेह्यवक्रामन्नशस्तीरिति पाप्मा वा ऽअशस्तिस्त्वरमाण एह्यवक्रामन् पाप्मान मित्येतद्रुद्रस्य गाणपत्यं मयोभूरेहीति रौद्रा वै पशवो या ते देवता तस्यै गाणपत्यं मयोभूरेहीत्येतत्तदेन मश्वेनान्विच्छति † ॥ ७ ॥

अथ रासभम् । उर्वन्तरिक्षं वीहि स्वस्तिगव्यूतिरभयानि कृण्वन्निति यथैव यजुस्तथा बन्धुः पूष्णा सयुजा सहेतीयं वै पूषानया सयुजा सहेत्येतत्तदेनꣳ रासभेनान्विच्छति ‡ ॥ ८ ॥

अथाजम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदाभरेति पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवदाभरेत्येतत्तदेन मजेनान्विच्छति § ॥ ९ ॥

---

* 'दधाति'—इति क., ख. ।

†, ‡, § '०न्विच्छति'—इति क, ख ।

त्रिभिरन्विच्छति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतदन्विच्छति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् षड्ऋतवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ १० ॥ ४ ॥

॥ इति द्वितीयप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [३. २.] ॥

पूर्वं साववनीयस्य दक्षिणप्रदेशे विहृतमुत्तरमागायताः प्राङ्मुखा येऽश्वगर्दभाजास्तिष्ठन्ति, तेषा मिदानीं यथाक्रम मभिमन्त्रणं समन्त्रकं विधित्सुरादावभिमन्त्रणं वीर्यात्मना प्रशंसति— "हस्त एवाभिभवतीति । पाणिं हस्ते गृहीत्वैव पशूनभिमन्त्रयते * ॥११॥

प्रथम मश्वाभिमन्त्रणं समन्त्रकं विधत्ते— "प्रतूर्त्त मिति"† । मन्त्रस्याय मर्थः,— हे 'वाजिन्' अश्व ! 'वरिष्ठाम्' अतिशयेनोर्वीम्, 'अनुसंवतं' सम्भूताम् भवतेः क्विपि "अनुदात्तोपदेश-वनति०"—इति ‡ न-लोपे, "ह्रस्वस्य पिति०"—इति § तुक् । पद्भ्याभिः क्रियमाणं मआजनम् 'अनु'-लक्ष्य भूमिं, 'प्रतूर्त्तं' त्वरितः

---

* "ईषाय त्रिब्यधि मादाय, हस्त आदायेश्वेना अभिमन्त्रयते"— इति का० श्रौ० सू० १६. २. ८। तथान्यत्— आ० श्रौ० ११. ८. ११ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ६ ।

‡ पा० सू० ६. ४. ३७ ।

§ पा० सू० ६. १. ७१ ।

"ज्वरत्वर०"—इत्यूठि * कृते "नसत्त-निषत्तानुत्त-प्रतूर्त्त-सूर्त्त-गूर्त्तानि छन्दसि"—इति † निष्ठा-तस्य नत्वाभावेन निपातनम्। क्षिप्रम् 'आद्रव' आगच्छ। हे अश्व! 'ते' तव 'परमं जन्म दिवि' आदित्यरूपेण, 'अन्तरिक्षे' तव 'नाभिः' वायुरूपेण, 'पृथिव्यां' तव 'योनिः' उत्पत्तिस्थानम् अग्न्यात्मकत्वेनेति, अश्वस्य लोकत्रयाभिमानिदेवतात्वेन स्तुतिः क्रियत इति तात्पर्यम् ‡।

अथ प्रतूर्त्तपदं व्याचष्टे— "यद्वै क्षिप्रं तत् प्रतूर्त्त मिति। 'क्षिप्रं'—तूर्णम्, 'अथ' 'यत् क्षिप्रात्' अपि 'क्षेपीयः' क्षिप्रतरम्, 'तत् प्रतूर्त्तम्' इत्युच्यते। क्षिप्रशब्दादीयसुनि "स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्र०"—इति § यणादिपरस्य लोपः, पूर्वस्येकारस्य गुणः। उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य्य माह— "सर्व्वेन मेता देवता इति। अभिमन्त्रणेनानेन किं मायातम्? तदाह— "तदस्मै वीर्य्यं दधातीति ॥ २ ॥

रासभाभिमन्त्रणं समन्त्रं विधत्ते— "अथ रासभ मिति ‖। अभिमन्त्रयत इत्यनुषङ्गः। 'युवम्' इति द्विवचनेन अध्वर्युयजमानावुच्येते। 'वृषण्वसू' वृषा सेक्ता गर्दभः, स ययोर्वसु धनम्, तौ। 'युवं' युवाम्। 'अस्मिन्' 'यामे' यायते गम्यते प्राप्यते देवैरिति, यस्मिन् सङ्गच्छन्ते यत्र परस्परं देवा इति वा, यामं कर्म, तस्मिन् रासभं 'युञ्जाथाम्'। तं विशिनष्टि— "अग्निं

* पा० सू० ६. ४. २०।
† पा० सू० ८. २. ६१।
‡ मन्त्रस्त्वयम्—वा० सं० ११. १२।
§ पा० सू० ६. ४. १५६।
‖ का० श्रौ० सू० १६. २. ८।

भरन्त मिति। "हृयचोर्भ." * । 'पशुषु' पश्वर्थं फलं कामयमानम्; यद्वा, याते रूपम्, पशव्येषित मिति। मन्त्रं † व्याचष्टे— "पश्वर्यं चैतदिति ॥ ३ ॥

यजाभिमन्त्रणं विधत्ते— "युयाज योगे योग इति ‡। अभिमन्त्रयत इति शेषः। मन्त्रार्थः,— हे 'सखायः' समान-ख्याना ऋत्विजः! 'तवस्तर' तव इति बलनाम §, बलितम् 'इन्द्रम्' इदं भूमि दृष्टवन्तम्। "इन्द्र इन्द्र दृणातीति वेरा द्रावयतीति वेरा दधातीति वेरा दारयत इति वा"-इति ‖ यास्का-चार्यः। इन्द्रियवन्तं बलवन्तं वा तम्, अजस्। 'योगे' युञ्जन्ति देवा यत्रेति योगं कर्म, वीप्सायां कर्मणि कर्मणि। 'वाजे वाजे' मनुष्याणाम् अन्ने अन्ने दातव्ये स्थिते सति 'ऊतये' तर्पणाय 'हवामहे' वयं आह्वयाम इति ¶।

मन्त्रगतयोगवाजेन्द्रपदानि व्याचष्टे— "अन्नं वै वाजः कर्माणि कर्माणीति ॥ ४ ॥

अभिमन्त्रणमन्त्रनिरस्तमृद्धं विहदम्न्यात्मना स्तौति— "त्रि-भिरिति। अत्र सूत्रम्— "अनुपस्पृशन्नुत्क्रमयत्येनम् आप्तः प्रति-मतो मनुर्वंशुर्वन्तरिक्षं पृथिव्याः सधस्थादिति"-इति ** ॥ ५ ॥

---

* पा० ८-२ १२सू० १वा०।
† वा० सं० ११ १४।
‡ आ० श्रौ० सू० १६ २ ८।
§ निघ० २ ८ ५।
‖ निरु० १० १ ८।
¶ असान्त्रयम्— वा० सं० ११ १४
** का० श्रौ० सू० १६ २ १०

तदिदं विधत्ते— "अथैनान् प्राच इति । 'एनान्' पशून् प्राङ्मुखाननुक्रमयेत् । उदङ्मितैः पशुभिः 'एनम्' अद्रूप मग्निम् अन्विष्टवान् भवति । "नोपस्पृशतीति । 'यत्' यतः 'पशवो-ऽग्निः' स्पर्शनेन हिंसा स्यात्, सा माभूदिति । 'हिनसत्'— इति हिंसेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

उत्क्रमणमनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "सोऽश्व उत्क्रामयतीति । "प्रतूर्वन्नेहीति * । अस्यायमर्थः,— 'अशस्तीः' पाप्मनः 'अवक्रामन्' अभिगमयन् 'प्रतूर्वन्' प्रकर्षेण त्वरमाणः 'एहि' आगच्छ । 'मयोभूः' सुखस्य भावयिता 'रुद्रस्य' पशुपतेः 'गाण-पत्यं' गणपतित्वम् 'एहि' गच्छ । अशस्तिपदं व्याचष्टे— "पाप्मा वा अशस्तिरिति । अथास्य रुद्रगणपतित्वं प्रतिपाद-यति— "रौद्रा वै पशव इति । पशुरूपस्याश्वस्य देवता रुद्रः, तस्य गणपतित्वं मेहीत्यर्थः । अश्वोत्क्रमणेन नः किं जात मिति, तद् दर्शयति— "तदेन मश्वेनान्विच्छतीति ॥ ७ ॥

रासभोत्क्रमणं विधत्ते— "अथ रासभ मुर्वन्तरिक्ष मिति † । 'उरु' विस्तीर्णम् अन्तरिक्षं 'वीहि' प्राप्नुहि । किं कुर्वन् ? 'गव्यूतिः' गोसञ्चारभूमिं 'स्वस्ति' क्षेमेण कुर्वन्, 'अभयानि' जनयन्, 'पूष्णा' पृथिव्या यागभूम्या 'सयुजा' सहायेन सह वीहीति ‡ । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धं निगदव्याख्यात मित्याह— "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति । न व्याख्यातुमर्हतीत्यर्थः । उत्तरार्द्ध-पूषपदं विवृणोति— "इयं वै पूषेति ॥ ८ ॥

---

* वा० सं० ११. १५ क ।
† का० श्रौ० सू० १६. २. १० ।
‡ वा० सं० ११. १५ ख ।

अश्वोऽक्रमत विधत्ते— "अथाजम् पृथिव्या इति * । व्याख्यातोऽयं मन्त्रः † ॥ ८ ॥

उत्क्रमणानन्तरमग्नित्वसङ्ख्या मन्त्रयमाना स्तौति— "त्रिभि-रग्निस्कृति त्रिवृदग्निरिति । पूर्वं येतेषा मश्वरासभाजाना मभि-मन्त्रणे त्रयो मन्त्रा विनियुक्ताः, इदानीं मुत्क्रमणे त्रय इति तां सङ्ख्यां सम्भूय ऋतुसंवत्सराग्निरूपत्वेन प्रशंसितुं सुक्त मनु-वादयति— "त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षडिति । स्पष्टो-ऽर्थः ॥ १० ॥ ४ [२ २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

इति षष्ठकाण्डे द्वितीयः प्रपाठकः समाप्तः ‡ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ १० ।

† ११६ पृ० २६ पं० (वा० सं० ११ ८ क) द्रष्टव्यम् ।

‡ "कलोकसंख्या १०८"—इति क, ख "कण्डिकासंख्या १०८"—इति ग, घ । तत्र १ ब्रा० ३० क०, २ ब्रा० १० क०, ३ ब्रा० ३३ क०, ४ ब्रा० १० क० अनुवाकसंख्या १०८ इति विवृतम् ॥

अथ

तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,
अपि वा
तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

प्रदीप्ता एतेऽग्नयो भवन्ति * । अथ मृद मच्छयन्तीमे वै लोका एतेऽग्नयस्ते यदा प्रदीप्ता अथैत ऽइमे लोकाः पुरो वा ऽएतदेभ्यो लोकेभ्यो ऽग्रे देवाः कर्मान्वैच्छंस्तद्यदेतानग्नीनतीत्य मृद माहरन्ति तदेनं पुरैभ्यो लोकेभ्योऽन्विच्छति ॥ १ ॥

प्राञ्चो यन्ति । प्राची हि दिगग्नेः स्वाया मैवैन मेतद्दिश्यन्विच्छति स्वायां दिशि विन्दति ॥२॥

ते प्रयन्ति । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वदच्छेम इत्यग्निं पशव्य मग्निवदच्छेम इत्येतत् † ॥ ३ ॥

* भवन्ति'—इति ग, घ ।

† 'इत्येतत्—इति ग, घ ।

अथानड्वाहपुरुष मीक्षते । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वद्भरिष्याम इत्यग्निं पशव्य मग्निवद्भरिष्याम इत्येवैतत्तदेन मनड्वाहपुरुषेणान्विच्छति * ॥ ४ ॥

अथ वल्मीकवपा सुषिरा व्यध्वे निहिता भवति । ता मन्वीक्षत इयं वै वल्मीकवपेय मु वा इमे लोका एतद्वा एनं देवा एषु लोकेषु व्यध्व मैच्छंस्तथैवैन मय मेतदेषु लोकेषु व्यध्व मिच्छति † ॥ ५ ॥

अन्वग्निरुषसा मग्र मख्यदिति । तदेन मुषःस्वैच्छन्नन्वहानि प्रथमो जातवेदा इति तदेन महःस्वैच्छन्ननु सूर्यस्य पुरुत्रा च रश्मीनिति तदेनꣳ सूर्यस्य रश्मिष्वैच्छन्ननु द्यावापृथिवी ऽऽततन्थेति तदेनं द्यावापृथिव्योरैच्छंस्त मविन्दंस्तथैवैन मय मेतद्विन्दति तं यदा परा पश्यत्यथ ता मवाच्यत्यागच्छन्ति मृदम् ॥ ६ ॥

अथाश्व मभिमन्त्रयते । एतद्वै देवा अब्रुवन्

* 'न्विच्छति'—इति क, ख ।
† 'मिच्छति'—इति क, ख ।

पाप्मान मेवापघ्नतेति श्रमो वै पाप्मा श्रम मेव पाप्मान मपघ्नतेति तद्य श्रमं पाप्मान मपाघ्नं-स्तथैवाप्लाय गैतच्छ्रमं पाप्मान मपघ्नन्ति ॥ ७ ॥

आगत्य व्वाज्यध्वान मिति* । आगतो ह्यप्याध्वा भवति सर्व्वा मृधो व्विधूनुत ऽइति पाप्मा वै मृधः सर्व्वान् पाप्मनो व्विधूनुत ऽइत्येतत्तस्मादु हैतदुप्तः स्वत्वा † व्विधूनुते ऽग्निᳪ सधस्थे महति चक्षुषा निचिकीष ऽइतीदं वै महत् सधस्थ मग्नि मस्मिन् महति सधस्थे चक्षुषा दिदृक्षत ऽइत्येतत् ‡ ॥ ८ ॥

अथैन माक्रमयति । एतद्वा ऽएष एतं देवेभ्यो ऽनुविद्य प्राब्रवीद्यथाय मिहैवेत्येवम् § ॥ ९ ॥

यद्वेवाक्रमयति । एतद्वै देवा अविभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाᳪसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतं व्वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तार मकुर्व्वन्नमु मेवा-

---

* 'मिति'—इति क। 'मिसि'—इति ग, घ।
† 'स्नात्वा'—इति ग, घ, डा०-वेवरेण च दृष्टम्।
‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ।
§ 'मिहैवेत्येवम्'—इति ग, घ।

दित्य मसौ वा ऽआदित्य एषोऽश्वस्तथैवास्मा ऽअथ मेतं व्वज्र मुपरिष्टादभिगोप्तारं करोति ॥ १० ॥

आक्रम्य व्वाजिन् । पृथिवी मग्नि मिच्छ रुचा त्व मिति चक्षुर्वै रुगाक्रम्य त्वं व्वाजिन् पृथिवी मग्नि मिच्छ चक्षुषेत्येतद् भूम्या व्वृत्त्वाय* नो ब्रूहि यतः खनेम तं व्वय मिति भूमेस्तत् स्पाशयित्वाय नो ब्रूहि यत एनं खनेमेत्येतत् † ॥ ११ ॥

अथैन मुन्मृशति । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोषिवाꣳसं व्वीर्येण समार्द्धयंस्तथैवैन मय मेतत् प्रोषिवाꣳसं व्वीर्येण समर्द्धयति । द्यौस्ते पृष्ठं पृथिवी सधस्थ मात्मान्तरिक्षꣳ समुद्रो योनिरितीत्य मसीत्य मसीत्येवैतदाह विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ पृतन्यत इति विख्याय चक्षुषा त्व मभितिष्ठ सर्व्वान् पाप्मन इत्येतन्नोपस्पृशति व्वज्रो वा ऽअश्वो नेन्मायं व्वज्रो हिनसदिति ‡ ॥ १२ ॥

अथैन मुत्क्रमयति । एतद्वै देवा अब्रुवन्

* 'वृत्वाय'—इति च इष्टं डा०—वेवरमहोदयेन ।

† '०मेमेति'—इति ग, घ ।

‡ 'हिनसद्दिति'—इति क, ख, ङ, 'हिनसदिति'—इति ग, घ ।

क्रि मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इति महत् सौभग मिति तं महत् सौभग मभ्युदक्रमयंस्तथैवैन मय मेतन् महत् सौभग मभ्युत्क्रमयत्युत्क्राम महते सौभगायेत्युत्क्राम महत्ते सौभग मित्येतत्तस्माद्वैतच्छ्रः पशूनां भगितमो ऽस्मादास्थानादिति यथैतत्तिष्ठसीत्येतद्द्रविणोदा इति द्रविणं ह्येभ्यो ददाति वाजिन्निति वाजी ह्येष व्वयं त्वाम सुमतौ पृथिव्या अग्निं खनन्त उपस्थे ऽअस्या इति व्वयं मस्यै पृथिव्यै सुमतौ त्वामाग्नि मस्या उपस्थे खनन्त इत्येतत् * ॥ १३ ॥

पथैन मुत्क्रान्त मभिमन्त्रयते । एतद्वा ऽएनं देवाः प्रोचिवांसं यथा ददिवांसं व्वन्देतैव मुपास्तुवन्नुपा मह्यंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप महयत्युदक्रमीदित्युद्ध्यक्रमीद् द्रविणोदा इति द्रविणं ह्येभ्यो ददाति वाज्यर्वेति वाजी च ह्येषो ऽर्वा चाकः सुलोकं सुकृतं पृथिव्या मित्यकरः सुलोकं सुकृतं पृथिव्या मित्येतत्ततः खनेम सुप्र-

---

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

तीक मग्नि मिति तत यदेनं स्वनेमीत्येतत् सुप्रतीक मिति सर्व्वतो वा ऽअग्निः सुप्रतीकः स्वो रुहाणा अधि नाक मुत्तम मिति स्वर्गो वै लोको नाकः स्वर्गं लोकए रोहन्तोऽधि नाक मुत्तम मित्येतत्तं दक्षिणोपसङ्क्रमयति * यथेतरौ पशू भवतस्ते दक्षिणतः प्राञ्चस्तिष्ठन्ति स य एवामुत्र दक्षिणत † स्यानस्य बन्धुः सोऽत्र ‡ ॥ १४ ॥

अथोपविश्य स्रुव मभिजुहोति । एतद्वै देवा अब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना एत माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताए हुत्वेमांल्लोकानुखा मपश्यन् ॥ १५ ॥

ते ऽब्रुवन् । चेतयध्व मेवेति चिति मिच्छतेति व्वाव तदब्रुवंस्ते चेतयमाना एतां द्वितीया माहुति मपश्यंस्ता मजुहवुस्ताए हुत्वा विश्वज्योतिषोऽपश्यन्नेता देवता अग्निं व्वायु मादित्य-

---

* 'दक्षिणतोपसंक्रमयति'—इति घ ।

† 'दक्षिणत'—इति क, ख ।

‡ 'सोऽत्रा'—इति क, 'सोऽत्रा'—इति ख, 'सोऽत्रा'—इति ङ ।

§ 'मपश्यन्'—इति ग, घ ।

मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चतीन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद् रेतोभूतꣳ सिञ्चति * ॥ २१ ॥

अश्वस्य पदे जुहोति । अग्निरेव यदश्वस्तस्यो हास्यैते ऽग्निमत्येवाहुती हुते भवतः ॥ २२ ॥

अथैनं परिलिखति । मात्रा मेवास्मा ऽएतत् करोति यथैतावानसीत्येवम् † ॥ २३ ॥

यद्वेवैनं परिलिखति । एतद्वै देवा अबिभयु-र्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएतां पुरं पर्यश्रयंस्तथैवास्मा ऽअय मेतां पुरं परि-श्रयत्यश्मा वज्रो वा ऽअभ्रिर्व्वज्र मेवास्मा ऽएतदभि-गोप्तारं करोति सर्व्वतः परिलिखति सर्व्वत एवास्मा ऽएतं वज्र मभिगोप्तारं करोति त्रिष्कृत्वः परिलिखति त्रिवृत मेवास्मा ऽएतं वज्र मभिगोप्तारं करोति ॥ २४ ॥

---

* 'सिञ्चति'—इति ख ।
† 'भवतः'—इति क, ख ।
‡ ॰सीत्येवम्'—इति ग, घ ।

परि व्राजपतिः कविः *। परि त्वाग्ने पुरं वयं त्व मग्ने द्युभिरित्यग्नि मेवास्मा ऽएतद्गुपस्तुत्य वर्म करोति परिवतीभिः परीव हि पुर आग्नेयीभिरग्निपुरा मेवास्मा ऽएतत् करोति सा हैषाग्निपुरा दीप्यमाना तिष्ठति तिसृभिस्त्रिपुर मेवास्मा ऽएतत् करोति तस्माद्ध हैतत् पुरां परमꣳ रूपं यत्त्रिपुरꣳ स वै वर्षीयसा-वर्षीयसा छन्दसा परां-परां लेखां वरीयसीं करोति तस्मात् पुरां परा-परा वरीयसी लेखा भवन्ति लेखा हि पुरः † ॥ २५ ॥

अथैन मस्यां खनति। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽइमा मेवात्मान मकुर्व्वन् गुप्त्या ऽआत्मात्मानं गोप्स्यतीति सा समन्विला स्वास्वस्येयमात्मा भवति यद्वेव समन्विला योनिर्व्वा ऽइयꣳ रेत इदं यद्वै रेतसो योनि मतिरिच्यते ऽमुया तद्

* 'कवि'—इति ग, घ।

† 'पुरः'—इति ख, 'पुरः'—इति ग, घ, 'पुरः'—इति च।

मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिस्तथैवैतद्यजमान ऽएते आहुती हुत्वेमांश्च लोकानुख्यां पश्यत्ये-ताश्च देवता विश्वज्योतिषो व्यतिषक्ताभ्यां जुहोती-मांश्च तल्लोकानेताश्च देवता व्यतिषजति ॥ १६ ॥

यद्देवैते ऽआहुती जुहोति । सूदं च तद-पश्च प्रीणाति ते ऽइष्ट्वा प्रीत्वाथैने सम्भरति व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति * सूदं च तदपश्च व्यति-षजति † ॥ १७ ॥

आज्येन जुहोति । वज्रो वा ऽआज्यं वज्र मेवास्मा ऽएतदभिगोप्तारं करोत्यथो रेतो वा ऽआ-ज्यं रेत एवैतत् सिञ्चति स्रुवेण वृषा वै स्रुवो वृषा वै रेतः सिञ्चति स्वाहाकारेण वृषा वै स्वाहा-कारो वृषा वै रेतः सिञ्चति ‡ ॥ १८ ॥

आ त्वा जिघर्मि मनसा घृतेनेति §। आ त्वा जुहोमि मनसा च घृतेन चेत्येतत् प्रतिक्षियन्तं

---

* ग घ-पुस्तकयोरत्र (।) छेदोऽस्ति ।

† 'व्यतियजति'—इति क ।

‡ 'सिञ्चति'—इति क ।

§ 'घृतेनेति'—इति ग, घ, 'घृतेनेति'- इति क, ख ।

भुवनानि व्यिश्वेति प्रत्यङ् ह्येष सर्व्वाणि भुवनानि क्षियति पृथुं तिरश्चा वयसा बृहन्त मिति पृथुर्वा ऽएष तिर्य्यङ् वयसो बृहन्भूमेन व्यचिष्ठ मन्नेरभसं दृशान मित्यन्नकाशवन्त मन्नैरन्नाद्दं दीप्यमान मित्येतत् * ॥ १६ ॥

आ विश्वतः प्रत्यञ्चं जिघर्म्मीति † । आ सर्व्वतः प्रत्यञ्चं जुहोमीत्येतदरक्षसा मनसा तज्जुषेतेत्यपीडमानेन मनसा तज्जोषयेतेत्येतन्मर्य्यश्री स्पृहयद्वर्णो ऽअग्निरिति मर्य्यश्रीर्ह्येष स्पृहयद्वर्णो ऽग्निर्नाभिमृशे तन्वा जर्भुराण इति न ह्येषो ऽभिमृशे तन्वा दीप्यमानो भवति ॥ २० ॥

द्वाभ्या मभिजुहोति । द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतदन्नेनो भूतए सिञ्चत्याग्नेयीभ्या मग्नि मेवैतदन्नेनोभूतए सिञ्चति ते यदाग्नेय्यौ तेनाग्निरूप यत् त्रिष्टुभौ तेनैन्द्र ऐन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य

* 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'जिघर्मीति'—इति ग, घ । 'जिघर्मीति'—इति ख, ङ ।

भवत्यथ यन्न्यूनं व्यृद्धं तदेतद्वै वेतसः समृद्धं यत् समविलं चतुःस्रक्तिरेष कूपो भवति चतस्रो वै दिशः सर्वाभ्य एवैनमेतद्दिग्भ्यः खनति ॥ २६ ॥ १ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [३. ३.] ॥

कात्यायनः— "अग्निषु ज्वलत्सु पिण्डं गच्छन्त्यग्निम्पुरीष्य मिति"-इति *। गार्हपत्यादिषु त्रिष्वग्निषु दीप्यमानेषु "अग्निम्पुरीष्य मिति मन्त्रेण मृत्पिण्डमभिमुख्य गच्छेयुरित्यर्थः। तद्विधत्ते— "प्रदीप्ता एतेऽग्नय इति। "अच्छयन्तीति। अभिगच्छन्तीति। ब्रह्माध्वर्युयजमानाः। 'अच्छ'-शब्दस्य "अच्छ गत्यर्थवदेषु"-इति † गतिरुक्ता। अग्निसाविध्यं प्रशंसति— "इमे वै लोका इति। 'अग्रे' पूर्वं 'देवाः' 'एभ्यो लोकेभ्यः' 'पुरः' पूर्वस्मिन् प्रदेशे, लोकानां पुरःप्रदेशे कर्मयजन मण्डितवन्तः। 'अत' तस्मात् 'एतान्' लोकत्रयात्मकान् 'अग्नीन्' ('अतीत्य') 'प्रादीप्य' प्रज्वाल्य 'मृदम्' आहरेयुः। अग्निषु ज्वलत्सु मृदानयनमेलोकानां पुरोदेशे मृद्रूप मग्निं कृतवन्तो भवन्ति ॥ १ ॥

तत्र गच्छतां अध्वर्युप्रभृतीनां प्राङ्मुखत्वं विधत्ते— "प्राञ्चो यन्तीति ॥ २ ॥

अभिगमने मन्त्रं विधत्ते— "ते प्रयन्त्यग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वदच्छेम इतीति ‡। 'पुरीष्य' पशुहितं मृद्रूपम्, 'अङ्गिरस्वत्' अग्निवत् 'अच्छेम' अभिगच्छामः ॥ ३ ॥

* का० श्रौ० सू० १६. २. ११।
† पा० सू० १. ४ ६९। ‡ वा० सं० ११. १६।

पूर्वं पुरुषपश्वोः प्रतिनिधित्वेन अनडापुरुष उक्तः *, तस्ये-दानीं विनियोग माह— "अथानडापुरुष मीक्षत इति †। देव-पितृमनुष्यानर्थकः स इति प्रागुक्तः ‡। 'भरिष्यामः' धार-यिष्याम इत्यर्थः। अनडापुरुषनिरीक्षणं तेनाग्नेरन्वेषण मित्येतत् ॥ ४ ॥

अथ सूत्रम्— "पिण्ड मपरेण व्यध्वे वल्मीकवपां छिद्रां निद-धाति"—इति §। अश्वादिपशूनां शिरस्सु प्राभिधानीबन्धनात् पूर्वं स्वपिण्डस्य पश्चिमदेशे 'व्यध्वे' पिण्डाहवनीययोरर्द्धपथे सच्छिद्रा वल्मीकवपा निधेयेत्युक्तम्; इदानीं "वल्मीकवपामादाय छिद्रेण पिण्ड मीक्षतेऽग्निरिति"—इति ‖; तदिदं विधिद्वयं दर्शयति— "अथ वल्मीकेति। पूर्व मेव व्यध्वे सुषिराया वल्मीक-वपायाः स्थापनं सूचयितुं 'निहिता'—इति भूतकालवाचि क्तान्तं पदम्, 'ता मनु' हितां तथा मनुगच्छ ईक्षेत, तद्वं वपाच्छिद्रेण पिण्ड पश्येदित्यर्थः। "इयं वै वल्मीकवपेत्यादेरय मर्थः;—वल्मीक-वपा नाम 'इयं' भूमिः; तत्कार्यत्वात्। भूमिर्हि सर्वे लोकाः तत्प्रमुखत्वात् इतरेषां कर्मभूमित्वेन विशिष्टत्वाच्च। पूर्वं 'देवाः' 'एनम्' अग्निम् 'अपु' सर्वलोकेषु 'विषाहम्' ऐच्छन्, विषह्य-प्राप्नोति सर्वमाविष्टवन्तः, इदानीं तच्छिद्रेण पिण्डनिरीक्षणं सर्वलोकेषु स्वरूपस्याग्नेर्विचक्षणान्वेषण मिति ॥ ५ ॥

---

* १८० पृ० १६ पं० द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ २ २२।

‡ १५७ पृ० ४ पं० भाष्यं द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६ २ ३।

‖ का० श्रौ० सू० १६ २ २४।

निरीक्षणे मन्त्रं विधत्ते— "अन्वग्निरिति *। प्रजापति-रूपेणाग्निः स्तूयते— "अन्वग्निरिति। 'उषसाम् अग्रम्' आदि-स्थम् 'अनु'-लक्ष्य अग्निम् 'अन्वख्यत्' अनुदीप्यते। 'प्रथमः' आद्यः 'जातवेदाः' जातप्रज्ञः। जातानि भूतानि वेत्तीति वा, जाते जाते विद्यते जायत इति वा जातवेदाः †। अहानि 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। 'पुरुत्रा' बहुषु देशेषु 'सूर्यस्य रश्मीन्' 'अनु'-लक्ष्य दीप्यते। एवं परोक्षेणोक्त्वा परार्धपादेनाग्निं सम्बोध्याह— स त्वमग्ने। 'द्यावापृथिवी' 'अनु'-लक्ष्य 'आततन्थ' स्वतेज आतेनिथ। "बभूथाततन्थजगृभ्मववर्थ०"—इति ‡ निगमे इडभावेन निपातितः॥

मन्त्रस्य तात्पर्यमाह— "तदेन गुप स्वेच्छमित्यादिना। "परा पश्यतीति। यदा पिण्डं छिद्रेण पश्येत्, तदा 'मृदम्' 'अवख्यति' विनोति, जानाति। 'अथ' 'ताम्' मृदं अभि-लक्ष्य गच्छेदिति ॥ ६ ॥

"अथाह मिति §। "एत ह देवा इति। पूर्वं 'देवाः' पथि यान्तस्य अश्वस्य श्रमलक्षणं पाप्मानमपहतवन्तः, एवम् अभिमन्त्रणेन पथि यातस्य श्रमापनयनं भवति ॥ ७ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आगत्य वाजीति ‖। 'वाजी' वेगवान् बलवान् अश्वः 'अध्वानं' मार्गम् 'आगत्य' 'सर्वाः' 'मृधः' सङ्गा-

---

* वा० सं० ११. १७ ।
† निरु० ७. ५. १ द्रष्टव्यम् ।
‡ पा० सू० ७. २. ६४ ।
§ का० श्रौ० सू० १६. २. १६ ।
‖ वा० सं० ११. १८ ।

मान् 'विधूनुते' कम्पयति । 'सहति सधस्थे' पृथिव्यां वर्त्तमानम् 'अग्निम्' 'चक्षुषा' 'निचिकीषते' द्रष्टुमिच्छति ।

द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "पाप्मा वै मृध इति । कथ माऽऽत्मविधूननमिति, तदुपपादयति— "तस्मादु हैतदिति । 'अत्र.' 'स्थित्वा' स्थन्दतेः क्त्वा-प्रत्यये इडभावे नलोपे च कृते रूपम् । अध्वानं गत्वा स्वशरीरं 'विधूनुते' कम्पयति ॥ ८ ॥

अथ सूत्रम्— "आक्रम्येत्येतेन-पिण्ड मधिष्ठापयति"—इति * । एनेनेत्यश्वोऽभिधीयते । "आक्रम्य 'वाजिन्'"—इति मन्त्रेण † पिण्ड तेनैवाश्वेनाधिष्ठापयति आक्रमयतीत्यर्थः । तद् विधत्ते— "अश्वेन माक्रमयतीति । 'एनं' मृत्पिण्ड तदश्वेनाक्रमयेदित्यर्थः । "एतद्वा इति । पूर्वं 'यथा' 'एनम्' अश्वम् अग्निस्थानम् 'अनुविद्य' लब्ध्वा 'देवेभ्यः' 'अयम्' अग्निः 'इह' देशे तिष्ठतीति पादाक्रमेण 'प्राब्रवीत्', 'एवम्' अश्वेन पिण्डाधिष्ठापनं नाम, तस्मादग्नेर्वेदन मित्यर्थः ॥ ९ ॥

आक्रमणं प्रकारान्तरेण स्तौति मनुवदति— "यद्वेवेति । 'देवाः' रक्षोभ्यो भीतवन्तः 'एतं' 'वज्रम्' वज्ररूप मश्वम् आदित्यम् 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तारं' रक्षकम् 'अकुर्वन्' । आदित्यस्याश्वरूपता प्रागुक्ता ‡ । 'तथैव' तेन प्रकारेण 'अस्मै' पिण्डरूपायाग्नये 'अयम्' अनुष्ठाता अश्वाक्रमणेन 'एतं' वज्ररूप

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ १७।

† वा० सं० ११. १९।

‡ १ ६ ३ ३ (१ भा० ४०७ पृ० १ पं०)। ३ ४ २. १९, २० (३ भा० २७५, २७६ पृ०)। "असौ वा आदित्य एषोऽश्वः"—इति चाग्रेतरत्र (७ ३ २. १८)। "सूरादश्वं वसवो निरतष्ट" इति च वा० सं० २९ १३ ।

अत्र आदित्यम् 'उपरिष्टात्' उपरि भागे 'अभिगोप्तारं' रक्षकं 'करोति' कृतवान् भवतीति ॥ १० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आक्रम्य वाजिन्निति*। हे 'वाजिन्' अश्व ! 'त्वं' 'पृथिवीम्' 'आक्रम्य', 'रुचा' "रुच दीप्तौ"†, क्विबन्तात् तृतीयैकवचनम्, अनेन 'चक्षुषा' 'अग्निम्' 'इच्छ', कुत्र तिष्ठतीत्यन्वेषणं कुरु। 'वृत्वाय' वृणोतिर्वर्तसंज्ञाने क्त्वा, वृत्वायेति क्त्वो यत्। अथ, वृ-धातुः स्पर्शनार्थः; धातूना मनेकार्थत्वात्। 'भूम्याः'-इति कर्मणि षष्ठी, भूमिम्, 'वृत्वाय' स्पृष्ट्वा, भूप्रदेशं स्पर्शयित्वा 'नः ब्रूहि', 'यतः' यस्मात् प्रदेशात् 'तम्' अग्निरूप मग्निं 'खनेम' इति ॥

अत्र मन्त्रे 'रुचा'-इति, 'वृत्वाय'-इति पदे व्याचष्टे— "चक्षुर्वै रुगिति, "भूम्याः स्पर्शयित्वायेति। "स्पृश आधानस्पर्शनयोः‡"-इत्यस्य रूपम्, "स्पार्शयित्वायेति, पूर्ववत् क्त्वो यत् ॥ ११ ॥

अश्वाभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैनं सुम्मृशतीति§। 'सौचि-वाहृषम्' अत्राग्निस्तिष्ठतीति बोधयन्तम्। उपस्पर्शनं नाम अश्वपृष्ठस्योपरि पाणिधारणम्। मन्त्रं विधत्ते— "द्यौस्त इति‖। हे, अश्व ! 'ते' तव 'द्यौः' द्युलोकः 'पृष्ठम्' उपरि भागः, 'पृथिवी' 'सधस्थम्' सहस्थानम्, पादावित्यर्थः; 'आत्मा'

---

* वा० सं० ११. १६ ।
† धा० पा० ७४५ धा० ।
‡ धा० पा० ८८७ धा० ।
§ का० श्रौ० सू० १६. २. १८ क. ।
‖ वा० सं० ११. २० ।

शरीरम्, 'अन्तरिक्षम्', 'समुद्रः' उदकं 'योनिः' उत्पत्तिस्थानम्। तादृशः 'त्वम्' 'चक्षुषा' 'विख्याय' निरीक्ष्य, 'पृतन्यतः' सङ्ग्रामिच्छून् पुरुषान् 'पाप्मनः इति' 'एतत्' 'अभितिष्ठ' सहस्व। 'पृतना'-शब्दात् क्यचि "काव्यध्वरपृतनस्यर्चि लोपः"-इति * अवर्णस्य लोपः॥

पूर्वार्द्धस्य तात्पर्यमाह— "द्यु मसीत्य मसीति। 'द्युलोकात्मासि, पृथिव्यात्मासि'-इत्याद्यर्थो वीप्सातः। उत्तरार्द्धगतं पृतन्यत्पदं व्याचष्टे— "सर्वान् पाप्मन इत्येतदिति। अत्र सूत्रम्— "अनुपस्पृशन्नुत्क्रामेत्युत्क्रमयति"-इति †। अश्वं तमस्पृशन्नेवोत्क्रामेति मन्त्रेणाश्वमुत्क्रामणं कारयेदित्यर्थः। तद् विधत्ते— "नोपस्पृशतीत्यादि॥ १२॥

"अनेन सुत्क्रमयतीति। अश्वोत्क्रमणस्य प्रयोजनं वक्तुं देवानां मन्त्र माह— "किं मिम मभ्युत्क्रमिष्याम इतीति। किम्प्रयोजनम् मुद्दिश्येति तस्यार्थः। प्रयोजनमाह— "महत्सौभग मितीति। मन्त्रं विधत्ते— "उत्क्रामेति ‡। हे 'वाजिन्!' हे 'द्रविणोदः!' धनस्य दातः!, त्वम् 'अस्मात् स्थानात्' पूर्वमवस्थिताद् देशात् 'उत्क्राम' उद्गच्छ 'महते' 'सौभगाय' ऐश्वर्यायेति तदर्थः। 'अस्याः' पृथिव्याः 'उपस्थे' उपस्थाने 'अग्निम्' उद्दिश्य भक्तिपरं 'खनन्तः' वयम् 'अस्याः' पृथिव्याः 'सुमतौ' शोभनदानादियुक्तमतौ 'स्याम' भवेमेति॥

अश्वस्य सौभाग्य माह— "तस्मादु हैतदश्वः परमा मिति।

---

* पा० सू० ७।४।३९।

† का० श्रौ० सू० १६।२।१८।

‡ वा० सं० ११।२१।

ये अश्वा व्यापनशीलाः शीघ्रगामिनः तेषां मध्ये अयमश्वो 'अभि-रामः' अतिशयेन भाग्यवान्, 'राजवाहनत्वात्। 'अश्वादाख्यानात्' -इति पदं व्याचष्टे—"यवैतत् तिष्ठसीति ॥ १३ ॥

पुनरप्यश्वस्याभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथैन मुत्क्रान्त मभि-मन्त्रयत इति *। पूर्वं 'देवाः' यथा 'एनम्' अग्निम् 'शोषिवांसं' उक्तवन्तो 'ददिवांसं' धनं दत्तवन्तं लोको 'वन्देत' स्तुवीत, 'एवं' वय मपीति अश्वम् 'अस्तुवम्', 'अमहयम्' अपूजयं च; 'तथा' अनुष्ठातापि अभिमन्त्रणेन स्तुतवान् पूजितवान् भवति ॥

मन्त्रं विधत्ते— "उदक्रमीदितीति †। 'द्रविणोदाः' धनस्य दाता, 'अर्वा' अरणशीलो 'वाजी' वेगवान् अश्वः 'उदक्रमीत्' ऊर्ध्वं पादविक्षेपम्, पृथिव्याः 'सुकृतं' सुष्ठु निष्पादितम् 'सुलोकं' शोभनं लोकम् 'अकः' कृतवान्। स्वकार्यकारणयोरपि साधुत्वं द्योतयितुं उभयत्र सुशब्दप्रयोगः। अकरिति, करोतेर्लुङि "मन्त्रे घसह्वरणशेति ‡ च्लेर्लुकि, गुणे, तिलोपे रूपम्। यद्यपि प्रथमपुरुषैकवचने तिल्लोपे च रूपं समानम्, तथापि 'अकरः सुप्रतीकम्'—इति ब्राह्मणव्याख्यानानुसारेण मध्यमः, तद् व्याख्यात मकरिति। तर्हि करोतेर्लुङि च्लेः "कृमृदृरुहिभ्यश्छन्दसि"--इति § अङादेशे, गुणे, मध्यमपुरुषकारस्य रुत्वविसर्गयोः कृतयोः रूपम्। 'ततः' तस्मात् प्रदेशात् 'सुप्रतीकं' शोभनावयवम् 'अग्निम्' मद्रूपम्। 'खनेम'। किं कुर्वन्तः? 'नाकं' क इति सुखनाम,

---

* का० श्रौ० सू० १६ २ १६ ।
† वा० सं० ११ २२ ।
‡ पा० सू० २ ४ ८० ।
§ पा० सू० ३ १ ५९ ।

न कम् अकम् असुखम् दुःखम्, तद् यत्र गमनं नास्ति, सर्वदा सुखमयम्; अत एव 'उत्तमम्' उत्कृष्टं 'स्वः' स्वर्गं लोकम् 'अधिरुह्य' आरोहन्तः; स्वर्गारोहणाय खनेमेति। 'नाकः सुवर्लोकम्'-इति व्याचष्टे— 'स्वर्गो वै लोको नाक' इति ॥

आसन्दिमश्वाभ्याम् रासभाभ्यां सहावस्थापनं विधत्ते— "तं दक्षिणतोपसन्नयतीति॰। दक्षिणशब्दादाति प्रत्यये कृते रूपं दक्षिणेति। "स च एवामुत्र दक्षिणत इति ॥

पूर्वं रासभादाजपर्युविधानं प्रस्तुत्य निगमेन ब्राह्मः "ते प्राञ्चोऽक्रामन्"-इत्युपक्रम्य, "ते दक्षिणतस्थितान्वेतद्देवा अभिभवुरिति यद् ब्राह्मण सूक्तम्†, 'सोऽस्य' 'वसु' ब्राह्मण मिति ब्राह्मणातिदेशः ॥ १४ ॥

अथ कात्यायनः— "उपविश्य मृदभिमृशत्या त्वा जिघर्मीति व्यतिषक्ताभ्यां ऋग्भ्यां प्राञ्जली मृदेवाञ्जपदे"-इति‡। 'व्यतिषक्ताभ्याम्' व्यतिषक्तस्य एकस्याः पूर्वार्ध इतरस्या उत्तरार्ध इत्येका ऋक्; एवं विपरीतव्यत्यासे भवोजनीयो। तथा ऋक् द्वितीया। एवं व्यतिषक्ताभ्याम् 'या त्वा जिघर्मि"-इति§ द्वाभ्यां ऋग्भ्यां प्राञ्जल पदे हे प्राञ्जली जुहुयात्।

तदिदं ब्राह्मणे विधत्ते— "अथोपविश्य मृद अभिमृशी-त्यादि, "प्राञ्च पदे जुहोतीत्यन्तेन। 'उपविश्य'-इति

॰ का० श्रौ० सू० १६ ३ २०।
† १११ पृ० १ पङ्क्तिः, ८ पङ्क्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यम्।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ३ २१।
§ वा० सं० ११ ६९, ७०।

सुसंस्कारत्वादुपदेशः *। "तां हुत्वेति। प्रथमाहुतिं हुत्वा लोकत्रयात्मिकाम् 'उखाम्' 'अपश्यन्' ॥ १५ ॥

"तेऽब्रुवन्निति। द्वितीयाहुतिं हुत्वा विश्वज्योतिर्नामेष्टका दृष्टवन्तः। विश्वज्योतिश्शब्दकानां तिसृणा मिष्टकानां देवतासम्बन्ध माह— "अग्निं वायु मादित्य मिति। "व्यतिषक्ताभ्यां जुहोति"–इति व्यतिषङ्गप्रकारः पूर्वं उक्तः †, ताभ्यामृग्भ्यां हवनेन प्रीणितमेभ्यो लोकाम् 'एताः' अग्निवाय्वादित्यस्वरूपा देवताश्च व्यतिषक्तवत्यो भवन्ति; पृथिवीलोकस्याग्निम्, अन्तरिक्षलोकस्य वायुम्, द्युलोकस्यादित्य मिति ॥ १६ ॥

प्रकारान्तरेणाहुतिद्वयं स्तोतु मनुवदति— "यद्देवेते आहुती इति। आहुतिद्वयेन मृद मपश्च प्रीणितवान् भवति। यतो व्यतिषक्ताभ्या मृग्भ्यां होमः, अतो मृद मपश्चोखार्थं संयोजयति ॥ १७ ॥

होम्यं द्रव्यं विधत्ते— "आज्येन जुहोतीति। आज्यस्य वज्रत्वं प्रागुक्तम् ‡। होमकरणं विधत्ते—"स्रुवेणेति। मन्त्रान्ते 'स्वाहा'-शब्दः प्रयोक्तव्य इत्याह— "स्वाहाकारेणेति। जुहोतीत्यनुषङ्गः ॥ १८ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "आ त्वा जिघर्मीति §। मन्त्रस्याय मर्थः,– 'मनसा' 'घृतेन' आज्येन च त्वाम् 'आजिघर्मि'। "प्रत्य-

---

* का० श्रौ० १६. २. २१ सूत्रीयं व्याख्यानं द्रष्टव्यम्।

† एतत्पूर्वकण्डिकाप्रक्रमे (१४० पृ० ८ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० १. ४ ३. ४ (१ भा० ९९२ पृ०) द्रष्टव्यम्।

§ वा० सं० ११. २३।

दीप्त्योः" *। आ जुहोमि, आसिञ्चामि, आज्यं सिञ्चामीत्यर्थः। अग्निं विशिनष्टि पादत्रयेण— 'विश्वा सर्वाणि भुवनानि प्रति चियन्तम्' सर्वत्र भूतजातेषु निवसन्त मित्यर्थः। 'तिरश्चा' —इति भावपरो निर्देशः, 'पृथु' विस्तृतम्। यद्वा, 'तिरश्चा' —इति धूमविशेषणम्; 'वयसा' धूमेन 'बृहन्तम्'। अत एव 'व्यचिष्ठ'' व्यापनवन्तम्, अवकाशवन्तम्। 'अन्नैः' स्वस्मिन् हुतैर्घृतादिभिः, 'रभसम्' उत्साहवन्तम्। अत एव 'दृशानं' दर्शनीयं, दीप्यमानम्। अग्निं त्वा आजिघर्मीति सम्बन्धः॥

मन्त्रं प्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "आ त्वा जुहोमीति। व्यचिष्ठ-रभस-पदयोर्व्याख्यानम्—"अवकाशवन्त मुत्साह मिति ॥ १८ ॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते—'आ विश्वत इति †। अस्यार्थः,— 'विश्वतः' सर्वतः 'प्रत्यञ्चं' प्रत्यगात्मतया प्रतीयमान मग्निम्, 'अरक्षसा' रक्षोदोषरहितेन 'मनसा' युक्तः अहम् 'आजिघर्मि' आसिञ्चामि। 'तत्' इदं 'जुषेत' सेवेत इति परोक्षनिर्देशः, युष्मच्छब्दसमानार्थो भवच्छब्दाध्याहारो वा। 'मर्यश्रीः' म्रियतेः कर्मणि क्विप्, मर्यैर्मनुष्यैराश्रयणीयः। 'स्पृहयद्वर्णः' स्पृहयन् परेषां रुचिमुत्पादयन् वर्णो यस्य, शुक्लभास्वररूपत्वात्। 'तन्वा' शरीरेण 'अभृंराणः' दीप्यमानो 'अग्निः' 'नाभिमृशे' तुमर्थे केन्प्रत्ययः ‡, अभिमर्शनीयो न भवति॥

---

* जु० प० १४ धा० ।
† वा० सं० ११. २४ ।
‡ पा० सू० ३. ४ ॥ इत्यम् ।

"स एतान् पञ्च पशून् प्राविशत् , स पशी"–इत्यादिना * ॥ २२ ॥

अत्र सूत्रम्— "अभ्रया तिसृभिः परिलिखति परि वाज-पतिरिति, बहिर्बहिरङ्गारयोरन्तरयोरिति †। एतं सूत्रपदं "परि-वाज पतिः"–इत्यादिभिस्तिसृभिः ‡ उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः त्रिवारं परिलिखेदिति। तदिदं विधत्ते— "अथैनं परिलिख-तीत्यादि। परिलेखनेन 'अस्मै' अग्न्युपायाग्नये 'मात्रां' परि-च्छेदम् , इयत्ताम् 'करोति' तावान् भवति। तदेव विवृणोति— "यथैतावानिति ॥ २३ ॥

"यद्वेवैनं परिलिखतीति। परिलेखनं प्रशंसितुं देवकथामाह— "एतद्वै देवा इति। 'एतां पुरं' रेखारूपां पुरं परि-चिन्तवन्तः। परिलेखने साधनं विधत्ते— "अभ्रेणेति §। "सर्वतः परिलिखतीति। चतुर्दिशं तथा मित्यर्थः। परिलेख-नस्य त्रित्वं विधत्ते— "त्रिष्कृत्व इति। त्रिवारं परिलेखनेन 'त्रिवृत्' त्रिगुणितं 'वप्रम्' 'अस्मै' अग्न्यायतनाय 'अभिगोप्तारं' रक्षकं कृतवान् भवति ॥ २४ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "परि वाजपतिरिति। आद्या गायत्री ‖, "परि त्वाग्ने पुरं वयम्"–इति द्वितीया अनुष्टुप् ¶, "त्वमग्ने द्युभिः"–इति तृतीया त्रिष्टुप् **; तिस्रोऽप्याग्नेय्यः। यतो-

---

* पुरस्तादिहैव (५३ पृ० ६ पं०) द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६ २ २२क।
‡ वा० सं० ११. २५, २६, २७।
§ का० श्रौ० सू० १६ २ २२ख।
‖ वा० सं० ११ २५।
¶ वा० सं० ११ २६।
** वा० सं० ११. २७।

ऽग्निदेवत्यः, अत एताभिः परिलेखनेन अग्नि मेव 'वर्म' कवचं कृतवान् भवति ।

मन्त्रत्रयगतं परिशब्दं स्तौति— "परिवतीभिरिति । यतो रेखाः पुरात्मिकाः, अतस्तासां परिशब्दयुक्ताभिः ऋग्भिः करणेन प्राकारपरिवृतपुरात्मकत्वं युक्तम् । मन्त्रगतं त्रित्वं प्रशंसति— "तिसृभिस्त्रिपुर मेवेति । प्राकारत्रयपरिवृतत्वं पुरां सुत्कृष्टतमं रूपम् । "स वै वरीयसेत्यादि । अस्यायमर्थः, 'सः' अध्वर्युः 'वरीयसा' छन्देन, ततोऽपि 'वरीयसा' छन्दान्तरेण 'छन्दसा', उत्तरोत्तराधिकच्छन्दस्काभिः ऋग्भि रित्यर्थः । छन्दांसि इदानीं प्रदर्शितानि, ताभिर्ऋग्भिः रेखा अपि उत्तरोत्तरवरीयसीं महत्तरां करोति । तस्मादुत्तरोत्तराधिकरेखात्रयकरणेन तादृग्भूतप्राकारेण पुरेण मृत्पिण्डं रक्षितवान् भवतीति ॥ २५ ॥

अथ पिण्डखननं विधत्ते— "अथैन मस्यां खनतीति * । 'अस्यां' भूमौ 'एनत्' पिण्डं खनेदिति । आधेयाधिकरणभावेन भूमिमृत्पिण्डयोः प्रतीयमानं पार्थक्य मपाकरोति— "एतद्वै देवा इति । पूर्वं देवा रक्षोभीत्या 'तस्मै' पिण्डाय 'इमां' भूमि मेव 'आत्मानं' स्वरूपम् 'अकुर्वन्' । स्वरूपं स्वरूपरक्षकं भविष्यतीत्यतो हेतोः रक्षणाय 'सा' खन्यमाना भूमिः 'समन्विता' चतुर्दिशं समानविस्तरा कर्त्तव्या । अयमर्थः,— यावत्य उखापादादय इष्टकाः कर्त्तव्याः, तावत्परिमाण मेवेदं खनेत् । समन्वितत्वं स्तौति— "यदेव समन्वितेति । 'इयं' भूमिः 'योनिः' अग्न्युत्पत्तिस्थानम्, 'इदं रेतः' उखा-

* का० श्रौ० सू० १६ ३. ३२ ।

पादादूर्ध्वं खन्यमानं सत्स्वरूपं रेतः; अत 'रेतसः' सम्बन्धी बिन्दुः, यावत् 'योनिम् अतिरिच्यते', तावत् उखादिपर्याप्तो मृत् खनितुं शक्येत्यर्थः। "चतुःस्रक्तिरेव कूप इति *। मृदर्थं खन्यमानः कूप चतुरस्रः कर्त्तव्यः। स्रक्तीश्चतुर्दिगात्मना स्तौति — "चतस्रो वै दिश इति † ॥ २६ ॥ १ [३. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे तृतीयेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ २ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनककरयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्वदयतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मराजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः ,
व्यश्राणीद्धेमवर्णं मथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमय मतुल. स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

---

* अथैष एवैतस्य स्रगाकारो रज्जुरिव हि सर्पाः, कूपा इव हि सर्पाणा मायतनानि"—इति ह्येतस्मिन्नेव काण्डे श्रुतम् ६ ५. ३ ।

† "अधि" खनन्ति उपस्थे पृथिव्याः"—इति च (वा० सं ११ ३१.) ।

पाव्योतिं प्राज्यजन्मा लवणज मृदुणः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि महात मुदा पावसाखिङ्गणार्यः ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे तृतीयाध्यायः समाप्तः ॥ ३ ॥

---

* पद्यमादीप्यन्तः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

(अथ चतुर्थेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् .)

अथैन मतः खनत्येव* । एतद्वा ऽएनं देवा अनुविद्याखनंस्तथैवैन मय मेतदनुविद्य खनति देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनामीति सवितृप्रसूत एवैन मेतदेताभिर्देवताभिः पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनति ॥ १ ॥

ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक मिति । ज्योतिष्मान्वा ऽअग्निः † सुप्रतीको ऽजस्रेण भानुना दीद्यत मित्यजस्रेणार्चिषा दीप्यमान मित्येतच्छिवं प्रजाभ्यो ऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनाम इति शिवं प्रजाभ्यो ऽहिंसन्तं पृथिव्या उपस्थादग्निं पशव्य मग्निवत् खनाम इत्येतत् ‡ ॥ २ ॥

---

* 'खनत्येव'—इति ग, घ ।

† 'ऽयमग्निः'—इति ग, घ ।

‡ 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

द्वाभ्यां खनति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् खनत्यथो द्वयए्ं ह्येवैतद्रूपं सत्त्वापस्य ॥ ३ ॥

स वै खनामि खनाम इति खनति। खनामीति वा ऽएतं प्रजापतिरखनत् खनाम इति देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति * ॥ ४ ॥

स वा ऽअथ्या खनन्। व्वाचा खनामि खनाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभ्रिरारब्धायैवेयं व्वैग्वी क्रियते व्वाचा वा ऽएत मथ्या देवा अखनंस्तथैवैन मयं मेतद्वाचैवाभ्या खनति † ॥ ५ ॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दाएंसि वै लोमानि छन्दःस्वेवैन मेतत् सम्भरति तत्तूष्णी मुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्व्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिस्तस्तत्स्योपरि वधुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ‡ ॥ ६ ॥

---

* 'इति'—इति ग, घ।

† 'खनति'—इति क।

‡ 'देवत्रा'—इति ग, घ।

अथैनं पुष्करपर्णे सम्भरति । योनिर्व्वै पुष्करपर्णं योनौ तद् रेतः सिञ्चति यद्वै योनौ रेतः सिच्यते तत् प्रजनिष्णु भवति तन्मध्येनोपस्तृणाति मध्यतो ह्ययं वाक् पुष्करपर्णम् ॥ ७ ॥

अपां पृष्ठ मसि योनिरग्नेरिति । अपाᳩ ह्येतत् पृष्ठं योनिर्ह्येतदग्नेः समुद्र मभितः पिन्वमान मिति समुद्रो ह्येतदभितः पिन्वते वर्द्धमानो महाँ२॥ऽआ च पुष्कर ऽइति वर्द्धमानो महीयस्व पुष्कर ऽइत्येतद्दिवो मात्रया वरिम्णा प्रथस्वेत्यनुविमार्ष्ट्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निर्नो हैतमन्यो दिवो वरिमा यन्तु मर्हति द्यौर्भूत्वैनं यच्छेत्येवैतदाह ॥ ८ ॥

तदुत्तरं कृष्णाजिनादुपस्तृणाति । यज्ञो वै कृष्णाजिन मियं वै कृष्णाजिन मियमु वै यज्ञोऽस्याᳩ हि यज्ञस्तायते द्यौः पुष्करपर्ण[§] मापो वै द्यौरापः पुष्करपर्ण मुत्तरो वा ऽअसावस्यै ॥ ९ ॥

अथैनं ऽअभिमृशति । सञ्ज्ञा मेवास्मा मेतत्

§ 'द्यौ पुष्कर०'—इति क, ख, 'द्यौष्पुष्कर०'—इति ग।

द्वाभ्यां खनति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् खनत्यथो द्वयं ह्येवैतद्रूप मस्यापस्य॥ ३॥

स वै खनामि खनाम इति खनति। खनामीति वा ऽएतं प्रजापतिरखनत् खनाम इति देवास्तस्मात् खनामि खनाम इति *॥ ४॥

स वा ऽअभ्या खनन्। व्वाचा खनामि खनाम इत्याह व्वाग्वा ऽअभिरारम्भायैवेयं व्वैणवी क्रियते व्वाचा वा ऽएत मभ्या देवा अखनंस्तथैवैन मय मेतद्वाचैवाभ्या खनति †॥ ५॥

अथैनं कृष्णाजिने सम्भरति। यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञ ऽएवैन मेतत् सम्भरति लोमतश्छन्दांसि वै लोमानि छन्दः स्वेवैन मेतत् सम्भरति तत्तूष्णी मुपस्तृणाति यज्ञो वै कृष्णाजिनं प्रजापतिर्व्वै यज्ञो ऽनिरुक्तो वै प्रजापतिस्तत्तस्योपरि बभ्रुः प्राचीनग्रीवे तद्धि देवत्रा ‡॥ ६॥

---

* 'इति'—इति ग, घ।

† 'खनति'—इति क।

‡ 'देवत्रा'—इति ग, घ।

करोति शर्म च स्थो वर्म च स्थ इति शर्म च ह्येते वर्म चाच्छिद्रे बहुले ऽउभे ऽइत्यच्छिद्रे ह्येते बहुले ऽउभे व्यचस्वती संव्वसाथा मित्यवकाशवती संव्वसाथा मित्येतद् भृत मग्निं पुरीष्य मिति विभृत मग्निं पशव्य मित्येतत् * ॥ १० ॥

संव्वसाथाᳬ स्वर्व्विदा। समीची ऽउरसात्मनेति संव्वसाथा मेनᳬ स्वर्व्विदा समीची ऽउरसा चात्मना चेत्येतदग्निमन्तर्भरिष्यन्ती ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदित्यसौ वा ऽआदित्य एषोऽग्निः स एष ज्योतिष्मानजस्र मेते ऽअन्तरा बिभृतस्तस्मादाह ज्योतिष्मन्त मजस्र मिदिति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मभिमृशति। द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवाभ्या मेतत् सम्भ्रां करोत्यथो द्वयᳬ ह्येवैतद्रूपं कृष्णाजिनं च पुष्करपर्णं च ॥ १२ ॥ २ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [४. १.] ॥

---

* 'मित्येतत्'—इति ग। 'मित्येतत्'—इति घ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

अथ खननविधिं, खनन मन्त्रं विधत्ते — "अथैन मतः खनतीति *। 'अतः' अतःस्थलेः कूपात् 'अनुविद्य' लब्ध्वा । देवस्य त्वेति मन्त्रस्य तात्पर्यमाह — "सवितुः प्रसूत्या इति † ॥ १ ॥

खनने द्वितीयमन्त्रमाह— "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्न इति ‡ । अयमर्थः । हे 'अग्ने !' 'ज्योतिष्मन्तं' ज्योतिर्युक्तं 'सुप्रतीकं' सुमुखावयवम्, 'अजस्रेण' अनवच्छिन्नेन 'भानुना' तेजसा 'दीद्यतं', व्यत्ययेन शप्प्रत्ययः, दीप्यमानम्; 'शिवं' शान्तम्, 'प्रजाभ्यः' प्रजार्थं शिवमिति सम्बन्धः; 'अहिंसन्तं' प्राणिनां हिंसामकुर्वाणम् । पृथिव्यादि व्याख्यातम् । तादृश मग्निं भूप्रदेशादभितः खनामः अश्वयैव इति ॥ २ ॥

खननमन्त्रगतां द्वित्वसङ्ख्यां यजमानरूपाभ्यात्मना प्रशंसति— "द्वाभ्यां खनति द्विपादिति । प्रकारान्तरेण स्तौति— "अथो द्वय मिति । मृत्तिका उदकानि चेति द्वय मित्यर्थः ॥ ३ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २. २२ ।

† "देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्याम् । पृथिव्याः सधस्थादग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वत् खनामि" वा० सं० ११. २८. १ ।

‡ "ज्योतिष्मन्तं त्वाग्ने सुप्रतीक मजस्रेण भानुना दीद्यतम् । शिवं प्रजाभ्यो ऽहिंसन्तं पृथिव्याः सधस्थादग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वत खनामः"—इति वा० सं० ११. २८. २ ।

यत् "देवस्य त्वा"–इति पूर्वमन्त्रः, तत्र खनामीत्येकवचनम् *, ज्योतिष्मन्त मिति द्वितीयमन्त्रे खनाम इति बहुवचनम् †, तस्योभयस्य निर्वाहमाह— "स वै खनामीति । प्रजापतिविवक्षया एकवचनम्, देवविवक्षया बहुवचनम् । ते च अग्निकर्माण्यत्यतिष्ठन् ॥ ४ ॥

प्रागुक्तं खननसाधनं विदधत् तस्य वायूपता माह— "स वा अभ्र्याखनदिति । यदि वाग्भिस्तर्हि वाचैव खननं युक्तम्, किमभ्रिकरणेनेति, तत्राह— "आरम्भायेति । 'आरम्भाय' आलम्भनायैव इयं वैणवी अभ्रिः ‡ क्रियते ॥ ५ ॥

अत्र कात्यायनः— "कृष्णाजिन मास्तीर्योत्तरलोम तस्मिन् पुष्करपर्ण मपाम्पृष्ठ मिति, विमार्ष्टि मह्न दिव इति, आलभत उभे शर्मं च स्थ इति"–इति §। अथ अर्थः। उत्तरतो देवि कृष्णाजिनं प्राग्ग्रीव मुत्तरलोमम् तूष्णी मास्तीर्य, तस्मिन् कृष्णाजिने अपाम्पृष्ठमसीतिमन्त्रेण ‖ पुष्करपर्णं मास्तृणाति । एतत् पुष्करपर्णं दिवो मात्रयेति ¶ चतुर्थपादेन विमार्ष्टि । ततः कृष्णाजिन पुष्करपर्णे "शर्मं च स्थो वर्मं च स्थः"–इति ** मन्त्राभ्या मालभेतेति ।

---

*, † २०५ पृ० द्वितीयतृतीयटीप्पन्युद्धृतयोर्मन्त्रयोरन्त्ये पदे द्रष्टव्ये ।

‡ वैणवी, कल्माषी, सुषिरा, प्रादेशमात्री, अन्यतःक्ष्णुत्, उभयतःक्ष्णुत्, तीक्ष्णा, औदुम्बरी, वैकङ्कती, अरत्निमात्री अभ्रिर्भवति । इहैव काण्डे पुरस्तात् (३. १. ३०.) द्रष्टव्यम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ५. २३, २४, २५।

‖ वा० सं० ११. २९. १ ।

¶ वा० सं० ११. २९. २ ।

** वा० सं० ११. ३०, ३१ ।

तदिदं ब्राह्मणशेषेण विधीयते— "अथैनं कृष्णाजिन इति । यद्यपि कृष्णाजिनस्योपरि पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणम्, तथापि कृष्णाजिनसम्बन्धोऽप्यस्तीति मत्वा तस्मिन् सम्भरणोक्तिः । "लोमत इति । लोमवत्प्रदेशे ।

कृष्णाजिनास्तरणं समन्त्रक मित्याह— "तत् तूष्णी मिति । तूष्णी मुपस्तरण मुपपादयति— "यज्ञ इति । यज्ञस्य कृष्णाजिनत्वम् ; "कृष्णो रूपं कृत्वोदक्रामत्"–इत्याम्नानात् * । यज्ञस्य प्रजापतित्वम् ; प्रजापतिदेवत्यत्वात् । प्रजापतिर्हि सकलस्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चात्मत्वेनाय मीदृगिति निर्वक्तु मनर्हत्वात् अनिरुक्तः । तस्मात् तद्रूपस्य कृष्णाजिनस्यापि आस्तरणम् 'अनिरुक्तम्', अमन्त्रक मित्यर्थः । तदास्तरणस्य प्रदेशं विधत्ते— "उत्तरत इति । आस्तरणस्तावकं ब्राह्मण मुत्तरत्र वक्ष्यत इत्याह— "तस्योपरि बन्धुरिति । "प्राचीनग्रीवेति । ग्रीवाप्रदेशः प्राचीनो यथा भवति तथा आस्तरणीयम् । 'देवत्रा' देवेषु भवति "देवमनुष्यपुरुषपुरुमर्त्येभ्यो द्वितीयासप्तम्योर्बहुलम्"–इति † देवशब्दात् 'त्रा'-प्रत्ययः ॥ ६ ॥

कृष्णाजिनस्योपरि विधातव्ये पुष्करपर्णे मृत्पिण्डसम्भरणं दर्शयति— "अयोन मिति । "योनिरिति । यतोऽग्निः पुष्करपर्णाद् जातः, तस्मात् तत् योनिरूपम्, अग्निश्च रेतोरूपः ; इदानी मुत्पद्यमानत्वात् 'प्रजनिष्णु' प्रजननशीलम् । "वाक् पुष्करपर्ण मिति । अग्निवाचोरन्यत्र तादात्म्यश्रवणात् ‡—"अग्नि-

* प्र० ब्रा० १. १. ४. १ (१ भा० ७१ पृ०) ।
† पा० सू० ५. ४. ५६ ।
‡ तै० आर० १. ४. १ ।

वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्"–इति । पुष्करपर्णादग्निजननात् कार्यकारणयोरभेदोपचारेण वागेव पुष्करपर्ण मित्युक्तम् ॥ ७ ॥

तदास्तरणे मन्त्रं विधत्ते— "अपामपृष्ठ मिति * । हे पुष्कर-पर्ण ! 'अपामपृष्ठम्' उपरिस्थानम् 'असि', 'अग्नेः योनिः' च 'असि', 'समुद्रः' समुन्दनशील मुदकम् अभितः 'पिन्वमानं' वर्द्धमानं भवसि, किञ्च 'पुष्करे' 'वर्द्धमानः' जात एव 'आ' सर्वतः 'महान्' आस्तरणात् महत्त्वम् ; अत एव 'आ महान्'–इति पद-द्वयस्य 'महीयस्व'–इति व्याख्यानम् ।

अस्मिन्नयादेन विसर्जनं विधत्ते— "दिव इति † । 'दिवः' द्युलोकस्य मात्रया परिमाणेन 'वरिम्णा' अतिशयेनोरुणा त्वं 'प्रथस्व' विस्तीर्णो भव । पादं व्याचष्टे— "असौ वा आदित्य इति । यतः 'एषः अग्निः' 'आदित्यः', अतो लोकत्रय मस्य 'वरिमा' उरुत्वम्, 'एतम्' आदित्यात्मकं 'वर्ह्नि' परिच्छेतुं नार्हतीति । अतो 'द्यौः' द्युलोकात्मकं 'भूत्वा', 'एनं' वह्निरूपं 'यच्छ' परिच्छिन्नं कुर्विति पुष्करपर्णमार्थना ॥ ८ ॥

तदास्तरणस्य प्रदेश माह— "तदुत्तरं कृष्णाजिनादिति । 'तत्' पुष्करपर्ण 'कृष्णाजिनात्' 'उत्तरं' तस्योपरि 'आस्तृणाति' एतस्योपरि अस्यास्तरणं भूलोकद्युलोकात्मना प्रशंसति— "असौ वा इति । कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः भूलोकद्युलोकात्म-त्वेन तयोर्यथा उत्तराधरभावः, एवं लोकयोरुत्तराधरभावो द्रष्टव्य इत्याह— "उत्तरो वा असावस्या इति । 'असौ' द्यौः । 'अस्याः' भूम्याः ॥ ९ ॥

* वा० सं० ११. २९, १ ।

† मन्त्रान्तर मिदम्, कर्मान्तरे विनियुक्तत्वात् (वा० सं० ११. २९.२.)।

अथैतयोः कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोः युगपदभिमर्शनं विधत्ते— "अथैनेऽभिमृशतीति *। शक्यत्वादुभयोर्युगपदालम्भनम्। "सञ्ज्ञामिति। समानसञ्ज्ञम् 'एतत्' एतेन अभिमर्शनेन 'करोति' कृतवान् भवति। तत्र मन्त्रद्वयं विधत्ते— "शर्म च स्थ इति †। कृष्णाजिनपुष्करपर्णे सम्बोध्ये। 'शर्म' शरणं 'च' 'स्थ', युवयोरुपरि निधीयमानस्य मृत्पिण्डस्य 'शरणं' भवथ, 'वर्म' कवचं 'च' अस्य 'स्थ' भवथ। 'अच्छिद्रे' छिद्ररहिते 'बहुले' महापरिमाणे 'उभे' युवां 'व्यचस्वती' व्याप्तिमत्यौ भूत्वा 'संवसाथाम्' आच्छादयतां सदम्। संवसेराच्छादनार्थस्य ‡ रूपम्। 'पुरीष्यं' पशव्यम् 'अग्निम्' 'बिभृतम्'। भृञो लोटि बहुलवचनाद् द्विर्वचनाभावः। एतयोः शरणत्वकवचत्वम्। मृत्पिण्डमुद्दिश्य व्याचष्टे— "शर्म च स्थो वर्म चेति ॥ १० ॥

"संवसाथामिति §। 'समीची' समञ्चने, युवां कृष्णाजिनपुष्करपर्णे 'उरसा' हृदयेन विज्ञानेन, 'आत्मना' अवयवसंस्थानेन च 'संवसाथाम्' सञ्छादयताम् 'एनं' मृद्रूपमग्निम्। किमर्थम्? 'स्वर्विदा' स्वर्गलाभहेतोः 'अजस्रम्' अनुपक्षीणम् 'इत्' एव 'ज्योतिष्मन्तम्' तेजस्विनम् 'अग्निम्', 'अन्तः' युवयोर्मध्यप्रदेशे 'भरिष्यन्ती' धारयमाणे भवेतामिति शेषः ॥

द्वितीयमन्त्रस्योत्तरार्द्धं व्याचष्टे— "असौ वा आदित्य इति ॥ ११ ॥

---

* "अथैने अभिमृशतीति"—इति सायणभाष्यधृतपाठः।

† वा० सं० ११ अ०, ३१।

‡ अदा० आ० १३ धा०।

§ वा० सं० ११ ३१ क। ‖ वा० सं० ११, ३१ ख।

अभिमर्शनमन्त्रगतां द्वित्वसङ्ख्यां यजमानाग्निरूपेण प्रशं-
सति— "हाभ्या मिति, व्याख्यातम् * ॥ १२ ॥ २ [४. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

अथ मृत्पिण्ड मभिमृशति । पुरीष्यो ऽसीति
पशव्यो ऽसीत्येतद्विश्वम्भरा इत्येष हीदꣳ सर्व्वं बिभ-
र्त्यथर्व्वा त्वा प्रथमो निरमन्थदग्न ऽइति प्राणो
वा ऽअथर्वा प्राणो वा ऽएत मग्रे निरमन्थत्तद्यो-
ऽसावग्रे ऽग्निरसृज्यत सोऽसीति तदाह त मेवैन
मेतत् करोति † ॥ १ ॥

अथैनं परिगृह्णाति ‡ । अभ्र्या च दक्षिणतो
हस्तेन च हस्तेनैवोत्तरतस्त्वा मग्ने पुष्कराद्ध्य-

---

* १६६ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यमिति ।
† 'करोति'—इति ख । 'करोति'—इति ग ।
‡ 'परिमृशति'—इति क, ङ ।

थर्व्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्व्वा प्राणो वा ऽएत मग्रे ऽद्भ्यो निरमन्थन् मूर्ध्नो विश्वस्य वाघत इत्यस्य सर्व्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् * ॥ २ ॥

त मु त्वा दध्यङ्ङृषिः । पुत्र ईधे ऽअथर्व्वण इति दध्यङ् वा ऽआथर्व्वणः स एनं तत ऐन्ध वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै वृत्रः पाप्महनं पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

त मु त्वा पाथ्यो वृषा । समीधे दस्यु-हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो वृषा स एनं तत ऐन्ध धनञ्जयꣳ रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः । प्राणो गायत्री प्राण मेवा-स्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

---

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ ।

थर्व्वा निरमन्थतेत्यापो वै पुष्करं प्राणो ऽथर्व्वा प्राणो वा ऽएत मग्रेऽद्भ्यो निरमन्थन् मूर्ध्नो विश्वस्य व्वाघत इत्यस्य सर्व्वस्य मूर्ध्न इत्येतत् * ॥ २ ॥

त मु त्वा दध्यङ्ङृषिः। पुत्र ईधे ऽअथर्व्वण इति व्वाग्वै दध्यङ्ङाथर्व्वणः स एनं तत ऐन्द्ध व्वृत्रहणं पुरन्दर मिति पाप्मा वै व्वृत्रः पाप्महनं पुरन्दर मित्येतत् † ॥ ३ ॥

त मु त्वा पाथ्यो व्वृषा। समीधे दस्यु-हन्तम मिति मनो वै पाथ्यो व्वृषा स एनं तत ऐन्द्ध धनञ्जयᳬ रणेरण ऽइति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ४ ॥

गायत्रीभिः। प्राणो गायत्री प्राण मेवा-स्मिन्नेतद्दधाति तिसृभिस्त्रयो वै प्राणाः प्राण उदानो व्यानस्तानेवास्मिन्नेतद्दधाति तासां नव पदानि नव वै प्राणाः सप्त शीर्षन्नवाञ्चौ द्वौ तानेवास्मिन्नेतद्दधाति ॥ ५ ॥

---

* 'इत्येतत्'—इति ग, घ।

† 'मित्येतत्'—इति ग, घ।

अथैते त्रिष्टुभा ऽउत्तरे भवतः। आत्मा वै त्रिष्टुबात्मान मेवास्यैताभ्याᳪ संस्करोति सीद होतः स्व ऽउ लोके चिकित्वानित्ययमिवै होता तस्यैष स्वो लोको यत् कृष्णाजिनं चिकित्वानिति विद्वानित्येतत् सादया यज्ञᳪ सुकृतस्य योनाविति कृष्णाजिनं वै सुकृतस्य योनिर्देवावीर्देवान् हविषा यजासीति देवः सन् देवानवन् हविषा यजासीत्येतदग्ने वृहद्यजमाने वयो धा इति यजमानायाशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

नि होता होतृषदने विदान इति। अग्निर्वै होता कृष्णाजिनᳪ होतृषदनं विदान इति विद्वानित्येतत्त्वेषो दीदिवाᳪ२॥ ऽअसदत् सुदक्ष इति त्वेषो दीप्यमानो ऽसदत् सुदक्ष इत्येतददब्धव्रतमतिर्वसिष्ठ इत्यदब्धव्रत ममतिर्ह्येष वसिष्ठः सहस्रम्भरः शुचिजिह्वो ऽअग्निरिति सर्व्वं वै सहस्रᳪ सर्व्वम्भरः शुचिजिह्वो ऽग्निरित्येतद् द्वाभ्या मारनेयोभ्यां त्रिष्टुब्भ्यां तस्योक्तो वन्धुः ॥ ७ ॥

अथैषा वृहत्युत्तमा भवति। वृहतीं वा ऽएष सञ्चितोऽभिसम्पद्यते यादृग्वै योनौ रेतः

सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेतामत्र बृहतीं करोति तस्मादेष सञ्चितो बृहतीमभिसम्पद्यते ॥ ८ ॥

सᳬसीदस्व महाँ२॥ ऽअसीति । इदमेवैतद्रेतः सिक्तᳬ सᳬसादयति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तᳬ सᳬसीदति शोचस्व देववीतम इति दीद्यस्व देववीतम इत्येतद्वि धूममग्ने ऽअरुषं मियेध्य सृज प्रशस्त दर्शतमिति यदा वा ऽएष समिध्यते ऽथैष धूममरुषं विसृजते दर्शतमिति दृश ऽइव ह्येषः * ॥ ९ ॥

ताः षट् सम्पद्यन्ते । षडृतवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति यद्वेव संवत्सरमभिसम्पद्यते तद् बृहतीमभिसम्पद्यते बृहती हि संवत्सरो द्वादश पौर्णमास्यो द्वादशाष्टका द्वादशामावास्यास्तत् षट्-त्रिᳬशत् षट्त्रिᳬशदक्षरा बृहती तं दक्षिणत उदञ्चमाहरति दक्षिणतो वा † ऽउदग्योनौ रेतः

* 'ह्येषः'—इति ग, ह्येषः—इति घ ।

† 'वा'—इति क ।

तृतीयामृचं विधत्ते— "त मु त्वा पाथ्य इति *। पाथोऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः 'पाथ्यः'। "पाथोनदीभ्यां ड्यण्" †। बलम्। सर्वेन्द्रियानुग्राहकः। 'पाथ्यो वृषा'—इति मन उच्यते; "मनो वै पाथ्यो वृषा"—इति श्रुतौ ‡ व्याख्यानात्। 'दस्युहन्तमम्' शत्रूणामतिशयेन हन्तारम्, 'रणे' सङ्ग्रामे 'धनञ्जयं' धनस्य जेतारं 'त्वा' त्वां 'समीधे'। तृतीयपादो विस्पष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— "यथैव यजुः, तथैव बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिसृणामृचां गायत्रीछन्दस्त्वमनूद्य प्रशंसति— "गायत्रीभिः प्राण इति। गायत्र्याः प्राणरूपत्वं श्रुतम्। मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— "तिसृभिस्त्रयो वै प्राणा इति। एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः पादाः। तासां नव पादान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति— "तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति। एतेन मन्त्रत्रयेण मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्यां हृदि प्राणानेव संहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्गतं छन्दः प्रशंसति— "अथैतस्त्रिष्टुभाऽवसरे भवत इति। त्रिष्टुभ आत्मरूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

---

* वा० सं० ११ ३४।

† पा० सू० ४ ४. ११।

‡ इतेव २११ पृ० ९ पं० द्रष्टव्यम्।

त्रिष्टुभौ विधत्ते— "सीद होतरिति *। हे 'होतः' देवानां माह्वातः! मृद्गपात्रे! 'स्वे' स्वकीये कृष्णाजिने 'सीद' निषीद। 'चिकित्वान्' विद्वान्, अस्मदीयं कर्म जानन्, तथा 'सुकृतस्य' सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो 'योनौ' स्थाने 'यज्ञ' 'सादय'। कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे ग्रीवा मध्यात: मेपणं सोमनिधानादिकञ्च भवतीति 'देवावीः'। "पवितृस्तृतन्निभ्यः:" †। देवान् त्वं सपर्यन् 'हविषा' 'यजन्' 'यजासि' यजसे: पञ्चमे लकारे रूपम्। हे 'अग्ने!' 'यजमाने' 'बृहत्' प्रभूतं 'वयः' धनं 'धाः' देहि ॥ ६ ॥

"निहोतेति ‡। मन्त्रं प्रतिपाद्य मनूद्य व्याचष्टे— "अग्नि॰ र्वै होतेति। निहोतेति 'नि'-इत्युपसर्गः 'असदत्'-इति क्रियया सम्बध्यते, निषीदति। 'होता' आह्वाता योऽग्निः, 'होतृ-सदने' अग्नेः सदने कृष्णाजिने 'विदानः' कर्म जानन्, 'त्विषः' "त्विष दीप्तौ" §, दीप्यमानः, 'दीदिवान्', 'सुदक्षः' सुबलः, साधु क्षिप्रकारी वा 'अदब्धव्रतप्रमतिः' अनुपहतकर्मविषय-प्रकृष्टमतिः, 'वसिष्ठः' वसुमत्तरः, 'सहस्रम्भरः' सर्वस्य भर्ता, यद्वा "हृग्रहोर्भः" ‖ सहस्रधा विक्रियमाणः। तथा चैतातान्रेयक (?) ब्राह्मणम्— "एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेनं नैकं सन्तं बहुधा विहरन्ति"-इति।

* वा० सं० ११. ३५।

† उ० ३ पा० १५८ सू०।

‡ वा० सं० ११. ३५।

§ भ्वा० उ० १००२ धा०।

‖ पा० ८. २. ३२ सू० १ वा०।

सिच्यत ऽएषो ऽग्नेस्तर्हि योनिरविच्छेद माहरति रेतसोऽविच्छेदाय ॥ १० ॥ ३ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [४. २.] ॥

कात्यायनः— "पिण्डं पुरीष्योऽसीति, पाणिभ्यां परिगृह्णात्येनं दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः साभ्रिस्त्वामग्न इति षड्भिः सर्वां मृदं हृत्वा, पुष्करपर्णे निदधाति"–इति *। "त्वामग्ने"–इत्यादिभिः षड्भिः ऋग्भिः † यावदपेक्षितां मृदं 'सर्वां' 'मृदम्' एकवारमेव गृहीत्वा 'पुष्करपर्णे' निदध्यादिति। तदिदं द्वितीयम्। प्रथमतो 'मृत्पिण्डं' "पुरीष्योऽसि"–इति मन्त्रेण ‡ आलभते, 'अथ' दक्षिणोत्तराभ्यां 'पाणिभ्याम्' 'एनं' 'परिगृह्णाति'। तत्र 'दक्षिणः' हस्तः 'साभ्रिः' अभ्रिसहितः, वामस्तु केवलः। अथ तद् ब्राह्मणेन विधीयते— "अथ मृत्पिण्डमिति।

मृत्पिण्डाभिमर्शनमन्त्रस्यायमर्थः।— हे 'अग्ने!' त्वम् 'पुरीष्यः' पशुहितः 'असि', 'विश्वभराः' भूलोकस्य सर्वस्य धारकश्च; चीयमानाग्नेर्विराड्रूपत्वात्। 'अथर्वा' अरणवान्, प्राणः 'प्रथमः' पूर्वः त्वां 'निरमन्थत्' निर्मथितवान्। पुरीष्योऽसीति सिद्धवत्कथनेन यदुक्तम्, तदुपपादयति—"पशव्योऽसीति"। "प्राणो वा अथर्वा"–इत्यर्थवादोऽस्य सिद्धवदर्थकथनम्। "तद्

* का० श्रौ० सू० १६ २ २६, २७, ३. १।

† वा० सं० ११. ३२ २—७।

‡ वा० सं० ११. ३२, १।

योऽसौ, यत्रेऽग्निरसृज्यत, सोऽसीतीति। पूर्वं योऽग्निः सृष्टः, त मेतं पुरीष्योऽसीत्यनेनोक्तवान् भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

"अथैन मिति। 'परिगृह्णाति' मृत्पिण्डं धारयन् प्राङ्मुखस्याध्वर्योः 'दक्षिणतः' प्रदेशे वर्त्तमानः, दक्षिणो हस्तः साभ्रिः, उत्तरतः केवलः, ताभ्यां पाणिभ्यां धारयेत्।

ग्रहणमन्त्रान् विधत्ते— "त्वा मग्ने पुष्करादधि"-इत्यारभ्य *, "ताः षट् सम्पद्यन्ते"-इत्यतः † प्राक्तनेन। तत्राद्यास्तिस्रो गायत्रः, त्रिष्टुभौ द्वे, षष्ठी बृहती।

"त्वा मग्ने"-इत्यस्याय मर्थः। हे 'अग्ने।' 'त्वाम्' 'अथर्वा' अरणशील: प्राणः, 'पुष्करात्' उदकात्, 'अधि'-शब्दः पञ्चम्यर्थानुवादी, 'निरमन्थत'। अग्निं विशिनष्टि— "विश्वस्य वाघत इतीति। 'मूर्द्ध्नः' मूर्द्धानम्। कर्म्मणि षष्ठी॥

पुष्करायर्वपदयोरर्थ माह—"आपो वै पुष्करं प्राणोऽथर्वेति ॥ २ ॥

द्वितीयां मन्त्रं विधत्ते— "त मु त्वा दध्यङ्ङिति ‡। 'अथर्वणः पुत्रः' 'दध्यङ्' नाम ऋषिः 'वृत्रहणं' वृत्रस्य पापमनः हन्तारम्, 'पुरन्दरं' असुरपुराणां दारयितारं 'त्वाम्' एव 'ईधे' दीपयति। "ञि इन्धी दीप्तौ" §, लिटि "इन्धिभवतिभ्याञ्च"—इति ‖ कित्वान्नलोपः। "दध्यङ्ङाथर्वण इति। सम्प्रसारणात् वाक्क्लेश श्रुतिः ॥ ३ ॥

---

* वा० सं० ११. ३२. २।
† २१३ पृ० १० पंक्तिर्द्रष्टव्या।
‡ वा० सं० ११. ३३।
§ ध० धा० १० धा०।
‖ पा० सू० १. २. ६।

तृतीयां ऋचं विधत्ते— "त मु त्वा पाथ्य इति * । पाथोऽन्नम्, तत्कार्यत्वात् तत्र भवः 'पाथ्यः'। "पाथोनदीभ्यां ड्यण्" † । बलम् । सर्वेन्द्रियानुग्राहकः । 'पाथ्यो वृषा'—इति मन उच्यते; "मनो वै पाथ्यो वृषा"—इति श्रुतौ ‡ व्याख्यानात् । 'दस्युहन्तमम्' शत्रूणां अतिशयेन हन्तारम्, 'रणे' सङ्ग्रामे 'धनञ्जयं' धनस्य जेतारं 'त्वा' त्वां 'समीधे'। तृतीयपादो विस्पष्टार्थत्वात् व्याख्यातुं नार्हतीत्याह— "यथैव यजुः, तथैव बन्धुरिति ॥ ४ ॥

उक्तानां तिसृणां ऋचां गायत्रीच्छन्दस्त्वं समूह्य प्रशंसति— "गायत्रीभिः प्राण इति। गायत्र्याः प्राणरूपत्वं युक्तम्। मन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां प्राणोदानव्यानात्मना प्रशंसति— "तिसृभिस्त्रयो वै प्राणा इति। एकैकस्या गायत्र्या ऋचः त्रयस्त्रयः पादाः। तासां नव पादान् सम्भूय नवप्राणात्मना प्रशंसति— "तासां नव पदानि, नव वै प्राणा इति। एतेन मन्त्रत्रयेण मृत्पिण्डस्य परिग्रहे तस्यां मृदि प्राणानेव संहितवान् भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

धारणमन्त्रेषु त्रिष्टुभावित्युक्तम्, तौ विधातुं तद्गतं छन्दः प्रशंसति— "अथैतत्त्रिष्टुभाऽउत्तरे भवत इति। त्रिष्टुभ आत्मरूपत्वं प्रागुक्तम्, ताभ्यां मन्त्राभ्यां धारणेन मृत्पिण्डस्यात्मानं स्वरूपमेव संस्कृतवान् भवति ॥

---

* मा० सं ११. ३४ ।

† पा० सू० ४ ४ १११ ।

‡ द्रष्टव्य २११ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।

त्रिष्टुभौ विधत्ते— "सीद होतरिति *। हे 'होतः' देवानां साह्वानः! मद्रूपाग्ने! 'स्वे' स्वकीये कृष्णाजिने 'सीद' निषीद। 'चिकित्वान्' विद्वान्, यज्ञदीयं कर्म जानन्, तथा 'सुकृतस्य' सुष्टु क्रियमाणस्य कर्मणो 'योनौ' स्थाने 'यज्ञ' 'सादय'। कृष्णाजिने विस्तीर्यमाणे ग्रीवा मवधातः पेषणं सोमनिधानादिकञ्च भवतीति 'देवावीः'। "अवितृस्तृतमिश्र ईः" †। देवान् त्वं तर्पयन् 'हविषा' 'यजन्' 'यजासि' यजतेः पञ्चमे लकारे रूपम्। हे 'अग्ने!' 'यजमाने' 'बृहत्' प्रभूतं 'वयः' अन्नं 'धाः' देहि॥ ६॥

"निहोतेति ‡। मन्त्रं प्रतिपाद्य समुद्य व्याचष्टे— "अग्निर्वै होतेति। निहोतेति 'नि'–इत्युपसर्गः 'असदद्'–इति क्रियया सम्बध्यते, निषीदति। 'होता' आह्वाता योऽग्निः, 'होतृषदने' अग्नेः सदने कृष्णाजिने 'विदानः' कर्म जानन्, 'त्वेषः' "त्विष दीप्तौ" §, दीप्यमानः, 'दीदिवान्', 'सुदक्षः' सुबलः, साधु क्षिप्रकारी वा 'अदब्धव्रतप्रमतिः' अनुपहतकर्मविषयप्रज्ञाष्टमतिः, 'वसिष्ठः' वसुमत्तरः, 'सहस्रम्भरः' सर्वस्य भर्ता, यद्वा "छन्दसोर्भः" ‖ सहस्रधा विक्रियमाणः। तथा चैतातामृरेयक (?) ब्राह्मणम्— "एष ह वा अस्य सहस्रं भरता यदेष सैकं सन्तं बहुधा विहरन्ति"–इति।

---

* वा० मं० ११. ३५।

† उ० ६ पा० १५८ सू०।

‡ वा० सं ११. ३५।

§ भ्वा० उ० १००१ धा०।

‖ पा० ८. २. ३२ सू० १ वा०।

अनयोर्मध्ये द्वित्वसङ्ख्याऽऽग्नेयत्रिष्टुप्प्रस्तावकं ब्राह्मणमति-दिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति। "आ त्वा जिघर्मीत्येताभ्यां व्यतिषक्ताभ्यां साहुतिद्वयं कार्यमित्यस्य प्रकरणे "द्विपाद्यजमान इत्यादिना * ॥ ७ ॥

षष्ठीं ऋचं विधातुं तद्गतं बृहतीच्छन्दः प्रशंसति— "अथैषा बृहतीति। 'एषा' वक्ष्यमाणा। "बृहतीं वा एष इति। 'सञ्चितः अग्निः बृहतीम् अभिसम्पद्यते' सम्पत्त्यक्षरसङ्ख्याको भवति; 'अथाप्युत्तरत्र बृहतीसम्पत्तिराम्नास्यते †। सामान्येनायं सम्पत्तिप्रकारः;— संवत्सररूपोऽग्निरिति प्रागुक्तम् ‡, तत्र संवत्सरे द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादश कृष्णाष्टम्यः, द्वादशामावास्याः, ताः षट्त्रिंशत् संवत्सरे धार्यमाणेऽग्नौ सम्पद्यन्ते, बृहत्यपि षट्त्रिंशदक्षरेति तत्साम्यम्।

एवन्तर्हि अग्निचयनकर्मान्ते सम्पत्तिर्वक्तव्येति चेत्, तत्राह— "यादृग्वै योनाविति। 'योनौ यादृग् रेतः सिच्यते', 'तादृग्' एवोत्तरं 'जायते'। अत इदानीं बीजभूतमद्रूपाग्नेः बृहत्या धारणे बृहत्यात्मकत्वमेव तस्य सम्पादितवान् भवति ॥ ८ ॥

तामृचं विधत्ते— "संसीदस्व महानिति। हे 'अग्ने।' मद्रूप! 'संसीदस्व' सम्यग् बीजात्मनावतिष्ठस्व, यतो 'महान्' त्वम् 'असि'। 'देववीतमः' अतिशयेन हविषा देवानां तर्पयितृतमः, त्वं 'शोचस्व' दीप्यस्व। हे 'मियेध्य' मेधो यज्ञ-

* पुरस्तात् (३ ए० १ ब्रा० १९—२१ क०) द्रष्टव्यम्।
† अनुपदमेव दशमकण्डिकायां (२१९, २१९ पृ०) द्रष्टव्यम्।
‡ वा० सं० ११. ३७।

स्तादर्हतीति हे 'प्रशस्त' प्रकर्षेण स्तुत ! अग्ने ! 'दर्शतम्' दर्शनीयम्, 'अरुषम्' आरोचमानं धूमं 'विसृज' ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "इद मेवैतदिति। उत्पत्स्यमानाग्ने रेतोरूपत्वात् मृत्पिण्डस्य बाहुभ्यां धारणं नाम; योनौ सिक्तस्य रेतसः संसादन मित्यर्थः। 'धूमं विसृज'–इति यदुक्तम्, तदुपपादयति— "यदा वा एष समिध्यत इति ॥ ९ ॥

परिग्रहणे विनियुक्तानां मन्त्राणां सङ्ख्यां सम्भूय संवत्सरात्मना प्रशंसति— "ताः षट् सम्पद्यन्त इति। प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "षडेव संवत्सर मिति। संवत्सरे तावद् द्वादश पौर्णमास्यः, द्वादशाष्टकाः, द्वादशामावास्याः; षट्त्रिंशत्सङ्ख्या सम्पद्यते, बृहत्या अपि षट्त्रिंशदक्षरत्वात् संवत्सरसम्मितोऽग्निः बृहत्यात्मना सम्पद्यत इत्यर्थः।

विधत्ते— "तं दक्षिणत उदञ्च मिति। 'तं' मृत्पिण्डं 'दक्षिणतः' प्रदेशात् 'उदञ्चं' उदङ्मुखम् आहरेत्। तत् प्रशंसति— "दक्षिणतो वा इति। यतो लोके दक्षिणतः स्थितेन पुरुषेण, वामविभागे स्थितया स्त्रिया "योनौ रेतः सिच्यते'; 'एतर्हि' इदानीं अग्नौ धार्यमाणस्याग्नेः एषः मृत्पिण्डो 'योनिः' 'अविच्छेदं' विच्छेदराहित्येन मृत्पिण्डाहरणं कर्त्तव्यम्; 'रेतसः' रेतोभूतस्याग्नेः 'अविच्छेदाय' इति ॥ १० ॥ २ [४. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् ।)

अथ तत्राप उपनिनयति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टमद्भिर्वै तत् सन्धीयते ऽद्भिरेवास्या ऽएतत् क्षतं व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥ १ ॥

आपो देवीरुपसृज । मधुमतीरयक्ष्माय प्रजाभ्य इति रसो वै मधु रसवतीरयक्ष्मत्वाय प्रजाभ्य इत्येतत्तासामास्थानादुज्जिहतामोषधयः सुपिप्पला इत्येषा वा ऽआस्थानादुज्जिहत ऽओषधयः सुपिप्पलाः * ॥ २ ॥

अथैनां व्वायुना सन्दधाति । यद्वा ऽअस्यै क्षतं यद्विलिष्टं व्वायुना वै तत् सन्धीयते व्वायुनैवास्या एतत् क्षतं व्विलिष्टꣳ सन्तनोति सन्दधाति ॥ ३ ॥

सन्ते व्वायुर्मातरिश्वा दधात्विति । अयं वै व्वायुर्मातरिश्वा योऽयं पवत ऽउत्तानाया हृदयं यद्विकस्तमित्युत्तानाया ह्यस्या एतद्धृदयं व्विकस्तं यो देवानां चरसि प्राणथेनेत्येष हि सर्व्वेषां देवानां चरति प्राणथेन कस्मै देव व्वषडस्तु तुभ्य

---

* 'सुपिप्पला,'—इति ग, घ ।

सर्वं स्थलम् 'अद्भिः' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं स्थलं समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निधेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते—"आपो देवीरिति * । अत्राग्निः सन्धीयते । 'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयक्ष्माय' यक्ष्माव्याधिः तदभावाय, 'मधुमतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'अपः' 'उदसृजन्' आसिञ्चत । आसां भूमिगतानां अपाम् 'आस्थानात्' उदकसंसृष्टभूदेशात् 'सुपिप्पलाः' पिप्पलं पक्वं फलम्, सुफलाः, 'ओषधयः' फलपाकान्ताः व्रीह्यादयः 'उत्तिष्ठत' उद्गच्छन्तु, रोहन्तु । "ओ हाङ् गतौ" † ।

'अयक्ष्माय'-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे— "अयक्ष्मत्वायेति ॥ २ ॥

अत्र सूत्रम्—"सन्त इति वा त मवधिपतीति ‡ । "सन्ते-वायुर्मातरिश्वा"-इति मन्त्रेण § वायु मवधिपेत्, मन्त्रपाठेनाघटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते—"अथैनां वायुना सन्दधातीति । 'एनां' खननभूमिम् । इदानीं सुप्तः (?) यद्वा अच्छे अत भिति । यथा लोके गर्तं खात्वं निम्नस्थलं वायुना सन्धीयते । वायुसञ्चालितैः पर्णादिकण्टकादिकं पूर्यते, एवमत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते—"सन्ते वायुरिति । पूर्वोऽर्धर्चः, पृथिवीदेवत्यः, उत्तरो वायव्यः । 'उत्तानायाः' ऊर्ध्वमुखतया विस्तृ-

साया: 'ते' तव पृथिव्या: 'यत्' 'हृदयं' 'विकस्तम्' अवटकारणेन खातम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति पवते इति 'मातरिश्वा' वायु:, 'सन्दधातु' सम्पूरयतु। उत्तरार्द्धे वायु' सम्बोध्योच्यते। 'य:' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां वागादिदेवानां वा 'प्राणथेन' प्राणत्वेन 'चरसि'। वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते। हे 'देव' द्योतमान वायो! 'कस्मै' क: प्रजापति:, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट्' अस्तु। इयं पृथिवी वषड्भूता भवतु। 'क'-पदस्यार्थ माह— "प्रजापतिर्वै क:"-इति। वषट्कारणेनाहुति: कार्येति ज्ञात्वा प्रशंसति— "नो हैताप्यन्याहुतिरिति। 'यथा' 'एषा' आहुति: सन्धानकारी, एवमन्या नास्तीत्यर्थ: ॥ ४ ॥

कात्यायन:— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद् दक्षिणत उत्तरतश्च"-इति *। अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिश: सकाशात् 'पांसु' अवटे संवपेत्। एवं प्रत्यगादिभ्य: सकाशात् तद् विधत्ते— "अथैनां दिग्भि: सन्दधातीति। तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशौ सन्दधातीति। 'इमा मिमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। एतयोर्विवक्षायां कारण माह— 'एते दिशौ' 'संहिते'। इम मिति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति युज्येते, पुन: इमाञ्च'-इत्यनेन दक्षिणोदीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। अत्रापि संहितत्व मेव कारणम्। अथ चतुर्दिग्गं सन्धानप्रकार मभिनयेन दर्शयति— "इत्यथेत्थेति। 'इति' एवम् 'अथ' प्रथमं प्राचीं दिश मित्यर्थ:। इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम्।

* का० श्रौ० सू० १६ २ ४।

खातं स्थानम् 'अद्भिः' 'सन्धीयते' जलसन्धाने हि विषमं स्थलं समं भवति । तस्मादापः कुण्डे निषेयाः ॥ १ ॥

मन्त्रं विधत्ते—"अपो देवीरिति * । अत्राग्निः सम्बोध्यते । 'प्रजाभ्यः' प्रजानाम् 'अयक्ष्माय' यक्ष्माव्याधिः तदभावाय, 'मधुमतीः' रसवतीः 'देवीः' द्योतमानाः 'अपः' 'उदसृजन्' आसिञ्चत । आसां भूमिगतानां अपाम् 'आस्थानात्' उदकसंसृष्टभूदेशात् 'सुपिप्पलाः' पिप्पलं पक्वं फलम्, सुफलाः, 'ओषधयः' फलपाकान्ताः शस्यादयः 'उज्जिहत' उद्गच्छन्तु, रोहन्तु । "ओ हाङ् गतौ" † ।

'अयक्ष्माय'-इति पदं भावत्वेन व्याचष्टे— "अयक्ष्मतायेति ॥ २ ॥

अथ सूत्रम्— "सं त इति वा स सञ्चिपतीति ‡ । "सं ते वायुर्मातरिश्वा"-इति मन्त्रेण § वायु समक्षिपेत्, मन्त्रपाठेनावटे वायुं पूरयेत् । तदिदं विधत्ते— "अथैनां वायुना सन्दधातीति । 'एनां' खननभूमिम् । इदानीं सुमः (?) यद्वा अस्मै अत मिति । यथा लोके गर्तं श्वभ्रं निम्नस्थलं वायुना सन्धीयते । वायुप्रचालितैः पर्णादि कण्टकादिकं पूर्यते, एवमत्रापीति मन्तव्यम् ॥ ३ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अग्ने वायुरिति । पूर्वोऽर्द्धर्चः, पृथिवीदेवत्यः, उत्तरो वायव्यः । 'उत्तानायाः' ऊर्ध्वमुखतया विस्तृ-

* वा० सं० ११. ३८. १ ।
† जु० आ० ६ धा० ।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. ३ ।
§ वा० सं० ११. ३९ ।

स्थायाः 'ते' तव पृथिव्याः 'यत्' 'हृदयं' 'विस्रस्तम्' अवट-करणेन व्यस्तम्, तत् 'मातरिश्वा' मातरि अन्तरिक्षे श्वसिति चरति इति 'मातरिश्वा' वायुः, 'सन्दधातु' सम्पूरयतु। उत्त-रार्द्धं वायुं सम्बोध्योच्यते। 'यः' च त्वं 'देवानाम्' अग्न्यादीनां वागादिदेवानां वा 'प्राणथेन' प्राणत्वेन 'चरसि'। वायौ सति वागादीन्द्रियाणि चेष्टन्ते। हे 'देव' द्योतमान वायो! 'कस्मै' कः प्रजापतिः, तद्रूपाय 'तुभ्यं' 'वषट् अस्तु'। इयं पृथिवी वषड्भूता भवतु। 'क'-पदस्यार्थं आह— "प्रजापतिर्वै कः"— इति। वषट्कारेणाहुतिः कार्येति मत्वा प्रशंसति— "सो ह्येता-मत्यन्याहुतिरिति। 'यथा' 'एषा' आहुतिः सन्धानकरी, एवं अन्या नास्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥

कात्यायनः— "अनामिकया संवपति पुरस्तात् पश्चाद् दक्षिणत उत्तरतश्च"-इति *। अनामिकाङ्गुल्या अवटस्य पुरस्तात् प्राच्या दिशः सकाशात् 'पांसू' अवटे संवपेत्। एवं प्रत्यगा-दिभ्यः सकाशात् तद् विधत्ते— "अथैनां दिग्भिः सन्दधा-तीति। तत्र क्रमं विधत्ते— "स इमां चेमां च दिशौ सन्द-धातीति। 'इमां चेमाम्' इत्यभिनयेन प्राक्प्रतीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। एतयोर्विवक्षायां कारणं आह— 'एते दिशौ' 'सं-हिते'। इमे इति लोकप्रसिद्धे प्राक्प्रतीच्याविति बुध्येते, पुनः 'इमाश्च'-इत्यनेन दक्षिणोदीच्यौ दिशौ विवक्ष्येते। अत्रापि संहितत्व मेव कारणम्। अथ चतुर्द्दिशं सन्धानप्रकार मभि-नयेन दर्शयति— "इत्यग्रेऽथेति। 'इति' एवम् 'अग्रे' प्रथमं प्राचीं दिश मित्यर्थः। इतरदिक्क्रियापेक्षया 'अथेति'-पदत्रयम्।

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ २ ४।

पूर्वं सप्तरात्रभाजान् पशून् प्रमुच्य, ते मौञ्जीभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्तीत्यादिना, विमुक्तो भवन्तीत्यनेन च रशनाविधानं मुक्तम् *, अथ योक्त्रस्य समन्तं वेष्टनं विधत्ते— "तत् पर्यस्यति वास इति †। 'तत्' योक्त्रं 'पर्यस्यति' परिवेष्टयति। हे 'विभावसो' दीप्तिभिर्निवसित:!, दीप्तिधन! वा, हे 'अग्ने!' 'चित्ररूप' विचित्ररूपं 'वासः' 'संव्ययस्व'। "व्येञ् संवरणे" ‡, परिधत्स्व। योक्त्रमग्नये वासः संव्ययस्वेति वस्त्रपरिधापनोक्तिस्तात्पर्यमाह— "वरुण्या वै यज्ञ इति। 'यज्ञो' हि रज्जुः 'वरुण्या' वरुणदेवत्या भवति §। यथा— योक्त्रपरित्यागे "प्रत्या मुञ्चामि वरुणस्य पाशात्"-इति ‖। सत्यः, नैवम्; इह तु 'एतद्' योक्त्रम् 'अवरुण्यं कृत्वा' 'यथा वासः परिधापयेत्' 'एवं' तदित्यभिप्रायेण "वासः •—• संव्ययस्वेत्युक्तम् ¶। पाशस्यैव हि वरुणो देवता, न वाससः इत्यर्थः ॥ ८ ॥

विधत्ते— "अथैनं आदायोत्तिष्ठतीति **। 'एनं' मृत्पिण्डम् आदाय उत्तिष्ठेत्। तत् प्रशंसति— "असौ वा आदित्य इति। "त्रेधात्मानं विकरोति,— अग्निं तृतीयं, वायुं तृतीयम्, आदित्यं तृतीयम्"-इति श्रुतेः ††। मृत्पिण्डोऽग्निरिति बोध्यम्। तदादायोत्थानेन अमुम् आदित्यमेवोत्थापितवान् भवतीति ॥

* २ प्र० ६ ब्रा० २६, २७ क० (१९८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६। २ । ६ सू।

‡ धा० पा० १००७ धा०।

§ १ भा० २ प्र० ४ ब्रा० १२ कण्डिकायां द्रष्टव्यम्।

‖ ऋ० सं० ८ अष्ट० ६ अ० २४ व० द्रष्टव्यम्।

¶ वा० सं० ११ अ० ४०।

** का० श्रौ० सू० १६ । ३ । ७। †† तै० आ० १. ७, १. २।

मन्त्रं विधत्ते—"उदु तिष्ठ स्वध्वरेतीति *। हे 'स्वध्वर' सुयज्ञ ! 'उत्तिष्ठ'। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थः। अपि च 'दिव्या' देवसम्बन्धिन्या 'धिया' बुद्धया 'नः' अस्मान् 'अव' पालय। 'दृशे' दर्शनाय 'महता भासा' प्रौढेन तेजसा 'सुशुक्वनिः' अत्यन्तं दीप्यमानः 'सुशस्तिभिः' शोभनशंसितैः 'वोढृभिः' अश्वैः 'आयाहि' आगच्छ 'अग्ने' सद्गुरुः इति। सुशस्तिभिरितिपदस्यार्थं माह—"ये वोढारस्ते सुशस्तय इति ॥ ८ ॥

अत्र सूत्रम्,— "ऊर्ध्वबाहुः प्राञ्चं प्रगृह्णाति, ऊर्ध्व ऊ षु ण इति, अवहृत्योपरि नाभिधारयन्निति †। तदूर्ध्वधारणं विधत्ते— "अथैन मित ऊर्ध्वं मिति। 'इतः' भूमेः सकाशात् 'ऊर्ध्वं' प्राङ्मुखं प्रगृह्णीयात्। "असौ वा आदित्य इत्यादि पूर्ववद्व्याख्येयम् ‡।

मन्त्रं विधत्ते— "ऊर्ध्व ऊ षु ण इति §। 'नः' अस्माकम् 'ऊतये' तर्पणाय सुष्ठु 'ऊर्ध्वः' 'तिष्ठ'। तत्रोपमा माह— "देव इति। 'न'-शब्द उपमार्थः। यथा सविता देवः 'वाजस्य' अन्नस्य 'सनिता' सम्भक्ता 'ऊर्ध्वं' तिष्ठति। 'यद्' यस्मात् 'अञ्जिभिः' अभिव्यञ्जकैः 'वाघद्भिः' ऋत्विग्भिः उपलक्षितं त्वा 'विह्वयामहे' बहुविधं माह्वयामः।

अत्र मन्त्रे पूर्वार्द्धं निगदव्याख्यात मिति दर्शयति— "यथैव यजुः, तथा बन्धुरिति। उत्तरार्द्धं 'वाजस्य'–इत्यादेः

* वा० सं० ११. ४१।
† का० श्रौ० सू० १६ ३. ८, ९ क।
‡ पूर्वत्र (२२७ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम्।
§ वा० सं० ११. ४२।

स्थैर्यं माह— "उर्वी वा एष तिष्ठत्वित्यादिना। पूर्वं मित्र कर्म मिति सामान्येनोक्तम्, तद् विशिनष्टि— "पयोशाद् प्रगृह्णातीति। बाह्वोः परस्तात् यदूर्ध्वौ बाहुः, प्रात्त मित्युद्गृह्णीत।

अग्निपिण्डस्याधो नयनं विधत्ते— "प्रयेण सुआवहरतीति। उपावहरणस्य प्रवधिं दर्शयति— "स सुपावहृत्येति। उपरि-नाभिधारणस्य प्रतापकं ब्राह्मणं मित्यतिदिशति— "तस्योपरि नाभ्युरिति। कृत्स्नधारणप्रस्तावे "यदेवोपरि नाभि तस्मात् ये नाभे रेतः प्रजातिरिति * •—• एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-नाभि"—इति † ॥ १० ॥ ४ [४. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

इह ऽएव भवन्त्विति पशूनभिमन्त्रयते। एतद्वा ऽएषु देवाः सम्भरिष्यन्तः पुरस्ताद्वीर्यं समदधुस्तथैवैष्वेतत् सम्भरिष्यन् पुरस्ताद्वीर्यं दधाति ॥ १ ॥

सो ऽश्व मभिमन्त्रयते। स जातो गर्भो ऽअसि

---

*, † उपरिष्टात् (५ प्र० १ ब्रा० ८,१० क०) द्रष्टव्यम्।

रोदस्योरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी तयो-रेष जातो गर्भोऽग्ने चारुर्व्विभृत ओषधीष्विति सर्व्वासु ह्येष चारुर्व्विभृत ओषधिषु चित्रः शिशुः परि तमाᳪस्यक्तूनिति चित्रो वा ऽएष शिशुः परीणि तमाᳪस्यक्तूनतिरोचते प्र मातृभ्यो ऽअधि कनिक्रदद्गा इत्योषधयो वा ऽएतस्य मातरस्ताभ्य एष कनिक्रददेति तदश्वे व्वीर्यं दधाति * ॥ २ ॥

अथ रासभᳪ । स्थिरो भव व्वीड्वङ्ग आशुर्भव व्वाज्यर्व्वन्निति स्थिरश्च भव व्वीड्वङ्गश्चाशुश्च भव व्वाजी चार्व्वन्नित्येतत् पृथुर्भव सुषदस्त्वमग्नेः पुरीषवाहण इति पृथुर्भव सुशीमस्त्वमग्नेः पशव्य-वाहन इत्येतत्तद्रासभे व्वीर्यं दधाति ॥ ३ ॥

अथाजᳪ । शिवो भव प्रजाभ्यो मानुषीभ्यस्त्व-मङ्गिर इत्यङ्गिरा वा ऽअग्निराग्नेयोऽजः शमय-त्येवैन मेतद्दहिᳪसायै मा द्यावापृथिवी ऽअभि-शोचीर्मान्तरिक्षं मा व्वनस्पतीनित्येतत् सर्व्वं मा हिᳪसीरित्येतत्तदजे व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

---

* 'दधाति'—[illegible] ३ ।

त्रिभिरभिमन्त्रयते । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-
वत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद्वीर्यं दधाति ॥ ५ ॥

अथैन मेतेषां पशूना मुपरिष्टात् प्रगृह्णाति ।
तदेन मेतैः पशुभिः सम्भरति नोपस्पृशति वज्रो
वै पशवो रेत इदं नेदिदꣳ रेतो वज्रेण हिन-
सानीत्यथो ऽग्निरयं पशव इमे नेदय मग्निरि-
मान् पशून् हिनसदिति ॥ ६ ॥

त मश्वस्योपरिष्टात् प्रगृह्णाति । प्रैतु वाजी
कनिक्रददिति प्रैतु वाजी कनिक्रद्यमान इत्ये-
तन्नानदद्रासभः पत्वेति तदश्वस्य यजुषि रासभं
निराह तद्रासभे शुचं दधाति भरन्नग्निं पुरीष्यं
मा पाद्यायुषः पुरेति भरन्नग्निं पशव्यं मो
ऽस्मात् कर्मणः पुरा पादीत्येतत्तदेन मश्वेन
सम्भरति ॥ ७ ॥

अथ रासभस्य । वृषाग्निं वृषणं भरन्निति
वृषा वा ऽअग्निर्वृषा रासभः स वृषा वृषाणं
भवत्यपाङ्गर्भꣳ समुद्रिय मित्यपाꣳ ह्येष गर्भः समु-
द्रियस्तदेनꣳ रासभेन सम्भरति ॥ ८ ॥

अथापादत्ते * । अग्न ऽआयाहि वीतय ऽइ-त्यवितव ऽइत्येतत्तदेनं ब्रह्मणा यजुषैतस्मात्क्षौद्रा-द्घ्रणादपादत्ते † ॥ ९ ॥

अथाजस्य । ऋतꣳ सत्यमृतꣳ सत्य मित्ययं वा ऽअग्निर्ऋत मसावादित्यः सत्यं यदि वासावृत-मयꣳ सत्य मुभयम्वेतदय मग्निस्तस्मादाह ऽर्तꣳ सत्य-मृतꣳ सत्य मिति तदेन मजेन सम्भरति ॥ १० ॥

त्रिभिः सम्भरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्या-वत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् सम्भरति त्रिभिः पुरस्तादभिमन्त्रयते तत् षट् तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

अथैतान् पशूनावर्त्तयन्ति । तेषा मजः प्रथम एत्यथ रासभो ऽथाश्वो ऽथेतो यता मश्वः प्रथम एत्यथ रासभो ऽथाजः क्षत्रं वा ऽअश्वो वैश्यं च शूद्रं चानु रासभो ब्राह्मण मजः ‡ ॥ १२ ॥

तदुदितो यताम् § । अश्वः प्रथम एति तस्मात्

* 'अथापादत्ते'—इति क, ख ।
† '०दपादत्ते'—इति ग, घ ।
‡ 'मजः'—इति ग, घ ।
§ 'यताम्'—इति ग, घ ।

क्षत्रियं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो व्वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यदसुर आयता अजः प्रथम एति तस्माद् ब्राह्मणं प्रथमं यन्त मितरे त्रयो व्वर्णाः पश्चादनुयन्त्यथ यन्नैवैतो यतो नामुतो रासभः प्रथम एति तस्मान्न कदा चन ब्राह्मणश्च क्षत्रियश्च व्वैश्यं च शूद्रं च पश्चादन्वितस्तस्मादेवं यन्त्यपापवस्यसायाथो ब्रह्मणा चैवैतत् क्षत्रेण चैतौ व्वर्णावभितः परिगृह्णाति ऽनपक्रमिणौ कुरुते * ॥ १३ ॥

अथानदापुरुष मोचते । अग्निं पुरीष्य मङ्गिरस्वद्भराम इत्यग्निं पशव्य मग्निवद्भराम इत्येतद्देन मनसापुरुषेण सम्भरति ॥ १४ ॥

त मजस्योपरिष्टात् प्रगृह्णाति । आग्नेयो वा ऽअजः स्वेनैवैन मेतदात्मना स्वया देवतया सम्भरत्यथो ब्रह्म वा ऽअजो ब्रह्मणैवैन मेतत् सम्भरति ॥ १५ ॥

अथैन मुपावहरति । ओषधयः प्रतिमोदध्व मग्नि मेतꣳ शिव मायन्त मभ्यत्र युष्मा इत्येतद्वैत-

---

* 'कुरुते'—इति क, ख।

स्मादायत ओषधयो विभ्यति यद्वै नो ऽयं न हिᳬ-
स्यादिति ताभ्य एवैन मेतच्छमयति प्रश्नेनं मोद-
ध्वᳬ शिवो वो ऽस्त्वेति न वो हिᳬसिष्यतीति
व्यस्यन्विश्वा अनिरा अमीवा निषीदन्नो ऽअप
दुर्म्मतिं जहीति व्यस्यन्विश्वा अनिराश्चामीवाश्च
निषीदन्नो ऽप सर्व्वं पाप्मानं जहीत्येतत् * ॥ १६ ॥

ओषधयः प्रतिगृह्णीत । पुष्पवतीः सुपिप्पला
इत्येतद्वैतासाᳬ समृद्धᳬ रूपं यत् पुष्पवत्यः सुपि-
प्पलाः समृद्धा एनं प्रतिगृह्णीतेत्येतदयं वो गर्भ
ऋत्वियः प्रत्नᳬ सधस्थ मासददित्ययं वो गर्भ ऋत-
व्यः सनातनᳬ सधस्थ मासददित्येतत् † ॥ १७ ॥

द्वाभ्या मुपावहरति । द्विपाद्यजमानो यजमानो
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवेन मेतदुपा-
वहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो
बन्धुरुद्धत मवोक्षितं भवति यत्रैन मुपावहरत्युद्धते वा
ऽअवोक्षितेऽग्नि मादधति सिकता उपकीर्या भवन्ति
तासा मुपरि बन्धुः ॥ १८ ॥

---

* 'जहीत्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'सधस्थ मासददित्येतत्'—इति ग, घ ।

परिश्रितं भवति। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाᳬसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा उएतां पुरं पर्य्यश्रयंस्तथैवास्मा उअय मेतां पुरं परि-श्रयत्यथो योनिर्व्वा उइयᳬ रेत इदं तिर इव वै योनौ रेतः सिच्यते योनिरेष मेतत् क्रियते तस्मादपि स्वया जायया तिर इवैव चिच-रिषति * ॥ १९ ॥

अथैनं क्षिप्यति। तद्यदेवास्यात्रोपनहय सᳬशुच्यति ता मेवास्मादेतच्छुचं बहिर्धा दधात्यथो उएतया एवैन मेतद्योनेः प्रजनयति ॥ २० ॥

बि पाजसा पृथुना शोशुचान इति। बि पाजसा पृथुना दीप्यमान इत्येतद्बाधस्व द्विषो रक्षसो उअमीवा इति बाधस्व सर्व्वान् पाप्मन इत्ये-तत् सुशर्म्मणो बृहतः शर्म्मणि स्या मग्नेरहᳬ सुह-वस्य प्रणीताविस्याशिष माशास्ते † ॥ २१ ॥

अथाललोमान्याच्छिद्य ‡। उदीचः प्राचः

* 'चिचरिष्यति'—इति क।

† 'माशास्ते'—इति क, ख।

‡ 'अथाललोमान्याच्छिद्य'—इति क, ग, घ।

पशून् प्रजनयेथा इत्युभयेषां देवमनुष्याणां द्विप-दुदीचौ प्राच्येतस्यां तद्दिशि पशून्दधाति तस्मादुभये देवमनुष्याः पशूनुपजीवन्ति ॥ २२ ॥ ५ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [8. 8.] ॥

अथ मृत्पिण्डस्थापितेन यज्ञभिमन्त्रणं विधत्ते— "स्वस्त एष भवतीति । 'एषः' मृत्पिण्डः । "एतद्वा इत्यादेरय मर्थः— 'एतद्' इदानीं पिण्डसम्भरणकाले यज्ञभिमन्त्रणेन एतु 'वीर्यं' 'देवाः' इव 'मयं' यजमानोऽपि 'दधाति' निहितवान् भवतीति ॥ १ ॥

पुनः मन्त्राभिमन्त्रणं विधत्ते— "सोऽग्ने मिति * । अग्नी-ऽन्यात्मना स्तूयते— 'यः' त्वं 'रोदस्योः' द्यावापृथिव्योः 'गर्भः' इति जातः असि', तथा 'ओषधीषु' ओषधिवनस्पत्यादिषु विष-येषु 'चारु' 'विभृतः' विशेषेण सम्भृतोऽसि, 'चित्रः' चित्र-वर्णः, 'शिशुः', 'अक्तून्' अक्तुशब्दो रात्रिवचनः, तमस्यानि 'तमांसि' 'परि' योग्यक्रियाध्याहारः, परीत्य, अतिरोचत इति । 'मातृभ्यः'-इति चतुर्थी । ओषधयोऽत्र मातृशब्दवाच्याः, तदर्थम्, तद्रक्षणार्थं 'कनिक्रदत्' अत्यर्थं ध्वनितशब्दं कुर्वन् 'प्रगाः' प्रगच्छसि † । "इणो गा लुङि"-इति गादेशः ‡ ।

मन्त्रं प्रतिपदं समूह्य व्याचष्टे— "इमे वै द्यावापृथिवी रोदसी इति ॥ २ ॥

* वा० श्रौ० सं० १२ । ४ ।
† पा० सं० ११ । ४३ ।
‡ पा० सू० २, ४ । ४५ ।

रासभाभिमन्त्रणे मन्त्रं विधत्ते— "अथ रासभं स्थिरो भवेति *। हे 'अर्वन्' अरणवन् ! रासभ ! 'स्थिरः' निश्चलः 'भव'। 'वीड्वङ्गः' दृढाङ्गः, 'आशुः' शीघ्रगतिः, 'वाजी' वेगवांश्च 'भव' इति। 'पृथुः' स्थूलः भव। 'सुषदः' शोभनसदनवान् भव। 'अग्नेः पुरीषवाहणः' गोमयस्य सैकतस्य वा वाहकत्वात् रासभस्य पुरीषवोढृत्वं प्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

अजाभिमन्त्रणं विधत्ते— "अथाजं शिवो भवेति †। अङ्गिरःपदेन अग्निरुच्यते; तद्देवत्यत्वात्। हे 'अङ्गिरः' अग्निरूप ! अज ! त्वं 'मानुषीभ्यः प्रजाभ्यः' 'शिवो भव'। 'द्यावापृथिवी' 'मा अभिशोचीः' मा हिंसीः। तथा 'अन्तरिक्षं', 'वनस्पतीन्'। सर्वत्र 'मा अभिशोचीः'-इति क्रियापदं अनुषङ्क्तुमिति पदं प्रयुक्तम्। मन्त्रस्यार्थयोस्तात्पर्यं माह— "अङ्गिरा वा अग्निरित्यादिना ॥ ४ ॥

अश्वादिपशुत्रयाभिमन्त्रणगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरभिमन्त्रयते इति। अग्नेस्त्रिवृत्त्वं पुरस्तादुक्तम् ॥ ५ ॥

अत्र सूत्रम्— "धारयत्येषामुपरि पिण्डमनुपस्पृशन्निति ‡। 'एषां' त्रयाणां पशूनां उपरितनात् पशून् अनुपस्पृशन् पिण्डं धारयेदित्यर्थः। तदिदं विधत्ते— "अथैनं नैतेषां पशूनामिति। उपस्पर्शनाभावं प्रशंसति— "वज्रो वै पशव इति। यतो वज्ररूपाः पशवः, मृत्पिण्डश्च रेतोरूपः, अतो वज्रेण रेतः विच्छिन्नं न करोमीति बुद्ध्या न स्पृशेत् पशून्। अथवा 'अयं' मृत्पिण्डो

* वा० सं० ११. ४४।
† वा० सं० ११. ४५।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २०

हि 'अग्निः', अग्निः पशून् मा हिंसीदिति बुद्ध्या न स्पृशेत्। 'हिनसानि'-इति लोटि रूपम्, 'हिनसत्'-इति पञ्चमलकारे रूपम् ॥ ६ ॥

अथाश्वस्योपरि धारणं समन्त्रं विधत्ते—"तमश्वस्योपरिष्टा-दिति *। 'वाजी' बलवान् अश्वः 'प्रैतु' आगच्छतु। तं विशिनष्टि— 'कनिक्रदत्' अत्यर्थशब्दं कुर्वन्, 'नानदत्' सर्वा दिशो नादयन् 'रासभः' उपमाशब्दलोपः गर्दभ इव 'पत्वा' पतनशीलः। पतेः क्वनिपि रूपम्। 'पुरीष्यं' पशुहितम् 'अग्निम्' धारयन्, 'आयुषः' कर्मणोऽस्मात् 'पुरा' 'मा पादि' मा विनश्यतु †। पदेश्चिणि रूपम्।

अश्वस्योपरि धारणमन्त्रे रासभः पत्वेति गर्दभवचनस्य प्रयोजनमाह— "तदश्वस्य वपुषि रासभं निराह"इति। अश्व-मन्त्रे रासभवचने तस्माद्रासभः अश्वस्यातिशयितत्वोक्तेः तस्मिन् गर्दभे शोकबलराहित्यमेव निहितं भवतीति। 'आयुषः'-इति-पदस्यार्थमाह 'कर्मणः' इति ॥ ७ ॥

अथोत्तरा ऋक्, संहितायामेव माम्नायते ‡—

"वृषाग्निं वृषणं भरन्नपाङ्गर्भꣳ समुद्रियम्
अग्न आयाहि वीतये ऋतꣳ सत्य ऋतꣳ सत्य
मग्निम्पुरीष्य मङ्गिरस्वद् भरामः"-इति §।

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १०।

† वा० सं० ११. ४६. १।

‡ अस्मद्दृष्टसंहितायास्तु 'वृषाग्निम्'-इत्यादिः 'समुद्रियम्'-इत्यन्तः पाठः ४६ कण्डिकांशः।

§ वा० सं० ११. ४७।

महाबृहतीयम्, "चत्वारोऽष्टका पादा जागतश्च महाबृहती" -इति। तस्य विभज्य विनियोगो विधीयते। तत्र तस्याः पूर्वार्द्धं तु रासभस्योपरि धारणम्, तृतीयपादेनाजस्योपरि धारणाय रासभ मृत्पिण्डहरणम्, चतुर्थेनाजस्योपरि धारणम्, पञ्चमेनानड्वापुरुषेक्षणम्। तदाह सूत्रकारः— 'प्रैतु वाजी वृषाग्नि मित्यश्वखुरयो अत्र आयाहीत्याहृत्य खराच्छागस्योपरि सत्य मित्यभिधानात्, आयत्याजयं पशुगत्र पुरस्ताद्रासभो मध्ये, अस्थागस्थिताना मिवाहरति, अनड्वापुरुष मीयते पूर्ववदग्निं पुरीष्य मिति"-इति *। तदिदं सर्वं विधत्ते— "अथ रासभस्य वृषाग्निं वृषण मित्यादिना।

मन्त्रस्याय मर्थः †,— 'वृषणं' वर्षक मद्रूपम् 'अग्निं' 'भरन्' 'अपाङ्गर्भं' गर्भभूतं, समुद्रे अन्तरिक्षे भव 'समुद्रियं' 'भरन्' 'अग्ने' मद्रूप 'वृष' सिञ्च। वृषतेर्लोटि रूपम्। अथार्द्धं रासभ सम्बोध्य।

भाष्ये, वृषेति कप्रत्ययान्त पद मिति व्याख्यात— "वृषा वा अग्निरिति।— तथाय मर्थः,— 'वृषा' रेतस सेक्ता 'रासभ' 'वृषणम् अग्निं भरन्', तिष्ठतीति क्रियाध्याहारः। तृतीयपादे अग्निं सम्बोध्य। हे 'अग्ने' मद्रूप। 'वीतये' तर्पणाय 'आयाहि' रासभादागच्छ। 'ऋतम्' अग्निं, 'सत्यम्' आदित्यं, यद्वा, 'ऋतम्' आदित्यं, 'सत्यम्' अग्निं, उभयरूप मग्निम्, आहरिष्यामीति शेषः। 'पुरीष्यं' पशुहित मग्निम्, 'अङ्गिरस्वत्' अग्निवत् 'भरामः' सम्भराम इति।

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ २ ११ १२, १३।

† पाठस्तस्य वा॰ सं॰ ११ ४६ ख, ४७ क।

मन्त्रगतानि पदानि व्याचष्टे— "वृषा वा अग्निरिति ।, "तदेनं रासभेनेति । मन्त्रस्य पूर्वार्द्धेन रासभस्योपरि मृत्पिण्डधारणेन तस्मिन् इदं सम्भृतवान् भवति ॥ ८ ॥

खरात् अकाण्डात् मृदाहरणं समन्त्रं विधत्ते— "अथा-पादत्त इति । "अन्न आयाहीति तृतीयः पादः * । 'वीतये' -इत्यस्यार्थं आह— "अवितव इत्येति । तर्पणार्थाद् वेतेः† "मन्त्रे वृषेष०"-इति ‡ क्तिन्, स चोदात्तः । अपादानं प्रशंसति— "तदेनं तस्मादिति । 'एनं' मृत्पिण्डं 'अनया' अन्नरूपेण 'यजुषा' "अन्न आयाहि"-इति पाठेन 'एतस्मात्' 'शौद्रात्' अर्थात् अपादत्तवान् भवति । रासभस्य वैश्यशूद्रजातिसम्बन्धो वक्ष्यते— "वैश्यं च शूद्रं चानु रासभ इति § ॥ ९ ॥

अजस्योपरि धारणमन्त्रं विधत्ते— "ऋतं सत्यमिति । ऋतं सत्यमिति द्विवारं पठ्यते, तत्र प्रथमर्तसत्यपदयोरर्थं आह— "अयं वा अग्निर्ऋतमिति । "यदि वेति, द्वितीयर्त-सत्यपदयोरर्थकथनम् । 'असौ' विप्रकृष्टः 'आदित्यः' 'ऋतम्', 'अथ अग्निः सत्यम्'; उभयरूपोऽयं अग्निर्मृत्पिण्डः ॥ १० ॥

अग्निम्पुरीष्यमिति मन्त्रशेषस्य विनियोग उत्तरत्र वक्ष्यते ‖, इदानीं अश्वादीनामुपरि धारणे विनियुक्तमन्त्रगतसङ्ख्यां त्रिवृ-दन्यात्मना स्तौति— "त्रिभिरिति । "प्रैतु वाजी"-इति

---

* ३३८ पृ० १८पं० द्रष्टव्यः ।

† धातु० भ० ३०धा० ।

‡ पा० सू० ३. ३ ९६ ।

§ इहैव वाक्यकण्डी (२१२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‖ इहैवोपरिष्टात् चतुर्थकण्डी (२२२) द्रष्टव्यम्

एको मन्त्रः, "दृषाग्निः"—इति महाख्यत्या मपरः; रासभाजयोरुपरि धारणे विनियुक्तौ द्वौ मन्त्रौ *। मन्त्रस्य लक्षणं याज्ञिकसमाख्यान मिति; अत एकस्या ऋचि विभज्य विनियोगात् अस्या बह्वयः सम्याख्याः इत्यविरोधः †।

पूर्वं मश्वाद्यभिमन्त्रणे विनियुक्तमन्त्रसङ्ख्याम् निश्चित्य प्रशंसति— "त्रिभिः पुरस्तादिति। अभिमन्त्रणमन्त्रास्त्रयः, धारणमन्त्रास्त्रयः, ते षट् सम्पद्यन्ते; तस्य स्तावकं माह्मण मतिदिशति—"तस्योक्तो बन्धुरिति। पिण्डपरिग्रहमन्त्रसङ्ख्याप्रस्तावे—"ताः षट् सम्पद्यन्ते, षड् ऋतवः"—इत्यादिना ‡ ॥ ११ ॥

अथैतेषां पशूना मावर्त्तनं विधत्ते— "पर्येनान् पशूनिति। स्वस्थानावस्थिताना मेवावर्त्तनम्। तत्रागन्तृणां पशूनां क्रमं विधत्ते —"तेषा मजः प्रथम इति §। पूर्वम् 'इतः' मृदाहरणार्थं 'यतां' गन्तृणां 'पशूनां' मध्ये 'अश्वः' प्रथमो गतः, 'रासभः' मध्ये, पश्चात् 'अजः'; अधुना 'अजः' प्रथमः, 'रासभः' मध्ये, पश्चात् 'अश्वः'। गमनागमनयोरुभयोरपि रासभस्य मध्येऽवस्थानम्, अश्वाजयोरेव पौर्वापर्यम्। "सर्वं वा अन्यस्यः"—

---

* वा॰ सं॰ ११. ४६. १, ४६. २, ३, ४७. १। अथात्र महीधरः— "का॰ धारयन्त्येषां सुपरि पिण्ड मनुपश्यन् प्रैतु वाजी दृषाग्नि मित्यश्वखरयोरिति। अश्वादीनां सुपरि पिण्डं धारयति सानसृभन् प्रैतु वाजीत्यश्वोपरि दृषाग्नि मिति खरोपरीति सूत्रार्थः। महापङ्क्तिस्त्र्यवसाना अष्टार्णषट्पादा महापंक्तिः। आद्याबर्द्धर्चौ वैश्वदेवत्यौ, तृतीयो द्वैतीरासभदेवत्यः, तृतीयचतुर्थपादौ यूथ्यौ"—इति।

† पुरस्तात् २३८ पृ॰ ४ पङ्क्तितः २३९ पृ॰ १॰ पङ्क्तिपर्यन्तं द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् ३ प्र॰ ३ आ॰ १॰ क॰ (२१३ पृ॰) द्रष्टव्या।

§ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ३. १२।

इत्यादेरयमर्थः — अश्वादिपशुत्रयस्य क्षत्रियजातिसम्बन्धः, क्षत्रियस्य राज्ञ इतरेभ्यस्त्रिभ्यो वैश्यशूद्रब्राह्मणेभ्यः पुरस्तात् गमनं लोके दृष्टमिति। तत्र यथा गमनसमये अश्वस्य प्राथम्यम्, तथा ब्राह्मणस्यानूचानस्य स्वव्यतिरिक्तवर्णत्रयात् प्रथमगमनं च दृश्यत इति अधुना अजस्य प्राथम्यम्, वैश्यशूद्रयोः क्षत्रियाद् ब्राह्मणाद्वा पुरस्ताद् गमनं नास्तीति मृदाहरणसमये पुनरागमनसमये च रासभस्य न प्राथम्यम्। तस्मात् कारणादेवम् — यान्ति अश्वपूर्वाः प्रथमे, अधुनाऽजपूर्वा आगच्छन्ति 'अपापवस्यसाय' पापपरिहाराय। ब्राह्मणेन क्षत्रियेण च 'एतौ' वैश्यशूद्रौ 'अभितः' मध्ये 'परिगृह्णीतो', 'अनपक्रमिणौ' अनपक्रान्तौ 'कुरुतो' ॥ १२, १३ ॥

विधत्ते — "अथानड्वाहपुरुष मिति *। तत्र पुरुष मिति पञ्चमम्। "अग्निं पुरीष्य मिति †। तदीक्षणेन तेनापि 'अगवा-पुरुषेण' पुरुषपशुप्रतिनिधिना सर्वं सम्भृतवान् भवति ॥ १४ ॥

विधत्ते — "तं अजस्योपरिष्टादिति। अजस्योपरि मृत्पिण्डं धारयन्नेव 'एति' आगच्छेदध्वर्युः। तथाविधं गमनं मुभयथा प्रशंसति — "आग्नेयो वा अज इति। 'अजः' अग्निदेवत्यः, मृदप्यग्निः; अतोऽजस्योपरि धारणात् स्वेन रूपेण स्वदेवत्यं च सम्भृतवान् भवति। अपि अजो ब्राह्मणजातीयः; ततो ब्राह्मणेनाप्येनं मृत्पिण्डं सम्भृतवान् भवति ॥ १५ ॥

अथाजस्कन्धात् मृत्पिण्डस्यावरोहणं समन्त्रं विधत्ते ‡ —

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३. १२।
† वा० सं० ११. ४७. २ ।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ३. १४ ।

"अयेन सुपावहरतीति। हे 'ओषधयः!' 'युष्माः' अत्र अस: सकारस्य "तस्माच्छसो नः"–इति * नत्वं रुत्वं विसर्जनीयः, युष्मानभिलक्ष्य 'आयन्तम्' आगच्छन्तं 'शिवम्' 'एतं' पुरोवर्त्ति-नम् 'अग्निं' 'प्रति मोदध्वम्' प्रतिमोदध्वं भयराहित्यार्थम्।

उत्तरार्द्धे † रुद्ररूपोऽग्निः सम्बोध्यः। 'विश्वाः' 'अनिराः' 'इरा' –इत्यन्ननाम ‡। अन्नप्रतिबन्धहेतून् अनाद्यष्टादीन्, 'अमीवाः' रोगाय 'व्यस्यन्' विक्षिपन्, हेतौ शतृप्रत्ययः। रोगादिविक्षे-पाद्धेतोः 'निषीदन्' उपविशन्, 'नः' अस्माकं 'दुर्मतिं' दुष्टु-तिमयीं मतिम् 'अपजहि' अपनयेति।

प्रतिमोदध्वमिति यदोषधीः प्रत्युक्तम्, तस्याभिप्रायमाह— "एतद्वैतस्मादायत ओषधय इति। 'आयतः' अग्नेः सकाशात् 'ओषधयो बिभ्यति' स्वस्वात्मानं भक्षयिष्यति किलेति। तत्परि-हाराय प्रतिमोदध्वमिति। यतोऽग्निः शान्तः, ओषधयो यूयं एनं प्रतिमोदध्वम्, 'शिवः' सुखकर एव सन्नयं 'वः' युष्मान् 'अभ्येति' अभिगच्छति; न वो हिंसिष्यतीति तात्प-र्यार्थः। उत्तरार्द्धगतं दुर्मतिपदं व्याचष्टे— "सर्वं पाप्मानं जहीति॥ १६॥

द्वितीयं मन्त्रं विधत्ते— "ओषधयः प्रतिगृभ्णीतेति §"। हे 'ओषधयः'। 'एनम्' अग्निम् 'प्रतिगृह्णीत'। ता विशि-नष्टि— 'पुष्पवतीः' पुष्पवत्यः, पुष्पसम्पन्नाः, 'सुपिप्पलाः'

* पा० सू० ६ १ १०३।
† वा० सं० ११. ४७, २ मन्त्रम्।
‡ निघ० २ अ० ७ ख० १२ प०।
§ वा० सं० ११ ४८।

सप्तमकाण्डादौ गार्हपत्यचयनप्रस्तावे वक्ष्यत इत्याह— "तासा मुपरि वस्तुरिति * ॥ १८ ॥

"परिश्रितं भवतीति। तासां विकीर्णानां परिश्रित मिव परिवृतं भवेत्। परिश्रित्करणं नाम रक्षोभीत्या पुरस्य करण मित्यर्थः। प्रकारान्तरेण स्तौति— "अथो योनिर्वा इय मिति। इदं परिश्रितं स्थानं योनिरूपम्, 'इदं' पिण्डरूपं 'रेतः' इतश्च योनौ 'तिरः' तिरोहितम् अप्रकाशं 'सिच्यते'। अत्रा मर्थे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति— "तस्मादिति। 'तस्मात्' खलु लोके 'स्वया जायया अपि' परिवृतस्थाने 'तिर इवैव' 'चिचरिषति' चरितु मिच्छति ॥ १९ ॥

"अथैनं विष्यतीति †। 'विष्यति' प्रमुञ्चेत्। पूर्वं कृष्णाजिनपुष्करपर्णयोर्मध्ये पिण्डं निधाय, अन्ताम् उद्गृह्य, योक्त्रेण बन्धनं कृतम्; तद् योक्त्रं मन्त्रोच्चारणपूर्वं मुञ्चेदित्यर्थः। "तस्य-दैवास्येति। पूर्वमन्त्रोपनद्धस्य बद्धस्य पिण्डस्य शोको जातः, 'तां' बन्धनजातां 'शुचं' 'वह्निः' तद्विमोकेन निर्हृतवान् भवति। किञ्च पुष्करपर्णं च योनिरूप मित्युक्तम् ‡, अतो बन्धनरूपयोक्त्रविमोकात् 'योनेरेव' पिण्डं सुखाद्यात्मना आयता मित्यभिप्रायेण तद्विमोक इत्यर्थः ॥ २० ॥

मन्त्रं विधत्ते— "विपाजसा पृथुनेति §। पाज इति बल-नाम ‖। 'पृथुना' बलेन 'शोशुचानः' दीप्यमानोऽग्निस्त्वं'

---

* उपरिष्टात् (७ का० ५ प्र० १ ब्रा० ६, १० कं०) द्रष्टव्ये।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. १५ क।

‡ पुरस्तात् २०३ पृ० ७ कं० द्रष्टव्या।

§ वा० सं० ११ ५६। ‖ निघ० २ अ० ६ ख० १ प०।

'द्विषः' द्वेष्यान् 'रक्षसः' राक्षसांश्च 'अमीवाः' रोगांश्च 'वि बाधस्व'। एवं प्रत्यक्षतो याचित्वा, इदानीमग्निं परोक्षीकृत्य स्वय माशिषमाशास्ते 'सुशर्मणः' साधुशरणस्य, 'बृहतः', 'स्वध्वरस्य' शोभनाध्वरस्य 'अग्नेः' 'प्रणीतौ' प्रकृष्टनीतौ 'शर्मणि' शरणे अहं 'स्याम्' भवेय मित्यर्थः। मन्त्रस्यार्धयोस्तात्पर्य माह— "बाधस्व सर्वान् पाप्मन इति, "आशिष माशास्ते इति च ॥ २१ ॥

अथ सूत्रम्— "अजलोमान्यादाय प्राङुदीचः पशूनुत्सृजतीति *। तद् विधत्ते— "अथाजलोमानीति। 'उदीचः प्राचः' ईशानदिगभिमुखान् 'प्रसृजति' विसृजेत्। तां दिशं प्रशंसति— "एषा ह्युभयेषा मिति। गतमन्यत् ॥ २२ ॥ ५ [४. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ४ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. २ २५।

धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुल: स्वर्णजं वर्णमुख्य:,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्य ।
आज्योत्थं भाज्यजन्मा लवणज मतृष: शार्करं चार्कतेजा:,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पावमाखिङ्कयार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

---

* अस्यार्थोऽन्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्यः ।

अथाजलोमैः सꣳसृजति । स्थेम्ने न्वेव यद्वे-वाजलोमैरेतद्वा ऽएनं देवाः पशुभ्योऽधि समभरं-स्तथैवैन मय मेतत् पशुभ्योऽधि सम्भरति तद्यद-जलोमैरेषाजे हि सर्व्वेषां पशूनाꣳ रूप मथ यल्लोम लोम हि रूपम् ॥ ४ ॥

मित्रः सꣳसृज्य । पृथिवीं भूमिञ्च ज्योतिषा सहेति प्राणो वै मित्रः प्राणो वा ऽएतदग्रे कर्मा-करोत् सुजातं जातवेदस मयक्ष्माय त्वा सꣳसृजामि प्रजाभ्य इति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ ५ ॥

अथैतत्त्रयं पिष्टं भवति । शर्कराश्मायोरस-स्तेन सꣳसृजति स्थेम्ने न्वेव यद्वेव तेनैतावती वा ऽइय मग्रे ऽसृज्यत तद्यावतीय मग्रे ऽसृज्यत तावती मेवैना मेतत् करोति * ॥ ६ ॥

रुद्राः सꣳसृज्य । पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समी-धिर ऽइत्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरेतद्वै तद्रुद्रा सꣳसृज्य पृथिवीं बृहज्ज्योतिः समीधिरे तेषां

---

* 'करोति'—इति क, ख ।

उग्वुं करोतु । शक्त्या वाहुभ्या मदितिर्द्धियेति शक्त्या च हि करोति बाहुभ्यां च धिया च माता पुत्रं यथोपस्थे साग्निं बिभर्त्तु गर्भ ऽएति 'यथा माता पुत्र मुपस्थे बिभृयादेव मग्निं गर्भे बिभर्त्त्वित्येतत् * ॥ ११ ॥

त्रिभिः प्रयौति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतत् प्रयौति द्वाभ्यामु सउसृजति तत् पञ्च पञ्चचितिको ऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति त्रिभिरप उपसृजति तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवत्यथो ऽष्टाक्षरा वा ऽइय मग्रेऽसृज्यत तद्यावत्येव मग्रेऽसृज्यत तावती मेवैना मेतत् करोति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके षष्टं ब्राह्मणम् [५. १.] ॥

---

* 'बिभर्त्त्वित्येतत्'—इति च, छ ।

भावयित्र्यः । 'स्थ'। 'हि' यस्मात् ता एवम्भूता यूयं 'नः' अस्मान् 'ऊर्जे' अन्नाद्याय 'दधातन' स्थापयत । "तप्तनप्तनथनाश्च"–इति * तस्य तनबादेशः । 'महे' महते 'रणाय' रमणीयाय 'चक्षसे' दर्शनाय, ज्ञानाय धत्तेति ॥ ॥ "यो वः इति । 'वः' युष्माकं 'यः' 'शिवतमः' अतिशयेन सुखकरः 'रसः', 'तस्य' रसस्य 'नः' अस्मान् 'इह' लोके 'भाजयत' भागिनः कुरुत । 'उशतीः' कामयमानाः 'मातर इव' यथा मातरः पुत्रस्य हितं कामयन्ते, एवं यूयमिति ॥ ॥ "तस्मा अरं मिति । 'वः' युष्मत्सम्बन्धिने 'तस्मै' रसाय 'अरं' शीघ्रम्, 'अलं' पर्याप्तं वा 'गमाम' गच्छेम । "क्रियार्थोपपदस्य"–इति † चतुर्थी । 'यस्य' रसस्य 'क्षयाय' अस्मासु निवासार्थं हि यूयं 'जिन्वथ' प्रीणयथ । 'जिवि प्रीणनार्थः' ‡ । येन रसेन अस्मान् तर्पयथ, तं गच्छेम । हे 'आपः' 'नः' अस्मान् 'जनयथ' युष्मदीयभोक्तृत्वेनोत्पादयतेति तृचस्य सङ्गृहीतोऽर्थः ॥

तिस्र ऋचः, तत्प्रतिपाद्या अब्देवताश्च प्रशंसति— "यां वै देवता मिति । 'आपो हि ष्ठेत्यादिका 'ऋक्' 'यां देवताम्' 'अभ्युक्ता' अनुवदति, कर्त्तरि क्तप्रत्ययः । 'यां' देवतां 'यजुः' अभ्युक्तोऽपि । यया ऋचा, येन यजुषा च, या देवता अन्यगुणाभिधानपुरस्सरं प्रतिपाद्यते, सैव प्रतिपाद्या देवता, सा च प्रतिपादिका ऋक्, यजुर्मन्त्रपदैरप्रतीयमाना देवता नोक्तमित्यर्थः । अतः प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदोपचारेण 'एता'

---

* पा० सू० ७ १ ४५ ।

† पा० सू० २ ३ १४

‡ भ्वा० प० ५६४ धा०

आपः 'एव' देवताः, 'अपः' "आपो हि ष्ठाः"–इति 'त्रिचः'। 'तत्' तस्मात् 'याः' 'अमूः' अदःशब्दो विप्रकृष्टप्रदेशवचनः। पूर्वं काण्डादौ अग्निसृष्टेरनन्तरम् अबादि पृथिव्यन्तं सृष्टिमुक्त्वा *, "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजनयेय मित्युपक्रम्य †, "तदिद मेक मेव रूपं" ‡ जातवान् भवति। एव मनुसन्धानार्थं मुदकफेनमृत्सिकताशर्कराश्मादिसृष्टिरुक्तेति चयनादौ प्रतिपादितम् ‖ ॥ २ ॥

पिण्डे फेनासेचनं विधत्ते— "अथ फेनं जनयित्वेति §। यथायोदकेषु हस्तचालनेन फेन मुत्पाद्य पिण्डे तूष्णी मासिञ्चेत। "यदेव तत्फेन इत्यादेरय मर्थः। पूर्वं "सोऽकामयताभ्योऽद्भ्यो ऽधीमाः प्रजनयेयम्"–इत्युपक्रम्य, "तदिद मेक मेव रूपं समदृश्यतापः एव"–इति ‖, उदकलक्षणं रूप मुक्त्वा, "सोऽकामयत भूय एव स्यादिति तेपानः फेन मसृजत"–इति ¶ द्वितीयं फेनात्मकं रूपं सृष्ट्यात्मकम्। अत्र फेनस्य पिण्डे आसेचनेन पूर्वसृष्टफेनात्मकं द्वितीयं रूप मेव तद्रूपेऽग्नौ निहितवान् भवति।

अथ सिक्तेऽग्नौ उदकेन मृदः सम्मिश्रणं विधत्ते— "अथ या मेव तत्र मृद मिति। तत्र 'यां मृदं' 'संयौति' जलेन सम्मिश्रयति 'सा मृत्'। फेनादनन्तरं सृष्टं मृदात्मकं तृतीयं रूपम्। तत्र ह्येव माम्नातम्— "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्य-

---

* १ प्र० १ ब्रा० ११ कण्डीत: (४ पृ०) द्रष्टव्यम्।
†, ‡ ५ पृ० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम्।
§ का० श्रौ० सू० १६. ३ १७।
‖, ¶ ५ पृ० ८ पङ्क्तितो द्रष्टव्यम्।

ग्रावती *। या एवंविधा सिनीवाली, सा। हे 'अदिति', हे 'महि' महीरूपे! 'तुभ्यं' 'हस्तयोः' 'उखां' 'दधातु' स्थापयतु। "योषा वै सिनीवाली"-इत्यादिना योषात्वसमर्थनम् ॥ १० ॥

"उखां कृणोत्विति †। अयं तृतीयो मन्त्रः। तस्यायमर्थः,— 'अदितिः' अखण्डनीया, एतन्नामधेया देवता 'बाहुभ्यां' 'शक्त्या' सामर्थ्येन 'धिया' बुद्ध्या च 'उखां' 'कृणोतु' करोतु। 'यथा माता, पुत्रं' 'उपस्थे' क्रोडदेशे 'बिभर्ति', एवं सा अदितिः 'गर्भे' उखाभ्यन्तरे 'अग्निम्' 'आबिभर्तु' सर्वतो धारयतु 'इति' ॥ ११ ॥

अग्निश्रपणमन्त्रगतत्रित्वसङ्ख्यां त्रिवृदग्न्यात्मना स्तौति— "त्रिभिः प्रयौति त्रिवृदिति। पूर्वं अजलोमशर्करादिसंसर्गे मन्त्रौ द्वौ, ताभ्यां सहैतत्सङ्ख्यां प्रशंसति— "द्वाभ्यां संसृजति, तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निरिति। "पञ्चर्तव इति। "हेमन्तशिशिरयोः समासेन"-इत्युक्तम् ‡। अग्नेः संवत्सरात्मकत्वात्, अनेन पञ्चसङ्ख्यया तद्रूपं रूपं सम्पादितवान् भवति, अथोदकसेचने "आपो हि ष्ठेत्याद्यास्तिस्रः, ताभिः सहैतां पञ्चसङ्ख्यां प्रशंसति— "त्रिभिरुप उपसृजति तदष्टाविति। अग्नेर्गायत्रत्वं सङ्ख्यासामान्यात्। तथा चान्यत्राम्नातम्— "यद्वेवाष्टावग्निरूपाणि अष्टाक्षरा गायत्री, तस्मादाहुर्गायत्रोऽग्निरिति"-इति §।

---

* अशुद्धं पदमिदं स्यात् सायणस्य, "न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत् तदर्थप्रतिपत्तिकरः"—इति वैयाकरणसिद्धान्तात्।

† वा॰ सं॰ ११. ५७।

‡ ऐ॰ ब्रा॰ १. १. १।

§ ६ प्र॰ २ ब्रा॰ ६ क॰ (४१ ए॰) द्रष्टव्यम्।

यद्वेवाह मखस्य शिरोऽसीति । जायत एष एतदग्नीयने शीर्षतो वै मुखतो जायमानो जायते शीर्षतो मुखतो जायमानो जायाता इति ॥ २ ॥

तं प्रथयति । वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदिति ध्रुवासीति ... ऽस्वङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदयो प्रतिष्ठितासीति पृथिव्यसीति पृथिवी ह्येष निधिधारया मयि प्रजाएं रायस्पोषं गौपत्यए सुवीर्यए सजातान्यजमानायेत्येतद्वै वसव इम लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमान इमं लोकं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते तां प्रादेशमात्रीं कृत्वाधाद्यो सर्व्वतस्तीर मुन्नयति ॥ ३ ॥

अथ पूर्व्व सुद्धि मादधाति । रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्यन्तरिक्षए ह्येष उद्धिस्त मेतद् रुद्रास्त्रैष्टुभेन छन्दसा कुर्व्वंस्तथैवैन मय मेतत् त्रैष्टुभेन छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽस्वङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतदयो प्रतिष्ठिता-

सीत्यन्तरिक्ष मसीत्यन्तरिक्षᳪ᳭ ह्येष उखिर्धारया मयि प्रजाᳪ᳭ रायस्पोषं गौपत्यᳪ᳭ सुवीर्यᳪ᳭ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै रुद्रा अन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो ऽन्तरिक्षं कृत्वा तस्मिन्नेता माशिष माशास्ते ताᳪ᳭ संलिख्य सᳪ᳭- शृणाति * ॥ ४ ॥

अथोत्तर मुद्धि मादधाति। आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति द्यौर्वेष उखिस्त मेतदादित्या जागतेन छन्दसाकुर्वंस्तथैवैन मय मेतज्जागतेन छन्दसा करोत्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठितासीति द्यौरसीति द्यौर्ह्येष उखिर्धारया मयि प्रजाᳪ᳭ रायस्पोषं गौपत्यᳪ᳭ सुवीर्यᳪ᳭ सजातान्यजमानायेत्येतद्वा ऽआदित्या दिवं कृत्वा तस्या मेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिवं कृत्वा तस्या मेता माशिष माशास्ते ॥ ५ ॥

अथैतेन चतुर्थेन यजुषा करोति। विश्वे

* 'सᳪ᳭शृणाति'—इति क°, ग।

त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदिति दिशो हैतद्यजुरेतद्वै विश्वे देवा वैश्वानरा एषु लोकेषु खाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशोऽदधुस्तथैवैतद्यजमान एषु लोकेषु खाया मेतेन चतुर्थेन यजुषा दिशो दधात्यङ्गिरस्वदिति प्राणो वा ऽअङ्गिरा ध्रुवासीति स्थिरासीत्येतद्यो प्रतिष्ठितासीति दिशोऽसीति दिशो ह्येतद्यजुर्धारया मयि प्रजाꣳ रायस्पोषं गौपत्यꣳ सुवीर्यꣳ सजातान्यजमानायेत्येतद्वै विश्वे देवा वैश्वानरा दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशासत तथैवैतद्यजमानो दिशः कृत्वा तास्वेता माशिष माशास्ते ॥ ६ ॥

तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्च करोति। तस्मादेषां लोकाना मन्तरतश्च बाह्यतश्च दिशोऽपरिमित मेतेन करोत्यपरिमिता हि दिशः ॥ ७ ॥

तां प्रादेशमात्री मेवोर्ध्वां करोति। प्रादेशमात्रीं तिरश्चीं प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोति ॥ ८ ॥

सा यदि वर्षीयसी प्रादेशात्स्यात् । एतेन यजुषा ह्रसीयसीं कुर्याद्यदि ह्रसीयस्येतेन वर्षीयसीम् ॥ ९ ॥

स यद्येकः पशुः स्यात् *। एकप्रादेशां कुर्यादथ यदि पञ्च पशवः स्युः पञ्चप्रादेशां कुर्यादिषुमात्रीं वा वीर्यं वा ऽइषुवीर्यसम्मितैव तद्भवति पञ्चप्रादेशा ह स्म ह्येव पुरेषुर्भवति ॥ १० ॥

अथ तिरश्चीꣳ रास्नां पर्यस्यति । दिशो हैव सैतद्देवा इमांल्लोकानुखां † कृत्वा दिग्भिरदृꣳहन् दिग्भिः पर्यतन्वंस्तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां ‡ कृत्वा दिग्भिर्दृꣳहति दिग्भिः परितनोति ॥ ११ ॥

तामुत्तरे विहृतीये पर्यस्यति । अत्र हैषां लोकानामन्ताः समायन्ति तदेवैनांस्तद् दृꣳहति § ॥ १२ ॥

---

* 'स्यात'—इति ग, घ ।

† 'इमाꣳल्लोका०'—इति ग, घ ।

‡ 'इमाꣳल्लोका०'—इति ग, घ ।

§ 'दृꣳहति'—इति ख ।

आदित्यै रास्नासीति । वरुण्या वै यज्ञे रज्जुर्वरुण्या मेवैना मेतद्रास्नां कृत्वा पर्यस्यति * ॥ १३ ॥

अथ चतस्र ऊर्ध्वाः करोति । तूष्णी मेव दिशो हैव ता एतद्वै देवा इमांल्लोकानुखां† कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृंहंस्तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां कृत्वा दिग्भिः सर्वतो दृंहति ॥ १४ ॥

ता एता ऐतथ्यै भवन्ति । एतद्वा ऽएता एता मस्तभ्नुवंस्तथैवैना मेतत् स्तभ्नुवन्ति तद्यदत ऊर्ध्वं तदेतया तिरश्चा दृढ मथ यदतोऽर्वाक्तदेताभिः ॥ १५ ॥

तासा मग्रेषु स्तनानुन्नयन्ति । एतद्वै देवा इमांल्लोकानुखां कृत्वैतैः स्तनैः सर्वान् कामानदुह्रत तथैवैतद्यजमान इमांल्लोकानुखां कृत्वैतैः स्तनैः सर्वान् कामान् दुहे ‡ ॥ १६ ॥

सैषा गौरिव § । इमे वै लोका उखेमे लोका

---

* 'पर्य्यस्यति'—इति ख ।

† 'इमाँल्लोका॰'—इति ग, घ ।

‡ 'दुह्रे'—इति ग, 'दुहे'—इति घ ।

§ 'गौरिव'—इति ग, घ ।

गौस्तस्या ऽएतद्दूधो यैषा तिरश्ची रास्ना सा व्विद्धतीये भवति व्विद्धतीये हि गोदूधः ॥ १७ ॥

तस्यै स्तनानुन्नयति। उधसस्तत् स्तनानुन्नयति सा चतुस्तना भवति चतुस्तना हि गौः * ॥ १८ ॥

ताए हैके द्विस्तनां कुर्व्वन्ति। यथो ऽअष्टस्तनां न तथा कुर्याद्यो वै गोः कनीयस्तनाः पशवो ये भूयस्तना अनुपजीवनीयतरा वा ऽअस्यैते ऽनुपजीवनीयतराए हैनां ते कुर्व्वतेऽयो ह ते न गां कुर्व्वते शुनीं वाविं वा व्वडवां वा तस्मात्तथा न कुर्यात् ॥ १९ ॥

अथास्यै बिल मभिपद्यते। अदितिष्टे बिलं गृभ्णात्विति व्वाग्वा ऽअदितिरेतदा ऽएनां देवाः कृत्वा व्वाचादित्या निरष्ठापयंस्तथैवैना मय मेतत् कृत्वा व्वाचादित्या निष्ठापयति ॥ २० ॥

तां परिगृह्य निदधाति। कृत्वाय सा महीमुखा मिति कृत्वाय सा महती मुखा मित्येतन्

---

* 'गौः'—इति ग, घ।

मृन्मयीं योनि मग्नय ऽइति मृन्मयी ह्येषा योनि-
रग्नेः पुत्रेभ्यः प्रायच्छददितिः श्रपयानित्येतद्वा
ऽएना मदितिः कृत्वा देवेभ्यः पुत्रेभ्यः श्रपणाय
प्रायच्छत्तथैवैना मय मेतत् कृत्वा देवेभ्यः श्रपणाय
प्रयच्छति ॥ २१ ॥

ता हैके तिस्रः कुर्व्वन्ति । त्रयो वा ऽइमे
लोका इमे लोका उखा इति व्वदन्तोऽथो अन्यो
ऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यै यदीतरा भेत्स्यते ऽथेतरस्यां
भरिष्यामो यदीतराथेतरस्या मिति न तथा कुर्याद्यो
वा ऽएष निधिः प्रथमोऽयꣳ स लोको यः पूर्व्वो
ऽन्तरिक्षं तद्य उत्तरो द्यौः साथ यदेतच्चतुर्थं
यजुर्द्दिशो हैव तदेतावद्वा ऽइदꣳ सर्व्वं यावदिमे
च लोका दिशश्च स यदतोऽपाहरेदिति तद्धीनयेद्यदु
वै यज्ञोऽतिरिक्तं क्रियते यजमानस्य तद् द्विषन्तं
भ्रातृव्य मभ्यतिरिच्यते यदु भिद्येत प्रायश्चित्ति-
रुत्तरस्यांस्तद्व्याख्याने ॥ २२ ॥ ७ ॥

॥ इति तृतीयप्रपाठके सप्तमं ब्राह्मणम् [५. २.] ॥

अथोखाया अधस्तात् पर्याप्तमृत्पिण्डादानं विधत्ते— "अथ मृत्पिण्ड मिति। 'निधिः' नाम उखाया अधस्तनम्, तस्मै; 'यावन्तं' पर्याप्तं 'मन्यते' यजमानः, तावन्तम् आददीत। उखाकरणे यजमानः कर्त्ता। तथाच कात्यायनः— "यजमान उखां करोति मृद मादाय मखस्य शिर इति"-इति *। आदाने मन्त्रं विधत्ते— "मखस्य शिरोऽसीतीति †। एतद् यजुर्व्याचष्टे— "यज्ञो वै मख इति। यथा आहवनीयो यज्ञस्य शिरः, अग्न्याधारत्वात्; एवं मृत्पिण्डोऽपि वह्न्याधारत्वात् आहवनीयस्य चीयमानत्वाच्च लक्षणया यज्ञशिर इत्युच्यते ॥ १ ॥

प्रकारान्तरेण स्तोतु मनुवदति— "यद्देवाह मखस्येति। इष्टकाभिश्चीयते इति यत्, तत् एषोऽग्निर्जायते। चयनं नाम जन्मेत्यर्थः। लोके उत्पद्यमानः पुरुषः प्रथमं 'शीर्षतः' शिरःप्रभृतिक एव 'चीयते' जायते। एव मग्निः शीर्षतो जायता मित्यभिप्रायेण "यज्ञस्य शिरोऽसि"-इत्युक्तम्। 'जायाते'-इति जनेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥ २ ॥

तत्र प्रथमं मन्त्रं विधत्ते— "सं प्रथयतीति ‡। 'प्रथयति' विस्तारयति। उखा नाम लोकत्रयात्मिकेति स्तुता, तत्र 'निधिः' भूलोकः; उत्तरत्र "द्यौर्ह्येव उद्धिरेवेति श्रवणात् §। उत्तरोत्तरमृत्पिण्डप्रदेशौ अन्तरिक्षद्युलोकात्मकौ; अतो मन्त्रत्रयेऽपि लोकत्रयवाचकानि पदानि विद्यन्ते। यथा,

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३ १३ ।
† वा० सं० ११. ५७. २ ।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ३ २६ ।
§ एतस्मिन्नेव ब्राह्मणे पञ्चमकण्डिकायां (२६१ पृ० १२पं०) द्रष्टव्यम् ।

निधिवपनमन्त्र एवमाम्नायते—

"वसवस्त्वा कृण्वन्तु गायत्रेण छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि पृथिव्यसि धारया मयि प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान् यजमानाय"–इति * ।

अथ मन्त्रार्थः,—'वसवः' नाम भूलोकरक्षका देवाः 'त्वा' त्वाम् उखां भूलोकात्मिकां 'कृण्वन्तु' कुर्वन्तु 'गायत्रेण छन्दसा' सह 'अङ्गिरस्वत्' प्राणवत्, हे उखे ! 'ध्रुवा असि' स्थिरा असि, 'पृथिवी' भूलोकात्मिका च भवसि । "धारया मयि"–इति यजुःशेषेण यजमाने आशिष आशास्ते; यजमानाय मयीतिसप्तमीनिर्देशात् । 'यजमानाय'–इति सप्तम्यर्थे चतुर्थी । 'प्रजा' 'धारय' स्थापय । 'रायस्पोषं' धनपुष्टिम्, 'गौपत्यं' गवां पतित्वम्, 'सुवीर्यं' सुवीराणां कर्म, अथ 'सजातान्' समानोदरे जातान् भ्रातॄनपि । धारयेति सर्वत्र सम्बन्धः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे,—"अयं वैव लोको निधिरिति । 'एषः' भूलोकः 'निधिः' उखाया अधस्तनम् । तदेतत् यथा 'वसवोऽकुर्वन्', एवं यद्यपि वसव इति पाठेन भूलोकमेव कृतवान् भवति । ध्रुवासीत्यस्य व्याख्याने स्थिरासीति, तस्य व्याख्यानं प्रतिष्ठितासीति । पृथिव्यसीत्यस्य व्याख्याने पृथिवी ह्येष निधिरिति । निधिर्नामोखाया अधस्तनमिति प्रागुक्तम् † । धारयामीत्यादिना यजमानस्याशीराशासनम् ॥

उत्तरत्रोखाया ऊर्द्ध्वपरिमाणं वक्ष्यते ‡, अत्र निधेस्तिर्यग्-

* वा० सं० ११. ५८. १ ।

† प्रथमकाण्डीयाख्याने (२६७ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम् ।

‡ अष्टमकाण्डीदद्रष्टव्यम् (२४२ पृ० १६ पं०) ।

विस्तारस्य परिमाणं विधत्ते— "तां प्रादेशमात्रीं मिनोति। 'तां' निधिं पर्याप्तां मृदं तिर्यक् 'प्रादेशमात्रीं कृत्वा' 'अथ' अनन्तरम् 'अस्यै' अस्याः विस्तारितायाः निधेर्मृदः 'सर्वतः' 'तीरम्' अन्तम् 'उन्नयति' ऊर्द्ध्वं कुर्यात्। तथाच सूत्रम्— "वसवस्त्वेति प्रथयित्वान्तानुन्नीय सर्वतः"—इति * ॥ २ ॥

अथ तिर्यक् प्रादेशमात्रं विस्तारितायाः निधिमृदः उपरि मृत्पिण्डप्रक्षेपमन्त्रं विधत्ते— "अथ पूर्वं मुद्धिमादधातीति। 'पूर्वं' प्रथमम्। 'उद्धि'-शब्दो मृत्पिण्डप्रक्षेपवाची। अत एव कात्यायनः— "प्रथमं धातुमादधाति"—इत्युक्तवान् †। धातुशब्द उत्तरोत्तरक्रमेणावस्थानमाह; "त्रिधातुत्वानुपातम्"—इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ‡ ॥

अथ द्वितीयमन्त्र एव माम्नायते— "रुद्रास्त्वा कृण्वन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवास्यन्तरिक्षमसि धारया मयि प्रजाᳪ रायस्पोषं गौपत्यᳪ सुवीर्यᳪ सजातान् यजमानाय"—इति §।

मन्त्रस्यायमर्थः,— हे उखे! त्वां 'रुद्राः' अन्तरिक्षाभिमानिनः 'कृण्वन्तु'। अत्र मन्त्रे 'त्रैष्टुभेन छन्दसा'—इति, 'अन्तरिक्षमसि'—इति च विशेषः। शेषं पूर्ववत्। निधेर्भूलोकात्मकत्वादुपरिनिहितमृत्पिण्डस्यान्तरिक्षलोकात्मकत्वम्। मन्त्रव्याख्यापकं ब्राह्मणमपि पूर्ववत्।

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ३. २६, २७ क।

† का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ३ २७ ख।

‡ धातुशब्दात्कृत्प्रत्यय एव। प्रथितस्य तत्प्रान्तानुन्नीय ऊर्द्ध्वान् गमयति, धातुं प्रथमपिण्डिकाम्' का॰ श्रौ॰ सू॰ वृ॰।

§ वा॰ सं॰ ११ ५८ २।

"संलिप्येति । तां निषेकपरिनिहितां मृदं 'संलिप्य' सम्भार्य्य 'संश्लष्णां' श्लक्ष्णां स्निग्धां कुर्य्यादित्यर्थः * ॥ ४ ॥

अथ प्रथमोद्देरुपरि अन्यमृत्पिण्डप्रक्षेपं समन्त्रं विधत्ते— "अथोत्तर सुचि मादधातीति † ।

अथ तृतीयमन्त्र एव आम्नायते—

"आदित्यास्त्वा कृण्वन्तु जागतेनच्छन्दसाऽङ्गिरस्वद् ध्रुवासि द्यौरसि धारया मयि प्रजाए रायस्पोषं गौपत्यए सुवीर्यए सजातान् यजमानाय"—इति ‡ ।

अत्र आदित्या द्युलोकाभिमानिनी देवताः त्वां सुखां कुर्वन्तु । अत्र 'जागतेन छन्दसा'—इति, 'द्यौरसि'—इति च विशेषः । शेषं पूर्ववत् । प्रथमोद्देरन्तरिक्षात्मकत्वात् तस्योपरि विहितमृत्पिण्डस्य द्युलोकात्मकत्वम् ॥ ५ ॥

अथ निषेकद्वितयस्य च समीकरणं समन्त्रं विधत्ते— "अथै-तेन चतुर्थेनेति § । उक्तमन्त्रत्रयापेक्षया अस्य यजुषश्चतुर्थत्वम् । 'वैश्वानराः' विश्वनरसम्बन्धिनो 'विश्वेदेवाः' त्वाम् 'आनुष्टुभेन छन्दसा' कुर्वन्ति । "दिशो हैतद्यजुरित्यादेरयमर्थः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् 'एतेन' 'यजुषा' समीकरणेन तस्या दिश एव निहितवत्यो भवन्ति ।

सोऽयं चतुर्थो मन्त्रः—

"विश्वे त्वा देवा वैश्वानराः कृण्वन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद्

* का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ क ।
† का० श्रौ० सू० १६ ३ २८ ख ।
‡ वा० सं० ११ ५८. २ ।
§ का० श्रौ० सू० १६ ३ २९ ।

ध्रुवासि, दिशोऽसि धारया मयि प्रजाए रायस्पोषं गौपत्यए सुवीर्य्यए सजातान् यजमानाय''–इति * ।

अत्र मन्त्रे 'आनुष्टुभेन छन्दसा'–इति, 'दिशोऽसि'–इति च विशेषः ॥ ६ ॥

पूर्वम् ''अयेतेन चतुर्थेन यजुषा करोमीति क्रियासामान्य मुक्तम्, तद् विशिनष्टि— ''तेनैतेनान्तरतश्च बाह्यतश्चेति । 'अन्तरतः' उखिद्रयस्य मध्यदेशे अपरिमितं छिद्रं कुर्यात्, 'बाह्यतः' अपि निम्नोन्नतत्वपरिहारेण सर्वतः समं कुर्यात् । एतस्य यजुषो दिगात्मकत्वात्, उखायाश्च लोकत्रयात्मकत्वात्, 'एतेन' अन्तरतो बाह्यतश्च समीकरणेन लोकत्रयस्य मध्ये बहिश्च 'अपरिमिता दिशः' निहितवान् भवति ॥ ७ ॥

उखाया ऊर्द्धपरिमाणं विधत्ते— ''तां प्रादेशमात्रीं मिति । एवकारेण परिमाणान्तरनिवृत्तिः । ऊर्द्धं यथा प्रादेशमात्री, तिरश्चीनापि प्रादेशमात्री † । तिर्यक् प्रादेशमात्रीति निधि-प्रथनसमये प्रागुक्तम् ‡ । ऊर्द्धतिर्यक् समा कार्येत्यर्थः ।

तत्परिमाणं प्रशंसति— ''प्रादेशेति । 'योनिं' गर्भसद्मीं ज्ञातवान् भवति । उखाया योनित्वम् अन्याधारत्वात्, अनेव गर्भत्वम् तन्मध्ये संवसर अवस्थानात् ॥ ८ ॥

सर्वयोखा प्रादेशमात्री कर्त्तव्येत्याह— ''सा यदीति । 'यदि' 'सा' उखा 'प्रादेशात्' 'वर्षीयसी' अधिकपरिमाणा 'स्यात्', तर्हि 'एतेन' ''विश्वे त्वा देवाः''–इति 'यजुषा' 'ह्रसीयसीम्' अधि-

* वा० सं० ११. ५८. ३ ।

† का० श्रौ० सू० १६, ३. २४ ।

‡ २६० पृ० १३ पं०, २६६ पृ० १ पं० द्रष्टव्ये ।

कांशं परिहृत्य प्रादेशमात्री मेव कुर्यात् । 'यदि' उखा 'क्रमीयसी' स्यात्, 'एतेन' यजुषा तिर्यग् प्रादेशसम्मिता मेव कुर्यात् ॥ ८ ॥

उखायाः परिमाणं पश्वनुष्ठानापेक्षया विकल्पित मिति दर्शयति— "स यद्येक: पशुः स्यादिति। एकपशुपक्षे एव प्रादेशमात्री उखा कर्त्तव्या; पञ्चपशुपक्षे पञ्चप्रादेशपरिमाणा, इषुमात्री वा कर्त्तव्या। एतत् परिमाणद्वयं तिर्यगपेक्षया; ऊर्द्धपरिमाणं तत्रापि एकप्रादेशमात्रीति। तथा च कात्यायनेन सूत्रितम्— "प्रादेशमात्रीं तिर्यगूर्द्धंच, पञ्चप्रादेशा मिषुमात्रीं वा तिर्यक् पञ्चपशौ"–इति *। तिर्यगेव पञ्चपशुपक्षे परिमाणद्वयम्, ऊर्द्धन्तु एकप्रादेशैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

अथोखाया उत्तरभागे वर्त्तिकरणं विधत्ते— "अथ तिरश्ची मिति †। 'पर्यस्यति' परितः सर्वतः कुर्यात्। तां रास्नां दिगात्मना स्तौति— "एतद्वै देवा इत्यादिना। पूर्वं 'देवाः' यथा 'उखां कृत्वा' 'दिग्भिः' दृढा मकुर्वन्, एवं यष्टा वर्त्तिकरणेन दिग्भिरेव मितरां दृढाम् कृतवान् भवति ॥ ११ ॥

रास्नाकरणस्य स्थानं विधत्ते—"तां मुत्तरे विलतीय इति ‡। उखां त्रिधा विभज्य 'उत्तरे' पर्वे 'विलतीये' तृतीयभागादप्यूर्द्धे प्रदेशे उखाकण्ठप्रदेशे वर्त्तिं सर्वतः तिरश्चीनां कुर्यादित्यर्थः ॥ १२ ॥

मन्त्रं विधत्ते— "अदित्यै रास्नासीति §। हे वर्त्ते! 'अदित्यै'

---

* का० श्रौ० सू० १६. ३. २४, २५।
† का० श्रौ० सू० १६. ३. २०।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २० स।
§ वा० सं० ११ ५६. १।

प्रदीनाया देवमातुः 'रास्ना' रशना 'असि' 'इति'। रास्ना-पदस्याभिप्रायमाह— "यद्रास्ना वै यज्ञ इति। पाशस्य यद्वयो देवीति प्रागुक्तम् *; रास्ना 'यद्रास्ना' यथार्थत्वात् ॥ १३ ॥

अन्यायतस्रो वर्तीर्विधत्ते— "अथ चतस्र ऊर्ध्वा इति। 'तूष्णीम्'-इति मन्त्रप्रतिषेधः। एताः वर्तयः उखायाश्चतुर्दिशं कार्याः। तथाच सूत्रम्— "ऊर्ध्वास्तूष्णीं प्रतिदिशं चतस्रोऽपरा वर्तीः प्रास्नाः"-इति †। कण्ठगतवर्तिपर्यन्तं प्रतिदिशं चतस्रः तूष्णीं कार्या इत्यर्थः। रास्नाचतुष्टयं दिगात्मना स्तूयते— "दिशो हैव ता इत्यादिना। ऊर्ध्वानां चतसृणां तृतीयोत्तर-कृतरास्नापर्यन्तम् ॥ १४ ॥

तां विधत्ते— "ता एता एतस्यै भवन्तीति। "तथैतत् सर्वमिति। उपरवर्तिकरणेन यतो लोका ऊर्ध्वस्थितं सर्वं दृढं भवति। उखाया लोकत्रयात्मकत्वात् तादर्थ्यं वर्तयः कर्तव्या इति तात्पर्यम् ॥ १५ ॥

अथोर्ध्ववर्तीनां मध्ये स्तनोन्नयनं विधत्ते— "तासां मध्येषु स्तनान्विति ‡। स्तना इव 'स्तनाः', तदाकाराः कुर्यादित्यर्थः। "एतद्वै देवा इत्यादेः कण्डिकाशेषस्यायमर्थः,— पूर्वं देवा लोकत्रयात्मिकां गोरूपां उखां कृत्वा तस्याः अधःस्थानीयायां द्वितीयभागे कृतायास्तिरश्चीनाया रास्नायाः समीपे वर्तिरास्नाग्रेषु चतुरः स्तनान् कृत्वा, तेभ्यः सर्वान् कामान् दुग्धवन्तः,

---

* पुरस्तात् (२ भा० २७२ पृ० ३ पं०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६. ३. ३१।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ १।

तथायं यष्टापि स्वाभिलषितान् कामान् दोग्धुं चतुरः स्तनान् कुर्यादिति । गोदुग्धोऽपि विकृतीयभागे भवति , सापि गोचतुस्तनीति तत्साम्यम् ॥ १६ , १७ , १८ ॥

चतुस्तनपक्षं सिद्धान्तयितुं शाखान्तरानुसारेण पक्षान्तरमनुवदति— "तां हैक इति *। तथाच तैत्तिरीयाः— "द्विस्तनां करोति द्यावापृथिव्योर्दोहाय, चतुस्तनां करोति पशूनां दोहाय , अष्टस्तनां करोति छन्दसां दोहाय"—इति †। द्विस्तनपक्षे एकस्मिन्नेव पार्श्वे क्रियते स्तनद्वयम् , अष्टस्तनपक्षे एकैकस्मिन् पार्श्वे द्वौ द्वाविति। तत्पक्षद्वयं दूषयति— "न तथा कुर्यादिति। 'ये' पशवो 'गोः' पशोरपेक्षया 'कनीयस्तनाः' अल्पस्तनाः , 'ये' च 'भूयस्तनाः' ; अल्पभूयस्त्वे तथापेक्ष्येति मध्यं गोरित्युक्तम्। सा हि चतुस्तना। स्तनचतुष्टयादर्वाक्स्तना भूयस्तना वा ये पशवः , ते 'अनुपजीवनीयाः' अभोग्याः भवन्ति। यदि 'एनाम्' उखां द्विस्तनां अष्टस्तनां वा कुर्यात् , तर्हि अनुपजीवनीयां भोगानर्हामेव कुर्युः, न तु तां भोग्याम्। अभोग्यामेव दर्शयति— "शुनी मिति। अष्टस्तनकरणे 'शुनीं' शुनः स्त्रियम् , द्विस्तनकरणे 'अविं वडवां वा' कृतवन्तो भवन्ति। ता यथा भोग्या न भवन्ति , एवं द्विस्तना अष्टस्तना वा उखा न भोगार्हेति तथाकरणमयुक्त मित्यर्थः ॥ १९ ॥

विधत्ते— "अथास्यै बिल मिति ‡। 'बिलं' कण्ठविवरम्

'अभिपृणति' पूरयति। मन्त्रं विधत्ते— "अदितिष्ट इति *। हे उखे। 'ते' 'बिलम्' अदितिः गृभ्णातु। उपरोधः †। अदितिर्वाग्रूपत्वेन स्तूयते— "वाग् वा अदितिरिति। "निष्ठापयतीति। निष्ठितां परिसमाप्तां करोति ॥ २० ॥

उखानिधानं समन्त्रं विधत्ते— "तां परिगृह्णेति ‡। 'परिगृह्य' दृढां गृहीत्वा निदध्यात् 'ताम्' उखाम्।

मन्त्रस्यायमर्थः,— 'सा' अदितिः 'मही' भूरूपा महती वा 'मृन्मयीं' मृद्विकारभूताम् 'अग्नये' अग्न्यर्थं 'योनिं' स्थानम् उखा 'कृत्वाय' "क्त्वो यक्" § कृत्वा 'पुत्रेभ्यः' श्रपयन्तु, पक्वां कुर्वन्तु इति। अतो हेतोः 'अदितिः स्वपुत्रेभ्यो देवेभ्यः' प्रायच्छदिति सम्बन्धः। श्रपयतेः पञ्चमलकारे रूपम् ॥

मन्त्रं प्रतिपाद्य स्वयं व्याचष्टे— "कृत्वाय सा महीमुखामिति ॥ २१ ॥

उखा एकैव करणीयेति सिद्धान्तयितुं केषाञ्चित् पक्षं सोपपत्तिकमनुवदति— "ता हैके तिस्रः कुर्वन्तीति ¶। 'ताः' उखाः, 'एके' आचार्याः 'तिस्रः' कुर्वन्ति। तत्र युक्तिः— "त्रयो वा इमे लोका इति। उखाः खलु लोकात्मिकाः, 'लोकाः' च 'त्रयः'; अतो लोकसङ्ख्यया उखाः कर्त्तव्याः, 'इति' 'वदन्तः'

---

* वा० सं० ११ ५९, २।
† पा० ८. ३. ३९ सू० १ वा०।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ४।
§ पा० सू० ७ १. [illegible]।
‖ वा० सं० ११ ५९ २।
¶ का० श्रौ० सू० १६ ४ ५।

एते तिस्रः कुर्वन्तीति सम्बन्धः। युक्त्यन्तर माह—"अथो अन्योऽन्यस्या इति। यदि एका भिद्येत, तर्हि अन्यस्या मग्निं भरिष्यामः। "यदीतराचेतरस्या मिति। अन्योऽन्योऽन्यस्यै प्रायश्चित्त्यर्थं तिस्र उखाः कर्त्तव्या इत्यर्थः।

तं पक्षं दूषयति—"यो वा एष निधिरित्यादिना। निधिः रेकः, कहिहयश्च, भूर्लोकादि त्रयम्; दिशश्च सर्वं जगत्; न ततोऽतिरिक्त मस्ति। अतो लोकत्रयात्मिकाया मुखायां कृतायाम् *, 'यद्' यदि अन्यदुखाद्वयम् 'उपाहरेत्' सम्पादयेत्, तर्हि 'तत्' लोकादिकम् अति-'रेचयेत्'; 'यद् यज्ञे ऽतिरिक्तं क्रियते', 'तत्' अतिरिक्तं कर्म 'यजमानस्य द्विषन्तम् एवातिरेचितवान् भवति। यतो न्यून मतिरिक्तञ्च कर्मदोषाय मेव; अतो न्यूनाधिकदोषौ परिहार्यौ। तस्मात् लोकत्रयात् दिग्भ्यश्चातिरिक्तस्य वस्तुनः करणं न युक्त मिति तात्पर्यम्।

यद्युखैका स्यात्, सा यदि भिद्येत, तर्हि किं मन्यकरणं तूष्णीं मावस्थानम्? अकरणे च कथ मुख्याग्निधारणम्, असत्यग्निधारणे कथं चयनाख्यं कर्म सेत्स्यतीत्याशङ्क्य, तस्य सर्वस्योत्तरं ब्राह्मणे वक्ष्यत इत्याह— "यदु भिन्नायै प्रायश्चित्तिः, उत्तरस्मिन् तदन्वाख्यान इति। 'अन्वाख्याने' ब्राह्मणे

* 'अथोखा मासते द्यौरसि पृथिव्यसीति। उपस्तौत्येवैना मेतन्महयत्येव यदाह द्यौरसि पृथिव्यसीति"—इत्येतस्य सायणीयं भाष्य मिदम्— 'अध्वर्योः समन्त्रकां स्थाल्यादान विधत्ते— "अथोखा मिति। उखाया द्युपृथिव्यात्मकत्वस्य कदाचिदप्यसम्भवात् उपस्तुतिमात्र मिद मित्याह— "उपस्तौत्येवेति। साऽपि किमर्थमत आह— "महयत्येवेति। स्तुत्या पूजनं लोके प्रसिद्धम्"—इति १ भा० ४७० पृ० १पं०

तत् , वपास इति । तत्र श्रौतम्— "यद्येवोखा भिद्येत, याभिन्ना तया स्यादुखविनी स्यात् , तस्या मेनं पर्यावपेत्"— इत्यादि * ॥ २२ ॥ ७ [५. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे तृतीयः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

---

* उत्तरत्र (६ अ० ४ ब्रा० ८ क०) द्रष्टव्यम् ।

† एतदुत्तरं लिख्तं 'कण्डिकाः ११४'—इति क, 'कण्डिकासंख्या ११४'—इति ख, ग, घ । तत्र १ ब्रा० २६ क०, २ ब्रा० १२ क०, ३ ब्रा० १० क०, ४ ब्रा० १० क०, ५ ब्रा० २२ क०, ६ ब्रा० ११ क०, ७ ब्रा० २२ क० । एतासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके सप्तसु ब्राह्मणेषु ११४ कण्डिकाः सम्पन्ना इति भ्रम् ॥

अथ

चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् ,
अपि वा
पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

तस्या एतस्या अषाढां पूर्व्वां करोति । इयं वा ऽअषाढेय मु वा ऽएषां लोकानां प्रथमासृज्यत ता मेतस्या एव मृदः करोत्येषाऽ ह्येव लोकाना मियं महिषी करोति महिषी हीयं तद्येव प्रथमा व्वित्ता सा महिषी ॥ १ ॥

पादमात्री भवति । प्रतिष्ठा वै पाद इय मु वै प्रतिष्ठा ऽनालिखिता भवति विवृद्धीयम्* ॥ २ ॥

अथोखां करोति । इमांस्तल्लोकान् करोत्यथ व्विश्वज्योतिषः करोत्येता देवता ऽअग्निं व्वायु मादित्य मेता ह्येव देवता व्विश्वं ज्योतिस्ता

* 'विवृद्धीयम्'—इति ग, घ ।

एतस्या एव मृदः करोत्येभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान् देवान्निर्म्मिमीते यजमानः करोति त्र्यालिखिता भवन्ति त्रिवृतो ह्येते देवा इत्यधिदेवतम् * ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम्। आत्मैवोखा वागषाढा तां पूर्व्वां करोति पुरस्ताद्धीय मात्मनो वाक्ता मेतस्या एव मृदः करोत्यात्मनो ह्येवेयं वागषाढा महिषीं करोति महिषी हि वाक् त्र्यालिखिता भवति त्रेधाविहिता हि वागृचो यजूंषि सामान्यथो यदिदं त्रयं वाचो रूप मुपांश्वु व्यन्तरा मुच्चैः † ॥ ४ ॥

अथोखां करोति। आत्मानं तत् करोत्यथ विश्वज्योतिषः करोति प्रजा वै विश्वज्योतिः प्रजा ह्येव विश्वं ज्योतिः प्रजनन मेवैतत् करोति ता एतस्या एव मृदः करोत्यात्मनस्तत् प्रजां निर्मिमीते यजमानः करोति यजमानस्तदात्मनः प्रजां करोत्यनन्तर्हिताः करोत्यनन्तर्हितां तदात्मनः प्रजां करोत्युत्तराः करोत्युत्तरां तदात्मनः प्रजां करोति

* '०दैवतम्'—इति ग, घ।

† 'मुच्चैः'—इति ग, घ।

त्र्यालिखिता भवन्ति त्रिवृद्धिः प्रजातिः पिता माता पुत्रोऽथो गर्भ उल्वं जरायु ॥ ५ ॥

ता एता यजुष्कृतायै करोति । अयजुष्कृतायाऽइतरा निरुक्ता एता भवन्त्यनिरुक्ता इतराः परिमिता एता भवन्त्यपरिमिता इतराः ॥ ६ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत् प्रजापतिर्निरुक्तश्चानिरुक्तश्च परिमितश्चापरिमितश्च तद्या यजुष्कृतायै करोति यदेवास्य निरुक्तं परिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ या अयजुष्कृतायै यदेवास्यानिरुक्त मपरिमितꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं विद्वानेतदेवं करोत्यथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्यः * ॥ ७ ॥

अथैनां धूपयति । स्नेने न्वेवायो कर्मणः प्रकृततायै यदेव धूपयति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा प्राणो धूमः शीर्षंस्तत् प्राणं दधाति ॥ ८ ॥

अश्वशकेर्धूपयति । प्राजापत्यो वा ऽश्वः

---

* 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति क , ख ।

प्रजापतिरग्निर्वा वा आत्मानमात्मना छिनत्त्यवद्-
साये तदे शक्तैव राति सर्वं यातयाम तयो ह
नैषाश्वत् छिनत्ति नेतरान् पशून्* ॥ ९ ॥

वसवस्त्वा धूपयन्तु । गायत्रेणच्छन्दसाङ्गि-
रस्वद् रुद्रास्त्वा धूपयन्तु त्रैष्टुभेनच्छन्दसाङ्गिरस्वदा-
दित्यास्त्वा धूपयन्तु जागतेनच्छन्दसाङ्गिरस्वद् विश्वे
त्वा देवा वैश्वानरा धूपयन्त्वानुष्टुभेनच्छन्दसाङ्गि-
रस्वदिन्द्रस्त्वा धूपयतु वरुणस्त्वा धूपयतु विष्णुस्त्वा
धूपयत्वित्येताभिरेवैना एतद्देवताभिर्धूपयति† ॥ १० ॥

सप्ताक्षराणि भवन्ति । सप्त यजूंषि सप्त-
तय्य एता देवताः सप्त शीर्षन् प्राणा यद्वा
ऽपि यद्दु कृत्वः सप्त-सप्त सप्तैव तच्छीर्षण्येव
तत् सप्त प्राणान् दधाति ॥ ११ ॥ १ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [पू. ३.] ॥

---

* 'पशून्'—इति ग, घ।

† अत्र 'गायत्रेणच्छन्दसा' 'त्रैष्टुभेनच्छन्दसा', 'जागतेनच्छन्दसा', 'आनुष्टुभेनच्छन्दसा'—इत्येवं पाठेन भवितव्यम् "हि च"—इति (६. १. ७३) पाणिनिशासनात्, अन्यथैवात्र भंक्तिनेति। पूर्ववाक्येष्व च बोध्यम् (२६०, २६१, २६२पृ०)।

अथ संस्कृताया मृदः सकाशात् उखानिर्माणात् पूर्वं अषाढाख्येष्टकाया निर्माण माह—"तस्या एतस्या अषाढां पूर्वां करोतीति *। 'अषाढां' अषाढलिङ्गकमन्त्रोपधेया मिष्टकाम्। "तद्वानासा मुपधानो मन्त्र इतीष्टकासु लुक् च मतोः"–इति † मतोर्लुक्। 'पूर्वाम्' उखातः पूर्वभाविनीं कुर्यात्। पूर्वभावित्व मर्थवादमुखेन दर्शयति— "इयं वा अषाढेति। 'अषाढा'–इति या अस्ति, सा 'इयम् वै' पृथिवी खलु ; तद्विकारत्वात्। अस्त्वेवम्, प्राथम्ये किं आयात मित्यत आह— "इय मु वा एषां लोकानां प्रथमाऽसृज्यतेति। पृथिव्या इतरलोकापेक्षया प्राथम्यं प्रसिद्धम्। अस्या मृदन्तरप्रकृतित्वप्रसक्तिं वारयति— "ता मेतस्या एवेति। 'एतस्याः' उक्तसंस्कारोपेताया मृदः सकाशादित्यर्थः। तत्रोपपत्ति माह— "एषां ह्येव लोकाना मिय मिति। यतः 'इयम्' 'एषां' प्रसिद्धानां लोकानां सम्बन्धिनी, अत इत्यर्थः। अय मभिप्रायः,— उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्रतिपादनात् तस्या या प्रकृतिभूता मृत्, तदीयाया एवाषाढाया अपि निर्मितौ सत्येव तदीयत्वं भवतीति।

अस्या उखावद् यजमानकर्तृत्वं प्राप्त मित्याह— "महिषी करोतीति। प्रथमोढा स्त्री महिषी, 'इयम्' इष्टकापि 'हि' यस्मात् 'महिषी'; प्रथमतो निर्माणात्, अतोऽस्यां महिषीकर्तव्यता युक्ता। भवत्वेवं यद्येषां महिषी स्यात्, सैव कुत इत्यत आह— "तद् यैव प्रथमा वित्ता, सा महिषीति। 'वित्ता' लब्धा ॥ १ ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ६।

† पा० सू० ४. ४. १२५।

उखाया इयत्ता माह— "पादमात्री भवतीति । अत्र महिषी-शब्दस्य कर्तृत्वेन सम्बन्धात् तत्पादमात्रीति न मन्तव्यम् ; सूत्र-कारेण यजमानपादमात्रीति विशेषितत्वात् * । तत्प्रमाणं प्रशंसति— "प्रतिष्ठा वै पाद इय मु वै प्रतिष्ठेति । पादाभावे गमनदर्शनात् पादस्य प्रतिष्ठात्वम् । इयं पृथिवी सर्वाधारत्वात् प्रतिष्ठा, तत्सदृशविकाररूपाया अपीष्टकायाः प्रतिष्ठात्मकपाद-प्रमाणत्वं युक्त मित्यर्थः । तथाविधत्वेन तस्यामयं कर्तव्य मिति विधत्ते— "त्र्यालिखिता भवति तिरश्चीव मिति । अर्ध-चन्द्राकाराभिः तिसृभिः रेखाभिर्युक्ता भवेत् । 'इव'-शब्देन "त्रयो वा इमे त्रिवृतो लोकाः"–इत्यादि † श्रुत्यन्तरवचनैः द्योतिता । त्र्यालिखितत्वं प्रत्यक्पूर्वाभिमिश्रणरूपादस्, विकता-कटिकाकारपार्श्वैर्भिः सङ्गतरूपत्वादा द्रष्टव्यम् । अत्र सूत्रम्— "अषाढां करोति महिषी प्रथमवित्ता तदाख्याम्, यजमानपाद-मात्रीं त्र्यालिखिताम्"-इति ‡ ॥ २ ॥

तत्कार्यः अषाढानन्तरकर्तव्यता माह— "अथोखा मिति । 'अथ' अषाढानन्तरम्, 'उखां' मातृरूपां स्थालीं यथावत् कुर्यात् । सर्वात्मकत्वेनेमा ल्लोकान् व्याप्तवान् भवति । "यजमान उखां करोति मृद मादायेत्यादि § सूत्रम् ॥

अथ विश्वज्योतिर्नामधेयानां तिसृणा मिष्टकानां मुख्यानन्तर-

---

* "यजमानपादमात्रीं त्र्यालिखिताम्"—इति का० श्रौ० सू० १६. ३. २२ । 'महिषीपादमात्री माभूदिति यजमानग्रहणम्'—इति तत्र वृत्तिः ।

† ऐ० ब्रा० ३. २. ३ द्रष्टव्यम् ।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ३. २१, २२ ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ३. २३ ।

कर्त्तव्यतां विधत्ते— "अथ विश्वज्योतिषः करोतीति *। पूर्ववदेतस्मिन्नङ्केऽसंख्येयदुपधेयत्वात् विश्वज्योतिषनाम्न आसां द्रष्टव्यम्। एतासां निर्माण मेवाग्निवाय्वादित्यानां निर्माण मित्याह— "एता देवता अग्निं वायु मादित्य मेता ह्येव देवता विश्वं ज्योतिरिति। 'एता देवताः' इत्यस्य व्याख्यानम्— 'अग्निम्, वायुम्, आदित्यम्'-इति। विश्वज्योतकस्य मन्त्रादीनां प्रसिद्ध मिति 'हि'-शब्दो द्योतयति। पूर्ववदासां सम्पुष्ट्यर्थं संस्कृतमृत्कैव करण मित्याह— "ता एतस्या एव मृदः करोतीति। एतत् प्रशंसति— "एभ्यस्तल्लोकेभ्य एतान् देवान् निर्मिमीत इति। उख्याया लोकत्रयात्मकत्वप्रोक्तत्वात् तदनन्तरं तदीयमृद आसां निर्माण मेव तदधिष्ठातृदेवतानिर्मित मित्यर्थः। "यजमानः करोतीति, "वातानिचिता भवन्तीति † वाक्यद्वयं स्पष्टम्।

देवानां त्रित्वं भूम्यन्तरिक्षद्युस्थानभेदेन, "इष्टकासु तिस्रो विश्वज्योतिषः पृथगुत्तमपाकाभिस्त्रिताः"-इति ‡ सूत्रम्। पृथगुत्तमपाभिधानम्, द्वितीयतृतीयानां क्रमपरिज्ञानार्थम्; तेन क्रमेणोपधानं यथा स्यादिति। "इत्यधिदैवत मिति। 'इति'-शब्दः प्रतिपादितप्रकारवचनः। 'अधिदैवतम्' देवता अधिकृत्य प्रवृत्तम्, उक्त मित्यर्थः ॥ २ ॥

'अथ' अनन्तरम् 'अध्यात्मम्' आत्मानम् अधिकृत्य प्रवर्त्यमानम्, 'उच्यते'-इति शेषः। प्रतिज्ञात मर्थं दर्शयति— "आत्मैवोख्या वागग्निरिति। उख्यायाः प्राधान्यादात्मत्वम्। प्राणा-

* का० श्रौ० सू० १७ ४ ६।
† २७८ पृ० २ पं० द्रष्टव्यम्।
‡ का० श्रौ० सू० १७ ४ ६ (तु शब्दपर्यन्तम्)।

"प्रजापतिरेषोऽग्निरिति। 'एषः' चयनलक्षणः 'अग्निः' 'प्रजापतिः' सर्वभूतात्मको विराट्। 'निरुक्तं' कार्यात्मना स्थितम्, 'अनिरुक्तं' कारणात्मना वर्त्तमानमिति विवेकः। यदिदं निरुक्तानिरुक्तात्मकत्वम् 'उभयम्' अस्ति, तद् इदं प्रजापतिरेव। 'तत्' तथा सति यजुष्कृतीत्यस्यानि प्रजापतेः 'यत् निरुक्तं रूपम्', तत् कार्यात्मकं 'परिमितम्', तत् संस्कृतवान् भवति। अतथा-भूताभिरिष्टकाभिरतथाभूतं प्रजापतेः रूपं संस्करोति। एवं विद्वान् निरुक्तानिरुक्तरूप मुभयं जानन् संस्कर्त्ता भवति।

अवशिष्टाया मृदो विनियोग माह— "अथोपशयायै पिण्डं परिशिनष्टि प्रायश्चित्तिभ्य इति। अवज्ञां कृत्वा यजमान इति शेषः। उपशेते इति 'उपशया' मृदुच्यते *। 'प्रायश्चित्तिभ्यः' उखाभेदपरिहारोपायाः, तदर्थ मित्यर्थः ॥ ७ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "सप्तभिरश्वशकृद्भिरुखां धूपयति दक्षिणाग्न्यादीप्तैरेकैकेन वसवस्त्वेति प्रति मन्त्र मिति †", तदिदं विधाय प्रशंसति— "अथैनां धूपयति श्रेम्ने न्वेवेति। 'श्रेम्ने न्वेव' स्थिरत्वायैव, न केवलं दृष्टार्थम्। 'अथो' अपि च 'कर्मणः' उपाधारभूतस्य चयनस्य वा 'प्रकृततायै' संस्कृतत्वसिद्धये। "यद्देवेत्यादि", धूपनार्थवादः। उखायाः प्राधान्यात् शिरस्त्वाभिधानम्। नासारन्ध्रेण प्राणस्य सञ्चारवत् ० ० ० धूम-तत्सञ्चारदर्शनात् प्राणत्वोपचारः ॥ ८ ॥

"अश्वशकृद्भिर्धूपयतीति। धूपनकर्म चाश्वशकृद्भिरेव भवितव्य मिति नियमे कारण माह— "प्राजापत्यो वा अश्व इत्यादिना।

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ७।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ८।

द्वारेण * व्याख्येयम्। "विश्वे त्वा देवा वैश्वानरा इति, चतुर्थमन्त्रे † विश्वेषां देवानां सर्वदेवात्मकत्वाद् अनुष्टुभश्च सर्वच्छन्दोरूपत्वात् परस्परसम्बन्धः। विश्वे च ते नराश्च 'विश्वेनराः', तेषां हितकारित्वेन सम्बन्धिनो 'वैश्वानराः'। इन्द्रवरुणविष्णूनां प्रतिनियतच्छन्दःसम्बन्धाभावात् केवला एवाम्नाताः ‡। "एताभिर्देवैना एतद्देवताभिर्धूपयतीति। 'एतत्' एतेन, वस्वादिमन्त्रधूपनेन 'एताभिः' सप्तदेवताभिः § एव धूपनं कारितवान् भवति ॥ १० ॥

सप्तानां मन्त्रदेवतानां यत् सप्तसङ्ख्यासाम्यम्, तत् प्रशंसति— "सप्ताक्षशकानि भवन्तीति। सङ्ख्यागतसप्तत्वेषु नित्यं प्रशंसति— "यद्‌ु वा अपि बहुशत्वः सप्त-सप्तेति। 'उ' अपि च, यदपि तत्र शतशत मेकं सप्तकम्, सप्तगतश्चापरम्, दैवतगतं चान्यत्। एवं 'बहुशत्वः' सप्तसङ्ख्याया आम्नाताया अपि सप्तसङ्ख्यामतिरेकात् त्रिभिः सप्तभिः 'शीर्षण्येव' व्याख्याते यज्ञशिरस्येव 'सप्त प्राणान्' 'दधाति' स्थापयति ॥ ११ ॥ १ [५. ३.]

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठे काण्डे पञ्चमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* विशेषतस्तत्र २६६ पृ० द्रष्टव्यम्।

† वा० सं० ११ क०. ४। ‡ वा० सं० ११. क०. ५, ६, ७।

§ वसवः, रुद्राः, आदित्याः, वैश्वानराः, इन्द्रः, वरुणः, विष्णुश्चेति सप्त देवाः वा० सं० ११. क० कण्डिका मान्नाताः।

॥ इतैव पूर्वत्र २६८ पृष्ठतः २७१ पृष्ठान्तं द्रष्टव्यम्।

ऽइति देवानाᳬ हैता मह्ये पत्नीर्देवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽङ्गिरस्वद्दधुस्ताभिरेवैनामेतद्दधाति ता ह ता ओषधय एवौषधयो वै देवानां पत्न्य ओषधिभिर्हीदᳬ सर्व्वᳬ हितमोषधिभिरेवैनामेतद्दधात्यथ व्विश्वज्योतिषा ऽवदधाति तूष्णीमेवाथ पचनमवधायाभीन्द्धे ॥ ४ ॥

धिषणास्त्वा देवीः । व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वदभीन्धतामुख ऽइति धिषणा हैता मह्ये देवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे-ऽङ्गिरस्वदभीन्धिरे ताभिरेवैनामेतदभीन्द्धे सा ह सा व्वागेव व्वाग्वै धिषणा व्वाचा हीदᳬ सर्व्वमिद्धं व्वाचैवैनामेतदभीन्द्धे ऽथैतानि त्रीणि यजूᳬषीक्षमाण एव जपति ॥ ५ ॥

व्वरूत्रीष्ट्वा देवीः । व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वच्छ्रपयन्तूख ऽइति व्वरूत्रीर्हैता मह्ये देवीर्व्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽङ्गिरस्वच्छ्रपयाञ्चक्रुस्ताभिरेवैनामेतच्छ्रपयति तानि ह तान्यहोरात्राण्येवाहोरात्राणि वै व्वरूत्रयोऽहोरात्रै-

यदिदꣳ सर्वं हन्त महोरात्रैरेवैना मेतच्छ्रपयति ॥ ६ ॥

ग्नास्त्वा देवीः। विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति ग्ना हैता यद्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि छन्दाꣳस्येव छन्दाꣳसि वै ग्नाश्छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्ति छन्दोभिरेवैना मेतत् पचति ॥ ७ ॥

जनयस्त्वाच्छिन्नपत्रा देवीः। विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पचन्तूख ऽइति जनयो हैता यद्देव्यो ऽच्छिन्नपत्रा देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे ऽअङ्गिरस्वत् पेचुस्ताभिरेवैना मेतत् पचति तानि ह तानि नक्षत्राण्येव नक्षत्राणि वै जनयो ये हि जनाः पुण्यकृतः स्वर्गं लोकं यन्ति तेषा मेतानि ज्योतीꣳषि नक्षत्रैरेवैना मेतत् पचति ॥ ८ ॥

स वै खनत्येकेन। अवदधात्येकेनाभीन्धऽए-केन श्रपयत्येकेन द्वाभ्यां पचति तस्माद् द्विः संव्व-त्सरस्यान्नं पच्यते तानि षट् सम्पद्यन्ते षड्ऋतवः

संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ ८ ॥

अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति। मैत्रेण यजुषोपन्याचरति यावत् कियच्चोपन्याचरति न वै मित्रः † कञ्चन हिनस्ति न मित्रं कश्चन हिनस्ति तथो हैष एतां न हिनस्ति नो ऽएत मेषा तां द्विवेवोपवपेद्विवोद्वपेद्दृश्याग्नेयम् ‡ ॥ १० ॥

ताए सावित्रेण यजुषोद्वपति। सविता वै प्रसविता सवितृप्रसूत एवैना मेतदुद्वपति देवस्त्वा सवितोद्वपतु सुपाणिः स्वङ्गुरिः सुबाहुरुत शक्त्येति सर्व्वं मु च्चैतत् सविता § ॥ ११ ॥

अथैनां मर्यावर्त्तयति। अव्यथमाना पृथिव्या माशा दिश आपृणेत्यव्यथमाना त्वं पृथिव्या माशा दिशो रसेनापूरयेत्येतत् ‖ ॥ १२ ॥

---

* भवति'—इति ख।
† 'मित्र'—इति ग, घ।
‡ '॰ग्नेयम्'—इति ग, घ।
§ सविता'—इति ग, घ।
‖ '॰तत्'—इति ग, घ।

अथैनामुद्यच्छति। उत्थाय बृहती भवेत्यु-
त्थाय ह्रीमे लोका बृहन्त उदु तिष्ठ ध्रुवा त्वमि-
त्युदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेत्येतत् * ॥ १३ ॥

तां परिगृह्य निदधाति। मित्रैतां त उखां
परिददाम्यभित्त्या एषा मा भेदीत्ययं वै वायुर्मित्रो
यो ऽयं पवते तस्मा एवैनामेतत् परिददाति
गुप्त्यै ते हीमे लोका मित्रगुप्तास्तस्मादेषां लोकानां
न किञ्चन मीयते † ॥ १४ ॥

अथैनामाच्छृणत्ति। स्थेम्ने त्वेवाथो कर्मणः
प्रकृततायै यदेवाच्छृणत्ति शिर एतद्यज्ञस्य यदुखा
प्राणः पयः शीर्षंस्तत् प्राणं दधात्यथो योषा
वा उखा योषायां तत् पयो दधाति तस्माद्यो-
षायां पयः ॥ १५ ॥

अजायै पयसाच्छृणत्ति। प्रजापतेर्वै शोका-
दजा समभवत् प्रजापतिरग्निर्नो वा आत्मा-
त्मानं हिनस्त्यहिंसायै यदेवाजाया अजा ह

* 'ऽतत्'—इति ख, ग।
† 'मीयते'—इति क, ख।

सर्व्वा ओषधीरत्ति सर्व्वासा मेवैना मेतदोषधीनाᳫं रसेनाच्छृणत्ति ॥ १६ ॥

व्वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु । गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वद्रुद्रास्त्वाच्छृन्दन्तु त्रैष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदादित्यास्त्वाच्छृन्दन्तु जागतेन छन्दसाङ्गिरस्वद्विश्वे त्वा देवा व्वैश्वानरा आच्छृन्दन्त्वानुष्टुभेन छन्दसाङ्गिरस्वदित्येताभिरेवैना मेतद्देवताभिराच्छृणत्ति स वै याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति यो व्वाव कर्म करोति स एव तस्योपचारं व्वेद तस्माद्याभिरेव देवताभिः करोति ताभिर्धूपयति ताभिराच्छृणत्ति ॥ १७ ॥ २ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [५. ४.] ॥

अथावटे खननं विधत्ते— "अथैनं मध्या खनतीति *। 'एनम्' अवटम् 'अध्या' पृथिव्याम् उखास्थापनार्थं खनेत्। अवटखननं पुरातनसाम्नाभिधानमुखेन प्रशंसति— "एतद्वै देवा अबिभयुरिति। 'एतत्' एतेन वक्ष्यमाणेन खलु 'देवाः' भीताः आसन्; 'नः' अस्माकं सम्बन्धिनम् 'इमम्' उखेष्टकारूपं पदार्थं 'नाष्ट्रा' नाशकारीणि रक्षांसि 'न हन्युः' हननं न

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४. ८ ।

कुर्युरिति। यद्वैतदस्ति, 'एतत्' एतेन पूर्वसान्वयः। 'तस्मै' अवयवभूताय उखादिपदार्थाय 'इमां' पृथिवीम् 'एव' 'आत्मानम्' अवयविनम् 'अकुर्वन्'। एवं कुर्वता मभिप्राय माह— "आत्मानं गोप्स्यतीति। यथावयवभूत महं स्वयं रक्षति, तथा रक्षिष्यतीति तेषा माशयः ॥ १ ॥

खनन मनूद्य मन्त्रं विधत्ते— "तं वा अदित्या खनतीति। 'अदित्या' अदितिर्देवतात्मकेन मन्त्रेणेत्यर्थः। अन्वयव्यतिरेकाभ्या मदितिः खनने समर्थेति दर्शयति—"इयं वा अदितिरित्यादिना। येयम् 'अदितिः' देवता, सा 'इयं वै' पृथिवी खलु। आदत्ते सर्वं मित्यदितिरिति व्युत्पत्तेः। स्पष्ट मन्यत्। यथा पादतल-मग्नकण्टकाद्युद्धरणादिषु स्वयं चेत् न हिनस्ति, अन्यश्चेत् हिंस्यात्; एव मिति भावः ॥ २ ॥

मन्त्रं दर्शयति— "अदितिष्ट्वा देवीति *। अस्य अर्थः— हे अवट। 'त्वा' त्वाम् 'अदितिः' अदीना 'देवी' खनतु। कीदृशी? 'विश्वदेव्यावती' विश्वेषां देवानां हितं कर्म विश्व-देव्यम्, तदस्यास्तीति † विश्वदेव्यावती। "मन्त्रे सोमाश्वेन्द्रिय-विश्वदेव्यस्य मतौ"-इति दीर्घः ‡। किं तत्? 'अङ्गिरस्वत्' अङ्गिरसो यथा तथा। कुत्र? 'पृथिव्याः' 'सधस्थे' सहस्थाने उपरीत्यर्थः। 'इति'-शब्दो मन्त्रसमाप्त्यर्थ इति।

"अवटो वै देवतेति। 'एषः अवटः' 'देवता' देवम् अग्निं प्रति साधुः; इष्टकोपकारकत्वात्। अवटखननसाधनम्, उखार्थ-

---

* वा० सं० ११.६१.१।

† पा० सू० ५.२.९४।

‡ पा० सू० ६.३.१३१।

मृत्खननार्थे प्रागाहृता वैणव्यभ्रिरेवेत्याह— "अत्र सा वैणव्यभ्रिरुत्सीदतीति । 'अत्र' अवटखनने यैव पूर्वं युक्ता 'वैणवी' वेणुविकारभूता 'अभ्रिः', 'सा' 'उत्सीदति' विनश्यति, छिन्नप्रयोजना भवतीत्यर्थः । अवटस्य प्रकारविशेष माह— "चतुःस्रक्तिरेव कूपो भवतीति । "चतस्रो वै दिशः"—इत्यर्थवादः स्पष्टः । "अभ्र्या स्रक्त्यं चतुरस्रं खनत्यदितिष्ट्वेति"—इति कात्यायनः * ॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता— "पचनमास्तीर्य यथाहृतम् अवदधाति, देवानांत्वेत्युखां न्युप्ताम्"—इति †, तदिदं विधत्ते— "अथ पचन मिति । पच्यतेऽनेनेति पचनं तृणादिकम्, तत् 'अवधाय' अवटे आस्तीर्य, आदौ निष्पादितत्वात् प्रथमम् 'अषाढाम् एव' तूष्णीं स्थापयेत् ॥ २ ॥

"अथोखा मवदधातीति । यथायुक्तां "देवानां त्वा पत्नीः"—इति ‡ मन्त्रेण यथायुक्तां अवदध्यात् । 'देवीः'-'विश्वदेव्यावतीः'-इत्युभयत्र § "सुपां सुलुक्"—इति ‖ पूर्वसवर्णदीर्घः ॥

मन्त्रं व्याचष्टे— "देवानां हैता अग्र इति । या देवपत्न्यः— इन्द्राणी, अग्नायी, अश्विनी, राट् इत्याद्याः ¶ पुरा उखा मवटे स्थापितवत्यः । अतः अनेन मन्त्रेण ताभिरवस्थापित-

---

* का० श्रौ० सू० १६ । ४ । ८ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४ १०, ११ ।

‡, § "देवानां त्वा पत्नीर्देवीर्विश्वदेव्यावतीः पृथिव्याः सधस्थे अङ्गिरस्वद् दधतु"—इति वा० सं० ११ ६१. ९ ।

‖ पा० सू० ७. १. ३९ ।

¶ ऋ० सं० ४ ७ १८. १ । व्याख्याताश्चैमा निरुक्ते १२. ४ ४६ ।

यात् भवतीत्यर्थः। 'देवपत्नी'-शब्दस्य ओषधयोऽर्थ इति औपपत्तिकं पदम् तेन मन्त्रेणोपधानं प्रशंसति— "ता ह ता ओषधय एवेति। 'ता ह' ताः खलु देवपत्न्यः, 'ताः' 'ओषधय एव'; न त्वन्या इति समस्य निर्वोषध्यात्मना देवपत्नीस्तुतिः। तदोषधीनां निधानशक्तिः कुत इत्यत आह— "ओषधीभिर्हीदं सर्वं हित मिति। व्रीहियवादिरूपाभ्य ओषधीनाम् अस्य जगतो धारकत्वं प्रसिद्धम्।

निर्मोचनमन्त्राणां त्रिसृणामपि समचार्थं विधत्ते—"अथ पयम् मित्यादिना। दीपनं दक्षिणाग्निमेव। "दक्षिणाग्न्य-ग्निना दीपयति धिषणास्त्वेति"-इति * सूत्रम् ॥ ४ ॥

"धिषणास्त्वेति †। मन्त्रस्तु पूर्ववद् व्याख्येयः। "धिषणा हैता मित्यादि ब्राह्मणमपि पूर्ववत्। 'अभीन्धिरे' अभितो दीपयन्तः।

धिषणाशब्दस्य विवक्षितमर्थं ब्रुवन् तस्याः पञ्चमस्येतरयोग्यता-समर्पणाय प्रसिद्धिमाह— "ता ह ता वागेवेति। या सा खलु धिषणा, 'सा' प्रसिद्धा 'वागेव' नान्या; वाचो व्यवहारा-भावे कस्यापि वस्तुनोऽभिव्यक्तेरभावात्। "वाचा हीदं सर्वं मिद्ध मित्युक्तम् ‡ 'इदम्' दीपितं प्रकाशित मित्यर्थः॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "वहन्ती ह्येनीयमाना जपतीति §, तदिदं विधत्ते— "यथैतानि त्रीणि यजूंष्युह्यमाना एव जप-तीति। "वहन्तीष्टा", "मा त्वा", "अमयस्त्वा"-इति त्रीणि

* का० श्रौ० सू० १६ ४ १९।

† वा० सं० ११. ६१. ३। ‡ १८० पृ० २१ पं०।

§ का० श्रौ० सू० १६ ४ २४।

'वरूत्रीः' वरूत्रिपयः *। अर्थवादे बहुवचनान्तत्वेन निर्देशात् एकेन श्रपणम् द्वाभ्यां पचनम् यद्यपि वर्ण्यते, तथापि पाकश्रपणयोरग्निकर्तव्यत्वेन तत्स्वानुकूलप्रयत्न मन्तरेण ,स्वकर्तव्याभावात् ईक्षणपूर्वको जप एव कर्त्तव्य इत्येवाभिप्रायः ॥ ५ ॥

प्रथमं यजुरवधाय व्याचष्टे— "वरूत्रीष्ट्वा देवीरिति †।" वरूत्रिशब्दस्याभिप्रेत मर्थं माह— "तानि हेति। 'तानि' एतानि 'अहोरात्राणि'। प्रतिनिर्दिश्यमानाहोरात्रापेक्षया तानीति। वरूत्रीणा महोरात्रनिर्देशात् नपुंसकता, अथवा सामान्यविवक्षया नपुंसकत्वं द्रष्टव्यम्; तानि वरूत्र्याख्यानि कृत्स्नं जगत् श्रपयन्तीति। वरूत्रय इति योऽयं वरूत्रिशब्दस्यावयवार्थः, तस्येतरस्याहोरात्रेषु सद्भावं दर्शयत्युक्तार्थसमर्थनाय— "अहोरात्रैर्हीदं सर्वं वृत मिति। 'अहोरात्रैरेव' 'एनाम्' उखां श्रपयति, यः 'एतत्' एतेन अहोरात्रवाचकवरूत्रिशब्दयुक्तेन यजुषा श्रपयति ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयं यजुरनूद्य व्याचष्टे— "ग्नास्त्वा देवीरित्यादिना ‡। यदुक्तं "छन्दांसि वै ग्ना इति §, तदुपपादयति— "छन्दोभिर्हि स्वर्गं लोकं गच्छन्तीति। गच्छन्त्यभियजमानाः स्वर्ग मितिव्युत्पत्तेः छन्दःस्वपि सम्भवादित्यर्थः। "ग्नाः गच्छन्त्येनाः"—इति ‖ निरुक्तम् ॥ ७ ॥

---

* पा० सू० ७ १ ३४। वरूत्रिशब्दो ह्रस्वेकारान्तो दीर्घेकारान्तश्च। वा० सं० ११· ६१, १२·४४, शत० ब्रा० इहैवोभयविधः श्रुतः; तै० सं० तथैव ४, १ ६ १, ५ १· ७ ३ द्रष्टव्यम्।

† वा० सं० ११· ६१· ४। ‡ वा० सं० ११· ६१· ५।

§ पुरस्तात् (५ अ० ४ ब्रा० ७ क०) द्रष्टव्यम्।

‖ निरु० ३· ४ ४। पुनस्तत्रान्यत्र "ग्ना गमनात्"—इति (१०. ४.१०.)।

यदीदं यजुरनुव्याचष्टे— "जनयस्त्वाच्छिन्नपत्त्रा इति * । जायन्ते जनयः, पुत्रहन्तो जनकत्वेऽपीति 'जनयः' नक्षत्राणि, तानि च 'अच्छिन्नपत्त्राः' अच्छिन्नपतनसाधनपत्त्रयुक्ताभीत्यर्थः ; न हि तानि पुण्यनिचयाद्वाक् पतन्ति । श्रुतिगन्धार्थं माह— "तानि च तानि नक्षत्राण्येवेति । नक्षन्ते व्याप्नुवन्ते सुकृति-भिरिति नक्षत्राणि । अत्र निर्दिष्टानां नपुंसकत्वम् † । "नक्ष-त्राणि नक्षतेर्गतिकर्मणः"-इति ‡ नैरुक्तम् । नक्षत्राणां जनित्व-प्रसिद्धिं दर्शयति— "ये हि जनाः पुण्यकृत इति । 'तेषां' स्वर्गे यानि 'ज्योतींषि', तानि नक्षत्राणि । 'श्रपयन्तूखे', 'पचन्तूखे', इत्यनयोः § यथार्थं पाकक्रियासामान्यम्, पचनं पाकनिर्वृत्तिरिति विवेकः ॥ ८ ॥

खननादिसम्बन्धानां मन्त्राणां समाप्य प्रशंसति— "स वै खनन्मेवैते-ष्वादिना‖ । खननादिक्रिया लोकैरेव सम्पन्ना, पाकस्य तु संवत्सर-साध्यत्वं ¶ विहितम्, तस्यार्थवादः— "तस्माद् द्विः संवत्सरस्याग्-निति । शस्यादिपरिपाकः संवत्सरस्य द्विर्भवतीति प्रसिद्धम् । षड्ऋतवो मिलित्वा संवत्सरो भवति, स संवत्सरोऽग्निः । प्रजा-पतिना संवत्सरः ध्रियमाणो भवति । यद्वा संवत्सरोऽग्निः प्रजा०

* वा० सं० ११. ६१. ६ ।
† २९८ पृ० ८ पं० द्रष्टव्यम् ।
‡ निरु० ३. २०. ३ ।
§ ७९० पृ० १४ पं०, ७९१ पृ० ९ पं० ।
‖ खनित्रिर्निर्दिष्टमन्त्रैः । पुरस्तात् ७८९ पृ० ९ पं० (का० श्रौ० सू० १६. ३. ९) द्रष्टव्यम् ।
¶ वा० सं० ११. ६१. ३, ६२. १ । का० श्रौ० सू० १६. ३. १३, १४ ।

पतिना धृतः, तथापि किं मात्रेत्यत आह— "यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति। यावानिति स्वरूपस्येयत्ता, यावतीत्यवयवस्य। "तावद् सत् भवतीति। नैमित्तिकचित्या सह चितीनां मध्यमयानां षट्त्वात् सा मध्यगता उखा चितिद्वारेणाग्नेर्मात्रया समा भवति। चित्यात्मकत्वादग्नेः स्वरूपैकत्वात्। ऋतुषट्संख्यावतोऽवयविनः संवत्सरस्याप्येकत्वाच्च सा मध्यगता उखा संवत्सरद्वारेण यावानग्निर्यावान् तावती भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

उखायाः समन्त्रकमुपावहरणं विधाय प्रशंसति— "अथ मित्रस्य चर्षणीधृत इति *। "मैत्रेण यजुषोपावहरतीति। लोके 'मित्रः' मित्रभूतः पुमान् 'न' 'कञ्चन' 'हिनस्ति' मित्रत्वादेव; 'मित्रम्' अपि 'न' 'कश्चन' मित्रत्वादेव। 'तथो' तथा च सति मैत्रेण मन्त्रेण नितरामुपचरणीयस्य पुनस्तृणप्रक्षेपाद्युपचारस्योपचारे सति 'एषः' यजमानः 'एताम्' उखां मित्रत्वादेव 'न हिनस्ति'। 'नो' नैव 'एतम्' उपचरन्तं यजमानम् 'एषा' उखा, मा मां दहतीति क्रुद्धा सती न हिनस्ति।

तस्याः प्रक्षेपोत्क्षेपणयोः कालनियममाह— "तां दिवैवोपवपेद्, दिवोद्वपेदिति। उपवापोऽवटे प्रक्षेपः, उद्वापस्तत ऊर्ध्वं नयनम्। "अहर्ह्याग्नेयमिति ॥ १० ॥

अग्नेः सूर्यस्य तेजस एकत्वाभिभावकत्वाभिप्रायेणोद्वापे मन्त्रं विधास्यन् सावित्रमाह— "तां सावित्रेण यजुषोद्वपतीति †।

यजुषोऽयमर्थः ‡— हे उखे! त्वा 'सविता' सर्वस्य प्रेरको

* वा० सं० ११ ६२।
† का० श्रौ० सू० १६ ४ १६।
‡ वा० सं० ११ ६३ १।

देव उद्वपतु। कीदृश ? 'सुपाणि' 'पाणि' पानादिसाधन प्रदेश, शोभनेन तेन युक्त । 'स्वङ्गुरि' शोभनाङ्गुलिक । "वाल्मूलल्घ्वूल मङ्गुलीना वा लो रत्व मापद्यत इति वक्तव्यम्" —इति * विकल्पेन रत्वम् । बाहुर्भुजदण्ड । 'उत' अपि च शक्त्या महत्या युक्त इति शेष । "सर्वं नु ह्येतत् सवितेति । एतत् 'सर्वं' सुपाण्यादिक 'सविता' एव, न देवतान्तर मित्यर्थ । उक्त उद्वपनार्थे † ॥ ११ ॥

यदुक्त सूत्रकृता "उखा सुत्ताना करोति अव्यथमानेति'— इति ‡, तदिद समन्त्रक पर्यावर्त्तन विधत्ते— 'अथैना पर्या वर्त्तयत्यव्यथमानेति § । पर्यावर्त्तन मूर्द्धाभिमुखीकरणम् । हे उखे । 'अव्यथमाना' व्यथा मप्राप्नुवन्ती, 'पृथिव्याम्' अवस्थिता त्वम्, इमा परिव्याप्ता 'आशा' प्राच्यादय, 'दिश' आग्नेयादि विदिशश्च 'आ' सर्वत 'पृण' पूरय। आपृणेत्यस्यार्थ माह— "आपूरयेति । 'एतत्' एव आपृण, यद् वायव्य मस्ति, तदेतदेव न त्वधिक मित्यर्थं ॥ १२ ॥

तस्या गर्त्तादुद्धरण विधत्ते— "अथैना मुद्गृह्णात्युत्थाय बृहती भवेतीति ‖। उद्ग्रहन मूर्द्धधारणम्। हे उखे । पृथि वीत उत्थिता भव, ह्यनुत्थिताया ग्रहन मुपपद्यते । एत

---

* पा० ८ २ १८ सू० २वा० ।

† ३०० पृ० १७प० उद्ध नयन मिति। "उद्वपति भस्मीभूत पराकरोति"—इति भाष्ये महीधर ।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ २० ।

§ वा० स ११ ६३ २।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ४ २१ ।

मन्त्रभागं * व्याचष्टे— "उत्थाय हीमे लोका बृहन्त इति । उखाया लोकत्रयात्मकत्वेन प्राशस्त्यात् 'उत्थाय' ऊर्द्धमवस्थित्य, बहिरिमे त्रयो लोका 'बृहन्तः' अधिकपरिमाणा दृश्यन्त इत्यभिप्रायः । "उदु तिष्ठेति द्वितीयभागे ध्रुवशब्दस्य स्थैर्यम् अर्थ इति व्याचष्टे— "उदु तिष्ठ स्थिरा त्वं प्रतिष्ठितेतीति । 'एतत्' * उपरिस्थापितायाः ॥ १३ ॥

क्षीरसेचनार्थं पात्रे स्थापनं विधत्ते— "तां परिददातीति । 'निदधाति' स्थापयति, 'पात्रे'-इति शेषः । तथाच कात्यायनः— "परिग्टह्य पात्रे करोति मित्रैतां त इति"-इति † । हे 'मित्र !' देव ! वायो ! 'एताम्' उखां 'ते' तुभ्यम् 'परिददामि' ; परिदानं रक्षणार्थं दानम् । 'अभित्त्यै' अभेदनाय 'एषा' उखा 'मा भेत्' भिन्ना मा भूत् 'इति ‡ । मित्रशब्दस्यात्र समीहितमर्थमाह— "अयं वै वायुर्मित्र इति । 'योऽयं पवते' सततं वाति । पवतिर्गतिकर्मा § । "ते हीमे लोका मित्रगुप्ता इति । लोकत्रयात्मकोखापरिदानेनेदानीं अपि त्रयो लोका वायुना गुप्ता रक्षिता अविचलिता वर्त्तन्ते । 'तस्मात्' 'एषां लोकानां' मध्ये 'न किञ्चन' 'मीयते' हिंस्यते ॥ १४ ॥

अथ तस्या गुप्तायां पय आसेचनं विधाय स्तौति— "अथैनामाच्छृणत्तीति ‖ । "स्वेन्ने त्वा"-इत्यादिना । 'एनाम्' उखाम्

* वा० सं० ११ ६४ १ ।

† का० श्रौ० सू० १६ ४. २४ ।

‡ वा० सं० ११. ६४ २ ।

§ निघ० २ १४. १०८ द्रष्टव्यम् ।

‖ का० श्रौ० सू० १६ ४. २३ ।

'आच्छृणत्ति' आसिञ्चति । गतमन्यत् । प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेवाच्छृणत्ति, शिर एतद् यज्ञस्य यदुखेति । प्राधान्याद् उखायाः शिरोऽत्वव्यवहारः । पयसो बलकरत्वात् प्राणत्वव्यपदेशः । पयोयोग्यत्वं स्त्रियां लोकप्रसिद्ध्या समर्थ्यते— "योषा वा उखेति । स्त्रीलिङ्गत्वादुखाया योषात्वम् पयसः रेतोवर्द्धकत्वात् रेतस्त्वं प्रसिद्धम् ॥ १५ ॥

विधाय स्तौति— "अजायै पयसाच्छृणत्तीति * । प्रजापतेः शोकादजासम्भूतिराख्यानान्तराद् द्रष्टव्या ; चीयमानस्याग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वं प्रागुक्तम् । प्रजापतिरग्निः, प्रकारान्तरेण स्तौति— "यद्वेवाजाया इति । 'यत्' 'उ' अपि च 'अजायाः' पयो भवतीति शेषः । स्पष्टमन्यत् ॥ १६ ॥

तत्र मन्त्रमाह— "वसवस्त्वाच्छृन्दन्तु गायत्रेण छन्दसाङ्गिरस्वदित्यादिना † । हे उखे ! त्वां 'वसवः' देवा अष्टसङ्ख्याकाः, 'अङ्गिरस्वद्' अङ्गिरस इव 'आच्छृन्दन्तु' आसिञ्चन्तु । कीदृशाः ? 'गायत्रेण छन्दसा' सहिताः ; अष्टसङ्ख्या वसूनां गायत्रच्छन्दस्सम्बन्धे हारः ।

एवमुत्तरत्र मन्त्रा अपि व्याख्येयाः ।

विश्वेषां नराणां हिता 'वैश्वानराः' ते, सर्वे देवाः । "अजापयसाऽऽसिञ्चति वसवस्त्वेति प्रतिमन्त्रम्"–इति हि सूत्रम् ‡ ॥

अत्रासेचनमन्त्रेषु वस्वादयः प्रतिपाद्याः, निर्माणमन्त्रेषु, धूपनमन्त्रेषु च । अतो यद् देवतैक्यं तत् प्रशंसति— "स वै याभिरेव देवताभिः करोति, ताभिर्धूपयति, ताभिराच्छृण-

---

† वा० सं० ११. ६५. १—४ ।

*, ‡ का० श्रौ० सू० १६ ४. २२ ।

क्षोति *। "यो वाव कर्म करोति, स एव तस्योपचारं वेदेति। यथा लोके तक्षादिः प्रासादनिर्माणादि 'कर्म करोति', 'स एव' तद्व्याप्यम् 'उपचारं' शङ्कुं प्रति दार्वादिस्थापनलक्षण मुपचार-जातं 'जानाति'; अतो युक्तम्, येनैव छन्नम्, तेनैव धूपना-वेषनोपचारण मित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
रत्नाभ्वीम् पञ्चसीरीं स्त्रिदशतरुलताधेनुपीयर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं क्षपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः।

---

* "यावद्धाचरेत"—इति का० श्रौ० सू० १६ ४. १६। यावद्भिः प्रकारैः अमर्यां प्रदिपेत् तावद्धानैनैव मन्त्रेणाचरेत। आचरणं च मपणप्रक्षेपः। "दिवैत प्रदहनोद्धरणे (१६. ४ १७.) कर्त्तव्ये। प्रद-हनं पचनम्, उद्धरणं वहिर्निष्कासनम् ॥

याम्यीत्ये प्राण्यजन्मा लवणज मन्त्रणः शार्करं धार्मतेजाः,
एमाद्यौ रजरूपं गिरिं मकुत मुदा पात्रसाविष्टपायैः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

---

* छायान्तादौपन्य. पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

च्चरेति *। "यो वाव कर्म करोति, स एव तस्योपचारं वेदेति। यथा लोके तक्षादिः प्रासादनिर्माणादि 'कर्म करोति', 'स एव' तद्वाव्यर्थम् 'उपचारं' गृहं प्रति दार्वादिस्थापनलक्षण मुपचार-जातं 'जानाति'; अतो युक्तम्, येनैव छन्नम्, तेनैव धूपना-वेधनोपचारस्य मित्यर्थः ॥ १७ ॥ २ [५. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ५ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः,
व्याप्तार्थी विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटं च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमय मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

---

* "यावद्वाचरेत्"—इति का० श्रौ० सू० १६. ४ १६। यावद्भिः प्रकारैः अपर्णं प्रतिषेत् तावद्भिरेव मन्त्रैराचरेत्। आचरणं च धूपनप्रक्षेपः। "हिरैव प्रदहनोद्धरणे (१६. ४. १०.) करोति। प्रद-हनं पचनम्, उद्धरणं बहिर्निष्काशनम् ॥

घाञ्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मन्तृष: शार्करं पार्कतेजा:,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि भजत मुदा पात्रसान्निध्यार्थं: * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ५ ॥

* घटव्याख्यान्व. पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

(अथ षष्ठाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।)

भूयाꣳसि हवीꣳषि भवन्ति। अग्निचित्यायां यदु चानग्निचित्याया अतीनि ह कर्माणि सन्ति यान्यन्यत् कर्माति तान्यतीनि तेषा अग्निचित्या राजसूयो व्वाजपेयो ऽश्वमेधस्तद्यत्तान्यन्यानि कर्माण्यति तस्मात्तान्यतीनि ॥ १ ॥

आग्नावैष्णव एकादशकपालः। तदध्वरस्य दीक्षणीयं व्वैश्वानरो द्वादशकपाल आदित्यश्चरुस्ते ऽग्नेः * ॥ २ ॥

स यदाग्नावैष्णवमेव निर्व्वपेत्। नेतरे हविषी ऽअध्वरस्यैव दीक्षणीयं कुर्यात् नाग्नेरथ यदेते ऽएव हविषी निर्व्वपेन्नाग्नावैष्णवमग्नेरेव दीक्षणीयं कुर्यान्नाध्वरस्य ॥ ३ ॥

उभयानि निर्व्वपति। अध्वरस्य चाग्नेश्चोभयꣳ ह्येतत् कर्माध्वरकर्म चाग्निकर्म चाध्वरस्य पूर्व्वं मथाग्नेरुपायि ह्येतत् कर्म यदग्निकर्म † ॥ ४ ॥

* 'अग्नेः'—इति ग, घ।

† '०कर्म'—इति ग, घ।

स य एष आग्नावैष्णवः * । तस्य तदेव ब्राह्मणं यत् पुरश्चरणे व्वैश्वानरो द्वादशकपालो व्वैश्वानरो वै सर्व्वेऽग्नयः सर्व्वेषा मग्नीना मुपाप्त्यै द्वादशकपालो द्वादश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरो व्वैश्वानरः † ॥ ५ ॥

यद्वेवैतं व्वैश्वानरं निर्व्वपति । व्वैश्वानरं वा ऽएत मग्निं जनयिष्यन् भवति त मेतत् पुरस्ताद्दीक्षणीयायाः रेतो भूतः सिञ्चति यादृग्वै योनौ रेतः सिच्यते तादृग् जायते तद्यदेत मत्र व्वैश्वानरः रेतो भूतः सिञ्चति तस्मादेषो ऽमुत्र व्वैश्वानरो जायते ॥ ६ ॥

यद्वेवैते हविषी निर्व्वपति । क्षत्रं वै व्वैश्वानरो व्विडेष आदित्यश्चरुः क्षत्रं च तद्विशं च करोति व्वैश्वानरं पूर्व्वं निर्व्वपति क्षत्रं तत् कृत्वा व्विशं करोति ॥ ७ ॥

एका एष भवति । एकदेवत्य एकस्थं तत् क्षत्र

* 'आग्नावैष्णवः'—इति ग, घ।

† 'वैश्वानरः'—इति ग, घ।

मेकस्माꣳ श्रियं करोति। चरुरितरो बहुदेवत्यो भूमा वाऽएष तण्डुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएष देवानां यदादित्या विशि तद्भूमानं दधातीत्यधिदैवतम् * ॥ ८ ॥

अथाध्यात्मꣳ †। शिर एव वैश्वानर आत्मैव आदित्यश्चरुः शिरश्च तदात्मानं च करोति वैश्वानरं पूर्वं निर्वपति शिरस्तत् कृत्वात्मानं करोति ‡ ॥ ९ ॥

एक एष भवति। एकमिव हि शिरश्चरुरितरो बहुदेवत्यो भूमा वा ऽएष तण्डुलानां यच्चरुर्भूमो ऽएषोऽङ्गानां यदात्मांस्तदङ्गानां भूमानं दधाति ॥ १० ॥

घृत एष भवति। घृतभाजना ह्यादित्याः स्वेनैवैनानेतद्भागेन स्वेन रसेन प्रीणात्युपांꣳशवेतानि हवीꣳषि भवन्ति रेतो वा ऽअत्र यज्ञ उपांꣳशु वै रेतः सिच्यते § ॥ ११ ॥

---

* '०दैवतम्'—इति ग, घ।

† 'अथाध्यात्मꣳ'—इति ग, घ। 'अथाध्यात्मꣳ'—इति ङ।

‡ 'करोति'—इति ग, घ। § 'सिच्यते'—इति ख।

अथौद्ग्रभणानि जुहोति। औद्ग्रभणैर्वै देवा आत्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युदगृह्णत यदुदगृह्णत तस्मादौद्ग्रभणानि तथैवैतद्यजमान औद्ग्रभणैरेवात्मान मस्माल्लोकात् स्वर्गं लोक मभ्युद्गृह्णीते ॥ १२ ॥

तानि वै भूयांसि भवन्ति। अग्निचित्यायां यद्वु चानग्निचित्यायां तस्योक्तो बन्धुरुभयानि भवन्ति तस्योक्तोऽध्वरस्य पूर्वाण्यथाग्नेस्तस्यो ऽप-वोक्तः * ॥ १३ ॥

पञ्चाध्वरस्य जुहोति। पाङ्क्तो यज्ञो यावान्यज्ञो यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति सप्ताग्नेः सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतद्रेतो भूतं सिञ्चति तान्युभयानि द्वादश सम्पद्यन्ते द्वादश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १४ ॥

स जुहोति। आकूति मग्निं प्रयुजं स्वा-

---

* 'उपोक्तः'—इति क, ख।

हैत्याकूताद्वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १५ ॥

मनो मेधा मग्निं प्रयुजऽ स्वाहेति। मनसो वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १६ ॥

चित्तं विज्ञात मग्निं प्रयुजऽ स्वाहेति। चित्ताद्वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १७ ॥

व्वाचो व्विधृति मग्निं प्रयुजऽ स्वाहेति। व्वाचो वा ऽएतदग्रे कर्म समभवत्ता मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १८ ॥

प्रजापतये मनवे स्वाहेति। प्रजापतिर्व्वै मनुः स हीदꣳ सर्व्वं ममनुत प्रजापतिर्व्वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ १९ ॥

अग्नये व्वैश्वानराय स्वाहेति। संव्वत्सरो वा ऽअग्निर्व्वैश्वानरः संव्वत्सरो वा ऽएतदग्रे कर्माकरोत्त मेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते ॥ २० ॥

अथ सावित्रीं जुहोति। सविता वा ऽएतदग्रे

कर्माकरोत्तमेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते विश्वो देवस्य नेतुर्मर्तो वुरीत सख्यम्* विश्वो राय इषुध्यति द्युम्नं वृणीत पुष्यसे स्वाहेति यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीतऽएष वा ऽअस्य सख्यं वृणीते यऽएतत् कर्म करोति ॥ २१ ॥

तान्यु हैके उखायामेवैतान्यौदुम्बराणि जुह्वति कामेभ्यो वा ऽएतानि हूयन्त ऽआत्मो ऽएष यजमानस्य यदुखात्मन्यजमानस्य सर्वान् कामान् प्रतिष्ठापयाम इति न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्य संस्थितस्यैतासामाहुतीनां यो रसस्तदेतदर्चिर्यद्धूयते तद्यत्संस्थिते यज्ञे हुत्वौदुम्बरीपूर्वां प्रवृणक्ति तदेनानेव यज्ञ आरोहति तं यज्ञं बिभर्ति तस्मात्संस्थित ऽएव यज्ञे हुत्वौदुम्बरीपूर्वां प्रवृञ्ज्यात् ॥ २२ ॥

मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवति । आदीप्यादिति न्वेव यद्वेव । मुञ्जकुलायेन योनिर्वाऽएषाग्नेर्यन्मुञ्जो

---

* 'सख्यम्'—इति म, च।

न वै योनिर्गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै योनेर्वै जायमानो जायते योनेर्जायमानो जायाता ऽइति ॥ २३ ॥

शणकुलायं मन्तरं भवति । आदीप्यादिति न्वेव यद्वेव शणकुलायं प्रजापतिर्यैषा योनिरसृज्यत तस्या ऽउ एमा उल्बं मासञ्छणा जरायु तस्मात्ते पूतयो जरायु हि ते न वै जरायु गर्भꣳ हिनस्त्यहिꣳसायै जरायुणो वै जायमानो जायते जरायुणो जायमानो जायाता ऽइति ॥ २४ ॥ ३ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [६. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

पूर्वस्मिन्नध्याये उखासम्भरणं सपादा विश्वज्योतिर्नामाद्येष्टकानां निर्वर्तनं मुक्तम्, अथ षष्ठे दीक्षणीयाद्युखाभेदनप्रायश्चित्तान्तः प्रयोग उच्यते। तत्र प्राकृतीं मात्रां वैश्वदेवीष्टिं, वैकृतीं वैश्वानरद्वादशकपालेष्टिं सादित्यां विधास्यन्नुपोद्घातयति — "भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्याया मित्यादिना। भूयसा हविषा सङ्ग्राह्ययोग्यत्वाभिधानाय अशीतिकर्मत्वं प्रवक्तुं प्रतिजानीते — "अशीतीनि ह कर्माणि सन्तीति। तेषां स्वरूप-

दर्शनमित्यस्य मसहमानोऽग्निकर्मशब्द नावबिभर्त्ति— "यान्यन्यत् कर्माणि तान्यग्नीनीति ॥ १ ॥

इदानीं माग्नावैष्णवादिहवींषि विधत्ते— "आग्नावैष्णव एकादशकपाल इत्यादिना। 'तत्' 'अध्वरस्य' सोमयागस्य 'दीक्षणीय' दीक्षासंस्कारक हवि। 'वैश्वानरो द्वादशकपाल', 'आदित्यश्चरु' च 'ते' एते हविषी 'अग्ने' एव प्राति स्विके * ॥ २ ॥

इत्थ मध्वरचित्याग्न्योर्हविर्व्यवस्था सुस्था उभयविधान्यपि हवींषि कर्त्तव्यानीत्याह— "स यदाग्नावैष्णव मेव निर्वपेदित्यादिना। अध्वरस्य चितेश्चेत्युभयोर्दीक्षणीयत्वसिद्धये उभयानि हवींषि अनुष्ठेयानि, अन्यतरहविषोऽकरणे तत्र स्यादित्यर्थं ॥ ३ ॥

"उभयानि निर्वपतीति। "उभय हि एतत् कर्मेति। 'एतत्' साग्निचयनसौमिक 'कर्म', 'उभयम्' उभयात्मक खलु। किं तदुभय मिति, तत्राह— "अध्वरकर्म चाग्निकर्म चेति। तत्र पौर्वापर्यस्यानियमप्राप्तौ आह— "अध्वरस्य पूर्व मथाग्ने रिति। अग्ने कर्मण प्राथम्य किं न स्यात्? इत्यत आह— "उपाधि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेति। 'उप' प्रकृतकर्मण समीपे, तदुपजीव्य, 'एति' आयातीति 'उपाधि' ॥ ४ ॥

प्राकृतस्याग्नावैष्णवस्य प्रयोग किं न व्याख्यायत इत्याशङ्क्य आग्निष्टोमिक ब्राह्मण मतिदिशति— "स य एव आग्ना वैष्णवस्तस्येति। "यत् पुरश्चरण इति। 'पुरः' पूर्व 'चरणम्'

---

* प्रातिस्विक — स्वकीय त्रि० का० ३ १ २२। 'यस्माच्चतुर्थ पर्यन्त शुनासीर्यस्य संवत्सरातिरिक्त प्रातिस्विकः कालो नास्ति — इति का० श्रौ० ५ ११ १ सू० वृत्तौ द्रष्टव्यम्।

अनुष्ठानं यस्मिन्, तत् 'पुरश्चरणम्', प्रातःसवन मग्निष्टोम-कर्मेत्यर्थः। तस्मिन् यद् 'ब्राह्मणम्' उक्तम्, 'तदेव 'तस्य' अग्निचयनस्य; यद्वा 'तस्य' तत्क्रतोरग्न्याधेयस्य *।

अथाग्नेर्दीक्षणीयं हविरनूद्य प्रशंसति— "वैश्वानरो द्वादश-कपालो वैश्वानरो वै सर्वेऽग्नय इति। यो 'वैश्वानरः' चित्यो ख्याप्यमानः, सः 'सर्वेऽग्नयः' चितिरूपाः षडग्नयः; अधि-ष्ठानाधेययोरभेदात्। अथवा विश्वेषां नराणां हितत्वेन सम्बन्धी 'वैश्वानरः' भूमिलोकसाधारणोऽग्निः, स एव 'सर्वेऽग्नयः' भौवैजाठरवैद्युताहवनीयाद्यग्नयः, तेषां सर्वेषा मिव प्राप्तौ वैश्वानराग्निदेवत्यकपालगतसङ्ख्यां प्रशंसति— "द्वादशकपालो द्वादशमासाः संवत्सर इति ॥ ५ ॥

प्रकारान्तरेण पुरोडाशदेवतां प्रशंसति— "यद्वेवैतं वैश्वानर मिति। 'एतं' 'वैश्वानरं' सप्तचित्यात्मकं 'जनयिष्यन्' इष्टकाभिरुत्पादयिष्यन् भवति, अतः 'तम्' 'एतत्' इदानीं 'पुर-स्तात्' उत्पादनात् प्रागेव, 'दीक्षणीयायाम्' एव वैश्वानर-हविःधारणेन 'रेतोभूतं' बीजरूपापन्नं 'सिञ्चति'। अत उभयो-र्निषिक्तव्यजनयितव्ययोर्विलक्षणपरिहाराय आदावपि पुरोडाशो वैश्वानर एव कर्तव्यः। उक्तार्थो लोकसिद्ध इति दर्शयति— "यादृग्वै योनौ रेत इति। प्रतिपादितं सादृश्यं प्रकृते दर्श-यन् पुनर्निगमयति— "तद्यदेत मत्र वैश्वानर मिति। 'तद्यत्' -इत्यत्र तच्छब्दोऽनुवादी यच्छब्देन प्रयुज्यते, 'अत्र' दीक्षा-काले, 'अमुत्र' चयननिष्पत्तिकाले। अथवा, 'अत्र' प्राचीन-

* २भा० २१पृ० (१. ३. १.) द्रष्टव्यम्।

यंशे देशोभूतं विचरति वैश्वानरम्; 'अमुम' सौमित्रे चिति-प्रदेशे जनयति ॥ ६ ॥

अथ वैकृते उभे हविषी समुच्चित्य प्रशंसति— 'यद्वैते हविषी इति। 'एते हविषी' वैश्वानरद्वादशकपालादित्यचर्वाख्ये। "अयं वैश्वानर इति। 'वैश्वानरः' अग्निः, 'अयं' क्षत्रिय-जातिः। तथाच बृहदारण्यकम्— "यान्येतानि देवत्रा क्षत्रा-णीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान इति" -इति *। आदित्यानां तु अग्निर्वसुभिः, सोमो रुद्रैः, वरुण आदित्यैः"-इत्यादिश्रुतिषु † तृतीयान्तानामुपसर्जनप्रतीतेः तेषां प्रजारूपत्वम्। यद्यपि "विडेष आदित्यश्चरुः"-इति चरोः प्राधान्यं प्रतिभाति, तथापि वैश्यजातित्वयोगात् तच्चितान्ता-यथभूता देवतैवात्र विवक्ष्यते। एवं वैश्वानरवाक्येऽपि। यद्वा, देवताद्वारा द्रव्ययोरप्युक्तजातित्वम्; "एते हविषी भवत इति हविषः प्राधान्यात्। पुरोडाशस्यैकपिण्डत्वेन प्राधान्याच्चैकत्व-मानां तण्डुलानां बहुत्वाद्वा पुरोडाशचर्वोः क्षत्रविड्जातित्वं द्रष्टव्यम्। उभयोरप्यनुष्ठेयत्वाद् अनियमे प्रसक्ते आह— "वैश्वा-नरं पूर्वं निरिति ॥ ७ ॥

पूर्वस्मिन् हविषि द्रव्यस्य देवतायाश्चैकत्वम्, उत्तरस्मिन् तदुभयबहुत्वं च प्रशंसति— "एक एव भवतीत्यादिना। 'एषः' पुरोडाश. 'एको भवति', स च 'एकदेवत्यः'। एक एव देवता

---

* बृ॰ उप॰ १ अ॰ ४ ब्रा॰ ११ क॰।

† "स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवा मरुत इति"—इति च बृ॰ उप॰ १अ॰ ४ ब्रा॰ १२ क॰।

यस्य स तथोक्तः । 'तत्' तेन, तथात्वसम्पादनेन 'एकस्य' 'एव' क्षत्रियम्, एक मेव सर्वस्यापि महामण्डलस्य क्षत्रवान् भवति, बहुराजन्यदृष्टत्वात् । फलित मर्थं माह— "एकस्या श्रिय मित्यादि"। श्रिया राजाश्रयत्वनियमात् राज्ञ एकत्व सम्पादनादेव तस्या श्रिय मप्येकस्यां करोति । इत्थं वैश्वानरस्य पुरोडाशस्य च परस्परयोग्यता मभिधाय आदित्यानां चरोश्च सङ्गतत्व माह— "चरुरितरो बहुदेवत्य इति । यत् 'एष' 'तण्डुलानां' 'भूमा वै' बहुत्व खलु । भूमेति पुंलिङ्ग प्रति निर्देश मपेक्ष्य एष इति पुंलिङ्गता । "भूमो एव देवानाम्"- इत्यत्र 'भूमा उ' इति निपातानिपातसमुदाय । शिष्टं स्पष्टम् । प्रकारान्तरेण पुन स्तोतुं सूत्र मर्थं व्यवस्थापयति— "इत्यधि दैवत मिति । "यद्वेवैते हविषी"-इत्युपक्रम्य, "श्रियि तद् भूमानं दधाति"-इत्यन्तेन ग्रन्थसन्दर्भेण प्रतिपादितम् 'अधि दैवतम्' देवता अधिकृत्य प्रवृत्तं सूक्तम् ॥ ८ ॥

"अथाध्यात्म मिति । वक्ष्यते, "शिर एव वैश्वानर, आत्मैव आदित्यचरुरित्यादिना । प्रथम मनुष्ठेयत्वेन प्राधान्यात् एकत्वाच्च साम्यात् 'आदित्यचरु' 'आत्मा' अङ्गप्रत्यङ्गसहित कृत्स्न शरीरम् । शिष्टम् अधिदैवतवाक्यवद् व्याख्येयम् ॥ ९, १० ॥

चरोराश्रयद्रव्य माह— "घृत एष भवतीति । 'घृतभाजना आदित्या'-इति । घृतभागा इत्यर्थं । "तेजो वै घृत मिति * श्रुतेः घृतस्य तेजोद्रव्यत्वात् आदित्याना मपि तथात्वात् ।

---

* तेजो वा एतत् पशूना यद् घृतम्"—इति ऐ० ब्रा० ८. ६ ६ ।
"एतद् वा अग्नेस्तेजो यद् घृतम्"—इति च तै सं० २ ५ २ ७ ।

"आदित्य घृतेन चरुम्"–इत्यादौ * घृतसम्बन्धात्तत्र तेषां तद्भागभाक्त्वम्। 'स्वेनैव भागेन', 'स्वेन रसेन' इति व्याख्यानव्याख्येयभाव। अत्र कात्यायन, उखानिष्पादनानन्तरप्रयोग सुत्राह–"दीक्षामावास्याया मासमावास्येनेष्ट्वा, आग्नावैष्णववैश्वानरौ, इति चतुरादित्येभ्य"–इति †। एवं त्रयाणां हविषां उपांशुधर्मकत्व विधत्ते– "उपांशूत्तमानि हवींषि भवन्तीति। "करणवदशब्द मुपांशु"–इति तल्लक्षणम्। "रेतो वा अत्र यज्ञ इति। 'अत्र' 'अस्मिन् दीक्षासमये क्रियमाणो 'यज्ञः' 'रेतो वै' रेतः खलु। अतः रेतस्त्व युक्त प्राक् ॥ ११ ॥

अथौदग्रभणानि हवींषि विधाय तन्निर्वचनद्वारेण प्रशंसति–"अथौदग्रभणानि जुहोतीति ‡। "औदग्रभणैर्वै देवा आत्मान मिति। 'आत्मान' लिङ्गशरीरोपाधिकं जीवात्मान 'देवाः' 'अस्माद्' भूलोकात् 'स्वर्गं लोकम्' 'अभि' लक्ष्य 'उदगृह्णत' ऊर्ध्वमुख माकर्षेण कृतवन्त। उद्ग्रहणसाधनत्वात् 'औदग्रभणानि' इति नाम सम्पन्नम्। "इष्टहोमं" §। "तथैवैतदिति। दृष्टान्तवद् व्याख्येयम् ॥ १२ ॥

तेषां भूयस्त्व माह– "तानि वै भूयांसीति। 'अनग्निचित्यायाम्' अग्निचयनव्यतिरिक्ताया केवलज्योतिष्टोमादिक्रियाया 'यद्' यान्यत्र हवींषि, ततोऽपि 'भूयांसि' 'अग्निचित्याया' क्रियाया 'भवन्ति'। चयनस्य हविर्भूयस्त्व स्वयमेव वक्ष्यति।

---

* प्र० मा० ३ २ ३ १ द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६ ४ २७, २८, २९।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३० वा०।
§ मा० ८ १ ४२ मू० १ वा०।

हविर्भूयस्त्वार्थवादब्राह्मणं किमिति नोक्तमित्याशङ्कायामाह— "तस्योक्तो बन्धुरिति। 'तस्य' हविर्भूयस्त्वस्य 'बन्धुः' अर्थनिबन्धकोऽर्थवादः 'उक्तः' अध्यायादौ "भूयांसि हवींषि भवन्त्यग्निचित्यायाम्"—इत्यादिना *। आग्निकैः सौमिकानामुभयत्वमाह— "उभयानि भवन्ति तस्योक्त इति। आग्निकानि सौमिकानि च 'उभयानि' भवेयुः, तस्योभयत्वस्य अर्थवाद उक्तो दीक्षणीय हविः प्रस्तावे— "उभयानि निर्वपति अध्वरस्य चाग्नेय"—इत्यादिना †। आध्वरिकाणां पूर्वभावित्वम्, आग्निकानां पश्चाद्भावित्वञ्च विधाय तदर्थवादञ्चातिदिशति— "अध्वरस्य पूर्वाणि, अथाग्नेः, तस्यो एवोक्त इति। "उपाधि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्म"—इत्येव मुक्त इत्यर्थः ‡ ॥ १२ ॥

आध्वरिकाणां पञ्चसङ्ख्यां अनूद्य प्रशंसति— "पञ्चाध्वरस्य जुहोति पाङ्क्तो यज्ञ इति। प्रातरादिसवनानि त्रीणि, प्रायणीयोदयनीयौ द्वौ, इति पञ्चसङ्ख्यायोगाद् 'यज्ञः' 'पाङ्क्तः'। यद्वा, धानाः करम्भः परिवापः पुरोडाशः पयस्या इत्येवं तैत्तिरीयोक्तहविःपञ्चकसङ्ख्यायोगात् पाङ्क्तत्वम् §। हविःपञ्चकत्वनिष्पादने सति 'यज्ञः' सोमयागः 'यावान्' यत्परिमाणः, 'अस्य' 'मात्रा' अन्यथा 'यावती' यत्परिमाणा, 'तावता' तेन कृत्स्नेनापि 'एनम्' उत्पाद्यमानं चयनलक्षणं अग्निं 'रेतोभूतं' बीजरूपे-

---

* पुरस्तात् ६ १ १ (३०६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तादिहैव चतुर्थी कण्डी (३०६ पृ०) द्रष्टव्या।

‡ पुरस्तात् (३०६ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम्।

§ तै० सं० ६. ४. ११. ४, ५, ऐ० ब्रा० २. ३. ६, इह च २ २ १२ मा० भा० द्रष्टव्यम्।

मावस्थितम्, 'एतत्'-इति क्रियाविशेषणम्, क्रियमाणप्रकारेण 'सिञ्चति' निषेकं कृतवान् भवति।

अग्निचयनीयानां सौद्ग्रभणानां सप्तसङ्ख्याकत्वं यदभिभूयस्त्वम् तद् विधाय प्रशंसति— "सप्ताग्नेः सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना। अग्नेः सप्तचितयः इत्थं द्रष्टव्याः— षड् चितयः इष्टकामय्यः, सप्तमी श्रूयते— "विकर्णीं च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति •—• सा सप्तमी चितिरिति *। शिष्टं पूर्ववत्। मिलितानां सङ्ख्यां अनूद्य प्रशंसति— "तान्युभयानीति। द्वादशमाससंवत्सर एक इति व्याहृतधर्मकाः षट्; ऋतुगतकालसत्त्वं एक इति वा सप्तत्वम् ॥ १४ ॥

सप्तौद्ग्रभणहविषां मन्त्राननूद्य व्याचष्टे— "स जुहोति आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहेत्यादिना †। 'आकूतिः' आत्मधर्मो मनसः प्रेरणहेतुः। यद्वा, 'आकूतिः' सङ्कल्पः, तदवस्थापन्नम्। 'प्रयुजं' प्रकर्षेण युनक्ति नाडीर्वृत्तिमिति प्रयुक्, तादृशमग्निचयनात्मकविराड्रूपम्। 'स्वाहा' अभिन्नस्य हुतम् अस्तु ‡। "आकूताद्वा एतदग्रे कर्म समभवत्, तदेवैतदेतस्मै कर्मणे प्रयुङ्क्ते"-इति। एतत्पूर्वं सङ्कल्पप्रकारेण 'कर्म' चयनाख्यम् 'अग्रे' पुरा 'आकूतात्' प्रकारात् 'समभवत्' सम्पन्नमासीत्, 'तदेव' 'एतत्' इदानीं क्रियमाणप्रकारविशेषम् 'एतस्मै' चयनाख्याय 'कर्मणे' 'प्रयुङ्क्ते' प्रयुक्तवान् भवति। एवमुत्तराण्यपि व्याख्येयानि ॥ १५ ॥

---

* 'विकर्णीञ्च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति •—• सा सप्तमी चितिः'—इतीहैवोपरिष्टात् ८. १. ४. ६। † का० श्रौ० सू० १६. ४. ३०ख।

‡ "आकूतिमग्निं प्रयुजं स्वाहा"—इति वा० सं० ११. ६६. १।

"मनो मेधा मिति *।" उपर्युपरि व्यापारशीला मनसो वृत्तिर्मेधा, तद्रूपं यत् 'मनः' अस्ति। विमर्शलक्षणं तदात्मकता मापकम् अग्निम्। गतमन्यत्। "मनसो वा एतदग्रे"–इत्यर्थवादोऽपि व्याख्यातप्रायः ॥ १६ ॥

"चित्तं विज्ञात मग्नि मिति †। अनुसन्धानरूपं 'चित्तम्', "अनुसन्धानात्मकं चित्तं विमर्शोऽत्र उच्यते"–इति स्मरणात्। गतमन्यत् ॥ १७ ॥

इत्थं मानसव्यापाररूपस्य मापकस्य अग्नेः प्रतिपादकं होमसाधनं मन्त्रमनूद्य व्याचष्टे— "वाचो विधृति मग्नि मिति ‡। 'वाचो विधृतिः' वचसो विधर्त्री, वाचा नियम्यम्, वायुरूप मापक मित्यर्थः। "वाचो वा इत्यादि, गतम् ॥ १८ ॥

"प्रजापतये मनवे स्वाहेतीति §, पञ्चमो मन्त्रः। तत्र प्रजापतिर्मनोः मेधाधिकरणत्वमङ्गं व्युत्पादयति— "प्रजापतिर्वै मनुरिति। कथं तस्य मनुत्व मिति तत्राह— "स हीदं सर्वं मनुत इति। 'इदं' 'सर्वं' जगत् 'मनुते' अव मित्यवगच्छति; तस्य विराड्रूपत्वात्। "प्रजापतिर्वा एतदग्रे कर्माकरोत्, त मेवैतत्"–इत्यादि स्पष्टम्। 'कर्म' चयनाख्यम् ॥ १९ ॥

"अग्नये वैश्वानराय स्वाहेतीति ‖। अस्मिन् षष्ठमन्त्रे वैश्वानरशब्दं संवत्सरपरतया व्याचष्टे— "संवत्सरो वा अग्नि-

* 'मनो मेधा मग्नि प्रयुजं स्वाहा'—इति वा० सं० ११. ६६. २।
† 'चित्तं विज्ञात मग्नि प्रयुजं स्वाहा'—इति वा० सं० ११. ६६. ३।
‡ 'वाचो विधृति मग्नि प्रयुजं स्वाहा'—इति वा० सं० ११. ६६. ४।
§ 'प्रजापतये मनवे स्वाहा'—इति वा० सं० ११. ६६. ५।
‖ 'अग्नये वैश्वानराय स्वाहा'—इति वा० सं० ११. ६६. ६।

वैश्वानर इति। सवितृप्रदेशे स्थाप्यमानोऽग्निः वैश्वानरः, स च संवत्सरं कृत्वा संवत्सरः *। गतं मन्त्रम् ॥ २० ॥

अथ सप्तमं मन्त्रं मनूद्य व्याचष्टे — "अथ सावित्रीं जुहोति, सविता वा एतदित्यादिना। सविता देवता यस्या ऋचः सा 'सावित्री'; "देवस्य नेतुः"-इतिलिङ्गात्। तन्मन्त्रसाध्या आहुतिरपि सावित्री। "सविता वा एतदित्यादि, व्याख्यातम् ॥

साकल्येन मन्त्रं पठति— "विश्वो देवस्य नेतुरिति †। व्याख्यातोऽयं तृतीयकाण्डे ‡। सवितुः सख्यं लब्धवतो हिरण्यादिवसुधनशरीरतुष्टिश्च सुलभेत्ययमर्थः उत्तरार्धस्य तात्पर्यमित्याह— "यो देवस्य सवितुः सख्यं वृणीते, स द्युम्नं च पुष्टिं च वृणीते"-इति। यद्यपि तत्र द्युम्नवत् पुष्टिशब्दो द्वितीयान्ततया न निर्दिष्टः, तथापि 'पुष्यसे'-इत्यत्र पोषलक्षणं प्रकृत्यर्थं विवक्षित्वा एवं व्याख्यातमिति मन्तव्यम् ॥

अस्तु सख्यं कृतवत् एतत्फलदयं तुष्टसख्यसंस्य भगवता सवित्रा सह सख्यं कथमुपपद्यत इत्यत आह— "एष वा अस्य सख्यं वृणीते, य एतत् कर्म करोतीति। 'यः' पुरुषः 'एतत्' सवितृदेवताकं 'कर्म' 'करोति', 'एषः' खलु 'सख्यं वृणीते' तदीयकर्मसम्पादनमेतत्सख्यलाभहेतुरित्यर्थः। अथ

---

* "सह पित्रा वैश्वानरेणेति। संवत्सरो वै पिता वैश्वानरः प्रजापतिः"—इत्यादि श० ब्रा० ६ का० ४ प्र० २ ब्रा० १६ कं० द्रष्टव्यम्।

† वा० सं० ११. ६७ (४. ८. १.)।

‡ ३प्र० ४ ब्रा० १८, १९ कं० (३भा० ४८, ५५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

कात्यायनः— "प्राकृतान्यौद्ग्रभणानि हुत्वा सप्ताग्निकान्याहुति मिति प्रतिपन्नम्"-इति* ॥ २१ ॥

अथैतेषां औद्ग्रभणानां होमविषये केषाञ्चित् पक्ष मनूद्य, तेषा मुपपादनं निराचष्टे—"तान्यु हैके उखायां जुह्वतीत्यादिना† । 'तानि' एतानि औद्ग्रभणानीति सम्बन्धः । 'एके' अध्वर्यवः 'उखायां' तस्यां 'जुह्वति', तेषा मभिप्राय माह— "कामेभ्यो वा एतानीति । काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादयः । स्वर्गे प्रत्युद्ग्रहणसाधनत्वात् स्वर्गाख्यः कामस्तावदुक्त एव, एव मन्येऽपि । ततोऽर्वाचीनाः कामा एतेषां विषयः । 'उखा'-इति 'यत्' अस्ति, 'एषः' 'यजमानस्य' 'आत्मा उ' शरीर मेव; शरीरस्योखात्वेन तज्जन्यत्वाद्यजमानकाम्यत्वेन च संस्कारात् । यद्वा, यजमान-शरीरं यथा यज्ञनिर्वर्तनसाधनम्, एव मुखापीति । तर्हि न्यायेन यजमानशरीरस्य मुखायाः । 'आत्मन्' आत्मनि 'यजमानस्य सर्वान् कामान्'-इति स्पष्टम् ॥

अथ तं पक्षं निषिध्य स्व पक्षं सोपपत्तिक माह— "न तथा कुर्यादेतस्य वै यज्ञस्येत्यादिना । 'एतस्य वै यज्ञस्य' प्रकृतस्य दीक्षणीयाख्यस्य 'संस्थितस्य' सम्पूर्णस्य 'एतासां' दीक्षाहुतीनां 'यो रसः', 'तदेतत्' अग्निज्वालारूपः आहवनीयात्मना 'दीप्यते' । तस्मात् उखायाम् औद्ग्रभणहोमपक्षं निराकृत्य हुतेष्वौद्ग्रभ-णेषु तेषां यो रसः स्थितः, तेन प्रज्वलिताग्नौ उखाप्रवृञ्जनं कर्तव्य मिति सिद्धान्तयतोऽस्य अभिप्रायः— सर्वकामावाप्तिस्तु दीक्षणीयाख्ये यज्ञे सम्पूर्णे, हुतेषु औद्ग्रभणेषु तेषां यो रसः

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३० ।
† का० श्रौ० सू० १६. ४. ३१ क ।

स्थित:*, तेन प्रज्वलिताग्नौ उखासम्पतनेनापि सम्भविष्यति । तस्माद् दीक्षणीयाख्ये संस्थिते यज्ञे औदुम्बरेषु सम्बन्धिषु हुतेष्वेव उखाप्रहरणं कर्त्तव्य मिति ॥ २२ ॥

उखाया अस्याः मुञ्जतृणावस्तरणं विधाय प्रशंसति— "मुञ्जकुलायेनावस्तीर्णा भवतीति । अनेन मुञ्जकुलायावस्तरणस्य दृष्टार्थत्व मेव, न त्वदृष्टार्थत्व मित्युक्तं भवति । आदीप्तिस्तु तृणान्तरेणापि भवति, किं मुञ्जनियमेनेति, तत्राह— "यद्वेव मुञ्जकुलायेन योनिरेषाग्नेर्यन्मुञ्ज इत्यादिना । एवकारो भिन्नक्रमः ; मुञ्जकुलायेनेति यदस्ति, अत्रोपपत्तिरभिधीयत इति शेषः । मुञ्जस्य शुष्कतृणत्वेन शीघ्र मग्निजननसाधनत्वात् अग्नियोनित्वम् । योनेर्गर्भस्थितिस्थानत्वप्रसिद्धिर्वैशब्देनोच्यते । जायमानोऽग्निः स्वयोनेरेव सकाशाज्जायत इत्यभिप्रायेण मुञ्जकुलायेनैव भवितव्य मित्यर्थः ॥ २३ ॥

अथ मुञ्जकुलायादप्यन्तरं शणकुलायावस्तरणं कर्त्तव्य मित्याह— "शणकुलाय मन्तरं भवतीति *। "आदीप्यादिति त्येनेत्यर्थवादः, पूर्ववत् †। "यद्वेव शणकुलाय मित्यादि । अन्तः अवस्तीर्यमाणं वस्तु भवेदिति यदस्ति, तत्र शण मभिधीयत इति शेषः । पूर्वं 'प्रजापतिः' चित्याग्निरूपः 'यस्यै योनेः' यस्याः योनेः सकाशात् उत्पन्नस्याग्नेः 'उमाः' ‡। क्षौमवस्त्रोपा-

* "मुञ्जकुलायावस्तीर्णा मन्तरे शणम्"—इति का० श्रौ० सू० १६.४.३१ ।

† पूर्वकण्डिकाव्याख्यावदित्यर्थः ।

‡ "अतसी स्यादुमा क्षुमा"—इति अम० को० २. ९. २० । अयं जवन इति ख्यातस्य धान्यभेदस्य । "विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाणुभ्यः" —इति पा० सू० ५. २. ४ ।

दानभूतास्तृणविशेषा उप्ता:। ताः सम्भस्त्वानीया अभवन्, शणाव्यहत्वविशेषा जरायुस्थानीयाः। शिष्टं सुगमम्। 'पूतय.' दुर्गन्धाः ॥ २४ ॥ २ [६. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

तां तिष्ठन् प्रहरति *। इमे वै लोका उखा तिष्ठन्तीव वा ऽइमे लोका अथो तिष्ठन्वै वीर्यवत्तरः † ॥ १ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन्। उदङ्ङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥ २ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन्। एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिग्यदुदीची प्राची ॥ ३ ॥

यद्वेवोदङ् प्राङ् तिष्ठन्। एतस्याᳪ᳭ ह दिशि स्वर्गस्य लोकस्य द्वारं तस्मादुदङ् प्राङ् तिष्ठन्नाहुती-

---

* ग-घ-पुस्तकयोरिह छेदचिह्न (।) नास्ति।
† 'वीर्यवत्तम.'—इति ग, घ, सायणभाष्यविरुद्धः।

गुहोत्युदङ् प्राङ् तिष्ठन्दक्षिणा नयति द्वारैव तत् स्वर्गस्य लोकस्य वित्तं प्रपादयति ॥ ४ ॥

मा सु भित्था मा सु रिष इति । यथैव यजुस्तथा बन्धुरम्ब धृष्णु व्वीरयस्वेति योषा वा ऽउखाम्बेति वै योषाया ऽआमन्त्रणꣳ व्वीरयस्वाग्निश्चेदं करिष्यथ इत्यग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवतः ॥ ५ ॥

दृꣳहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय ऽइति । यथैव यजुस्तथा बन्धुरासुरी माया स्वधया कृतासीति प्राणो वा ऽअसुस्तस्यैषा माया स्वधया कृता जुष्टं देवेभ्य इद मस्तु हव्य मिति या एवैतस्मिन्नग्नावाहुतीर्होष्यन् भवति ता एतदाहाथो ऽएवैव हव्य मरिष्टा त्व मुदिहि यज्ञे ऽअस्मिन्निति यथैवारिष्टा नार्त्तैतस्मिन्यज्ञ ऽउदियादेव मेतदाह ॥ ६ ॥

द्वाभ्यां प्रवृणक्ति । द्विपाद्यजमानो यजमानो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबेतावान्वै पशुर्यावान् प्राणश्चात्मा

च तद्यावानपशुस्तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्त्यथो ऽ-ग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्त्यैन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्योऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैना मेतत् प्रवृणक्ति तयोः सप्त पदानि सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद्भवति ॥ ७ ॥

तां यदाग्निः सन्तपति । अथैना मर्चिरारोहति योषा वा ऽउखा वृषाग्निस्तस्माद्यदा वृषा योषाᳪ सन्तपत्यथास्याᳪ रेतो दधाति ॥ ८ ॥

तद्धैके । यदि चिर मर्चिरारोहेत्यङ्गारानेवा-पमन्त्युभयेनैषो ऽग्निरिति न तथा कुर्यादस्थन्वान्वाव पशुर्जायतेऽथ तं नाग्र ऽएवास्थन्वन्त मिव न्यृषन्ति रेत इवैव दधति रेत उ ऽएतदनस्थिकं यदर्चिस्त-स्मादेना मर्चिरेवारोहेत् ॥ ९ ॥

तां यदार्चिरारोहति । अथास्मिन्त्समिधमादधाति रेतो वा ऽएना मेतदापद्यत ऽएषो ऽग्नि-

स्तस्मिन्नेताᳪ रेतसि सम्भूतिं दधाति ॥ १० ॥

सा कार्मुकी स्यात् । देवाश्चासुराश्चोभये प्राजापत्या ऽअस्पर्द्धन्त ते देवा ऽअग्नि मनीकं कृत्वासुरानभ्यायंस्तस्यार्चिषः प्रगृहीतस्यासुरा ऽअग्रं प्रावृश्चंस्तदस्यां प्रत्यतिष्ठत्स क्रमुको ऽभवत्तस्मात्स स्वादू रसो हि तस्मादु लोहितो ऽर्चिर्हि स एषो ऽग्निरेव यत् क्रमुको ऽग्नि मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ ११ ॥

प्रादेशमात्री भवति । प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरात्मसम्मिता मेवास्मिन्नेतत् सम्भूतिं दधाति ॥ १२ ॥

घृते न्युत्ता भवति । अग्निर्यस्यै योनेरसृज्यत तस्यै घृत मुल्ब मासीत्तस्मात्तत् प्रत्युद्दीप्यत ऽआत्मा ह्यस्यैव तस्मात्तस्य न भस्म भवत्यात्मैव तदात्मान मप्येति न वा ऽउल्वं गर्भᳪ हिनस्त्यहिᳪसाया ऽउल्बाद्वै जायमानो जायत ऽउल्बाज्जायमानो जायाता ऽइति ॥ १३ ॥

ता मादधाति * । द्रवः सर्पिरासुतिरिति दा-

* 'मादधाति'—इति ग । 'आदधाति'—इति घ ।

त्वंनः सप्तिरश्वन इत्येतत् प्रत्नो होता वरेण्य इति सनातनो होता वरेण्य इत्येतत् सहसस्पुत्रो ऽअद्भुत इति बलं वै सहो बलस्य पुत्रो ऽद्भुत इत्येतत्तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेण तस्योपरि बन्धुः ॥ १४ ॥

तद्वा ऽआत्मैवोखा * । योनिर्मुञ्जाः शणा जरायूल्वं घृतं गर्भः समित् † ॥ १५ ॥

बाह्योखा भवति । अन्तरे मुञ्जा बाह्यो ह्यात्मान्तरा योनिर्बाह्या मुञ्जा भवन्त्यन्तरे शणा बाह्या हि योनिरन्तरं जरायु बाह्याः शणा भवन्त्यन्तरं घृतं बाह्यꣳ हि जरायन्तरमुल्वं बाह्यं घृतं भवत्यन्तरा समिद्बाह्यꣳ ह्युल्वमन्तरो गर्भ एतेभ्यो वै जायमानो जायते तेभ्य एवैनमेतज्जनयति ॥ १६ ॥ ४ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [६. २.] ॥

---

* 'आत्मैवोखा'—इति ग, घ ।

† 'समित्'—इति ग, घ ।

यदुक्तं सूत्रकृता—"दण्डोच्छ्रयणान्तं कृत्वाध्वर्युर्यजमानयोरन्यतर उखा माहवनीयेऽधिश्रयति मुञ्जकुलाय-शणकुलायावस्तीर्णां मन्त्रे आपा मासु मित्या इति तिष्ठन्नुदङ्प्राङ्"—इति*। तद्विषये—"तां तिष्ठन् प्रहरतीमे वै लोका उखेति। अध्वर्युर्यजमानो वा 'तिष्ठन्' 'प्रहरति' आहवनीये प्रतितपेत्। "इमे वै लोका उखेति। उखायाः लोकत्रयात्मकत्व मुक्तं प्राक् तृतीयप्रपाठकान्ते†। लोकस्थाना प्राणिना मूर्ध्व मवस्थानादुत्तरभावाद्वा "तिष्ठन्तीव वेत्युक्तम्। शयानात् आसीनाच्च तिष्ठत्सु पुरुषेषु युद्धादिव्यापारे वीर्यादर्शनात् "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तर इत्युक्तम् ॥ १ ॥

उदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति‡। ईशानाभिमुखस्तिष्ठन्नित्यर्थः। पूर्वं प्रजापतिना प्रजासृष्टिकाले प्रागुदङ्मुखेन सृष्टत्वादिदानी मपि तन्मुखेनैव कर्त्तव्य मिति प्रकारान्तरेण तन्मुखत्वं प्रशंसति—"यद्वेवोदङ्ङिति। उत्तरस्यां दिशि प्रायेण मनुष्याणां प्राचुर्यात्, मनुष्यसम्बन्धिदैविकानामकर्मण. + + + प्राङ्मुखानुष्ठानात्, देवान् प्रति नियतभागत्वाच्च प्राची दिक् देवाना मिति व्यवस्था। अत उभयसम्बन्धात् 'प्रागुदीची' ईशानाया ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण तां दिशं प्रशंसति—"यद्वेवोदङ्प्राङ् तिष्ठन्निति। यस्मात् स्वर्गद्वारम्, तस्मात् 'उदङ्प्राङ् तिष्ठन्' सर्वाः 'आहुतीर्जुहोति', तस्मादेव कारणात् तादृङ्मुख एव सन्

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१। मुञ्जकुलायावस्तीर्णां मन्त्रे श्रयाम्'—इति मुद्रितपाठः।

† अस्मिन्नेव काण्डे उपरिष्टात् (३ प्र० [illegible] का० १७ क०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१ ख।

'दक्षिणाः' 'नयति' प्रयच्छति। 'तत्' तेन तादृङ्मुखः सन् आहुतिप्रदानेन दक्षिणानयनेन च स्वर्गद्वारेणैव 'वित्तं' आहुतिरूपम्, दक्षिणारूपं धनञ्च 'प्रपादयति' दत्तवान् भवति। अनेनैवाशाभिमुख आहुतयो होतव्याः, दक्षिणा च दातव्या इति विधिरुन्नीयते, अपूर्वार्थत्वात् ॥ २, ४ ॥

उखासम्भरणस्य द्वौ मन्त्रौ, तत्र प्रथमं मन्त्रं विभज्य व्याचष्टे — "मा सु भित्था मा सु रिष इतीति *। "यथैव यजुस्तथा बन्धुरिति। 'यजुः यथा', 'बन्धुः' अर्थवादोऽपि 'तथा'; पाठ एव व्याख्यात मित्यर्थः। अर्थस्तु— हे उखे! त्वम् 'मा सु भित्था' सुष्ठु भिन्ना मा स्म, दृढा भवेत्यर्थः। तथा 'सुष्ठु मा रिषः' हिंसिता मा भूः। द्वितीयभागं व्याचष्टे— "अम्ब धृष्णु वीरयस्वेतीति। हे 'अम्ब' मातः उखे! त्वं 'धृष्णु' प्रगल्भं यथा भवति तथा सुष्ठु एव 'वीरयस्व' अग्निधारणलक्षणाख्यकर्म कुरुष्व। "योषा वा इत्यादि स्पष्टम्। तृतीयभागं व्याचष्टे— "अग्निश्चेदं करिष्यथ इतीति, "अग्निश्च ह्येतत् करिष्यन्तौ भवत इति। अग्निश्चेति च-शब्दात् हे उखे त्वञ्च इदं कर्म करिष्यथः समाप्तिं प्रापयिष्यन्तौ भवथः ॥ ५ ॥

द्वितीयमन्त्रस्य प्रथमभागं निगदव्याख्यात मिति व्याचष्टे— "दृंहस्व देवि पृथिवि स्वस्तय इतीति †। "यथैव यजुस्तथैव बन्धुरितीति। अक्षरार्थस्त्वयम्— हे 'पृथिवि देवि!' विकारे प्रकृतिशब्दः, हे उखे! इत्यर्थः। सा त्वं 'स्वस्तये' अविनाश-नामैतत्, क्षेमाय 'दृंहस्व' दृढा भव। द्वितीयभागं व्याचष्टे—

* वा० सं० ११. ६८।
† वा० सं० ११. ६९।

"आसुरी माया स्वधया कृतासीतीति। "आत्मा वा असुरस्तस्यैषा माया स्वधया कृतेति। असो सम्बन्धिनी माया प्रज्ञा, तया निर्मितत्वात् उखापि मायेत्युच्यते, सा च स्वधया कृता। "स्वधा" -इत्यन्ननाम *, तद्धेतुत्वात् पृथिव्यपि स्वधा। "ता अग्नि मह्न जन्त"-इत्यत्र यथाग्निशब्देन पृथिवी विवक्षिता, तद्वत्, ताहृ शवि। तृतीयभागे "हव्य" शब्देन किमभिप्रेतमिति तद्दर्शयति— "जुष्टं देवेभ्य इदमस्तु हव्यमितीति। "या एव एतस्मिन् अग्नौ आहुती होष्यन् भवति, ता एतदाहेति। 'एतस्मिन्' उखया निष्पाद्ये 'अग्नौ' या आहुती सोमपश्वाज्यादिरूपा, 'एतत्' एतेन हव्यशब्देन 'आह' 'इति'। नन्विदं व्यवहितं कथमिदमस्तु हव्यमितीदन्तया व्यपदिश्यत इत्यत्र ब्रूम — प्रज्ञातत्वेन बुद्धौ सन्निधानादुपपद्यत इति। चतुर्थभाग माशासनरूप इति व्याचष्टे— "अरिष्टां त्व मुदिहि यज्ञेऽस्मिन्निति इत्येवारिष्टामार्त्तिं तस्मिन् यज्ञ उदियादेव मेतदाहेति। उखे! त्वम् 'अरिष्टा' अहिंसिता सती, 'अस्मिन् यज्ञे' 'उदिहि' उद्गता भव। अरिष्टेत्यस्य व्याख्यानमनार्त्तेति ॥ ६ ॥

मन्त्रगत द्वित्वं प्रशंसति— "द्वाभ्यां गृह्णाति, द्विपाद्यजमानोऽग्निरित्यादिना। यजमानस्य चीयमानवैश्वानरात्मना सत्कारा-द् 'यजमानोऽग्निः'। अथ वा "यजमानः प्रस्तरः"-इति वत् † अग्नेरपि यागनिर्वर्त्तकत्वात् यजमानत्वम्, अतो यजमाननिष्ठपादद्वित्वसङ्ख्याऽत्रत्याग्नौ युक्ता। 'यावानग्निरिति'।

---

* निघ० २ अ० ७ ख० १७ प०।

† तै० सं० १ ७ ४ ८ द्रष्टव्यम्।

यावत्यस्याग्नेर्मात्रा यजमानदारकदित्वपश्वादिरूपा, तावता सर्वेणापि 'एनाम्' उखाम् 'धरात्' एतेन प्रकारेण 'प्रतपन्ति' ॥

मन्त्रगतं छन्दोविशेषं प्रशंसति— "गायत्र्या च त्रिष्टुभा च प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्यादिना । प्राण उदानो व्यान इति प्राणस्य वृत्तिभेदेन त्रित्वात्, गायत्र्याश्च पादत्रयात्मकत्वात् प्राण एव गायत्री ; आत्मा तु शरीरम्, प्राणस्य आयतनं हि शरीरम्; अतः पादत्रयात्मिकायाः गायत्र्याः पादचतुष्टयात्मिकायां त्रिष्टुभि अन्तर्भावेन त्रिष्टुभः प्राणरूपगायत्रीशरीरत्वात् "आत्मा त्रिष्टुबित्युक्तम् । लोके द्विपाच्चतुष्पाच्च यः 'पशुः' अस्ति, 'सः' 'एतावान् वै', 'यावान्' 'प्राणः' प्राणशरीरसङ्घातात्मकः खलु ; तयोरेव प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । स्पष्टमन्यत् ॥

इत्थं मन्त्रगतं छन्दः प्राणात्मरूपत्वेन प्रशस्य तदभिमानिदेवताद्वारेणापि प्रशंसति— "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबिति । "स अग्निर्देवतान्वसृजत गायत्रं छन्दस्त इन्द्रो देवतान्वसृज्यत त्रैष्टुभं छन्द"-इतिश्रुतत्वात् * प्रजापतिसर्गोत्पन्नत्वेनाग्नेर्गायत्रीत्वम्, इन्द्रस्य च त्रिष्टुप्त्वम् । अत एवाग्निनेन्द्रेण सम्बन्धेन मन्त्रेणोखाप्रतपनमात् 'ऐन्द्राग्नोऽग्निः' यजमानः । "यावानग्नि-रित्यादि पूर्ववत् ॥

तदेतत्सर्वदेवतात्मकत्वद्वारेणाभ्यां प्रतपनं प्रशंसति— "इन्द्राग्नी वै सर्वे देवाः सर्वदेवत्योऽग्निरित्यादिना । "ते देवा बिभ्यतोऽग्निं प्राविशन्"-इति † श्रुतेः अग्नेः सर्वदेवतात्वम्, इन्द्रस्य च सर्वदेवा-

---

* तै० सं० ७. १. १. ४ द्रष्टव्यम् ।
† तै० सं० ६. २. २. १० द्रष्टव्यम् ।

धिपतित्वम् ; अतस्तद्द्वारा अग्निरूपोऽपि सर्वदेवतात्मकः । गत मन्यत् ॥

मन्त्रद्वयगतपादसङ्ख्याद्वारेणापि मन्त्रद्वयेन प्रशस्तं प्रशंसति— "सप्त यदाग्नि, सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना । अग्नेः सप्त चितयः ; षट् चितय इष्टकाः, अथ सप्तमी तु "विकर्षीव स्वयमातृण्णायोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्नि मभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिः"–इति * सप्तचितयः । गत मन्यत् ॥

"तावद् तद् भवतीति । तदुखाप्रशस्तरूपं कर्म 'तावत्' अग्निमात्रया समं 'भवति' ॥ ७ ॥

सन्तपने सति उखाया या दीप्तिः, सा रेतआत्मना, सन्तापक मग्निं पुरुषात्मना, उखा च योषिदात्मना, सन्तापञ्च सम्भोगात्मना प्रशंसति— "तां यदाग्निः सन्तपत्यथैना मिति ॥ ८ ॥

उखायां चिरारोहणविषये केषाञ्चित् पक्ष मुपन्यस्य निराचष्टे— "तदेके यदि चिर मर्चिरारोहतीत्यादिना । 'अर्चिः' सामग्रीप्रोत्स्वत्वाभावेन 'चिरं' कालविलम्बेनारोहेत्, ततः प्रागेव 'अङ्गारानावप्ति' उखां प्रक्षिपेयुः । तेषा माशयः,— 'उभयेन' अङ्गारेण अर्चिषा च 'एषः अग्निः' जायत इत्यभिप्रायः । तत्पक्षं निराकरोति— "न तथा कुर्यादिति । तत्पक्षानाश्रयणे कारण माह— "अशन्वान्वाव पशुर्जायत इति । 'पशुः' जननकाले 'अशन्वान् वाव' अशन्वानेव सात्त्विक एव 'जायते', 'अथ'

---

* उपरिष्टात् ८. १. ४. ६ द्रष्टव्यम् । पूर्वत्र चेह (३१६९० पं) गतम् ।

तस्मात् कारणात् 'अग्रे एव' जननात् प्राक्काले एव 'प्रस्नान्तम् इव' 'न स्नपयन्ति' न स्नापयन्ति लोके। तर्हि किं कुर्वन्तीत्यत आह— "रेत इवैव दधतीति। रेत एव दधति गर्भे। इत्थं लोकवृत्तान्तं प्रदर्श्य प्रकृते योजयति— "रेत उ एतदिति। 'अग्निः' इति यत् एतत् अस्ति, तत् 'एतत्' 'रेतः' 'उ' खलु। अतो गर्भाधानकाले एव रेतसा सहाग्नेर्योगात् 'एनं' केवलम् 'अग्निरेवारोहेत्'। अत्र सूत्रम्— "अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके" —इति * ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "अग्नावारूढे त्रयोदशारत्नीं प्रादेशमात्रीं समिधमादधाति, अनारोहत्यङ्गारानोप्यैके, इतोऽन्तां कार्मुकीं इक इति वैकङ्कतीं परस्या इति, औदुम्बरीं परमस्या इति, अपरशुवृक्णां यदग्न इति, अधःशयां यदत्तीति, पालाशीः प्रत्यय महरहरिति"—इति †, तदिदं क्रमेण विवृणुः आदौ कार्मुक्याः समिध आधानं विधाय प्रशंसति— "तां यदाग्निरित्यादिना। अग्नीरूपस्य केवलरेतस आधाने सति अग्नेः सम्भूत्या आकारविशेषरूपाया अभावात् तदभावाय समिदाधानं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥

आधातव्यायाः समिधो वृक्षविशेषसम्बन्धमाह— "सा कार्मुकी स्यादिति। धनुरुपादानभूतो वृक्षविशेषः क्रमुकः। तद्विकारत्वं समर्थयितुमाख्यायिकामाह— "देवाश्चासुराश्चेत्यादिना। स्पर्धमानानां मध्ये ते देवाः 'अग्निम्' 'अनीकं' मुखं कृत्वा असुरानभिगताः, तस्मिन् समये असुराः प्रत्याहृत्य

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३४ ।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ३३—४० । वा० सं० ११. ७०—७५ ।

अग्नेरर्चिं प्रगृह्य, यावन्मात्रं गृहीतम् आसीत्, तावन्मात्रमर्चिषोऽस्य 'प्राहरन्' छिन्नवन्तः। छिन्नं तदयम् अस्यां पृथिव्यां प्रतिष्ठितमभूत्। स च तत्र क्रमुकाख्यो वृक्षः सम्पन्नः। 'क्रमुक' नाम भद्रस्य उपादानभूतः सारवान् वृक्षविशेषः।

उक्तमर्थं प्रत्यक्षगमेन द्रढयति— "तस्मात् स स्वादुरिति। तस्मादित्युक्तम्, कस्मादित्याह— "रसो हीति। यस्मादग्नेः सारांशः, तस्मादित्यर्थः। तन्निवेशार्थं प्रत्यक्षान्तरं दर्शयति— "तस्मादु लोहितोऽर्चिर्हीति। अर्चिषो लोहितवर्णत्वात् तदात्मको वृक्षोऽपि लोहितः। यत एवं 'क्रमुकः' य अस्ति, 'स एव अग्निरेव' वृक्षरूपेण परिणामात्। 'एतत्' एतेन क्रमुकसमिदाधानेन 'अग्निमेव' 'सम्भूतिं दधाति' स्थापितवान् भवति ॥ ११ ॥

समिध इयत्तां विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्री भवतीति। "प्रादेशमात्रो वै गर्भ इति। 'गर्भः' विष्णुः, यज्ञरूपः प्रादेशमात्रः। गर्भस्य प्रादेशपरिमाणत्वं लोकसिद्धम्। विष्णुरेव वामनावतारे गर्भरूपः प्रादेशमात्रः ॥ १२ ॥

घाधेयाया समिधः प्रहरणं विधाय प्रशंसति— "घृते न्युप्ता भवत्यग्निर्यस्यै योनेरसृज्यतेति। 'अग्निः' उख्यलक्षणः पूर्वं यस्यै' यस्याः 'योनेः असृज्यत', 'तस्यै तस्याः 'घृतम्' एव 'उल्बम् आसीत्', 'तस्मात्' तत्राति' घृतं प्रति 'उद्दीप्यते'। 'तस्मात्' अन्वयवत्त्वादेव 'तस्य' घृतस्य हुतस्य 'न भस्म भवति' इतरकाष्ठादिवत्। भस्माभावे कारणमाह— "आत्मैव तदात्मानमप्येतीति। गतमन्यत् ॥ १३ ॥

समिदाधाने मन्त्रं विधाय विभज्य व्याचष्टे— "तामादधाति

द्रुन्नः सर्पिरासुतिरित्यादिना *। द्रवणात् ऊर्ध्वगमनात् 'द्रुः' वन-स्पतिः, स एव अन्नं यस्य सः, सरणात् 'सर्पिः' घृतम्, तदेव 'आसुतिः' आसवस्थानीयं यस्य स तथोक्तः।

प्रथमपादं व्याचष्टे— "दार्वन्नः सर्पिरासुतिरित्येतदिति। द्रुन्न इति पादेन यदुक्तम्, 'तदेतत्' एतदेव 'दार्वन्नः' इत्या-ख्यातमेवेत्यर्थः। प्रत्नशब्देनात्र सामान्यवाचिना सनातनत्व-मात्रविशेष उपलक्ष्यते। द्वितीयपादे प्रत्नशब्दं व्याचष्टे— "प्रत्नो होता वरेण्य इति। "सनातनो होता वरेण्य इत्येतदिति। स्पष्टम्। तृतीयं पादं व्याचष्टे— "सहसस्पुत्रो अद्भुत इतीति। "बलं वै सह इति। सहते अभिभवति शत्रु मिति सहो बलम्, मथनकाले बलेनोत्पाद्यमानत्वात् 'बलस्य पुत्रः' इत्यु-क्तम्। 'अद्भुतः' पूर्वं अभूत इव, सर्वदा नूतन इत्यर्थः। मन्त्रान्ते स्वाहाकारेण समिदाधानं कर्तव्यम्, तच्च तिष्ठतैवेति विधत्ते— "तिष्ठन्नादधाति स्वाहाकारेणेति। "तस्योपरि बन्धु-रिति। 'तस्य' स्वाहाकारेणाधानस्य 'बन्धुः' अर्थवादरूपो वाक्य-शेषः 'उपरि' "स्वाहाकारेण वैतौ वा इद सिद्ध मय मग्नि-रित्यादिना † प्रदर्श्यत इत्यर्थः॥ १४॥

गर्भरूपायाः समिधः सर्वान्तरत्वं प्रशंसति— "तद्या आर्मे-षीकेत्यादिना। 'उखा' 'आमेव' स्त्रीशरीरे गर्भ; इतरस्या मध-स्योर्णानि मुञ्जरूपाण्येव योनिः; ततोऽप्यन्तरत्वात्। एवं शणा-दयोऽप्युन्नेयाः॥ १५॥

---

* वा० सं० ११. ७०।

† इत उत्तरस्मिन् ब्राह्मणेऽन्त्यकण्डिकायां द्रष्टव्यम्।

उखादीनां मांसत्वादिकल्पनाया मुत्पत्तिं स्वय मेव दर्शयति— "वाह्योखा भवत्यन्तरे मुष्का" इत्यादिना। मांसत्वादिकल्पनायाः प्रयोजन माह— "एतेभ्यो वै जायमानो जायत" इति। 'जायमानो' गर्भः 'एतेभ्यः' शरीरादिभ्यः सकाशात् 'जायते' खलु। जातस्य उत्पद्यमानस्य अग्नेरपि एतेषा मपेक्षणात् 'एतत्' एतेन उखामुष्कादीनां मुष्कत्वेन सम्पादनेन 'तेभ्य एव' मांसादिभ्य एव 'एनम्' अग्निं गर्भरूपं 'जनयति'। अत उखायामेव चैतेषां सम्पादनं प्रशस्त मिति विधेयस्तुतिः ॥ १६ ॥ ४ [६. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथ वैकङ्कती मादधाति। प्रजापतिर्यां प्रथमा माहुति मजुहोत्स हुत्वा यत्र न्यमृष्ट ततो विकङ्कतः समभवत् सैषा प्रथमाहुतिर्यद्वैकङ्कती तामस्मिन्नेतज्जुहोति तयैन मेतत् प्रीणाति परस्या अधि संवतोऽवराँ२॥ ऽअभ्यातर। यत्राह मस्मि ताँ२॥ ऽअवेति यथैव यजुस्तथा बन्धुः ॥ १ ॥

अथौदुम्बरी मादधाति। देवाश्चासुराश्चोभये

प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते ह सर्व्व ऽएव व्वनस्पतयो ऽसुरानभ्युपेयुरुदुम्बरो हैव देवान्न जहौ ते देवा असुरान् जित्वा तेषां व्वनस्पतीनवृञ्जत ॥ २ ॥

ते होचुः । हन्त येषु व्वनस्पतिषूर्ग्गो रस उदुम्बरे तं दधाम ते यद्यपक्रामेयुर्यातयामा अपक्रामेयुर्यथा धेनुर्दुग्धा यथानड्वानूढिवानिति तद्येषु व्वनस्पतिषूर्ग्गो रस आसीदुदुम्बरे त मदधुस्तयैतदूर्ज्जा सर्व्वान् वनस्पतीन् प्रति पच्यते * तस्मात् स सर्व्वदार्द्रः सर्व्वदा क्षीरी तदेतत् सर्व्वं मन्नं यदुदुम्बरः सर्व्वे वनस्पतयः सर्व्वेणैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति सर्व्वैर्व्वनस्पतिभिः समिन्द्धे ॥ ३ ॥

परमस्याः परावत इति । या परमा परावदित्येतद्रोहिदश्व इहागहीति रोहितो ह्यग्नेरश्वः पुरीष्यः पुरुप्रिय इति पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदग्ने त्वं तरा मृध इत्यग्ने त्वं तर सर्व्वान् पाप्मन इत्येतत् † ॥ ४ ॥

---

* 'प्रतिपद्यते'—इति च दृष्टं का०-वैवरमहीदयेन ।

† 'इत्येतम्'—इति क, ख ।

अथापरशुवृक्ण मादधाति। जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएतद्वेक मन्नं यदपरशुवृक्णं तेनैन मेतत् प्रीणाति यदग्ने कानि कानि चिदा ते दारूणि दध्मसि। सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत् किञ्चापरशुवृक्णं तदस्मा ऽएतत् स्वदयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति* ॥ ५ ॥

अथाधःशय मादधाति। जायत ऽएष एतद्यच्चीयते स एष सर्व्वस्मा ऽअन्नाय जायत ऽएतद्वेक मन्नं यदधःशयं तेनैन मेतत् प्रीणाति यदत्त्युपजिह्विका यद्वम्रो ऽअतिसर्पतीत्युपजिह्विका वा हि तदत्ति वम्रो वातिसर्पति सर्व्वं तदस्तु ते घृतं तज्जुषस्व यविष्ठ्येति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तद्यत् किञ्चाधःशयं तदस्मा ऽएतत् स्वदयति तदस्मा ऽअन्नं कृत्वापिदधाति † ॥ ६ ॥

अथैता उत्तराः पालाश्यो भवन्ति। ब्रह्म वै पलाशो ब्रह्मणैवैन मेतत् समिन्द्धे यदेव पा-

---

*, † '०दधाति'—इति ख।

लाग्नः सोमो वै पलाश एषो ह परमाहुतिर्यत् सोमाहुतिस्ता मस्मिन्नेतज्जुहोति तथैन मेतत् प्रीणाति * ॥ ७ ॥

अहरहरप्रयावं भरन्त इति। अहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्येतदश्वायेव तिष्ठते घास मस्मा ऽइति यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतद्रायस्पोषेण समिषा मदन्त इति रय्या च पोषेण च समिषा मदन्त इत्येतदग्ने मा ते प्रतिवेशा रिषामेति यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येदेव मेतदाह ॥ ८ ॥

नाभा पृथिव्याः समिधाने ऽअग्नाविति। एषा ह नाभिः पृथिव्यै यत्रैष एतत् समिध्यते राय-स्पोषाय बृहते हवामह ऽइति रय्यै च पोषाय च बृहते हवामह ऽइत्येतदिरम्मद मितीरया ह्येष मत्तो बृहदुक्थ मिति बृहदुक्थो ह्येष यजत्र मिति यज्ञिय मित्येतज्जेतार मग्निं पृतनासु सासहि मिति जेता ह्यग्निः पृतना उ सासहिः † ॥ ९ ॥

---

* 'प्रीणाति'—इति ख।

† 'सासहिः'—इति ग, घ।

यः सेना अभीत्वरीः । दुग्धाभ्यां मलिम्लुन्वे जनेषु मलिम्लवो यो ऽस्माभ्य मरातीयाद्यश्च नो द्वेषते जनः । निन्दाद्यो ऽस्मान् धिप्साच्च सर्वं त मस्मसा कुर्विति ॥ १० ॥

एतद्वै देवाः * । यज्ञेनानद्धेड् यज्वादिषुस्त मस्मा ऽश्वं कृत्वाप्यदधुस्तेनैन मग्नौ मग्न मङ्गलाभवद् दहद् देवानां पाप्मानं तथैवैतद्यजमानो यज्ञेनं द्वेष्टि यं च द्वेष्टि त मस्मा ऽश्वं कृत्वापिदधाति तेनैनं मीणात्यन्न मङ्गलश्च भवति दहत्यु यजमानस्य पाप्मानम् ॥ ११ ॥

ता एता एकादशादधाति † । क्षत्रियस्य वा-पुरोहितस्य वासर्वं वै तद्यदेकादशासर्वं तद्यत्-क्षत्रियो वापुरोहितो वा ॥ १२ ॥

द्वादश क्षत्रियस्य वा पुरोहितस्य वा । सर्वं वै तद्यद् द्वादश सर्वं तद्यत् क्षत्रियो वा पुरोहितो वा ॥ १३ ॥

---

* 'देवाः'—इति ग, घ ।

† '०दधाति'—इति ख, ङ ।

स पुरोहितवत्यादधाति। संशितम्मे ब्रह्म संशितं व्वीर्यं बलम्। संशितं क्षत्रं जिष्णु यस्याह मस्मि पुरोहित इति तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्यति * ॥ १४ ॥

अथ क्षत्रियस्य। उदेषां बाहू ऽअतिर मुद्वर्चो ऽअथो बलम्। क्षिणोमि ब्रह्मणा मित्रानुन्नयामि स्वाँ२॥ ऽअह मिति यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेव मेतदाहोभे ह्येवैते ऽआदध्यादयं वा ऽअग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेम मेवैतदग्नि मेताभ्या मुभाभ्यां समिन्द्धे ब्रह्मणा क्षत्रेण च ॥ १५ ॥

तास्त्रयोदश सम्भवन्ति। त्रयोदश मासाः संव्वत्सरः संव्वत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति ॥ १६ ॥

प्रादेशमात्र्यो भवन्ति। प्रादेशमात्रो वै गर्भो व्विष्णुरत्र मेतदात्मसम्मितेनैवैन मेतदन्नेन प्रीणाति यदु वा ऽआत्मसम्मित मन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद् भूयो हिनस्ति तद्यत् कनीयो न तद-

---

* 'संश्यति'—इति क।

भवति तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुः स्वाहाकारेण रेतो वा ऽइदꣳ सिक्त मय मग्निस्तस्मिन्यत् काष्ठा-न्यस्वाहाकृतान्यभ्यादध्याद्धिꣳस्याद्धैनं त यत् समि-धस्तेन नाहुतयो यदु स्वाहाकारेण तेनान्न मन्नꣳ हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्ति ॥ १७ ॥ ५ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [६. ३.] ॥

अथ द्वितीयायाः समिधो वैकङ्कतत्वं विधाय प्रशंसति— "अथ वैकङ्कतीमादधाति प्रजापतिर्वा प्रथमामाहुतिमजुहो-दिति *। पुरा 'प्रजापतिः' प्रजाः सृष्ट्वा, 'यां प्रथमामाहुतिमजुहोत्', 'तां' प्रथमभूतां 'हुत्वा' 'यत्र' देशे 'न्यमृष्ट' हुत-शेषं निर्मार्जनं कृतवान्, 'ततः' तस्मात् देशात् 'विकङ्कतः' 'समभवत्'। यत एवम्, अतो विकङ्कतसाध्या आहुतिः 'प्रथमा-हुतिः'। प्रथमाहुतिरंशत्वात् अस्याः अतिथिप्रथमाहुतत्वं युक्तम्, अतः 'तां' प्रथमाहुतिमेव 'अस्मिन्' उखाग्नौ हुतवान् भवति। 'तया' चाहुत्या 'एनम्' अग्निं 'प्रीणाति'।

तत्र मन्त्रं साकल्येन पठित्वा तस्य निगदव्याख्यानता-माह— "अस्या अधीत्यादिना। मन्त्रस्यायमर्थः †,— अग्ने! 'परस्याः' 'संवत.' सङ्ग्रामनामैतत् ‡, सङ्ग्रामस्य 'अधि' उपरि

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३६ ।
† वा० सं० ११. ७१ ।
‡ निघ० २ अ० १७ ख० ४६ प० ।

'अवरान्' अस्मदीयान् 'अभ्यातर' अभ्यागमय। समनन्तरं 'यत्र' यस्मिन् ग्रामे जनपदे वा 'अहम् अस्मि', 'तान् अव' तान् ग्रामान् जनपदान् वा रक्ष ॥ १ ॥

तृतीयसमिधो वृक्षविशेषं विधाय प्रशंसति— "अथौदुम्बरीमादधाति देवाश्चासुराश्चेत्यादिना *। देवासुरेषु परस्परं स्पर्धमानेषु सर्वेऽपि 'वनस्पतयः' 'असुरान्' एव 'अभ्युपेयुः' अभ्यगमन्, 'उदुम्बरः' एकः 'एव' 'देवान् न जहौ'। पश्चात् 'देवाः असुरान् जित्वा', 'तेषां' तेभ्यः सकाशात् 'वनस्पतीन्' 'अवृञ्जत' वर्जितानकुर्वन् ॥ २ ॥

"ते होचुरिति। पश्चात् 'ते' देवाः तेषु वनस्पतिषु विश्वासमकृत्वा 'वनस्पतिषु' 'यः ऊर्ग् रसः' सारोऽर्थः, 'तम्' 'उदुम्बरे' स्थापयाम इति परस्परं मुक्त्वा उदुम्बरे एव स्थापितवन्तः। एवं कुर्वताम् अभिप्रायमाह— 'ते यद्यपक्रमिष्युः' तदा दुग्धधेनुवत् उद्धमनीयवदिव गतसारा एवापक्रमिष्युः 'इति'। 'तस्य' स्थापितयोर्जो 'सर्वान्' 'वनस्पतीन्' 'प्रति' सर्वेषां प्रतिनिधित्वेन 'पच्यते' परिपक्वबहुफलो भवतीत्यर्थः। प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तद्योगात् 'वनस्पतीन्' इति द्वितीया। उक्तमर्थं प्रत्यक्षेण दृढीकरोति— "तस्मादार्द्रः सर्वदा क्षीरीति। स्पष्टम्। सर्ववनस्पतिप्रतिनिधित्वात् सर्वान्नाद्यात्मकः ॥ ३ ॥

तस्याः समिध आधाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "पर मस्याः परावत इति †। "या परमा परावदित्येतदिति। हे अग्ने! 'या' 'परमा' उत्कृष्टा, 'परावत्' दूरनामैतत् ‡, अत्यन्तं दूर

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३० ।

† वा० सं० ११. ७२ ।   ‡ निघ० अध्या० ३ख० ५प० ।

मसि ; तादृशात् देशात् आगच्छ 'इति', 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थः। द्वितीयभागे 'रोहिदश्व'-शब्दाभिधेयत्व मग्नेः कुत इति, तद् दर्शयति— "रोहितो ह्यग्नेरश्व इति। "रोहितोऽग्नेः"-इति निरुक्तम् *। तृतीयभागं व्याचष्टे— "पुरीष्यः पुरुप्रिय इतीति। "पशव्यो बहुप्रिय इत्येतदिति। पुरीषशब्देन बहुपुरीषाः पशव उच्यन्ते। बहुभ्यः पशुभ्य आहितः पुरीष्यः। 'पुरु'-इति बहुनामसु पाठात् † बहुभ्यो यजमानेभ्यो देवताभ्योऽपि प्रियः। गत मन्यत्। चतुर्थभागे 'मृधः'-इत्येतस्य ‡ सङ्ग्रामनामकस्यापि पाप मर्थं इति व्याचष्टे— "अग्ने त्वं तरा मृध इतीति। "अग्ने ! त्वं तर सर्वान् पाप्मनः इति एतदिति। तरतिरत्र निरासार्थः ॥ ४ ॥

अथ चतुर्थसमिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथापरशुवृक्णं दधाति जायत एव एतदित्यादिना §। 'अथ' 'अपरशुवृक्णस्य' परशुना अच्छिन्नस्य वाय्वादिना भग्नस्य। तदाधाने प्रयोजन माह— "स एव सर्वेषा इति। अथ मन्त्राभाव मित्यत आह— "एतदेक मन्त्र मिति। अपरशुवृक्णं तदपि चतुर्षु मध्ये 'एक मन्त्रम्'।

अत्र मन्त्रं विधाय तस्य व्याख्यानमपेक्षत आह— "यदग्ने कानि कानि चिदित्यादिना ‖।

---

* निघ० १ अ० १५ ख० २ प०।

† निघ० ३ अ० १ ख० ३ प०।

‡ निघ० २ अ० १० ख० १० प०।

§ का० श्रौ० सू० १६. ४. १८।

‖ वा० सं० ११. ७३।

मन्त्रस्यायमर्थः,— हे 'अग्ने !' 'यत्' 'यानि कानिचिद्' रूपाणि 'दारूणि' 'ते' त्वयि 'आदध्मसि' आदध्मः, 'तत् सर्वं' 'घृत मस्तु' घृतवत् प्रिय मस्तु। 'तद्' घृतत्वेन कल्पितं यत् किञ्चित् काष्ठं 'जुषस्व' सेवस्व। हे 'यविष्ठ्य' युवतम अग्ने ! मन्त्रस्यास्य यथार्थस्पष्टत्वम् "यथैव यजुस्तथा बन्धुः"—इत्यनेनोक्तम्, इदानीं तात्पर्यमाह— "तद् यत् किञ्च अपरशुवृक्णम्, तदस्मा एतत् स्वदयति, तदस्या अन्नं कृत्वापिदधातीति। 'अस्मै' निमित्तरूपाय अग्नये। यथा लौकिकाग्निर्गोऽन्नमोतादिक मन्नं कृत्वा पात्रेऽपिदधाति, तथा कृतवान् भवतीति ॥ ५ ॥

अथ आभ्यां समिदाधानं विधाय प्रशंसति— "अथाधःशय मादधाति जायत एव इत्यादिना *। पूर्ववद् व्याख्येयम्। 'अधः' भूमेरुपरि स्वय मेव पतितः 'शयः' शेते, सः 'अधःशयः'। पूर्ववत्। तत्र मन्त्रं विधाय, पूर्वार्धं व्याख्याय, उत्तरार्धस्य स्पष्टार्थतामाह— "यदत्त्युपजिह्विकेत्यादिना †। हे 'अग्ने' 'यत्' काष्ठम् 'उपजिह्विका' उपदीका 'अत्ति' भक्षयति, 'वम्रः' वल्मीको 'वा' 'यत्' काष्ठम् 'अतिसर्पति' आरोहति, 'सर्वम्' इत्यादि पूर्ववत्। मन्त्रस्य तात्पर्यमाह— "तद्यत् किञ्चाधःशय मित्यादिना। अपरशुवृक्णाधःशययोर्वृक्षविशेषा-विधानात्, प्रकृत मुदुम्बरत्व मेव तयोरित्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इत्थं पञ्चसमिधो विलक्षणतां विधाय, उत्तरासां सप्तानां समिधां पलाशैकद्रव्यत्व माह— "अथैता उत्तराः पालाश्यो भव-

---

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३८ ।

† वा० सं० ११.७४ ।

त्तीति.* । पलाशत्वं ब्रह्मत्वेन सोमत्वेन च प्रशंसति— "ब्रह्म वै पलाश इति, "यद्वेव पालाशः सोमो वै पलाशः"-इति च वाक्यद्वयेन † । "देवा वै ब्रह्मन्नवदन्त तत् पर्ण उपाशृणोत्"-इतिश्रुतेर्ब्रह्मत्वं पलाशस्य ‡ । "तृतीयस्यामितो दिवि सोम आसीत्, तं गायत्र्याहरत् तस्य पर्णमच्छिद्यत तत्पर्णो-ऽभवत्"-इतिश्रुतेः § पलाशस्य सोमावयवत्वात् "सोमो वै पलाश."-इत्युक्तम् ॥ ७ ॥

अथ समिदाधानस्य पञ्चमन्त्रं चतुर्धा विभज्य व्याचष्टे— "अह-रहरप्रयावं भरन्त इत्यहरहरप्रमत्ता आहरन्त इत्यादिना ‖ । मन्त्रस्य तु ब्राह्मणेनैव विस्पष्टं व्याख्यानात् न पृथगुक्त्यपेक्षास्ति । मिश्रणनिषेधवचनात् 'अप्रयाव'-शब्देन तदविनाभूतौ प्रमाद-लक्षणोऽर्थौ विवक्षित इति ब्राह्मणेन व्याख्यातम् । 'भरन्तः'-इति-शब्दस्य च समिदाहरण मर्थं इत्युक्तम् ॥

द्वितीयभागेनोक्तान्यर्थाहरणस्य दृष्टान्तोऽभिधीयत इति व्याचष्टे— "यथाश्वाय तिष्ठते घास मित्येतदिति । 'एतत्' एतेन मन्त्रभागेनोक्त मित्यर्थः । 'यथाश्वाय तिष्ठते' गृह एव निव-सते अश्वाय 'घासं' बालतृणादिकं प्रतिदिनं हरन्ति, 'तथास्मै अग्नये' इत्यर्थः ।

---

* 'पालाशीः प्रथम मह्रदाहरिति'—इति का० श्रौ० सू० १६. ४. ४० । अरत्निं प्रवृत्त मध्ये पालाशीः प्रादेशमिताः समिधः उखायामादधातीति तद्भाष्यम् ।

† पुरस्तात् ३३८ पृ० २६, २७ पं० द्रष्टव्ये ।

‡ श० ब्रा० १ का० ३ प्र० ६ अ० १९ कं० ।

§ तै० ब्रा० १. १. ३ १० ।

‖ वा० सं० ११. ७५ ।

तृतीयभागे 'रायस्पोषेण'–इत्यत्र 'धनस्य पुष्ट्या' इत्येवं-रूपोऽर्थः प्रतिभाति, तथापि राय इति निर्द्देशबलादेव अपुष्टस्य धनसिद्धेः शरीरादिपोषरूपोऽर्थः पृथगेव विवक्षित इत्यभिप्रेत्य 'रय्या च पोषेण च' इति पृथक्तया ब्राह्मणे व्याख्यातम्। न केवलं रय्या पोषेण च, किन्तु इडाग्नेन च। "सम्मदस्तो मर्त्य मा रिषाम"–इत्युत्तरत्र सम्बन्धः।

चतुर्थभागस्य तात्पर्यं माह— "अग्ने-मा ते प्रतिवेशा रिषा-मेति। "यथैवास्य प्रतिवेशो न रिष्येत्, एव मेतदाहेति। प्रतिवेशो नाम स्वगृहे अनन्यसामान्य पदार्थस्यागमनायोचितं स्वगृहनिकटवर्त्ति मित्रादिस्थलम्। अत्र तद्वान् विवक्षितः। अथास्याग्नेरभिमतहविःप्रदाता प्रतिवेशी यजमानः, तत्सम्बन्धं तद्गृहं वा 'न रिष्येत्' न हिंस्यात्, एव मनुष्यहापेत्येवंरूप मर्थं मर्यं मन्त्रभाग आहेत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ तेषु सप्तसमिदाधानमन्त्रं विभज्य व्याचष्टे— "नाभा पृथिव्याः समिधाने अग्नाविष्येषा ह नाभिः पृथिव्यै"–इति *।

मन्त्रस्याय मर्थः— 'पृथिव्याः' 'नाभा' नाभौ आहवनीयाख्ये 'समिधाने' अग्नौ समिध्यमाने सति 'रायः' धनस्य 'बृहते' महते 'पोषाय' 'हवामहे' आह्वयामः। 'इरम्मदम्' इरया मादयि-तव्यम्, 'बृहदुक्थं' महदुक्थम्, 'यजत्रम्' यष्टव्यम्, 'जेतारं' जयशीलम्, 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'सासहिं' सोढारम् 'अग्निं' 'हवामहे' आह्वयामः † ॥

---

* का० श्रौ० सू० १६ ४. ४० ।

† वा० सं० ११. ७६ ।

प्रथमभागं व्याचष्टे— "एषा ह नाभिः पृथिव्यै, यत्र एष एतत् समिध्यत इति। 'यत्र' यस्मिन् देशे 'एषः' अग्निः 'एतत्' एतेन प्रकारेण 'समिध्यते', 'एषः' प्रदेशः 'पृथिव्यै' पृथिव्याः 'नाभिः' उच्यते। द्वितीयभागे रायस्पोषप्राप्त्यर्थं प्राग्गते मन्त्रे व्याख्यातम् *। तृतीयभागं व्याचष्टे— "इरम्मद मितीरया ह्येव मत्त इत्यादिना। 'इरया' इमादिनान्नेन 'मत्तः' तर्पितः। 'वृ'-शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते। अग्नेर्बृहदुक्थत्वं प्रसिद्ध मिति दर्शयति— "बृहदुक्थो ह्येव इति। यजत्रशब्दं व्याचष्टे— "यजत्र मिति यज्ञिय मित्येतदिति। चतुर्थभागस्यार्थः प्रसिद्ध इत्याह— "जेता ह्यग्निः पृतना ह सासहिरिति ॥ ८ ॥

अथाष्टमसमिदाधानमन्त्रस्य प्रतीक मुपादत्ते— "याः सेना अभीत्वरीरिति †। तस्यायमर्थः,— 'याः सेनाः' 'अभीत्वरीः' अभीत्वर्यः, अभियायिन्यः। क्वरप्-प्रत्ययान्तस्य "इण् गतौ"-इत्यस्य‡ रूपम्। याः च 'आव्याधिनीः' आविध्यन्तीत्याव्याधिन्यः, आविध्यन्त्यः। 'उ'-शब्दोऽप्यर्थे। 'उद्गुणाः' उद्गूर्णौ गुणौ यासां ताः तथोक्ताः। पृषोदरादित्वात् § अभिमतरूपसिद्धिः। ये च 'स्तेनाः' ये च चौराः, ये च 'तस्कराः' पापकारिणः। "तस्करः, तत् करोति यत् पापक मिति नैरुक्ताः ‖"-इति। तान् सर्वान् हे अग्ने! ते आस्ये भक्षणाय प्रक्षिपामि ॥

---

* पुरस्तादिहैव (३४८ पृ० १ पं०) द्रष्टव्यम्।
† वा० सं० ११. ७७।
‡ उणा० प० ३१ धा०।
§ पा० सू० ६. ३. १०९।
‖ निरु० ३. ३. २।

अथ नवम्या समिदाधानमन्त्रप्रतीकमुपादत्ते— "दंष्ट्राभ्यां मलिम्लूनिति *। तस्यायमर्थः,— 'दंष्ट्राभ्यां' 'मलिम्लून्' मलिम्लुचः 'उत' अपि च 'तस्करान्' परद्रव्यापहरणलक्षणपापकारिणः 'जम्भ्यैः' जम्भनार्हैः ऊर्ध्वाधोवर्त्तिभिः पुरोदन्तैरित्यर्थः। 'खाद'। हे भगवन्! षड्गुणैश्वर्ययुक्त! अग्ने! हनुभ्यां स्तेनान् खादितानेमान् यथा ईषदपि न परिशिष्यते, तथा सुष्ठु खादितान् कृत्वा खादेति॥

अथ दशम्या आधानमन्त्रप्रतीकमुपादत्ते— "ये जनेषु मलिम्लुच इति †। अस्यायमर्थः,— 'ये' 'जनेषु' 'मलिम्लुचः', 'स्तेनासः' स्तेनाः, ये च 'तस्कराः', तथा कक्षेषु नदीपर्वतगह्वरेषु 'अघायवः' पापमर्थं इच्छन्तः, तान् तव जम्भयोः 'दधामि' स्थापयामि॥

अथैकादश्या समिधो मन्त्रं पठति— "यो अस्मभ्यमिति ‡।
'यः' जनः 'अस्मभ्यम्' 'अरातीयात्' अरातिवदाचरेत्, 'यः' च अस्मान् 'द्वेषते' द्वेष्टि, 'यः' च जनः अस्मान् 'निन्दात्' निन्देत्, निन्दति, तथा 'धिप्सात्' दम्भाते सन्, यासो नोप, दम्भितुं हिंसितुं इच्छेत्, 'तं सर्वम्' 'भस्मसा' 'कुरु'। अनुकरणशब्दोऽयम्, यथा भस्मसमये 'भस्मसा' शब्दं कुर्वन्ति, तथा कुर्वित्यर्थः॥ १०॥

एतन्मन्त्रप्रशंसितुं पुरावृत्तमाह— "एतद्वै देवा यद्वीर्यानामित्यादिना। 'एतत्' अनेन प्रकारेण पुरा खलु देवाः 'अध्य दधु'-इत्याख्यातेन सम्बन्धः। 'एषान्' यजमानानाम् 'यस्य जन'

* वा० स० ११ ७८

† वा० स० ११ ७९।

‡ वा० स० ११ ८०।

तर्हि पुरोहितस्य द्वादश को मन्त्रः क्षत्रियस्य वा क इत्यपेक्षायां तावत् पुरोहितस्याह— "स पुरोहितस्याभिदधाति संशितं मे ब्रह्मेति *। मन्त्रस्य स्पष्टार्थत्वेन विभज्य व्याख्यानानपेक्षणात् साकल्येन पठित्वा तात्पर्यं दर्शयति— "तदस्य ब्रह्म च क्षत्रं च संश्यतीति। मन्त्रे ब्रह्मक्षत्रयोः संशितत्वप्रदर्शनात् 'अस्य' पुरोहितयजमानस्य 'ब्रह्म च क्षत्रं च' उभे जाती 'संश्यति' सम्यक् तीक्ष्णीकरोति †।

मन्त्रस्य त्वक्षरार्थोऽयम्,— 'मे' मम स्वभूतं 'ब्रह्म' ब्राह्मणजातिः 'संशितं' भवति। एतदेव विवृणोति— 'ब्राह्मणः' 'वीर्यं' श्रुताध्ययनादिजनितम्, 'बलं' शारीरम्; तदुभयं संशितं भवतु। तथा 'जिष्णु' जयशीलं 'क्षत्रं' क्षत्रियजातिः; 'संशितं' यस्य क्षत्रस्याहं पुरोहितोऽस्मि, तत् संशितं भवत्विति ॥ १४ ॥

क्षत्रियपक्षे द्वादश्याः समिधो मन्त्रमाह— "अथ क्षत्रियस्योदेषा मिति ‡। अथ मन्त्रार्थः,— 'एषां' विरोधिनां 'बाहू' भुजौ 'उदतिरम्' उद्धृतवानस्मि। तथा तेषां 'वर्चः' तेजः, 'अथो' 'बलं' शारीरम्, तत् सर्वम् उदतिरम्। किञ्च 'ब्रह्मणा' नियमाधीनेन मन्त्रेण 'अमित्रान्' विरोधिनः 'क्षिणोमि' हिंसितान् करोमि। 'स्वान्' अस्मदीयान् मित्राम् 'अहम्' 'उन्नयामि'। उत्तरार्धस्य तात्पर्यमाह— "यथैव क्षिणुयादमित्रानुन्नयेत् स्वानेवमेतदाहेति। स्पष्टम् ॥

पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्तस्य एकादश, तयोस्तु द्वादशैव।

---

* वा० सं० ११. ८१।

† का० श्रौ० सू० १६. ४. ४३।

‡ वा० सं० ११. ८२।

तथापि उपोत्तमा पुरोहितस्य, उत्तमा क्षत्रियस्येति व्यवस्थापितम् *। इदानीं तूपोत्तमोत्तमे उभे अपि सर्वथा आधातव्ये इति अर्थवाद माह— "उभे त्वेवैते इति। तु शब्दः पूर्वोक्तव्यवस्थापक्षं वारयति, एव शब्दो भिन्नक्रमः। ये 'उभे' पुरोहितक्षत्रियविषयत्वेनोक्ते, ते उभे सर्वस्यादध्यादेव, न परित्यजेत्। तत्रोपपत्ति माह— "अयं वा अग्निर्ब्रह्म च क्षत्रं चेति। 'अयम् अग्निः' एव ब्रह्मक्षत्रे, यद् ब्राह्मं क्षात्रं च तेजः, तस्याग्नेयत्वादित्यभिप्रायः। अतः 'एतत्' एतेन ब्रह्मक्षत्रमन्त्राभ्याम् अग्नौ समिदाधानेन 'इम मेव' उभय मग्निम् 'एताभ्याम्' ब्रह्मक्षत्राभ्याम् 'उभाभ्याम्' 'समिन्धे' सम्यग् दीपितवान् भवति। तस्मादुभे अप्यवश्य सर्वविषयतयानुष्ठेयेत्यर्थः।

एतदुक्तं भवति— पुरोहितक्षत्रियव्यतिरिक्ताना मेकादश वा त्रयोदश वा, तयोस्तु द्वादश वा त्रयोदश वेति। अत्र सूत्रम्— "उपोत्तमां क्षत्रियस्योत्तमा पुरोहितस्यान्यस्योभे"—इति †। 'अन्यस्य' पुरोहितक्षत्रियाभ्या मन्यस्य, तत्रापि पुरोहितव्यतिरिक्तस्य क्षत्रियस्य, अन्यस्य क्षत्रियव्यतिरिक्तस्य पुरोहितस्यान्यस्येत्यर्थः। एवं कर्कोपाध्यायैरपि व्याख्यातम् ॥ १५ ॥

अर्थसिद्धां त्रयोदशसंख्यां मनूद्य प्रशंसति— "तास्त्रयोदश सम्पद्यन्ते त्रयोदश मासाः संवत्सर इत्यादिना। 'ताः' समिधः। गत मन्यत् ॥ १६ ॥

समिधां प्रादेशमात्रत्वं विधाय प्रशंसति— "प्रादेशमात्र्यो भवन्ति प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुरित्यादिना। गर्भभूतस्य

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२।

† का० श्रौ० सू० १६ ४ ४१, ४२, ४३।

यज्ञात्मकस्य विष्णोः प्रादेशमात्रत्वं गर्भाधारस्योदरस्य प्रादेशमात्रत्व मपेक्ष्येत्येतद्बोद्धव्यम्। समिदाख्यं वस्तु 'अन्नम्'; अतः 'एनं' गर्भम् 'आत्मसम्मितेन' आत्मसमप्रमाणेनैवान्नेन प्रीणाति। आत्म-सम्मितत्वं न्यूनाधिकभावे बाधदर्शनेन स्तौति— "यद्वु वा आत्म-सम्मित मन्नम्, तदवतीति। 'अवति' तर्पयति। 'कनीयः' चेत् 'न अवति' न तर्पयति, 'भूयः' चेत् अस्तदोषाद्युत्पा-दनेन 'हिनस्ति', अत आत्मसम्मितं प्रशस्तम्। तिष्ठतैवोक्त-समिधा माधानं कर्तव्य मिति विधाय, तदर्थवादं वक्ष्यमाण मतिदिशति। "तिष्ठन्नादधाति तस्योपरि बन्धुरिति। 'उपरि' नवमे काण्डे * "तिष्ठन् समिध आदधाति, अस्थीनि वै समिधः"— इत्यत्र उखाधारणप्रस्तावे "तिष्ठन् वै वीर्यवत्तरः"—इति बन्धु-रुक्त इत्यर्थः॥

यत् समिधा माधानं मुक्तम्, तस्य स्वाहाकारान्ततां विधाय प्रशंसति— "स्वाहाकारेण, रेतो वा इत्यादिना। उख्याग्नेः-रुत्तरत्रोत्पद्यमानवैश्वानरार्थसिक्तरेतोरूपत्वात् तत्र प्रक्षेप्याणि 'काष्ठानि' 'अस्वाहाकृतानि' चेत् 'अभ्यादध्यात्', 'एनं' रेतोरूप मग्निं हन्युः; अस्वाहाकाराणि चेत् हननं न कुर्युः। ननु केवल-काष्ठानां हिंसकत्वं प्रयुक्तम्, तस्य काष्ठाना माहुतित्वेन प्रक्षेपात् आहुतेयात्वात् कथं हिंसकत्व मिति, तत्राह— "ता यत् समिधस्तेन नाहुतय इति। समिधां केवल मग्निसमिन्धन-साधनत्वेनानाहुतिरूपत्वात् नाप्याहुतित्वम्, अतो हिंसकाः स्युरित्यर्थः। तर्हि स्वाहाकारसहितास्ता इति चेत् कथ मत्राभावे-

* ९ प्र० ३ ब्रा० ३५ कण्डी द्रष्टव्या।

नाहिंसकत्व मिति, तत्राह— "यद्व स्वाहाकारेण तेनान्न मन्नं हि स्वाहाकारस्तथो हैनं न हिनस्तीति। स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्योऽन्नं प्रदीयत इति श्रुतेरन्नप्रदानहेतुत्वादन्नत्वम्। स्पष्ट मन्यत्। "स्वाहाकारः सर्वासुखायाम्"-इति सूत्रम् * ॥ १७ ॥ ५ [६. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम्.)

अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा। वात्सप्रेणोपस्थायास्तमित आदित्ये भक्षेण प्रथम मुदप्लुत्यैतद्वाऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येताभिः समिद्भिस्तस्यान्नस्य जग्धस्यैव पाप्मा सीदति भस्म तेनैन मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहतपाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध मादधाति रात्र्या ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणाति रात्रीं रात्री मप्रयावं भरन्त इति तद्धोता वश्च रात्र्या ऽएवैता मरिष्टिं स्वस्ति सा-

---

* का० श्रौ० सू० १६. ४. ३३ ।

मानो वै दाता ॥ यजमानं तदाह इत्येतदूर्जं नो धेहि द्विपदे चतुष्पद इत्याशिषमाशास्ते यदु भिन्नायै प्रायश्चित्ति माहोत्तरस्मिंस्तदन्वाख्यान इति ॥ ७ ॥

यद्युपोखा भिद्येत । याभिन्ना नवा स्याल्लु-कविली स्यात्तया तेनं पर्यावपेदाच्छृंति या उपो-खा या भिद्यते ऽनार्त्तो वा ऽइयं देवतानार्त्तया मिम मनार्त्तं बिभराणीति तत्रोखायै कपालं पुरस्तात् प्रास्यति तथो हैष एतस्यै स्वायै योनेर्न च्यवते * ॥ ८ ॥

अथ मृद माहृत्य । उखां चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्योखां करोत्येतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी मेव पत्न्या पर्यावयति कर्मभिरेव † तत्र प्राय-श्चित्तिः पुनस्तत् कपाल मुखाया मुपसमस्योखां चोपशयां च पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति प्राय-श्चित्तिभ्यः ‡ ॥ ९ ॥

---

* 'च्यवते'—इति क ।

† 'कर्मभिरेव'—इति क ।

‡ 'प्रायश्चित्तिभ्यः'—इति ख, क ।

अथ यद्येष उख्योऽग्निरनुगच्छेत्। गार्हपत्यं व्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुद्धृत्योपसमाधायोखां प्र-वृञ्ज्यादेतयैवावृतानुपहरन् यजुस्तूष्णी मेव तां यदा-ग्निरारोहति * ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति। सर्व्वेभ्यो वा ऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते तद्यदेवास्यात्र कामानां व्यवच्छिद्यतेऽग्नावनुगते तदेवैतत् सन्तनोति सन्द-धात्युभे प्रायश्चित्ती करोत्यध्वरप्रायश्चित्तिं चाग्नि-प्रायश्चित्तिं चाध्वरस्य पूर्व्वा मथाग्नेस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स समिधाज्यस्योपहत्य †। आसीन आहुतिं जुहोति व्विश्वकर्मणे स्वाहेत्यथोपोत्थाय समिध मादधाति पुनस्त्वादित्या रुद्रा व्वसवः समिन्धतां पुनर्ब्रह्माणो व्वसुनीथ यज्ञैरित्येतास्त्वा देवताः पुनः समिन्धता मित्येतद् घृतेन त्वं तन्वं व्वर्द्धयस्व

* '०रारोहति'—इति ख, ङ।
† '०स्योपहृत्य' इति क, ग, घ। '०स्योपहत्य'—इति ख, ङ।

शास्ते तद्यत् किञ्चातो रात्र्योपसमादधात्याहुति-कृतऽ हैवास्मै तदुपसमादधाति *॥ १ ॥

अथ प्रातरुदित ऽआदित्ये †। भस्मैव प्रथम मुद्वपत्येतद्वा ऽएन मेतेनान्नेन प्रीणात्येतया समिधा यां रात्र्योपसमादधाति तस्यान्नस्य जग्धस्यैव पाप्मा सीदति भस्म तेनैन मेतद् व्यावर्त्तयति तस्मिन्नपहत-पाप्मन्वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध मादधात्यह्न ऽएवैन मेतदन्नेन प्रीणात्यहरहर्-प्रयावं भरन्त इति तस्योक्तो बन्धुरह्न ऽएवैता मरिष्टिऽ स्वस्ति माशास्ते तद्यत् किञ्चातो ऽह्नो-पसमादधात्याहुतिकृतऽ हैवास्मै तदुपसमाद-धाति ॥ २ ॥

अहोरात्रे वा ऽअभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुतः संवत्सर इदऽ सर्व्वं माह्नायैवैता मरिष्टिऽ स्वस्ति माशास्ते ‡ ॥ ३ ॥

---

* '॰समादधाति'—इति ख, ङ।
† 'ऽआदित्ये'—इति ग, घ।
‡ 'माशास्ते'—इति ख, ङ।

अथ यदाग्नौ व्रतं प्रयच्छन्ति। अथ व्रते न्यज्य समिध मादधाति न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक ऽआहु-राहुतिं ह्यनुजुहुयादनवक्लृप्तं वै तद्यद्धीचित आ-हुतिं जुहुयादिति ॥ ४ ॥

स वै न्यञ्ज्यादेव*। दैवो वा ऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयं स यन्न न्यञ्ज्यान्न हैतं दैव मात्मानं प्रीणीयादथ यदनक्ति तथो हैतं दैव मात्मानं प्रीणाति सा यत् समित्तेन नाहुतिर्यद्वु व्रते न्यक्ता तेनान्न मन्नं हि व्रतं† ॥ ५ ॥

स वै समिध माधायाथ व्रतयति। दैवो वा ऽअस्यैष आत्मा मानुषोऽयं देवा उ वा ऽअग्रेऽथ मनुष्यास्तस्मात् समिध माधायाथ व्रतयति‡ ॥ ६ ॥

अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीति §। अशनपतेऽशनस्य नो देहीत्येतदनमीवस्य शुष्मिण इत्यनशनायस्य शुष्मिण इत्येतत् प्र प्र दातारं तारिष इति यज-

* न्यञ्ज्यादेव'—इति ग, घ।

† 'व्रतं'—इति ग, घ।

‡ 'व्रतयति'—इति ख, 'व्रतयति'—इति ङ।

§ 'देहीति'—इति क, ग, घ। 'देहीति'—इति ङ। 'देहीति'—इति ख।

सत्याः सन्तु यजमानस्य कामा इति घृतेनाह त्वं तन्वं वर्द्धयस्व येभ्य उ त्वां कामेभ्यो यजमान आधत्त तेऽस्य सर्व्वे सत्याः सन्त्वित्येतत्* ॥ १२ ॥

अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् । अरणी व्वाव स गच्छत्यरणिभ्याᳪ हि स आहृतो भवत्यरणिभ्या मेवैनं मथित्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति† ॥१३॥

अथ यदि प्रसुत आहवनीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं व्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्चᳪ साक्षाग्निनेन हृत्वोपसमाधाय प्रायश्चित्ती करोति यस्मिन् कालेऽध्वरः स्यात्तमध्वरप्रायश्चित्तिं कुर्यात् समान्यग्निप्रायश्चित्तिः‡ ॥ १४ ॥

अथ यद्याग्नीध्रीयोऽनुगच्छेत् । गार्हपत्यं व्वाव स गच्छति गार्हपत्याद्धि स आहृतो भवति गार्हपत्यादेवैनं प्राञ्च मुत्तरेण सदो हृत्वोपसमा-

---

* सन्त्वित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'करोति'—इति ख ।

‡ '०प्रायश्चित्तिः'—इति ग, घ ।

धाय प्रायश्चित्ती करोत्यथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १५ ॥ ६ ॥

॥ इति चतुर्थप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [६. ४.] ॥

अथ समिदाधानानन्तरं भस्मोद्वपनस्य कालमाह— "अथ विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपस्थायास्तमित आदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्वपतीति *। विष्णुक्रमवात्सप्रयोः स्वरूप मुपरिष्टाद् वक्ष्यते †। 'प्रथमं' रात्रौ कर्त्तव्याया एकस्याः समिध आधानात् पूर्वं 'भस्म' 'उद्वपन्ति' अपगमयन्ति। उद्वपनं प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति। समिदाधान मेव अग्नेः अशन भोजनम्, अतो भक्षितस्य 'अन्नस्य' पापरूपं 'भस्म' 'सीदति' अवशिष्यते। 'एतत्' एतेन पाप्मनैनैव 'एनम्' अग्निम् 'तेन' भस्मना 'व्यावर्त्तयति'। यद्वा, 'एतत्' एतेन पाप्मना-प्रकारेण 'एनं' 'व्यावर्त्तयति', पश्चात् 'तस्मिन्' अग्नौ 'अपहत-पाप्मन्' भस्माख्यपापरहिते सति पश्चात् भस्मभयात् माम् गृहीता-साधम्', तदा 'विसृज्य' 'समिधम्' आदध्यात्। तत्समिदाधानम् अग्नेः रात्रिभोजन मवस्थानीयम्।

अत्र मन्त्रं विधाय, तद्व्याख्यानं प्रागुक्त मित्यतिदिशति— 'रात्रिं रात्रि मप्रयावं भरन्त इतीति ‡। "तस्योक्तो बन्धु-

* का० श्रौ० सू० १६. ५. ११, २१, ६. २।
† उपरिष्टात् पञ्चमप्रपाठकीयं चतुर्थं ब्राह्मणं द्रष्टव्यम्।
‡ का० श्रौ० सू० १६. ६. २।

रिति । समिदाधानप्रस्तावे "अहरह अप्रयावं भरन्तः"–इत्यत्र * । तात्पर्यं दर्शयति— "रात्रा एवैता मरिष्टिं स्वस्ति माशास्ते † यद् यत् किञ्चेति । 'अतः' कारणात् तत्राग्नौ यत् किञ्चित् काष्ठादिक मादधाति, 'तत्' सर्वम् 'अस्मै' अग्नये 'आहुतिकृत मेव' 'उपसमादधाति' ॥ १ ॥

रात्रौ यत् कर्त्तव्यं भस्मोद्वपनादि उक्तम्, तत् सर्वं प्रातरपि विधत्ते— "अथ प्रातरुदित आदित्य इत्यादिना, "आहुतिकृतं हैवास्मै तदुपसमादधातीत्यन्तेन ‡ । एतत् पूर्ववद् व्याख्येयम् । "अहरहरप्रयावम्"–इति § मन्त्रपाठे विशेषः ॥ २ ॥

रात्रावहनि च क्रियमाणे समिदाधानभस्मोद्वपने समुच्चित्य प्रशंसति— "अहोरात्रे वाभिवर्त्तमाने संवत्सर माप्नुत इति । एतस्य सर्वस्य जगतः संवत्सरोपलक्षितकालाधारत्वात्, अहोरात्रस्य सर्वजगदात्मकत्वम् । 'आप्नुत' संवत्सराय । अत्र कात्यायनः— "उखाया भस्मोद्वपन मस्तमिते पात्रे, वाचं विसृज्य समिदाधानं रात्रौ रात्रौ मप्रयाव मिति, एव मुदिते भस्मोद्वपनादि, अहरहरित्याधानम्"–इति । ॥ ३ ॥

व्रतप्रदानकाले व्रतपयसि समिधं अभ्याधातव्य मिति, विधत्ते— "अथ यदास्मै व्रत मिति ¶ । 'व्रतं' तत्साधनं पयः ।

* एतत्पूर्वस्मिन् ब्राह्मणेऽष्टम्यां कण्डिकायां (३४० पृ०) द्रष्टव्यम् ।
† मन्त्रस्तु वा० सं० ११. ७५. १ ।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ६. ३ ।
§ वा० सं० ११. ७५. २ ।
|| का० श्रौ० सू० १६ ६. १–४ ।
¶ का० श्रौ० सू० १६. ६ ८ ।

अत्र केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य तं निराकृत्य स्वपक्ष मुपसंहरति— "न व्रते न्यञ्ज्यादित्यु हैक आहुरिति । अन्यञ्जनपक्षे दोष माह— "आहुतिं तल्लुप्यादिति । कस्याहुतिः को बाध इत्यत आह— "अनवक्लृप्तं वै तदिति । 'अनवक्लृप्तम्' असमर्थम्, अनधिकृत मित्यर्थः ; "दीक्षितो न जुहोति न ददाति न पचतीति- निषेधात् ॥ ४ ॥

स्वपक्षे युक्ति माह— "स वै न्यञ्ज्यादेव दैवो वा इत्यादिना । 'अस्य' यजमानस्य 'दैवः' देवसम्बन्धी 'आत्मा', शरीरं वा इत्याकाङ्क्षाया माह— "एष इति । 'एषः' अग्नि- रित्यर्थः । उत्तरत्र वैश्वानररूपेण यजमानस्योत्पत्तेः 'अयं' पाञ्चभौतिकः आत्मा 'मानुषः', अतो न्यञ्जने अकृते सति देवतासम्बन्धिनं स्वात्मानं न प्रीणीयात् ; न्यञ्जने तु प्रीणात्येव । ननु अनवक्लृप्तिदोष उक्तः, तस्य कः परिहार इति, तत्राह— "सा यत् समित् तेन आहुतिरिति । देवस्यात्मनः कथं अन्नाख्यान- लाभ इति, तत्राह— "यदु व्रते न्यक्ता, तेनान्न मिति । ननु पय एव व्रत मन्न मित्यत आह— "अन्नं हि व्रत मिति ॥ ५ ॥

व्रतपरिग्रहस्य समिदाधानानन्तर्यं प्रशंसति— "स वै समिध माधाय व्रतयति दैवो वा इति * ॥ ६ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय विभज्य तात्पर्य माह— "अन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यन्नपतेऽन्नस्य नो देहीत्यादिना † । 'अमीव'-शब्दो व्याधिवचनः, अत्र बुभुक्षाख्यव्याधिपर इति व्याचष्टे— "अन-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ६ ८ ।

† वा० सं० ११ ८३ ।

अनमीवस्य शुष्मिण इत्येतदिति। उत्तरपाद आशीःपर इत्याह— "प्राग्निप सातारं इति। हे 'अन्नपते' अग्ने! 'अन्नस्य' अंशं 'देहि' प्रयच्छ 'नः' अस्मानित्यर्थः। अन्नं विशिनष्टि— "अनमीवस्य शुष्मिण इति। पुनरग्निनेव्याहृतो रोगो यस्य नास्ति, तादृशस्य 'शुष्मिणः' बलवतः। उक्तलक्षण मन्नम्, तस्य 'दातारम्' प्रयच्छन्तं 'प्रतारिषः' प्रवर्द्धयत। 'नः' अस्माकं 'द्विपदे चतुष्पदे' उभयविधाय प्राणिने 'ऊर्जम्' अन्नं बलं वा 'धेहि' ॥ ७ ॥

भिन्नाया उखायाः प्रायश्चित्तं कर्त्तव्यम्, "तदुत्तरस्मिन् अन्वाख्याने" आख्यान मनु आख्यायत इति 'अन्वाख्यानम्' ब्राह्मणम्, तदेतत् तत्र प्रदर्श्यत इति यत् प्रतिज्ञातम् *, तदिदानीं प्रदर्श्यत इत्यर्थः। प्रतिज्ञात मर्थं दर्शयति— "यद्येषोखा भिद्येतेत्यादिना †। 'यदि' प्रमादात् 'एषा उखा' 'भिद्येत' भिन्ना भवेत्, तर्हि अभिन्नायां प्रभूतबिलायां नवस्थाल्याम् 'एनम्' अग्निम् उखागतं 'पर्यावपेत्', 'एषा' अभिन्ना 'उखा' 'आर्च्छति वै' आर्त्तिम् नाशलक्षणां प्राप्नोति खलु। किं तत इत्यत आह— "अनार्त्ता वेति। 'इयम्' अन्याख्या देवता 'अनार्त्ता' आर्त्तिरहितैव खलु। आर्त्तोखाया अनर्हत्वात् अनार्त्तायां स्थाल्याम् 'अनार्त्तम्' अग्निं 'बिभराणि' इत्यभिप्रायेण प्रभूत-बिल-नव-स्थाल्यां पर्यावपनं प्रशस्तम्। अग्नेरनार्त्तत्व मवा-

* पुरस्तात् ५ अ० २ ब्रा० २२ क० (२६६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† का० श्रौ० सू० १६ ७. ८। एतच्चैकोखापक्षे, बिल्वपक्षे तु द्वयोरेवैकस्या आवपनम्। विहितं तत पुरस्तात (५. २. २२) द्रष्टव्य मिहैव।

सारदीचाप्रस्तावे प्रागुक्तम् * । "ततोखाया इति । भिन्नोखायाः 'कपालं' 'पुरस्तात्' स्थाल्यां पुरो देशे 'प्रास्यति' प्रक्षिपेत् † । 'तथा' सति अयमग्निः स्वस्य या 'योनिः' उत्पत्तिस्थानम्, ततो 'न च्यवते' प्रच्युतो न स्यात् ॥ ८ ॥

किं एतावता प्रायश्चित्तिः स्यात् ? नेत्याह— "अथ मृद मित्यादिना । 'उखां' भिन्नाम्, 'उपशयां' उखानिर्माणकाले प्रायश्चित्तार्थं मुखासमीपे स्थापितां 'च' 'मृदं' पुनः 'पिष्ट्वा' । 'आहृत्' प्रकारः, एतेन पूर्वोक्तेनैव प्रकारेण ‡ । मन्त्रस्यापि प्रसक्तावाह— "अनुपहरन् यजुरिति । यजुर्मन्त्र मनुपहरन् । पाकोऽपि 'तूष्णीमेव' कर्त्तव्यः । 'पर्यावपति' स्थाली मेता मग्नौ प्रक्षिपेत् । 'कर्मभिरेव' पुनः कारणरूपं कर्मैव 'तत्र' उखाभेदे प्रायश्चित्तिः । 'पुनः' 'तत्' उखाकपालं स्थाल्यां स्थापितम् 'उखाया मुपशमस्य' ता मुखाचोपशयाञ्च मिश्रां 'पिष्ट्वा संसृज्य निदधाति' पुनः प्रायश्चित्तार्थम् § ॥ ९ ॥

उख्याग्न्यनुगमने प्रायश्चित्त माह— "अथ यद्येष उख्योऽग्निरिति । गार्हपत्य मेव सोऽनुगत उख्योऽग्निः गच्छति; गार्हपत्यादाहृतस्य आहवनीयस्य ज्वालारूपेणोख्याग्निलेनोत्पन्नत्वात् । एतदेवाह— "गार्हपत्यादीति । यत एवम्, अतो

* ३ का० ४अ० ३ ब्रा० (३ भा० २४१ पृष्ठतः) द्रष्टव्यम् ।

† का० श्रौ० सू० १६. ७. १० ।

‡ "उखोपशये पिष्ट्वा मृदा सहोखां करोत्याहृता"—इति का० श्रौ० सू० १६ ७. ९ । उखाखण्ड मेक मुखायां प्रक्षिप्य, द्वितीय मुपशयया सह पिष्ट्वा 'आहृता' आवृच्छब्देन मन्त्रवर्जं क्रियमाणम् ।

§ का० श्रौ० सू० १६. ७ ११ ।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य कृतत्वात् कामैरपि,सम्बे-भवितव्य मित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उक्तस्यानुगमनप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि गार्हपत्य इति *। अरणीभ्या मग्नि मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निकोभयप्रायश्चित्ते कुर्यात् ॥ १३ ॥

सुत्यादिने आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि अनुगत आहवनीय इति †। "शालाग्निनेन्द्धेति। शालाग्निं नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्धानमध्यगतपूर्वरज्जु मवलम्ब्योत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्गः। स्पष्ट मन्यत् ॥

"प्रायश्चित्ती करोतीति ‡। सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभिहितम्, तयोर्व्यवस्था माह— "यद्यस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति। तत्कालानुरूपां प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः। "समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति। 'समानी' एकरूपैव आग्निकीप्रायश्चित्तिः। तत्तमिधान्यस्योपहृत्येत्याद्युक्ते च। अयं अर्थः,— सर्वत्रानुगमे अध्वरप्रयोगवेलायां तत्तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलायां तु एका मेकरूपा मेव आग्निकीं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

"अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि। अग्नीध्रमण्डपे भवः 'आग्नीध्रीयः'। तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रणीतत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव प्रविष्टो भवति, अतः 'गार्हपत्यात् एव' 'एनम्' अग्निम्

---

* का० श्रौ० सू० २५. ७ ३।

† का० श्रौ० सू० २५. ७, ४।

‡ 'प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा'—इति का० २५. ७. १ वृ०।

'प्राञ्चम्' 'उत्तरेण सदः' सदस उत्तरदेशतो 'हृत्वा' आग्नीध्रे 'उपसमाधाय' तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् *। सुत्यादिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्तमाह— "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति। "परचीं वाव स गच्छति"– इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ १ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीं त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां हस्तिराजिद्विपसहितरथौ सायणः शिष्टचार्यैः,
व्यधायीहिरण्यधर्मं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* का० श्रौ० सू० २६ ७ ५, ६, ७।
† पुरस्तात् २६९ पृ० ४पं० द्रष्टव्यम्।

आधानस्य सर्वकामनिमित्तत्वात् तस्य छन्नत्वात् कामैरपि सर्वैर्भवितव्य मित्येतत् उत्तरार्द्धेनोक्त मित्यर्थः ॥ १२ ॥

उख्यस्यानुगमप्रसङ्गात् तदाश्रयभूतगार्हपत्यस्याप्यनुगमे प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि गार्हपत्य इति *। अरणीभ्या मग्नि मुत्पाद्य गार्हपत्ये उपसमाधाय आध्वरिकाग्निकोभयप्रायश्चित्ते कुर्यात् ॥ १३ ॥

इत्यादिना आहवनीयानुगतौ प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि प्रगत आहवनीय इति †। "शालाग्निनेव हुत्वेति। शालाग्निं नाम शालामुखीय मारभ्य सदोहविर्धानमध्यगतपूर्व्यरज्जु मपलम्बयोत्तरदिक्पर्यन्तः प्रागायतरज्जुमार्ग.। स्पष्ट मन्यत् ॥

"प्रायश्चित्ती करोतीति ‡। सर्वत्र प्रायश्चित्तद्वय मभिहितम्, तयोर्व्यवस्था माह— "यस्मिन् कालेऽध्वरः स्यादिति। तत्कालानुरूपां प्रायश्चित्ति मध्वरप्रायश्चित्तिम्, सौमिकी मित्यर्थः। "समान्यग्निप्रायश्चित्तिरिति। 'समानी' एकरूपैव आग्निकीप्रायश्चित्तिः। तत्तमिधान्यस्योपक्लृप्तेत्याद्युक्तौ च। अय मर्थः,— सर्वत्रानुगमे अध्वरप्रयोगवेलायां तत्तत्कालचोदितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात्, अग्निप्रयोगवेलायां तु ता मेकरूपा मेव आग्निकीं कुर्यादिति ॥ १४ ॥

"अथ यद्याग्नीध्रीय इत्यादि। अग्नीध्रमण्डपे भवः 'आग्नीध्रीयः'। तस्यापि गार्हपत्यादेव प्रणीतत्वात् अनुगतोऽग्निः तत्रैव प्रविष्टो भवति, अतः 'गार्हपत्यात् एव' 'एनम्' अग्निम्-

* का० श्रौ सू० १६ ७ ३।

† का० श्रौ० सू० १६ ७. ४।

‡ 'प्रायश्चित्तिरिति चास्य होमस्य सञ्ज्ञा'—इति का० १६ ७. १ ए०।

'प्राञ्चम्' 'उत्तरेण सदः' सदस उत्तरदेशतो 'हृत्वा' प्राग्नीध्रे 'उपसमाधाय' तत्कर्मोचितां प्रायश्चित्तिं कुर्यात् *। सुत्यादिने गार्हपत्यानुगमने प्रायश्चित्त माह— "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् तस्योक्तो बन्धुरिति। "अरणी वाव स गच्छति"– इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ १५ ॥ ६ [६. ४] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ६ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणः सिङ्गणार्यः,
व्यस्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमय मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः।

---

* का० श्रौ० सू० २६ ७ ५, ६, ७।

† पुरस्तात् ३६० पृ० ४ पं० द्रष्टव्यम्।

'गार्हपत्यादेव' 'एनम्' अग्निम् 'प्राञ्चम्' 'उद्धृत्य', 'उपसमाधाय' पुनः 'उखां' 'प्रवृञ्ज्यात्'। 'एतया एव आहुत्या' पूर्वोक्तोखाप्रवृञ्जनप्रकारेण यद्यपि 'अनुपहरन् यजुः'। तर्हि कथम्? 'तूष्णीमेव' 'ताम्' उखाम् प्रवृञ्ज्यादिति शेषः *। प्रायश्चित्ताहुतेः उखाप्रवृञ्जनात्मकत्वम् आह— "यदाग्निरारोहतीति ॥ १० ॥

"अथ प्रायश्चित्ती करोतीति। "उभे प्रायश्चित्ती करोतीति†" प्रथमप्राप्तेन प्रायश्चित्तेन प्रायश्चित्तद्वयं कुर्यादित्यर्थः। उख्याग्नेः लौकिकाग्निकोभयसाधारणत्वात् विहितं प्रायश्चित्तं सर्वकामसन्तानकत्वेन स्तौति— "सर्वेभ्यो वा एष एत मिति। सर्वकामाभिवृद्ध्यर्थं समेराहितत्वात् तदनुगमे सति यदेवाहं कामानां सम्बन्धि व्यवच्छिद्यते, तेन प्रकारेण सन्ततं व्यवच्छिन्नं करोति। कोऽर्थः? 'सन्दधाति' इत्यर्थः ॥

उभयविधं प्रायश्चित्तं कर्तव्यमित्याह— "उभे प्रायश्चित्ती करोतीति ‡। अध्वरस्य प्रकारविशेषञ्च दर्शयति— "पूर्वां मयाग्नेरिति। 'तस्य' अर्थवादात्मको 'बन्धुरुक्तः'— "उपायि ह्येतत् कर्म, यदग्निकर्मेत्यनेनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

तत्र द्याग्निक-प्रायश्चित्तस्य प्रकारविशेषं मन्त्रविशेषं च दर्श-

---

* का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ७ ६। एतस्य वृत्तिरिहालोच्या विशेषतः।

† इत उत्तरस्यां कण्डिकां द्रष्टव्यम् (१४ पं॰)।

‡ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ७ ७। अध्वरप्रायश्चित्तिः, आग्निकी प्रायश्चित्तिश्चेति।

§ पुरस्तात् ३-६ पृ॰ १७ पं॰ द्रष्टव्यम्।

यति— "स समिधाज्यस्योपहत्येत्यादिना *। पूर्वस्य समिदाधाने तिष्ठन्नित्युक्तत्वात् † अत्रापि तथात्वप्रसक्तावाह— "आसीन इति। आज्यं समिधा आदाय जुहुयादित्यर्थः। तत्र मन्त्रं दर्शयति— "विश्वकर्मणे स्वाहेतीति ‡।

आज्याहुत्यनन्तरं तत् समिदाधानं समन्त्रकमाह— "अथो-पोत्थाय समिध मितिति §। आज्यहोमस्यासीनत्वाभिधानादुपो-त्थायेत्युक्तम्।

मन्त्रस्यायमर्थः ||,— हे अग्ने। त्वाम् आदित्यादयः 'पुनः' 'समिन्धताम्' दीपयन्तु। तथा 'ब्रह्माणः' ब्राह्मणाः ऋत्वि-गादयः 'समिन्धताम्'। हे 'वसुनीथ।' नीथेति वाङ्नाम, वस्वर्थस्तुत।, यद्वा वस्वर्थं गमयन्। 'यज्ञैः' निमित्तभूतैः 'समि-न्धताम्'। 'त्वं' च 'घृतेन' 'तन्वं' तनुं 'वर्धयस्व'। 'यजमानस्य कामाः' 'सत्याः' अवितथाः 'सन्तु'। "एतास्त्वा देवता इति पूर्वोक्ततात्पर्यप्रदर्शनब्राह्मणं स्पष्टम्। उत्तरार्धं मनूद्य व्याचष्टे— "येभ्य उ त्वा मिति। 'येभ्यः' 'कामेभ्यः' निमित्तभूतेभ्यः 'यज-मान आधत्ते', 'ते सर्वे' अपि कामाः 'सत्याः सन्तु' इति।

---

* "प्रायश्चित्ति' समिधोपहत्याज्य विश्वकर्मणे इति"—इत्येव साधु-पाठः। का० श्रौ० सू० १६ ७ १। इह 'उपपूर्वस्य हन्तेर्ग्रह-णार्थो दृष्टोऽन्यत्रापि (३ ४ १ २५), समिधा करणभूतया स्रुक्-स्थानीयया उपहत्य' गृहीत्वा'—इति च तद्वृत्तौ।

† पुरस्तात् ३४३ पृ० १ पं० द्रष्टव्यम्।

‡ वा० सं० १२ ४३ २।

§ का० श्रौ० सू० १६ ७ २।

|| वा० सं० १२ ४४।

मनुष्यरूपेण यन्तु मर्हत्येतेनैव रूपेणैतद्रूपं बि-
भर्त्ति ॥ ३ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । रेतो वा ऽइदꣳ सिक्तमय मग्निस्तेजो व्वीर्यꣳ रुक्मोऽस्मिंस्तद्रेतसि तेजो व्वीर्यं दधाति ॥ ४ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै न इम मिह रक्षाꣳसि नाष्ट्रा न हन्युरिति तस्मा ऽएत मग्निकाङ्गोप्तार मकुर्व्वन्नमु मेवादित्य मसौ वा ऽआदित्य एष रुक्म स्तथैवास्मा ऽअय मेत मग्निकाङ्गोप्तारं करोति ॥ ५ ॥

कृष्णाजिने निष्यूतो भवति । यज्ञो वै कृष्णाजिनं यज्ञो वा ऽएतं यन्तु मर्हति यज्ञेनैतं देवा अबिभरुर्यज्ञेनैवैत मेतद् बिभर्त्ति लोमतश्छन्दाꣳसि वै लोमानि छन्दाꣳसि वा ऽएतं यन्तु मर्हन्ति छन्दोभिरेतं देवा अबिभरुश्छन्दोभिरेवैन मेतद् बिभर्त्ति ॥ ६ ॥

अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवति । ऋक्सामयोर्हैते रूपे ऽऋक्सामे

सा ऽएतं यन्तु महन्त ऋक्सामाभ्या मेतं देवा अबिभरुरृक्सामाभ्या मेवैन मेतद् विभर्त्ति शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृत्तस्योक्तो बन्धुः ॥ ७ ॥

त मुपरिनाभि विभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्म उपरिनाभ्यु वा ऽएषः * ॥ ८ ॥

यद्वेवोपरिनाभि † । अवाग्वै नाभे रेतः प्रजाति-स्तेजो व्वीर्यꣳ रुक्मो नेन्मे रेतः प्रजातिं तेजो व्वी-र्यꣳ रुक्मः प्रदहादिति ॥ ९ ॥

यद्वेवोपरिनाभि ‡ । एतद्वै पशोर्मेध्यतरं यदुपरि-नाभि पुरीषसꣳहिततरं यदवाङ्नाभेस्तद्यदेव पशो-र्मेध्यतरं तेनैन मेतद् विभर्त्ति ॥ १० ॥

यद्वेवोपरिनाभि § । यद्वै प्राणस्यामृत मूर्ध्वं तन्ना-भेरूर्ध्वैः प्राणैरुच्चरत्यथ यन् मर्त्यं पराक्तन्नाभि मत्ये-ति तद्यदेव प्राणस्यामृतं तदेन मेतदभिसम्पादयति तेनैन मेतद् बिभर्त्ति ‖ ॥ ११ ॥

---

* 'एष'—इति ग, घ।

† 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ख। 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग, घ।

‡ यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग। यद्वेवोपरिनाभि'—इति घ।

§ 'यद्वेवोपरिनाभि'—इति ग, घ। ‖ 'बिभर्त्ति'—इति ख।

प्राच्योर्ध्वं प्राच्यजन्मा नवधन मनुजः शार्ङ्गिरं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मखन मुदा पात्रसांनिध्यपार्थः ७ ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥ ६ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे चतुर्थः प्रपाठकः समाप्तः † ॥

---

* अन्यत्राप्येवमन्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्यः ।

† इतोऽनन्तरमिह क-ग-घ-पुस्तकेषु "कण्डिकासंख्या १००"—इति, अन्यत्र "काण्डौ १००"—इत्येव । तत्र १ ब्रा० ११ क०, २ ब्रा० १७ क०, ३ ब्रा० २४ क०, ४ ब्रा० १६ क०, ५ ब्रा० १७ क०, ६ ब्रा० १५ क०; सङ्कलनया १०० सिद्धम् ॥

अथ

पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम्,
अपि वा
सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ।

॥ हरिः ॐ ॥

रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । सत्यᳪ हैतद्यद्रुक्मः सत्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति सत्येनैतं देवा अबिभरुः सत्येनैवेन मेतद् बिभर्त्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत् सत्यम् । असौ स आदित्यः स हिरण्मयो भवति ज्योतिर्वै हिरण्यं ज्योतिरेषोऽमृतᳪ हिरण्य ममृत मेष परिमण्डलो भवति परिमण्डलो ह्येष एकविᳪशतिनिर्बाध एकविᳪशो ह्येष बहिष्टान्निर्बाधं बिभर्त्ति रश्मयो वा ऽएतस्य निर्बाधा बाह्यत ऽ वा ऽएतस्य रश्मयः ॥ २ ॥

यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्त्ति । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मो नो हैत मग्निं मनुष्यो

अथैनं मासन्द्या बिभर्त्ति। इयं वा ऽआसन्द्यस्याᳪ हीदᳪ सर्व्वं मासन्न मियं वा ऽएतं यन्तु मर्हत्यनयैतं देवा अबिभरुरनयैवैन मेतद् बिभर्त्ति * ॥ १२ ॥

औदुम्बरी भवति। ऊर्ग्वै रस उदुम्बर ऊर्ज्जैवैन मेतद्रसेन बिभर्त्यथो सर्व्वे ऽएते वनस्पतयो यदुदुम्बरः सर्व्वे वा ऽएतं वनस्पतयो यन्तु मर्हन्ति सर्व्वैरेतं वनस्पतिभिर्देवा अबिभरुः सर्व्वैरेवैन मेतद्वनस्पतिभिर्बिभर्त्ति † ॥ १३ ॥

प्रादेशमात्र्यूर्द्ध्वा भवति। प्रादेशमात्रो वै गर्भो विष्णुर्योनिरेषा गर्भसम्मितां तद्योनिं करोत्यरत्निमात्री तिरश्ची बाहुर्वा ऽअरत्निर्बाहुना वै वीर्यं क्रियते वीर्यसम्मितेव तद् भवति वीर्यं वा ऽएतं यन्तु मर्हति वीर्येणैतं देवा अबिभरुर्वीर्येणैवैन मेतद् बिभर्त्ति ‡ ॥ १४ ॥

चतुःस्रक्तयः पादा भवन्ति। चतुःस्रक्तीन्यनूच्यानि चतस्रो वै दिशो दिशो वा ऽएतं यन्तु

*, †, ‡ बिभर्त्ति—इति ख ।

मर्हन्ति दिग्भिरेतं देवा अविभरुर्दिग्भिरेवैन मेतद् विभर्त्ति मौञ्जीभी रज्जुभिर्युता भवति त्रिवृद्विस्तस्योक्तो बन्धर्मृदा दिग्धा तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽनतिदाहाय * ॥ १५ ॥

अथैनछ् शिक्येन विभर्त्ति। इमे वै लोका एषो ऽग्निर्दिशः शिक्यं दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातुं यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्यं दिग्भिरेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्ढि दिशो मौञ्जं त्रिवृत् तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धं तस्यो ऽएवोक्तोऽथो ऽनतिदाहाय † ॥ १६ ॥

तस्याप एव प्रतिष्ठा ‡। अप्सु हीमे लोकाः प्रतिष्ठिता आदित्य आसञ्जन मादित्ये हीमे लोका दिग्भिरासक्ताः स यो हैतदेवं व्वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति ॥ १७ ॥

यद्वेवैनछ् शिक्येन विभर्त्ति। संव्वत्सर एषो ऽग्निर्ऋतवः शिक्य मृतुभिर्हि संव्वत्सरः शक्नोति

---

*, † 'ऽनतिदाहाय'—इति ख।

‡ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, 'प्रतिष्ठा'—इति घ।

स्यातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्य ऋतुभिरेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्ढ्यृतवः ॥ १८ ॥

तस्याहोरात्रे ऽएव प्रतिष्ठा *। अहोरात्रयोर्ह्ययम् संव्वत्सरः प्रतिष्ठितश्चन्द्रमा आसञ्जनं चन्द्रमसि ह्ययम् संव्वत्सर ऋतुभिरासक्तः स यो हैतदेवं व्वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति तस्य ह वा ऽएष संव्वत्सरभृतो भवति य एवं व्वेद संव्वत्सरोपासितो हैव तस्य भवति य एवं न व्वेदेत्यधिदेवतम् † ॥ १९ ॥

अथाध्यात्मम्। आत्मैवाग्निः प्राणाः शिक्यं प्राणैर्ह्ययमात्मा शक्नोति स्यातुं यच्छक्नोति तस्माच्छिक्यं प्राणैरेवैन मेतद् विभर्त्ति षडुद्यामं भवति षड्ढि प्राणाः ‡ ॥ २० ॥

तस्य मन एव प्रतिष्ठा §। मनसि ह्ययमात्मा प्रतिष्ठितो ऽन्न मासञ्जन मन्ने ह्ययमात्मा प्राणै-

* 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ।

† '॰देवतम्'—इति ग, घ।

‡ 'प्राणाः'—इति ग, घ।

§ 'प्रतिष्ठा'—इति ग, घ।

रासतः स यो हैतदेवं व्वेदैतेनैव रूपेणैतद्रूपं विभर्त्ति * ॥ २१ ॥

अथैन मुखया विभर्त्ति । इमे वै लोका उखेमे वा ऽएते लोका यन्तु सर्वंत्वेभिरेतं लोकैर्देवा अविभरुरेभिरेवैन मेतल्लोकैर्बिभर्त्ति † ॥ २२ ॥

सा यदुखा नाम । एतद्दै देवा एतेन कर्मणैतयावृतेमांल्लोकानुदखनन् यदुदखनंस्तस्मादुखोरखा ह वै ता मुखेत्याचक्षते परोऽक्षं परोऽक्षकामा हि देवाः ‡ ॥ २३ ॥

तदा ऽउखेति द्वे ऽअक्षरे । द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैनमेतद् विभर्त्ति सो ऽएव कुम्भी सा स्थाली तत् षट् षड्ऋतवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति § ॥ २४ ॥

अथैन मिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरहोरात्रे ऽइण्ड्वे ऽअमुं तदा-

*, † विभर्त्ति—इति ख ।

‡ 'देवाः'—इति ग, घ ।

§ 'भवति—इति ख ।

दित्य महोरात्राभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेषोऽहोरात्राभ्यां परिगृहीतः ॥ २५ ॥

यद्वेवैनं मिण्डाभ्यां परिगृह्णाति । असौ वा आदित्य एषोऽग्निरिमा उ लोकाविण्डे अमुं तदादित्य माभ्यां लोकाभ्यां परिगृह्णाति तस्मादेष आभ्यां लोकाभ्यां परिगृहीतः परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकौ मौञ्जे त्रिवृती तस्योक्तो बन्धुर्मृदा दिग्धे तस्यो एवोक्तोऽथो अनतिदाहाय ॥ २६ ॥

अथातः सम्पदेव * । आसन्दी चोखा च शिक्यञ्च रुक्मपाशश्चाग्निश्च रुक्मश्च तत् षट् षड्तवः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवतीण्डे तदष्टावष्टाक्षरा गायत्री गायत्रोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत् तद् भवति † ॥ २७ ॥

अथ सर्व्वसम्पत् । चत्वारः पादाश्चत्वार्यनू-

* 'सम्पदेव'—इति ग, 'सम्पदेव'—इति ख।

† 'भवति'—इति ख।

च्यानि शिक्यं च रुक्मपाशश्च यदु किञ्च रज्ज-व्यं शिक्यं तदनु खाग्नी रुक्मस्तत् त्रयोदश त्रयो-दश मासाः संवत्सरः संवत्सरोऽग्निर्यावानग्नि-र्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति * ॥ २८ ॥ १ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके प्रथमं ब्राह्मणम् [७. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

यदुक्तं कात्यायनेन— "यजमानः कण्ठे रुक्मं प्रतिमुञ्चते परिमण्डलं निष्कविंशतिपिष्टं कृष्णाजिननिष्यूतं लोमसु शुक्लकृष्णेषु शणसूत्रे त्रिवृत्यो न सुपर्णनाभि बहिर्निष्कं इत्याशी रुक्म इति"—इति †, तदिदं खलु सादौ रुक्मप्रतिमोकं विधत्ते— "रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्तीति । यजमानो रुक्मं सुवर्णमयमाभरणं कण्ठे बध्वा उखां धारयेत् । विहितं रुक्मप्रतिमोचनपूर्वकं धारणं प्रशंसति— "सत्यं हैतद् यद् रुक्म इति । यस्मादग्निसंयोगेऽपि नाशादर्शनात् रुक्मस्य सत्यत्वम् । 'एतम्' अग्निं 'सत्यं' नियन्तुं 'सत्यम्' एव 'अर्हति' । 'देवाः' 'सत्येन' सत्यमाश्रय कृत्वा 'अबिभरुः' भरणमकुर्वन् । 'एतत्' रुक्माख्यं सत्यम् आदित्यात्मना 'सत्येन' 'एव' 'बिभर्ति' ॥ १ ॥

---

* 'भवति'—इति ख ।

† का० श्रौ० सू० १६ । ४ । १ ।

प्रशंसति— "तद्यत्तत्सत्यम् असौ स आदित्य इति। रुक्मस्य सुवर्णमयतां विधाय प्रशंसति— "स हिरण्मयो भवतीति। हिरण्मयस्य भास्वररूपत्वात् ज्योतीरूपत्वम्, तदेव 'अमृतम्' अविनाशि, 'एषः' रुक्मः 'परिमण्डलः' वर्तुलः भवति। तत्रोपपत्तिः— "परिमण्डलो ह्येष इति। 'एषः' आदित्यः 'एकविंशतिनिर्बाधः'। विलम्बिताः पुष्पकाः धारणसमये निर्बाधाः *, यथा बाह्या भवन्ति, तथा धारयेत्। निर्बाधस्य रश्मिभावं प्रशंसति— "रश्मयो वा एतस्य निर्बाधा इति। 'एतस्य' आदित्याकारस्य रुक्मस्य ॥ २ ॥

रुक्मधारणं प्रशंसति— "यद्वेव रुक्मं प्रतिमुञ्चेति। मानुषेण रूपेण अग्नेर्धारणस्यानुचितत्वात् 'एतेन' रुक्माख्येन आदित्येन 'रूपेण' 'एतत्' अग्न्यात्मकं 'रूपं' 'बिभर्ति' ॥ ३ ॥

पुनः प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेव रुक्मं प्रतिमुञ्चेति। अस्याग्नेः रेतःसेकस्यानीयत्वं पूर्वं प्राक्, रुक्मस्य तेजोरूपं वीर्यम्। तथा सति अग्नौ रुक्मसंयोजनेन रेतस्यग्न्याख्ये 'तेजः' वीर्यमेव स्थापितवान् भवति ॥ ४ ॥

पुनरप्यग्ने रुक्मसंयोग मग्नेर्गोप्तृत्वरूपेण प्रशंसति— "यद्वेव रुक्मं प्रतिमुच्य बिभर्तीति। पुरा 'देवाः' 'इमम्' अग्निम् 'नाष्ट्रा' नाशकानि 'रक्षांसि' 'यद्वै' येनैव प्रकारेण 'न हन्युः', 'एतत्' एतेन विषयभूतेन 'अबिभयुः'। भीतिपरिहारोपायं दर्शयति— "तस्मा एत समितादिति। 'तस्मै' अग्नये 'एतम्' आदित्यम्। एतच्छब्दार्थं माह— "अमु मेवादित्य मिति। तर्हि

* निर्बाधाः, निर्बाधन्ती निष्क्रामन्तो उन्नतात् स्वरूपाद् बहिर्निःसृता भवन्ति'—इति आ० श्री० सू० १६. ५, १ ह० ।

मानुषे कथं गोप्तारं कर्तुं शक्यत इति, तत्राह— "असौ वा आदित्य एष रुक्म इति ॥ ५ ॥

"कृष्णाजिने निष्यूतो भवतीति। नितरां स्यूतः सम्बद्धः भवति। यथा कृष्णाजिनस्योपरि वर्त्तेत, तथा कुर्यादित्यर्थः। "यज्ञो वै कृष्णाजिन मिति। यज्ञसाधनहविराधारत्वात् यज्ञ इत्युच्यते। शिष्टं गतप्रायम्। निष्ठीवन मपि 'लोमतः' लोमप्रदेशे कर्त्तव्यम्। कृष्णाजिनस्य यज्ञत्वविधानात् तल्लोम्नां यज्ञावयवच्छन्दोरूपत्वं युक्तम्। गत मन्यत् ॥ ६ ॥

तत्रापि शुक्लकृष्णलोमरेखयोरुपरि निष्यूतेन भवितव्य मिति दर्शयति— "अभि शुक्लानि च कृष्णानि च लोमानि निष्यूतो भवतीति। उभयविधानां लोम्नाम् 'अभि' उपरि। "ऋक्सामयोर्हैते रूपे इति। 'ह'-शब्दः "ऋक्सामयोः शिल्पे"—इत्यादि * मन्त्रप्रसिद्धिद्योतनार्थः। गत मन्यत्। "शाणो रुक्मपाशस्त्रिवृदिति। रुक्मसम्बन्धनरज्जुः 'शाणः' शणवल्कनिर्मितः, 'त्रिवृत्' त्रिगुणितः। "तस्योक्तो बन्धुरिति। यथार्थवादः— "अपकृत्ताय मन्तर्द्धं भवतीत्यत्रोक्तः †, त्रिवृदर्थवादस्तु "त्रिवृदग्निरित्यादिनोक्तः ‡ ॥ ७ ॥

रुक्मधारणप्रदेशं विधाय प्रशंसति— "त मुपरिनाभि बिभर्त्यसौ वा आदित्य इति। "उपरिनाभ्यु वा एष इति'।" 'एषः'

---

* वा॰ सं॰ ४. ९। "कृष्णाजिनयोः सन्धि मालभत ऋक्सामयोरितीति का॰ श्रौ॰ सू॰ ७ ३ २२। "यद्वै प्रतिरूपं तच्छिल्प मिति चेह पुरस्तात् (३ २ १. ५) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् (६ अ॰ १ ब्रा॰ २४ क॰) द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् (१ प्र॰ २ ब्रा॰ १४ क॰) द्रष्टव्यम्।

आदित्यः 'उपरिनाभि' नाभेरुपरिप्रदेशे; तत्र मध्ये ध्येयत्वात्, रश्मयश्च नाभेरुपरि वर्तमानत्वाद् वा, जाठरवह्न्यात्मकस्य तस्य नाभेरुपरि वर्तमानत्वाद् वा ॥ ८ ॥

उक्तमुपरिनाभित्वं बहुधा प्रशंसति— "यदेवोपरिनाभ्यवाग् वै नाभेरित्यादिना। रेतसः 'प्रजातिः' उत्पत्तिः नाभेरवाक्प्रदेशे खलु, अतः 'तेजः' वीर्यरूपः 'रसः' तां 'प्रजातिं' प्रदहेत्, तत् 'नेत्' नेदिष्टम्। "नेत्त्वेव हदिष्यतीत्यसम्प्रयुज्यते परिभये"—इति * निरुक्तम् ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यदेवोपरि नाभीति। 'एतद्वै पशोर्मेध्यतरं' यन्नाभेरुपरिष्टाद् वर्तमानं हृदयादिकम्। 'नाभेः' 'अवाङ्' अर्वाक्प्रदेशे 'यत्' अङ्गम्, 'तत्' 'पुरीषसंहिततरम्' अत्यन्तं पुरीषेण संहितम्। "तद्यदेवेत्यादि, स्पष्टम् ॥ १० ॥

उपरिधारणं प्रकारान्तरोपरिधारणतया प्रशंसन् गतिभेदेन मर्त्यामृतविभागमाह— "यद्वेवोपरिनाभि यद्वै प्राणस्येति। प्राणस्य द्वावंशौ, अमृतांशो मर्त्यांशश्च, तत्रामृतांशो योऽंशोऽस्ति नाभेरूर्ध्वप्रदेशे, सः 'ऊर्ध्वः प्राणः' 'उच्चरति' उद्गच्छति; यः मर्त्योऽंशः, सः नाभेः 'पराङ्' अधोमुखं 'तं नाभिम्' 'अत्येति' अतिगच्छति। विभागप्रदर्शनप्रयोजनमाह— "तद्यदेवेति। 'तत्' 'प्राणस्य' 'अमृतम्' अंशम् 'एनम् अभि' आयुष्याग्नेरुपरि 'सम्पादयति'। 'एतत्' एतेन, नाभेरुपरि सम्पादनेन 'एनम्' अग्निम् 'तेन' अमृतेन 'बिभर्त्ति' ॥ ११ ॥

उखाग्नेर्नाभ्युपरि धारणं विधाय तत्राप्यासन्द्या धारणं

---

* निरु० १. २. ६ ।

कर्त्तव्य मित्याह— "अथैन मासन्द्या मिति *। आसन्दीमहत्ता-निमित्तं पृथिव्यां सम्पादयन् तदात्मकत्वसम्पादनद्वारेण प्रशंसति —"इयं वा आसन्दीति । आसीदत्यस्यामग्निरित्यासन्दी, इयं पृथिव्यपि सर्वस्यापि पदार्थस्यासदनयोग्यत्वात् आसन्दी ; तथा च सती अस्या मेव भूतवान् भवतीत्यर्थः । "इयं वा एतं यन्तु मित्यादि", पूर्ववत् ॥ १२ ॥

आसन्द्या औदुम्बरत्वं विधाय प्रशंसति— "औदुम्बरी भवति ऊर्ग्वै रस इति । ऊर्ग्रूपत्वं सर्ववनस्पत्यात्मकत्वञ्च उख्यसमिदाधानप्रस्तावे प्रागुक्तम् †। "सर्वे वा इत्यादि, पूर्ववत् ॥ १३ ॥

ऊर्ध्वप्रमाणं विधाय स्तौति— "प्रादेशमात्रीति । गर्भरूपिणो यजमानस्य विष्णोरेषा आसन्दी अपि तदाधारभूता, अतः प्रादेशप्रमाणां 'योनिं' 'गर्भसम्मितां' गर्भसमपरिमाणां 'करोति' । तिर्यक्प्रमाण माह— "अरत्निमात्रीति । "तिरश्चीति । द्विप्रादेशोऽरत्निः, द्वयोरप्यरत्न्योर्बाहुः । किं तत इत्याह— "बाहुनो वै वीर्यं क्रियत इति । 'बाहुना उ' बाहुनैव । 'तत्' तस्मात् बाहुः 'वीर्यसम्मिता' 'भवति' प्रहारसमये तथा दर्शनात् ॥ १४ ॥

"चतुःस्रक्तय इति । स्रक्तिचतुष्टयोपेताः स्युः, 'अनूच्यानि' अपि चतुर्द्धाराणि स्युः । पादाङ्गेषु आयततिर्यक् काष्ठानि अनूच्यानीत्युच्यन्ते । स्पष्ट मन्यत् । 'त्रिवृद्भिः' त्रिगुणाभिः 'रज्जुभिः' 'व्यूता' विविधं सन्तता । "व्येञ् सन्तुसन्ताने" ‡। "तस्योक्तो बन्धुरिति । मौञ्ज्यर्थवादः, तदाहरणस्यादौ तदाहरणार्थं पशु-

* का० श्रौ० सू० १६ । ५ । २ ।

† पुरस्तात् ६ प्र० २ ब्रा० २ क० (३३७ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

‡ धा० उ० १००७ धा० ।

त्रयमग्निरज्जुप्रस्तावे— "ते शीर्षाभिरभिधानीभिरभिहिता भवन्ति, अग्निर्देवेभ्य उदक्रामत् स मुञ्जं प्राविशत्"—इत्यादिनोक्तः *; त्रिवृत्त्वं च "त्रिवृदग्निरित्यत्र— "सैवाग्नेस्त्रिवृत्ता"—इत्युक्तम् †। व्यामन्त्री 'महा दिशा' व्यामिता स्यात्, 'तस्यो' तस्या अपि 'बन्धुः' अग्निप्रस्तावकोऽर्थवाद उक्तः ‡। दृष्टप्रयोजनं च दर्शयति— "अयोऽन्तितदाहायेति ॥ १५ ॥

"पयेन मिति। 'एनम्' उख्याग्निम्। 'शिक्येन बिभर्त्ति' शिक्यवत्या आसन्द्याम् उख्यां बिभर्तीत्यर्थः §। उक्तं तदर्थं तदधिदैवताध्यात्मभेदेन प्रशंसति— "इमे वै लोका एषोऽग्निरित्यादिना। उख्याग्नेर्लोकत्रयात्मकत्वं सुखाबोधं ‖। उख्यायाः लोकत्रयात्मकता "यो वा एष निधिः प्रथमोऽयं स लोकः"—इत्यादिना प्रागुक्ता ¶। तस्या दिशः शिक्यम्। किं तत इत्यत आह— "दिग्भिर्हीमे लोकाः शक्नुवन्ति स्थातु मिति। तस्माच्छिक्येन भरणं युक्तम्। प्रसङ्गाच्छिक्यशब्दनिर्वचनं दर्शयति— "यच्छक्नुवन्ति तस्माच्छिक्य मिति। स्वाधिष्ठितवस्तुधारणसमर्थत्वात्। शिक्यरूपकल्पनायाः प्रयोजनं दर्शयति— "दिग्भिरेवैन मिति। "षडुद्यामं भवतीति। ऊर्ध्वाधोविवक्षया दिशां षट्त्वम्। उद्गतानि दामानि उद्यामानि, तेषां षट्त्वेनोपेतं कर्त्तव्यम्; सुवे

---

* पुरस्तात् २ प्र० ३ ब्रा० २६ का० (१३८ पृ०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् १ प्र० ३ ब्रा० १८ क० द्रष्टव्यम्।

‡ २ प्र० १ ब्रा० १ क० (१०६ पृ०)" द्रष्टव्यम्।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५. २।

‖ "त्रयो वा इमे लोकाः"—इत्यादि २६६ पृ० ६ पं० द्रष्टव्यम्।

¶ पुरस्तात् ६. ७ २२ (२६६ पृ० १० पं०) द्रष्टव्यम्।

षड्व्याम मिति पठितत्वात् *। यद्वा, उद्यमनसाधनत्वात् उद्याम-शब्देन शिक्यदामान्युच्यन्ते।

पाशानां मौञ्जविहितार्थवादः प्रागुक्तः †, उद्यमनानां मृद्-मयत्वार्थवादोऽपि प्रागुक्तः ‡, इत्यतिदिशति— "तस्यो एवेति। 'तस्य' मृदालेपनस्यापीति ॥ १६ ॥

"तस्याप एव प्रतिष्ठेति। 'तस्य' शिक्यस्य 'आपः' उदकान्येव 'प्रतिष्ठा' आसदम्; लोकसृष्टेः प्राक् उदकस्य सृष्टत्वात्। शिक्यस्याधस्ताद्वर्ती उख्याधारः पाशरचितोऽवयवविशेषः, स एवात्र 'प्रतिष्ठा'-शब्देनोक्तः। "आदित्य आसञ्जन मिति। आसज्यते बध्यते शिक्य मत्रेति 'आसञ्जनम्' शिक्याधारः काष्ठविशेषः। यद्वा, आसज्यत इत्यासञ्जनम्, शिक्यस्योर्ध्वावयवः आदित्यो-ऽत्र तत्स्थानीयः। उक्तार्थं प्रशंसति— "स यो हैतदेवं वेदेति ॥ १७ ॥

प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्वेवैनं शिक्येन बिभर्त्तीति। एतत् पूर्वकण्डिकावद् व्याख्येयम्। अग्नेः संवत्सररूपत्वं संव-त्सरभरणात्, शिक्यस्य स्वाश्रिताधारकत्वनियमात् संवत्सरस्याग्नि-रूपत्वेन ऋतूनां संवत्सराधारत्वात् तेषां शिक्यत्वं युक्तम् ॥ १८ ॥

"तस्याहोरात्रे एव प्रतिष्ठेति। "चन्द्रमा आसञ्जन मिति। चन्द्रमसहृदुपध्यायनत्वात् संवत्सरस्य चन्द्रासञ्जनरूपत्वम्। संव-त्सरात्मकत्वप्रयुक्त मर्थवाद माह— "तस्य ह वा एष संवत्सरभृत

---

* "शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते षड्व्यामं विश्वा रूपाणीति"—इति का० श्रौ० सू० १६ ५. ६।

† पुरस्तात् ३८४ पृ० टीप्पनीद्वयं (*, †) द्रष्टव्यम्।

‡ पुरस्तात् ३७५ पृ० ३ पं० द्रष्टव्यम्।

इति । 'यः' 'एवम्' अग्नेः संवत्सरात्मकत्वम्, शिक्यस्य ऋतुत्वात्मकतां च 'वेद' जानीयात्, 'तस्य' 'एषः' उख्योऽग्निः 'संवत्सरभृतः' संवत्सरादर्वाचीनकाले धारितेऽपि कृत्स्नं संवत्सरं भृतवान् भवति । उक्तविज्ञानप्रशंसार्थं मविज्ञातुरुक्तफलाभावं दर्शयति— "संवत्सरोपासितो हैवेति । संवत्सर मुपासित एव भवति, परं न तूक्तरूपेण धृतः । उक्तवक्ष्यमाणयोः साङ्कर्यपरिहाराय उक्तस्याधिदैवतपरतां व्यवस्थापयति— "इत्यधिदैवत मिति ॥ १९ ॥

"अध्यात्म मिति । प्रदर्श्यत इति शेषः । "आत्मैवाग्नि-रिति । आत्मात्र देहव्यतिरिक्तो मनउपाधिकः । 'प्राणाः' शीर्षण्याः 'शिक्यम्' । ननु निरवयव मात्मानं प्रति धारकत्वेन कथं प्राणानां शिक्यत्वयोग्यतेति, तत्राह— "प्राणैर्ह्यय मात्मा शक्नोति स्थातु मिति । "प्राणाधिपः सञ्चरति स्वकर्मभिः"— इत्यादिश्रुतेः * प्राणोपाधिकत्वेन देहाद्देहान्तरेऽवस्थानसम्भवात् । अतः शक्नोत्यनेन अवस्थातु मिति । वर्णव्यापत्त्या शिक्यशब्दो निष्पन्नः † । 'प्राणानां' चक्षुःश्रोत्रनासास्थविवरवर्तिनां षट्सङ्ख्यायोगात् "षड्ढि प्राणाः"— इत्युक्तम् ॥ २० ॥

शिक्यस्याधस्तादर्शितं मवयवं दर्शयति— "तस्य मन एव प्रतिष्ठेति । एतत् समर्थयते— "मनसि ह्यय मात्मा प्रतिष्ठित इति । मनसा परिच्छेद्यत्वात् मनसि प्रतिष्ठितत्वम् । शिक्यस्योपर्यवयवं दर्शयति— "अथ वासस्तत् वाससा ह्यय मात्मा प्रावृत इति । वसनाभावे सोपाधिकस्यात्मनो भोगाभावात् प्राण-

---

* श्वेता० उप० ५. ७ ।

† तदेवं शक्नोतेः शिक्य मिति रूपं निष्पद्यत इत्याशयः ।

द्वारेणात्मप्राप्तो भवति। आत्मरूपोऽग्निर्मनश्चक्षुरादिभिः प्राणाख्यैः इन्द्रियैरन्नं भुञ्जानो वर्त्तत इत्यभिप्रायः। "स यो हैतदिति। 'एतत्' अग्निशरीरात्मकं वस्तु 'एवम्' उक्तप्रकारेण अग्नेरात्मत्वम् प्राणानां शिरस्त्वाद्यात्मकतां च 'वेद', सः 'एतेनेत्यादि', व्याख्यातम् * ॥ २१ ॥

उखयैव धारणं प्रशंसति— "अथैन मुखयेति। 'एनम्' अग्निम् 'इमे लोकाः' 'अमुं' धारयितुम् 'अर्हन्ति' ॥ २२ ॥

उखायां 'ख'-शब्दप्रवृत्तिनिमित्तप्रदर्शनद्वारा प्रशंसति— "सा यदुखा नामेत्यादिना। 'सा' स्थाली 'यद्' यस्मात् उखानाम धृतवती, तदभिधीयत इति शेषः। "एतद्वै देवाः उदखनन्" -इति सम्बन्धः। तत्प्रकार मभिनीय दर्शयति— "एतेन कर्मणेति। 'एतेन' वक्ष्यमाणप्रकारेण। तद् विशिनष्टि— "एतयैवावृतेति। 'आवृत्' प्रकारविशेषः। उखिमत्या उखाया लोकत्रयात्मकत्वस्योक्तत्वात् † उखोत्खननमेव लोकत्रयोरुखननमित्यर्थः। खननं तत्र निर्माणमभिप्रेतम्। उत्खन्यमानत्वात् 'उखा'। स्पष्टमन्यत् ॥ २३ ॥

अरत्नीयां उखां तद्गताक्षरसङ्ख्यया प्रशंसति— "तद्वा उखेति द्वे अक्षरे इत्यादिना। यजमानस्य चीयमानाग्न्यात्मना संस्कर्त्तव्यत्वात् 'यजमानोऽग्निः' इत्युच्यते। "यावानग्निरिति। इयत्परिमाणवान्। 'अस्य' यजमानाभिन्नस्याग्नेः 'यावती मात्रा' अवयवः पादगतसङ्ख्या, 'तावता' कृत्स्नेनापि 'एनम्' 'एतेन'

---

* ३७५, ३८४ पृ० १६ कण्डी द्रष्टव्या।
† ३ अ० ७ ब्रा० ४, ५ क० (२६०, २६१ पृ०) द्रष्टव्यम्।

प्रकारेण 'बिभर्ति' धृतवान् भवति यजमानः। एवं मन्त्रान्तराणि यावानग्निरित्येतद् व्याख्येयम्।

पर्यायान्तरं समुच्चित्य तद्गतसङ्ख्याद्वारेणोखाभरणं स्तौति— "सो एव कुम्भी स स्थाली तत् षडित्यादिना। 'सो एव' उखा, सैव, 'उ'-शब्दोऽनर्थकः। 'कुम्भी' कुम्भीत्यपि व्यवह्रियते, 'सा' एव 'स्थाली'। अत्र 'तत्' सर्वाणि मिलित्वा 'षट्'। गतमन्यत् ॥ २४ ॥

उख्याग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहं प्रशंसति— "यदेन मिण्ड्वाभ्या मिति *। 'इण्ड्वः' इति तयोरुखाधारणसाधनभूतौ परिमण्डलौ पदार्थविशेषौ; ताभ्याम् 'एनम्' उख्याग्निं परिगृह्णाति। एकस्यैव तेजसः त्रिधा दिव्यन्तरिक्षभूम्यवस्थानात् "त्रेधात्मानं व्यकुरुत"-इत्यादिश्रुतेः† एषोऽग्निरेव असौ आदित्यः। परिभ्रमतः आदित्यस्य पुरस्तात् पश्चाच्चावस्थिते 'अहोरात्रे' एव इण्ड्व-स्थानीये, अत इण्ड्वाभ्यां अग्निपरिग्रहेण अहोरात्राभ्याम्-अमुम् आदित्यं परिगृहीतवान् भवति। उक्तमर्थं लोकप्रसिद्ध्या द्रढयति— "तस्मादेष इति ॥ २५ ॥

इत्थ मिण्ड्वे अहोरात्रात्मना प्रशस्य द्युपृथिव्यात्मलोकद्वया-त्मनापि प्रशंसति— "यदेवैन मिति। तयोर्वर्तुलत्वं प्रशंसति— "परिमण्डले भवतः परिमण्डलौ हीमौ लोकाविति। इण्ड्व-योर्मुञ्जविकृतत्वं विधत्ते च विधाय तदर्थवाद मुक्त मतिदि-शति— "मौञ्जे विहतौ तस्योक्तो बन्धुरिति। "त्रिवृदग्निरित्या-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ५ ३।

† अग्रेऽत्रोपरिष्टादाम्नास्यते (१० का० ६अ० ५ब्रा० ३ क०)।

दिनेत्यर्थः *। तयोर्बहिर्दोषपरिहाराय मृद्दिग्धत्वं विधाय तद्वाक्यशेष मप्यतिदिशति— "मृदा दिग्धे भवतो एवोक्त इति †। अत्र सूत्रम्— "इण्ड्वशिक्यासन्दीषु मुञ्जरज्जवस्त्रिवृतो मृद्दिग्धाः, परिमण्डलाभ्या मिण्ड्वाभ्या मुखां परिगृह्णाति"—इति ‡ ॥ २६ ॥

अथोख्यस्याग्नेर्यावन्तः साधनपदार्थाः प्रागुक्ताः, तेषां या सङ्ख्यास्ति, तां सङ्ख्या प्रशंसति — "अथातः सम्पदेवासन्दी चोखा चेत्यादिना। इतः परं सम्पत्सम्पत्तिरेवोच्यते, न तु नूतनः कश्चित् पदार्थोऽभिधीयत इत्यर्थः। शिक्यादयः षट्, ऋतवोऽपि षट्, तदात्मकः संवत्सरोऽग्निः; 'अतः' उक्तार्थसम्पादनेनैव एषाग्निः संवत्सरसम्मितो भवतीति 'सम्पत्'। उक्तपदार्थसङ्ख्याया इण्ड्वसङ्ख्या अपि समुच्चित्य सम्पदन्तरं दर्शयति— "इण्ड्वे तदष्टाविति। अग्नेर्गायत्रत्वाय प्रजापतिमुखात् सहोत्पन्नत्वोपाधिनैकत्वम् § ॥ २७ ॥

इत्थं प्रधानपदार्थगतसङ्ख्यासम्पत्तिमुक्त्वाथ सर्वविषयां सम्पदं दर्शयति— "अथ सर्वसम्पदिति। उच्यत इति शेषः। 'चत्वारः पादाः' आसन्द्याः सन्ति, तस्याश्चतुर्दिक्ष्ववस्थितानि 'चत्वारि अनूच्यानि', तन्मिलित्वाष्टौ। शिक्यवल्कपाशौ द्वौ। ननु शिक्यावयवा बहवः सन्ति, कथं न गण्यन्त इत्याह— "यत्तु किञ्च

---

* पुरस्तात् (१३८ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम्।

† पुरस्तात् (३७५ पृ० २ पं०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ । ५ । ३ । 'उखा याभ्यां गृह्यते तौ इण्ड्वौ शिक्यं प्रसिद्धम्, आसन्दी च, अनुरक्ता रज्जवो मृद्दिग्धा भवन्ति। मृद्दिग्धाः, कर्दमलिप्ताः'—इति, [illegible]

§ तै० सं० ७ । १ । २ । ४ द्रष्टव्यम्।

रुक्माख्यं * शिक्यमिति । 'तदनु' शिक्य मनु 'उखा' भवति, सैका 'अग्निः' । रुक्माभ्यां सह 'त्रयोदश' । "त्रयोदश मासाः संवत्सर" इत्यादि, स्पष्टम् ॥ २८ ॥ १ [७. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम् .)

तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चते । असौ वा ऽआदित्य एष रुक्मस्तिष्ठतीव वा ऽअसावादित्योऽथो तिष्ठन् वै व्वीर्यवत्तर उदङ् प्राङ् तिष्ठंस्तस्योक्तो बन्धुः ॥ १ ॥

दृशानो रुक्म ऽउर्व्या व्यद्यौदिति । दृश्यमानो ह्येष रुक्म उर्व्या व्विद्योतते दुर्मर्षं मायुः श्रिये रुचान इति दुर्मरं वा ऽएतस्यायुः श्रियो ऽएष रोचतेऽग्निरमृतो ऽअभवद्वयोभिरिति सर्व्वैर्व्वा ऽएष व्वयोभिरमृतो ऽभवद्यदेनं द्यौरजनयदिति द्यौर्वा ऽएत मजनयत् सुरेता इति सुरेता ह्येषा यस्यैष रेतः † ॥ २ ॥

---

* "मौञ्जं त्रिवृद् रुक्मार्थं भवति"—इति का० श्रौ० सू० १७. २. ६ ।
† 'रेतः'—इति ग, घ ।

ऽअथैन मिड्ढाभ्यां परिगृह्णाति। नक्तोषासा समनसा विरूपे इत्यहोरात्रे वै नक्तोषासा समनसा विरूपे धापयेते शिशु मेकᳬ समीची ऽइति यद्वै किञ्चाहोरात्रयोस्तेनैत मेव समीची धापयेते द्यावाक्षामा रुक्मो ऽअन्तर्विभातीति हरन्नेतद्यजुर्जपतीमे वै द्यावापृथिवी द्यावाक्षामा ते ऽएष यदन्तरा विभाति तस्मादेतद्धरन्यजुर्जपति देवा अग्निं धारयन् द्रविणोदा इति परिगृह्य निदधाति प्राणा वै देवा द्रविणोदास्त ऽएत मग्र ऽएव मधारयंस्तैरेवैन मेतद्धारयति * ॥ ३ ॥

अथ शिक्यपाशं प्रतिमुञ्चते। विश्वा रूपाणि प्रतिमुञ्चते कविरित्यसौ वा ऽआदित्यः कविर्विश्वा रूपा शिक्यं प्रासावीद्भद्रं द्विपदे चतुष्पद ऽइत्युद्यन्वा ऽएष द्विपदे च चतुष्पदे च † भद्रं प्रसौति वि नाक मख्यत् सविता वरेण्य इति स्वर्गो वै लोको नाकस्त मेष उद्यन्नेवानुविपश्यत्यनु प्रयाण

* मेतद्धारयति'—इति ख।

† ग-घ-पुस्तकयोः 'द्विपदे चतुष्पदे च'—इत्येव पाठः।

सुषसो विराजतीत्युषा वा ऽअग्रे व्युच्छति तस्या ऽएष व्युष्टिं विराजन्ननूदेति * ॥ ४ ॥

अथैनं मतो व्विकृत्या व्विकरोति । इदमेवै-तद्रेतः सिक्तं व्विकरोति तस्माद्योनौ रेतः सिक्तं व्विक्रियते ॥ ५ ॥

सुपर्णो ऽसि गरुत्मानिति । व्वीर्यं वै सुपर्णो गरुत्मान् व्वीर्यमेवैनमेतदभिसंस्करोति त्रिवृत्ते शिर इति त्रिवृतमस्य स्तोमꣳ शिरः करोति गायत्रं चक्षुरिति गायत्रं चक्षुः करोति बृहद्रथन्तरे पक्षाविति बृहद्रथन्तरे पक्षौ करोति स्तोम आत्मेति स्तोममात्मानं करोति पञ्चविꣳशं छन्दाꣳस्यङ्गानीति छन्दाꣳसि वा ऽएतस्याङ्गानि यजूꣳषि नामेति यदेनमग्निरित्याचक्षते तदस्य यजूꣳषि नाम साम ते तनूर्व्वामदेव्यमित्यात्मा वै तनूरात्मा ते तनूर्व्वामदेव्यमित्येतद्यज्ञायज्ञियं पुच्छमिति यज्ञायज्ञियं पुच्छं करोति धिष्ण्याः शफा इति धिष्ण्यैर्व्वा ऽएषो ऽस्मिंल्लोके प्रतिष्ठितः सुप-

* '०मनूदेति'—इति ख।

द्यौरसि गरुत्मान् दिवं गच्छ स्वः पतेति तदेनꣳ सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वाह देवान् गच्छ स्वर्गं लोकं पतेति ॥ ६ ॥

तं वा ऽएतम् * । अत्र पक्षपुच्छवन्तं व्विकरोति यादृग् वै योनौ रेतो व्विक्रियते तादृग् जायते तद्यदेतमत्र पक्षपुच्छवन्तं व्विकरोति तस्मादेषो-ऽमुत्र पक्षपुच्छवान् जायते ॥ ७ ॥

तꣳ हैके । एतया व्विकृत्याभिमन्त्र्यान्यां चितिं चिन्वन्ति द्रोणचितं वा रथचक्रचितं वा कङ्कचितं वा प्रउगचितं वोभयतः प्रउगं † वा समुह्यपुरीषं वा न तथा कुर्याद्यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिवृश्चेत् तादृक्तत् तस्मादेनꣳ सुपर्णचितमेव चिनुयात् ॥ ८ ॥

तमेतया व्विकृत्या । इत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रवृह्णात्यसौ वा ऽआदित्य एषो ऽग्निरमुं तदादित्यमित ऊर्ध्वं प्राञ्चं दधाति तस्मादसावादित्य इत ऊर्ध्वः

* 'ऽएतम्'—इति ग, घ ।

† 'उभयतःप्रउगं'—इति च हस्त० हा०–वेबरपुस्तके

प्राङ् धीयते परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु ह्येष दूरोऽथैनं सुपावहरति स सुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

अथ व्विष्णुक्रमान् क्रमते। एतद्वै देवा व्विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकानक्रमन्त यद्विष्णुर्भूत्वाक्रमन्त तस्माद् व्विष्णुक्रमास्तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुर्भूत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ १० ॥

स यः स व्विष्णुर्यज्ञः सः * । स यः स यज्ञोऽयमेव स योऽयमग्निरुखायां तमेव तद्देवा आत्मानं कृत्वेमांल्लोकानक्रमन्त तथैवैतद्यजमान एतमेवात्मानं कृत्वेमांल्लोकान् क्रमते ॥ ११ ॥

उदङ् प्राङ् तिष्ठन्। एतद्वै तत् प्रजापतिर्व्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजा असृजत तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुक्रमैरुदङ् प्राङ् तिष्ठन् प्रजाः सृजते ॥ १२ ॥

व्विष्णोः क्रमोऽसीति। व्विष्णुर्हि भूत्वा क्रमते सपत्नहेति सपत्नान् ह्यत्र हन्ति गायत्रं छन्द

---

* 'सः'—इति ग, घ।

यस्माद् 'द्यौः' 'एनम्' अग्निम् 'अजनयत्' उदपादयत्। कीदृशी द्यौः? 'सुरेताः' शोभनाम्न्याख्यरेतोयुक्ता * ॥

प्रथमपादव्याख्यानं स्पष्टम्। दुर्मर्ष मित्येतद् व्याचष्टे— "दुर्मर मिति। वयोभिरिति बहुवचनं सार्थक मित्याह— "सर्वैर्वा एष वयोभिरमृतोऽभवदिति। अग्नेः सर्वभक्षत्वात् सर्व मप्यन्नम्। अस्य दिवः सकाशात् उत्पत्तिः प्रसिद्धेति दर्शयति— "द्यौर्वा एत मजनयदिति। 'सुरेताः'-इति द्यु-विशेषणम्। कथं तस्य तथात्व मिति, तत्राह— "सुरेता ह्येषा यस्या रेत इति ॥ २ ॥

अथाग्नेरिण्ड्वाभ्यां परिग्रहणं विधत्ते— "अथैन मिण्ड्वाभ्यां परिगृह्णाति नक्तोषासा समनसा विरूपे इति †। "अहोरात्रे वै नक्तोषासेति। अस्याया ऋचोऽय मर्थः—

'नक्तोषासा' उषःशब्देन अत्र अहर्विवक्ष्यते, रात्र्यहनी। 'समनसा' समानमनसौ, 'विरूपे' विविधरूपे, शुक्लकृष्णभेदेन द्वैविध्यम्, 'समीची' सम्यगञ्चने, यथा लोके 'वत्सं शिशुं धापयेते' पितामातरावनुगच्छतः, एव मेकं अस्यामाख्यं शिशुं धापयेते, स्वावस्थितैः प्राणिभिः अग्निहोत्रादिकर्मद्वारेणानुगतं शिशुमग्निं परिगृह्णामीति शेषः। किञ्च यौ 'द्यावाक्षामा' द्यावापृथिव्यौ 'अन्तः' तयोर्मध्ये 'रुक्मः' रोचमानः अग्निः 'विभाति' दीप्यते, त माहरामीति शेषः। यम् 'अग्निं' द्रवि-

---

* वा सं० १२ १।

† का० श्रौ० सू० १६ ५ ३। "उखां याभ्यां यच्छते तौ इण्ड्वौ"—इति तद्वृत्तौ।

पादं नेदिमांल्लोकानतिप्रणश्यानीत्यूर्ध्व मेवाग्नि मुद्गृह्णाति स उ ह्यारोहति ॥ १६ ॥ २ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके द्वितीयं ब्राह्मणम् [७. २.]॥

अथ यदुक्तं सूत्रकृता "तिष्ठन्नुदङ् प्राङ् रुक्मप्रतिमोचनविष्णुक्रमवात्सप्रेषु च"—इति *, तदिदं विधाय प्रशंसति— "तं तिष्ठन् प्रतिमुञ्चत्यसौ वा आदित्य एष रुक्म इति। रुक्मस्यादित्यत्वं रुक्मस्य सत्यत्व मभिधाय तद् यत् तत् सत्य मसौ स आदित्य इत्यादिनोक्तम्। उपर्युपर्यारोहणात् आदित्यः तिष्ठन्नेव वर्त्तते। "उदङ् प्राङ् तिष्ठन् तस्योक्तो बन्धुरिति। "एषा ह्युभयेषां देवमनुष्याणां दिक् †"—इत्यादिनेत्यर्थः ॥ १ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "दृशानो रुक्म उर्व्या व्यद्यौदिति दृश्यमानो ह्येष रुक्म इत्यादिना ‡। आदित्यात्मकः 'एष रुक्मो' 'दृशानः' दृश्यमानः 'उर्व्या' महद्दीप्त्या 'व्यद्यौत्' विद्योतते। यस्य रुक्मस्य 'आयु' जीवनोपलक्षितः कालः 'दुर्मर्षम्' दुर्गरम्, अविनाश्य मित्यर्थः। यः 'श्रिये' जगतः श्रीनिमित्तं 'रुचानः' रोचमानः भवति। आदित्ये रोचमाने सति जगत् शोभते इति प्रसिद्धम्। किञ्च 'अग्निः' 'वयोभिः' अन्नैः 'सर्वैः' अपि 'अमृत' अमरणधर्मा 'अभवत्'। 'यद्'

* का० श्रौ० सू० १६ ४ ३१, ३२।
† पुरस्तात् ६ २ ३ (३२४ पृ० १४ पं०) द्रष्टव्यम् ।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ५. १ ।

मिति॥ सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्यं मेवाभिसंस्कृतवान् भवति । चित्रदादय शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याता । सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथ मग्नेर्नामधेयत्व मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे— "यजूंषि नामेति । "यदेन मग्निरित्याचक्षत इति । य सर्वैरुच्यमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्त पातित्वात् यजुष्ट्वम् । 'तत्' तत एव । नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु पाम्नानात् यजूंषीति बहुवचनम् । दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे— 'देवान् गच्छेति । "तद् एन सुपर्णं गरुत्मन्त कृत्वा पाहेति मन्त्रशेष । किं माह ? देवान् गच्छेत्यार्थं माहेति । अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना 'एनम्' अग्नि 'सुपर्णं गरुत्मन्त कृत्वा' 'पाह' ब्रूते । किं मिति ? 'देवान् गच्छ'-इति ॥ ६ ॥

उक्त विकार पञ्चपुच्छाद्यात्मकम्, भाविनोऽग्निजननस्य उपयोगितया प्रशंसितु मनुवदति— "स वा एत मिति । वक्ष्यमाणोपयोगिन लोकन्याय दर्शयति— "यादृग् वै योनाविति । यादृग्विध सिच्यते, तादृग् जायते, इति लोकमर्यादा । 'यद्' यस्मात् 'पञ्चपुच्छवन्त विकरोति' 'अत्र' उखाधारणसमये । तस्मात् 'एन' अग्नि 'अमुत्र' आहवनीयदेशे चयनानन्तर तादृगेव 'जायते', चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थ । अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै सादृश्याभाव उक्त ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् पक्ष मुदाहृत्य निराचष्टे— 'त हैन एकया विक्रत्याभिमन्त्रयान्त्या चिति मित्यादिना । 'एतया' सुपर्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया । 'अन्याम्' इत्यस्य विवरणम्— "द्रोण

मिति। सुपर्णात्मना भावनया तस्य वीर्य्यमेवाभिसंस्कृतवान् भवति। त्रिवृदादयः शब्दा मन्त्रव्याख्यानावसरे एव व्याख्याताः। सुगम मन्यत् ॥

यजुषां कथ मग्नेर्नामधेयत्व मित्याशङ्क्य तद् व्याचष्टे— "यजूंषि नामेति। "यदेन मग्निरित्याचक्षत इति। यः सर्वैश्चीयमानोऽग्निरिति शब्दोऽस्ति, तस्यापि यजुरन्तःपातित्वात् यजुष्ट्वम्। 'तत्' तत एव। नाम्न एकस्यापि बहुषु प्रदेशेषु चाम्नानात् यजूंषीति बहुवचनम्। दिव मित्यनेन तत्रस्था देवा विवक्षिता इति व्याचष्टे— "देवान् गच्छेति। "तद् एनं सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा चाहेति मन्त्रशेषः। किमाह? देवान् गच्छेत्यादार्थ माहेति। अथवा मन्त्रोच्चारयिता सुपर्णोऽसीत्यादिना 'एनम्' अग्निं 'सुपर्णं गरुत्मन्तं कृत्वा' 'चाह' ब्रूते। कि मिति? 'दिवम् गच्छ'–इति ॥ ६ ॥

उक्तं विकारं पक्षपुच्छशाखात्मकम्, भाविनोऽग्निजन्मनस्य उपयोगितया प्रशंसितु मनुवदति— "तं वा एत मिति। वक्ष्यमाणोपयोगित्वं लोकन्यायं दर्शयति— "यादृग् वै योनाविति। यादृग्विधं सिच्यते, तादृग् जायते, इति लोकमर्यादा। 'यद्' यस्मात् 'पक्षपुच्छवन्तं विकरोति' 'अत्र' इष्टकाधारणसमये। तस्मात्' 'एषः' अग्निः 'अमुत्र' आहवनीयदेशे चयनानन्तरं तादृगेव 'जायते', चयनेन सुपर्णाकार एव जायत इत्यर्थः। अनेनाभिमन्त्रणचयनयोर्वै सादृश्याभाव उक्तः ॥ ७ ॥

प्रसङ्गात् केषाञ्चित् मत मुदाहृत्य निराचष्टे— "तं हैक एकया विकृत्याभिमन्त्र्यान्या चिति मित्यादिना। 'एतया' सुपर्णोऽसीत्याद्युक्तरूपया। 'अन्याम्' इत्यस्य विवरणम्— "द्रोण-

चित मित्यादिकम् *। द्रोणादयोऽग्नेरेवाकाराः। "समुह्य पुरीषं चेति। प्रतिदिशं पुरीष माहृत्याहृत्य, तेनैव चयनं 'समुह्य', पुरीषाख्या चितिः। इतराः स्पष्टाः। निषेधोपयोग-विषये निषेध्यस्य प्रतिकूलता माह— "यथा पक्षपुच्छवन्तं गर्भं परिस्रवेत्, तादृक् तदिति। स्वपक्ष मुपसंहरति— "तस्मा-देनं सुपर्णचित मेवेति ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "सशिक्यं प्राञ्चं प्रगृह्णाति सुपर्णोऽसीति पिण्डवद् धारयञ्चेति"—इति †। च-शब्दोऽवधारण मिति पिण्ड-वदेव; उखायां मृत्पिण्डधारणं यद्वत्, तद्वदित्यर्थः। तदिदं विधत्ते— "न नैतया विह्वलयेत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णातीति। 'इतः' पश्चात् प्रदेशात् 'प्राञ्चं' प्राङ्मुखं सूर्यस्याग्नेश्च यथा मध्ये व्यवधानं न भवति, तथेत्यर्थः। एतत् प्रशंसति— "असौ वा आदित्य एषोऽग्निरिति। अग्नेरादित्यात्मकत्वं प्रागु-क्तम्। आदित्यस्य प्रागुद्गमति प्रसिद्धता उक्तार्थं मुपोद्वलयति— "तस्मादसावादित्य इति। प्रग्रहणे प्रकारविशेष माह— "परो-बाहु प्रगृह्णातीति। बाह्वोः 'परः' ऊर्ध्ववर्ती यथा भवति तथेत्यर्थः। 'एषः' आदित्यः 'इतः' 'पश्चात्' भूस्थानात् 'परो-बाहुः'; सर्वेषां बाह्वोरूर्ध्वप्रदेशवर्तित्वात् तदभिन्नस्याप्यस्य तथा प्रग्रहणं युक्त मित्यर्थः। बाह्वोरुपरिष्टतस्याग्नेः प्रत्यवरो-

* "एतया विहव्याभिमन्त्र्य केऽन्यचितिं चिन्वन्ति, द्रोणचिद्रथ-चक्रचित्प्रउगचिद्धभयतः प्रउगः समुह्य पुरीषः"—इति का० श्रौ० सू० १६. ५. ६। 'एते ह्यग्निविशेषाः, तदाकारांश्चिन्वन्त्येके, एते सुपर्णचितम्'—इत्यादि तत्र वृ०।

† का० श्रौ० सू० १६. ५. ७, ८।

ष्टणम्। तदनन्तरम् नाभेरुपरि प्रदेशे धारणं विधत्ते— "अथैन मुपावहरतीति। "तस्योक्तो बन्धुरिति। उपरिनाभिधारणार्थ-वाद उक्तो रुक्मधारणप्रस्तावे * इत्यर्थः ॥ ८ ॥

अथ विष्णुक्रमक्रमणं विधाय, तत् निर्वचनद्वारेण प्रशं-सति— "अथ विष्णुक्रमानिति †। विष्णुभूतैर्देवैः क्रान्तत्वात् विष्णुक्रम इति नाम सम्पन्नम्। यथा देवैस्तथैव 'एतत्' एतेन समन्तकपादाक्रमणेन 'इमान् लोकान्' विष्णुर्भूत्वा क्रान्तवान् भवति यजमानः ॥ १० ॥

ननु मनुष्यस्य यजमानस्य कथं विष्णुभावेन आक्रमणं सङ्गच्छत इत्याशङ्क्याह— "स य इति। 'सः' 'यः' प्रसिद्धः 'विष्णुः' अस्ति, 'सः' 'यज्ञः'। पुनश्च 'सः' 'यः' प्रसिद्धो 'यज्ञः' अस्ति, 'अयम् अग्निरेव'। अथ किमिति कः? यः 'उखायां' वर्तते, सोऽग्निरेव विष्णुरित्यर्थः। प्रतिपादितस्य विष्णोः स्वरूपप्राप्तिं देवाना दर्शयति— "एत मेव तद्देवा इति। "तथै-वैतद्यजमान मित्यादिकं स्पष्टम्। उखाग्निं धृत्वा क्रमण मेव विष्णु-क्रमण मित्युक्तम् भवति ॥ ११ ॥

क्रमणप्रकारं विधाय प्रशंसति— "उदङ् प्राङ्डित्यादिना ‡। अत्र लोकत्रयप्रतिनिधित्वेन त्रिवाराक्रमणम्, तस्य त्रयो मन्त्राः, दिशो विक्रमार्थं § पादाक्रमणाभावेऽपि एको मन्त्रः ‖ ॥ १२ ॥

---

* पुरस्तात् (७ १ ८—११) ३७३ पृ० द्रष्टव्यम्।
† का० श्रौ० सू० १६ ५. ११।
‡ का० श्रौ० सू० १६ ५ १४।
§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १३।
‖ का० श्रौ० सू० १६ ५. १२।

तदेवं मन्त्रचतुष्टयं विक्रमणेन विधाय व्याचष्टे— "विष्णोः क्रमोऽसीति *। "विष्णुर्हि भूत्वा क्रमत इत्यादिना। प्रथममन्त्रस्याय मर्थः— हे पादक्रमणसाधन ! पादनिधानस्थान ! त्वं 'विष्णोः क्रमोऽसि' 'इति' एतत् प्रसिद्ध मेव, तद् दर्शयति— "विष्णुर्हि भूत्वेति। 'यत्र' पादक्रमणकाले 'सपत्नान्' शत्रून् 'हन्ति' हिनस्ति खलु ; अतः 'सपत्नहा' इति विशेषणं युक्तम्। 'गायत्रं छन्दः'-'पृथिवी मनु'-इत्येतयोरर्थः स्पष्टम्। क्रमणप्रकार माह— "प्रहरति पाद मिति। पादं पुरोदेशं प्रति नयेत्, नीत्वा च 'क्रमते' पादं प्रक्षिपेत्। तदनन्तरम् 'अग्निम्' 'ऊर्ध्वं' नाभेरुपरिदेशं प्रति 'उद्गृह्णीयात्', ऊर्ध्वमुखं गृह्णीयात्। 'हि' यस्मात् 'ऊर्ध्वः' भूलोकादुपरिदेशं प्रति 'रोहति' विष्णुक्रमणेन, अतोऽग्नेरप्यूर्ध्वदेशप्रापणं युक्त मित्यर्थः ॥ १३ ॥

एव मुत्तरत्रयं मन्त्रब्राह्मण मपि व्याख्येयम्। 'सपत्नहा'-इत्यस्य स्थाने क्रमेण 'अभिमातिहा'-'अरातीयतो हन्ता'-इति विशेषः †। तथा गायत्र मित्यस्य स्थाने क्रमेण 'त्रैष्टुभम्', 'जागतम्', 'आनुष्टुभम्' इति विशेषः। एवम् 'अन्तरिक्षं', 'दिवं', 'दिशम्'-इति च। इतरत् समानम् ॥ १४, १५ ॥

दिग्विक्रमणे विशेष माह— "दिशोऽनुविक्रमस्वेति ‡। सर्वा दिशोऽनुवीक्ष्य पादं न प्रहरेत्। पादप्रक्षेपाकरणस्य प्रयोजन माह— "नेदिमानिति। 'नेत्'-इति परिभये ; एतेषां त्रयाणां

---

* वा० सं० १२. ५. १।

† चतुर्दशकण्डिकायाम् अभिमातिहा'-इति, तत उत्तरत्र 'अरातीयतो हन्ता'-इत्येवमादि बोद्धव्यम्।

‡ वा० सं० १२. ५. २।

लोकाना मतिक्रमः परिभयम्; अतस्तत्कर्त्तव्य मिति तस्याभिप्रायः। पादग्रहणवत् अन्येषामुद्ग्रहणस्यापि निवृत्तिप्रसक्तावाह— "ऊर्द्ध्व मेवाग्नि मिति। 'एव'-शब्दो भिन्नक्रमः; उद्ग्रहणात्येव। तत्र प्रयोजनं दर्शयति— "स एष्वारोहतीति। समारोहणसम्भवात् तत्प्रयोज्य मप्युद्ग्रहणं कर्त्तव्य मेवेत्यर्थः ॥ ११ ॥ २ [७. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

(अथ तृतीयं ब्राह्मणम् .)

अथैन मिति प्रगृह्णाति। एतद्वै देवा अकामयन्त पर्जन्यो रूपᳪ स्यामेति त एतेनात्मना पर्जन्यो रूप मभवंस्तथैवैतद्यजमान एतेनात्मना पर्जन्यो रूपं भवति * ॥ १ ॥

अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति। क्रन्दतीव हि पर्जन्य स्तनयन् क्षामा रेरिहद्वीरुधः समञ्जन्निति क्षामा वै पर्जन्यो रेरिह्यमाणो वीरुधः समनक्ति

---

* 'भवति'—इति ग, घ च ।

सद्यो जज्ञानो वि ही मिद्धो ऽअख्यदिति सद्यो वा ऽएष जज्ञान इदꣳ सर्व्वं विख्यापयत्या रो- दसी भानुना ऽऽभात्यन्तरितीमे वै द्यावापृथिवी रोदसी ते ऽएष भानुनाभाति परोवाहु प्रगृह्णाति परोवाहु हि पर्जन्यः * ॥ २ ॥

अथैन मुपावहरति। एतद्वै यो ऽस्मिंल्लोके रसो यदुपजीवनं तेनैतत् सहोर्द्ध इमांल्लोकान् रो- हत्यविर्वा ऽअस्मिंल्लोके रसोऽस्मिन्नुपजीवनं तद्यत् तावदेव स्यान्न हास्मिंल्लोके रसो नोपजीवनꣳ स्यादथ यत् प्रत्यवरोहत्यस्मिन्नेवैतल्लोके रस मुपजी- वनं दधाति ॥ ३ ॥

यद्वेव प्रत्यवरोहति। एतद्वा ऽएतदिमांल्लो- कानित ऊर्द्ध्वो रोहति स स पराङिव रोह इय मु वै प्रतिष्ठा तद्यत्तावदेव स्यात् प्र हास्माल्लोका- द्यजमानश्च्यवेताथ यत् प्रत्यवरोहतीमा मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्येतस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रति- तिष्ठति ॥ ४ ॥

---

* 'पर्ज्जन्यः'—इति क, ग, 'पर्ज्जन्यः'—इति ख, च।

यदेव प्रत्यवरोहति । एतद्वा ऽएतदिमांल्लोकानित ऊर्ध्वो जयति स स पराङिव जयो यो वै पराङेव जयत्यन्ये वै तस्य जित मन्ववस्यन्त्यथ य उभयथा जयति तस्य तत्र कामचरणं भवति तद्यत् प्रत्यवरोहतीमानेवैतल्लोकानितश्चोर्ध्वानमुतश्चार्वाचो जयति * ॥ ५ ॥

अग्नेऽभ्यावर्त्तिन् । अभि मा निवर्त्तस्वाग्ने ऽङ्गिरः पुनरूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वेणाभिनिवर्त्तस्वेत्येतच्चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहति चतुर्हि कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तद्यावत्कृत्व ऊर्ध्वो रोहति तावत्कृत्वः प्रत्यवरोहति त मुपावहृत्योपरिनाभि धारयति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ६ ॥

अथैन मभिमन्त्रयते । आयुर्वा ऽअग्निरायुरेवैतदात्मन् धत्त ऽआ त्वाहार्ष मित्या ह्येनं हरत्यन्तरभूरित्यायुरेवैतदात्मन् धत्ते ध्रुवस्तिष्ठाविचाचलिरित्यायुरेवैतद् ध्रुव मन्तरात्मन् धत्ते विशस्त्वा सर्वा वाञ्छन्त्वित्यन्नं वै विशोऽन्नं त्वा सर्व्वं वाञ्छ-

* 'जयन्ति'—इति ख ।

त्वैषैतन्मा त्वद्राष्ट्रमभिभ्रशदिति श्रीर्वै राष्ट्रं मा त्वच्छ्रीरभिभ्रशदित्येतत् * ॥ ७ ॥

अथ शिक्यपाशं च रुक्मपाशं चोन्मुञ्चते । वारुणो वै पाशो वरुणपाशादेव तत् प्र मुच्यते वारुण्यऽर्चा स्वेनैव तदात्मना स्वया देवतया वरुणपाशात् प्रमुच्यत ऽउदुत्तमं वरुण पाशमस्मदवाधमं वि मध्यमं श्रथायेति यथैव यजुस्तथा बन्धुरथा वयमादित्य व्रते तवानागसो ऽदितये स्यामेतीयं वा ऽअदितिरनागसस्तुभ्यं चास्यै च स्यामेत्येतत् † ॥ ८ ॥

अथैनमिति प्रगृह्णाति । एतद्वा ऽएनमदो विक्रमयत ऊर्ध्वं प्राञ्चं प्रगृह्णाति तं तत इति प्रगृह्णाति तद्यावदेवाभविष्यदेव हैवैष व्यरए-ख्याताय यदेनमिति प्रगृह्णाति तस्मादेष दूरीत्वा-थेति पुनरैति ‡ ॥ ९ ॥

अग्रे बृहन्नुषसा मूर्द्धो ऽस्थादिति । अग्रे ह्येष

* '०दित्येतत्'—इति ग, घ ।

† 'स्यामेत्येतत्'—इति ग घ ।

‡ 'पुनरैति'—इति ग, घ ।

बृहन्नुषसा मूर्द्धस्तिष्ठति निर्ज्जगन्वान्तमसो * ज्योतिषागादिति निर्ज्जगन्वान् वा ऽएष रात्रै तमसोऽह्ना ज्योतिषैत्यग्निर्भानुना रुशता स्वङ्ग इत्यग्निर्व्वा ऽएष भानुना रुशता स्वङ्ग आ जातो व्विश्वा सद्मान्यप्रा इतीमे वै लोका व्विश्वा सद्मानि तानेष जात आपूरयति परोबाहु प्रयच्छति परोबाहु ह्येष इतो ऽग्नेन मुपावहरतीमा मेवैतत् प्रतिष्ठा मभिप्रत्येत्यस्या मेवैतत् प्रतिष्ठायां प्रतितिष्ठति जगत्या जगती हेमांल्लोकानमुतोऽर्व्वाचो व्यश्नुते † ॥ १० ॥

हंसः शुचिषदिति। असौ वा ऽआदित्यो हंसः शुचिषद् वसुरन्तरिक्षसदिति व्वायुर्वै व्वसुरन्तरिक्षसद्धोता वेदिषदित्यग्निर्वै होता वेदिषदतिथिरिति सर्व्वेषां वा ऽएष भूताना मतिथिर्दुरोणसदिति व्विषमसदित्येतन्नृषदिति प्राणो वै नृषन् मनुष्या नरस्तद्योऽयं मनुष्येषु प्राणो ऽग्नि-

* 'निर्ज्जगन्वां तमसो'—इति च पाठो दृष्ट, डा॰-वेवरमहोदयेन।

† 'अश्नुते'— इति क।

स मेतदाह व्वरसदिति सर्व्वेषु ह्येष व्वरेषु सन्न ऋतसदिति सत्यसदित्येतद् व्योमसदिति सर्व्वेषु ह्येष व्योमसु सन्नोऽब्जा गोजा इत्यब्जाश्च ह्येष गोजाश्चाऽश्वजा इति सत्यजा इत्येतदद्रिजा इत्यद्रिजा ह्येष ऋत मिति सत्य मित्येतद् बृहदिति निदधाति बृहद्ध्येष तद्यदेष तदेन मेतत् कृत्वा निदधाति ॥ ११ ॥

द्वाभ्या मक्षराभ्याम्। द्विपाद्यजमानो यजमानोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतन्निदधाति * ॥ १२ ॥

अथैन मुपतिष्ठते। एतद्वा ऽएन मेतन्नघूयतीव यदेनेन सहेति चेति चेमांल्लोकान् क्रमते तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिंसायै ॥ १३ ॥

यद्वेवोपतिष्ठते। एतद्वै देवा अबिभयुर्यद्वै नोऽय मिमांल्लोकानन्तिकान्न हिंस्यादिति तदेभ्य एवैन मेतल्लोकेभ्योऽशमयंस्तथैवैन मय मेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १४ ॥

---

* 'मेतन्निदधाति'—इति ख ।

सीद त्वं मातुः । अस्या उपस्थेऽन्तरग्ने रुचा त्वꣳ शिवो भूत्वा मह्यमग्नेऽअथो सीद शिवस्त्वमिति शिवः शिव इति शमयत्येवैनमेतदहिꣳसायै तथो हैष इमांल्लोकाञ्छान्तो न हिनस्ति ॥ १५ ॥

त्रिभिरुपतिष्ठते । त्रय इमे लोका अथो त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवास्माऽपनिह्नुतेऽथो तावतैवैनमेतदेभ्यो लोकेभ्यः शमयति ॥ १६ ॥ ३ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके तृतीयं ब्राह्मणम् [७. ३.] ॥

अथ यदुक्तं विष्णुक्रमैरग्नेरुद्धरणं युक्तम्, तस्य तथैवोर्ध्वबाहुना धारणप्रकारं हस्तेनाभिनीय विधत्ते— "अथैनमिति प्रच्छायतीति । 'इति'-शब्दविवक्षितोऽर्थः सूत्रे व्याख्याय दर्शितः— "धारणञ्च पिण्डवत्"-इति * । उखाया उपादानभूतस्य मृत्पिण्डस्य धारणं यथा प्रागुक्तम् †, ऊर्ध्वबाहुत्वविशिष्टम्, एतादृगत्रापीत्यर्थः । एतत् प्रशंसति— "एतद्वै देवा इति । एतदिति कामनाविषयस्य सङ्कल्पस्य प्रदर्शनम् । तत्

* का० श्रौ० सू० १६ ५. ८ ।
† पुरस्तात् (६ ७ १–११) ३११ पृ० द्र०

स्पष्टार्थमाह— "पर्जन्यो रूपं स्यामेतीति। यः 'पर्जन्यः' मेघो-ऽस्ति, तद्रूपं 'स्याम इति', मेघरूपो भवेनेत्यर्थः ॥ १ ॥

"अक्रन्ददग्नि स्तनयन्निवेति *। उपमानोपमेयभाव औप-चारिकः। 'क्षामा' क्षयकर्षेण सर्वक्षयकारी पर्जन्यात्मा अग्निः 'रेरिहत्' भृशं लिहन् 'वीरुधः' लतागुल्मादीन् 'समञ्जन्' सम्य-गार्द्रीकुर्वन् 'अक्रन्दत्' इति पूर्वेणान्वयः। अथवा ब्राह्मणानुसारेण 'वीरुधः समनक्ति' इति व्याख्येयम्। पर्जन्यात्मा अग्निः 'सद्यः' तदानीमेव 'जज्ञानः' जायमानः 'इद्धः' समिद्धः सन् 'इदं सर्वं' विख्यापयति' 'रोदसी' द्यावापृथिव्यौ 'अन्तः' तयोर्मध्ये 'भानुना' प्रकाशेन 'आभाति' सर्वतः प्रकाशते †।

प्रथमपादं व्याचष्टे— 'पर्जन्यः' पर्जन्याख्यः स्तनयन्, वृष्टि-लिङ्गशब्दं कुर्वन् 'क्रन्दतीव' आक्रोशतीव वर्तते। स्तनयच्छब्दे-नात्र पर्जन्यो विवक्षित इति व्याचष्टे— "जज्ञान इदꣳ सर्वं विख्यापयतीति। "इमे वै द्यावापृथिवी इत्यादि चतुर्थपाद-ब्राह्मणं स्पष्टम्। "परोबाहु प्रगृह्णातीति। एष सार्थवादः उख्याग्निधारणप्रस्तावे व्याख्यातः ‡ ॥ २ ॥

अथ हृतस्याग्नेरवरोहणं सार्थवादं दर्शयति— "अथैन-मुपावहरत्येतद्वा इति §। 'यः अस्मिन् लोके' 'रसः' सार-भूतोऽस्ति, 'यत्' यच्च सर्वप्राणिनामुपजीवनम्, 'तत्' सर्वम् 'एतद् वै' अग्निः। यद्वा, 'एतत्' इति वक्ष्यमाणार्थस्य सामा-

---

* का० श्रौ० सू० १६ ५ १४।

† वा० सं० १२ ६।

‡ पुरस्तात् ७ २ ६ कण्डी द्रष्टव्या।

§ का० श्रौ० सू० १६ ५ १५।

न्यत: सङ्ख्याभिधानम् । 'तेन' सम्भूतेनोपजीवनेन 'सह' यजमान: 'एतत्' एतेन अग्नेरूर्ध्वप्रापणप्रकारेण 'ऊर्ध्वम्' 'इमान् लोकान्' 'आरोहति'। यो रसो यदुपजीवनञ्चोक्तम्, तद्व विशिनष्टि— "अग्निर्वा इति। अग्ने: रसत्व मुपजीवनत्वञ्च दाहपाकाद्युपकारितया सर्वप्रसिद्धम् । 'तत्' पूर्वोक्तं 'यद्' यदि 'तावदेव' ऊर्ध्वं छत मेव 'स्यात्', तर्हि 'अस्मिन् लोके' रसोपजीवने न स्त: । 'अथ' आरोपणानन्तरं 'यद्' यदि 'प्रत्यवरोहति' अग्निं पृथिव्याम्, तदुभयं भूलोके पुन: स्थापयति ॥ ३ ॥

प्रकारान्तरेण प्रत्यवरोहणं प्रशंसति— "यद्देव प्रत्यवरोहत्येतद्वा इति । पूर्ववत् । "इमांल्लोकानिति । 'अर्ह्वो रोहति' विप्लुतमध्याजेन 'स:' 'पराङ्' प्रतिनिवृत्त: 'रोह:' आरोहणम् । लोकानां बहुत्व मपेक्ष्य 'स: स:' इति वीप्सा प्रतिरूपे । भूलोकं प्रति प्रत्यारोहणाभावे न प्रत्युति' स्यात् । 'ह' प्रसिद्धौ । "अथ यत् प्रत्यवरोहतीत्यादि गतम् * ॥ ४ ॥

पुनस्तदेव प्रकारान्तरेण प्रशंसति— "यद्देव प्रत्यवरोहतीत्यादिना । 'रोहति' इत्यस्य स्थाने 'जयति' इत्येतद् विशेष' । शिष्ट' पूर्ववत् । अस्तु पराजय: तस्य को बाध इत्यत आह— "अन्ये वै तस्य जित मध्यवस्यन्तीति । 'अन्ये' शत्रव: 'तस्य' 'जितं' स्थानम् 'अध्यवस्यन्ति' अनुक्रमेण आक्रमन्ते । यथोक्तवैपरीत्येन यदि 'उभयथा जयति', पराजितं पुन: प्रत्यङ् गमयतीत्यर्थ:, 'तस्य' उभयथा जयत:' 'तत्र' जितप्रदेशे 'कामचरणं भवति', अन्यैरप्रतिबद्धत्वात् । उभयथा जयप्रकार माह—

---

* पुरस्तात् तृतीयकण्डिकायां (४०६पृ०) द्रष्टव्यम् ।

"तद्यत्प्रत्यवरोहतीति । 'इमांश्च लोकान्' अस्माद् भूलोकादुपर्यवस्थितान् पराङ् प्राप्तेन जयति , 'अमुतश्च अर्वाचः' अमुष्मात् द्युलोकात् अधोवर्त्तिनो लोकान् प्रत्यग्घरणेन 'जयति' ॥ ५ ॥

आरोहणस्य यथा आरोहस्थानभेदेन मन्त्रचतुष्टयं "विष्णोः क्रमोसि"–इत्यादिकं सूक्तम् , एवमवरोहणीयानामपि दिक्-सहितानां लोकानां चतुष्टादेवावरोहणस्यापि मन्त्रचतुष्टयस्य प्रतीकमुपादाय सङ्गृह्य तात्पर्यमाह— "अग्नेऽभ्यावर्त्तिन्नित्यादिना * । "अग्ने अङ्गिरः शतं ते सन्त्वावृतः"–इति † द्वितीयः, "पुनरूर्जा निवर्त्तस्व"–इति ‡ तृतीयः , "सहरय्या निवर्त्तस्व" –इति § चतुर्थः । 'एतेन' सर्वेण मन्त्रेण यावन्तः आयुर्वर्चः-प्रभृतय उक्ताः , तेन 'सर्वेण' अपि सहितो 'निवर्त्तस्व' 'इति' 'एतत्' सर्वमन्त्रेषु प्रतिपादितम् ; न ततोऽधिकमित्यर्थः ।

स्थानभेदेनैव यत् सिद्धं चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहणम् , तदनूद्य प्रशंसति— "चतुष्कृत्वः प्रत्यवरोहतीति । तत्रोपपत्तिमाह— "चतुर्ष्विं कत्व इति । फलितमर्थं दर्शयति— "तद् यावत्कृत्व ऊर्ध्व इति । 'स मुपावहृत्य' पूर्वं यस्मिन् नाभिप्रदेशे धृतम् , तत्रैव धारयेत् । उक्तमुपरिनाभिधारणार्थवादमतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति । रुक्मधारणप्रस्तावे उक्त इत्यर्थः ‖ ॥ ६ ॥

---

* वा० सं० १२. ७ ।
† वा० सं० १२. ८ ।
‡ वा० सं० १२. ९ ।
§ वा० सं० १२. १० ।
‖ पुरस्तादस्पद मेव सूचितम् (४०६ पृ०) ।

यदुक्तं सूत्रकृता— "उपरिनाभि धारयन्ना त्वाहार्षमित्य-भिमन्त्रयते"—इति *, तदेतद् विधत्ते— "अथैन मभिमन्त्रयते इति। 'अथ' नाभ्युपरिधारणानन्तरम्। "वायुर्वा अग्निरिति। यावन्तं कालं जठराग्निर्जठरेऽस्ति, तावत्पर्यन्तं वायुमोऽव-स्थानात् वायुयोऽग्निनिमित्तत्वात् "वायुर्वा अग्निः"—इत्युच्यते।

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "अन्वाहार्षमिति †। अय मर्थः,— हे अग्ने ! 'त्वा' त्वाम् 'आहार्षम्' आहृतवानस्मि मध्यदेशं प्रति, त्वं च देहस्य 'अन्तः' मध्ये नाभिदेशे 'अभूः' स्थाः। तदनन्तरम् अग्नेरचालितः 'अविचाचलिः' 'ध्रुवः तिष्ठ'। त्वां 'सर्वा विशः' प्रजाः 'वाञ्छन्तु' इच्छन्तु, अन्न-कारणत्वात्; अयं सर्वदा अस्माकं तिष्ठतु इति हि वाञ्छन्ति। 'त्वत्' त्वत्तः सकाशात् 'राष्ट्रं' राज्यम् 'मा अधिभ्रशत्' अधिकं भ्रंशम् मा प्राप्नुयात्। "वा ह्येनं हरन्तीति आहार्ष मित्यस्य मन्त्रभागस्याभिप्रायः। "अन्तरभूः"—इत्येतस्य तात्पर्य-कथनम्— "वायुरेवैतदन्तराभवत् अन्त इति। द्वितीयपादेन तस्यायुषो ध्रुवत्वप्रार्थनम्। अन्नदातृत्वात् अन्नोपजीवित्वाद्वा विशः अन्न मिति "अन्नं वै विशः"—इत्युक्तम्। अतो विशां मन्नरूपत्वात् 'सर्वा विशः' 'त्वा' त्वाम् अन्नं 'सर्वं वाञ्छन्तु' —इत्येतदेव। राष्ट्रस्थिभावाभावस्य श्रियोऽन्वयव्यतिरेकायत्तत्वात् 'श्रीर्वै राष्ट्रम्'—इत्युपचारेणाह ॥ ७ ॥

"अथ शिक्यपाश मित्यादि ‡। 'अथ' उपस्थानानन्तरम्,

---

* का० श्रौ० सू० १६. ५. १६।

† वा० सं० १२. ११।

‡ का० श्रौ० सू० १६. ५. १७का।

शिक्यरुक्मयोः सम्बद्धं पाशम् 'उन्मुञ्चते' ऊर्ध्वं विस्रंसयेत्। तस्यैव सम्बन्धसाधनस्य पाशस्य वरुणदेवताफलप्रसिद्धिः "वारुणो वै पाशः"-इत्यत्र 'वै'-शब्देन द्योत्यते। पाशमोचके वरुणदेवताका मन्त्रं विधाय प्रशंसति— "वारुण्यर्चेति। 'तत्' तेन वारुण्यर्चा पाशविमोकेन 'स्वेनैव आत्मना' पाशस्य वास्तवेन रूपेण 'स्वया' स्वकीयया पाशाभिमानिन्या 'देवतया' 'वरुणपाशात् प्रमुच्यते' यजमानः।

तामृचं दर्शयति— "उदुत्तम मिति *। पूर्वार्द्धस्य स्पष्टार्थता माह— "यथैव यजुस्तथा बन्धु रिति। यजुःशब्देन मन्त्रो विवक्षितः। मन्त्रो यादृश मर्थं प्रकाशयति, 'बन्धुः' तद्ब्राह्मण मपि तादृगर्थप्रकाशक एव; नात्र व्याख्यातव्यो गूढोऽर्थोऽस्तीत्यर्थः। मन्त्रभागे उत्तमादिभेदभिन्नस्य त्रिविधस्य पाशविश्रयणस्य स्पष्टं प्रतिपादनादित्यभिप्रायः।

उत्तरार्द्धस्य तात्पर्य माह— "अथा वय मादित्य व्रत इत्यादिना। ख्यातायाः पृथिव्याः अचिरादेव पूर्तिदर्शनात् अखण्डनरूपस्य स्वार्थस्य पृथिव्यां विद्यमानत्वात् "इयं वा अदितिः"-इत्याह। "अनागसः तुभ्यञ्च अस्यै च स्याम इत्येतदिति। 'तुभ्यम्' आदित्याय, 'अस्यै च' अदितये 'अनागसः' अपापाः 'स्याम' 'इत्येतत्', मन्त्रेणोक्त मिति शेषः। मन्त्रार्थः स्पष्ट एव ॥ ८ ॥

यदुक्तं सूत्रकृता— "पिण्डवत् प्राग्दक्षिणा प्रगृह्णात्यग्ने बृह-स्विति"-इति †, तदेतद् विधाय प्रशंसति— "अथैन मिति

* वा० सं० १२. १२।
† का० श्रौ० सू० १६. ५. १०ख।

प्रगृह्णात्येतद्वा एन मित्यादिना। "इतीति। अग्नेरवरूढस्य ग्रहणप्रकारं हस्तेनाभिनीय दर्शयति; स च प्रकारः सूत्रे दर्शितः— "पिण्डवत् प्रागित्यादिना *। 'इतः' अस्मात् स्थानात् 'अदः' अग्निरूपेण 'विकृत्य' पूर्वम् 'ऊर्ध्वम्' प्रगृहीतवान्। अतः कारणात् 'तं' तथाप्रगृहीतम् अग्निम् 'ततः' देशात् अवतार्य 'इति' उक्तप्रकारेण प्रगृह्णीयात्। कोऽयं नियम इत्यताह— "तद् यत् तावदेवाभविष्यदिति। 'तावदेव' ऊर्ध्वप्रग्रहणमेव स्यात्, 'अत्र ह एव' ऊर्ध्वलोके एव 'एषः' 'व्यरंस्यत' विरमेत्। 'अथ' उक्तविलक्षणेन 'यत्' यस्मात् 'एतम् इति' प्रगृह्णीयात्, 'तस्मात्' 'एषः' अग्निः 'इति' 'इत्वा' ऊर्ध्वं गत्वा, 'अथ इति', एवम् अवरोहणेन 'पुनः' 'एति' स्वस्थानम् ॥ ८ ॥

तत्र मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "अग्ने बृहन्नित्यादिना †। अयम् अग्निः 'उषसाम्' 'अग्रे' 'बृहन्' भूत्वा 'ऊर्ध्वः' सन् निर्गतः सन् 'अस्थात्' तिष्ठति। 'तमसः' नैशात् सकाशात् 'निर्जगन्वान्' निर्गतः सन् 'ज्योतिषा सह' 'आगात्' आगच्छति। अग्न्यादित्ययोरूर्ध्वगमनप्रत्यागमनसाम्यात् आदित्यरूपत्वाय इद मभिधानम्। किञ्च 'अग्निः' 'रुशता' प्रकाश्यमानेन 'भानुना' दीप्तिविशेषेण 'स्वङ्गः' शोभनाङ्गो भवति। हे अग्ने! 'जातः' जातमात्रः सन् 'विश्वा सद्मानि' सर्वान् लोकान् आहवनीयादिस्थानानि वा 'आप्राः' सर्वतः पूरितवानसि।

---

* ४१६ पृ० २१ पं० द्रष्टव्यम्।

† वा० सं० १२ १३।

पूर्वार्द्धस्य ब्राह्मणं मन्त्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातम्। क्षित्यादिषु स्थानेष्वग्नेरवस्थितिसम्भवात् त्रयो लोका अग्नेः स्थानानीत्यभिप्रेत्योक्तम्— "इमे वै लोका विष्णोः स्थानानीति। अवशीर्षस्य अग्रहस्य सुक्रम्। तस्य प्रकार माह— "परोक्षाद्ध प्रत्यक्षातीति। बाह्वोः परस्तादित्यर्थः। व्याख्यात मिदम् प्रत्यवरोहार्थवादे *। "जगत्येति। उपावहरतीति शेषः। सर्वत्रपीतरेषु जगत्येति कोऽयं नियम इत्यत आह— "जगती हीति। "इमान् लोकान् प्रभुतः सर्वोषः व्याप्नुते"—इति। गायत्रीत्रिष्टुब्जगतीनां क्षित्यादिलोकत्रयाक्रमणस्य विष्णुक्रममन्त्रेषु उक्तत्वात् जगती द्युलोकव्यापिनी ; अधिकाक्षरायां तस्यां न्यूनाक्षरयोश्छन्दसोरप्यन्तर्भावात् ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ † ॥ २ [७. ३.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥

---

* तृतीयकण्डिकातो (४१२ पृ० १५ पङ्क्तितः) द्रष्टव्यम्।

† एकादशादिकाण्डिकाषट्कस्य सायणीयं भाष्य मस्माभिर्नोपलब्धमपि ; चिह्नितानि तु तत्र "हंसः शुचिषत (वा० सं० १२. १४ क०)"—इतिमन्त्रेण उख्याग्नेरवतारणम्, "शृषद् (वा० सं० ११. १३ ख)"—इति तस्यैवासन्द्यां स्थापनम्, "सीद त्वम् (वा० सं० १२. १५)"—इति तस्यैवोपस्थानञ्चेति। का० श्रौ० सू० १६. ५. १८, १९, २० सूत्राणि द्रष्टव्यानि।

(अथ चतुर्थं ब्राह्मणम् .)

अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठते । एतद्वै प्रजापति-र्व्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्य मकरोत्तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुक्रमैः प्रजाः सृष्ट्वा ताभ्यो वात्सप्रेणायुष्यं करोति ॥ १ ॥

स हैष दाक्षायणहस्तः * । यद्वात्सप्रं तस्माद्यं जातं कामयेत सर्व्व मायुरियादिति वात्सप्रेणैन मभिमृशेत्तदस्मै जातायायुष्यं करोति तथो ह स सर्व्व मायुरेत्यथ यं कामयेत व्वीर्यवान्त्स्यादिति व्विक्रान्त्यैनं पुरस्तादभिमन्त्रयेत तथो ह स व्वीर्य-वान् भवति ॥ २ ॥

दिवस्परि प्रथमं जज्ञे ऽअग्निरिति । प्राणो वै दिवः प्राणाद्‌ वा ऽएष प्रथम मजायतास्माद् द्वितीयं परि जातव्वेदा इति यदेन मदो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयत्तृतीय मप्स्विति यदेन मदस्तृतीय मद्भ्यो ऽजनयन्नृमणा ऽअजस्र मिति प्रजापतिर्व्वै

* 'दाक्षायणहस्तः'—इति ग ।

नृमणा अग्निरजस्र इध्मान एनं जरते स्वाधी-रिति यो वा ऽएन मिन्द्धे स एनं जनयते स्वाधीः ॥ ३ ॥

विद्मा ते ऽग्ने त्रेधा त्रयाणीति । अग्नि-र्वायुरादित्य एतानि हास्य तानि त्रेधा त्रयाणि विद्मा ते धाम विभृता पुरुत्रेति यदिदं बहुधा विह्रियते विद्मा ते नाम परमं गुहा यदिति यविष्ठ इति वा ऽअस्य तन्नाम परमं गुहा विद्मा त मुत्सं यत आजगन्थेत्यापो वा ऽउत्सोऽद्भ्यो वा ऽएष प्रथम माजगाम ॥ ४ ॥

समुद्रे त्वा नृमणा अप्स्वन्तरिति प्रजापतिर्वै नृमणा अप्सु त्वा प्रजापतिरित्येतन्नृचक्षा ईधे दिवो ऽअग्न ऽऊधन्निति प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊधस्तृतीये त्वा रजसि तस्थिवांस मिति द्यौर्वै तृतीयꣳ रजोऽपा मुपस्थे महिषा अवर्द्ध-न्निति प्राणा वै महिषा दिवि त्वा प्राणा अवर्द्ध-न्नित्येतत् * ॥ ५ ॥

---

* अवर्द्धन्नित्येनत'—इति ग, घ ।

ता एता एकव्याख्यानाः । एत मेवाभि ता आग्नेय्यस्त्रिष्टुभस्ता यदाग्नेय्यस्तेनाग्निरथ यत्त्रिष्टुभो यदेकादश तेनेन्द्र ऐन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठत ऽइन्द्राग्नी वै सर्व्वे देवाः सर्व्वदेवत्यो ऽग्निर्यावानग्नियावत्यस्य मात्रा तावतैवैन मेतदुपतिष्ठते ॥ ६ ॥

यद्देव व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः । व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिमं लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्निं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरन्तरिक्ष मसृजत वात्सप्रेण व्वायुं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्दिव मसृजत वात्सप्रेणादित्यं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्द्दिशोऽसृजत वात्सप्रेण चन्द्रमसं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्भूत मसृजत वात्सप्रेण भविष्यद् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिर्व्विश्व मसृजत वात्सप्रेणाशां व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरहरसृजत वात्सप्रेण रात्रिं व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः पूर्व्वपक्षानसृजत वात्सप्रेणापरपक्षान् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरर्द्धमासानसृजत वात्सप्रेण मासान् व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरृतूनसृजत वात्सप्रेण संव्वत्सरं

तद्यद् व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत एतदेव तेन सर्व्वं स्तते ॥ ७ ॥

यद्वेव व्विष्णुक्रमवात्सप्रे भवतः। व्विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिः स्वर्गं लोक मभिप्रायात् स एतद्वसान मपश्यद् वात्सप्रं तेनावास्यत्प्रदाहाय यद्वि युक्तं न विमुच्यते प्र तद्दह्यते तथैवैतद्यजमानो व्विष्णुक्रमैरेव स्वर्गं लोक मभिप्रयाति वात्सप्रेणावस्यति ॥ ८ ॥

स वै व्विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा*। अथ तदानी मेव वात्सप्रेणोपतिष्ठते यथा प्रायायाथ तदानी मेव विमुञ्चेत्तादृक्तद्देवानां वै विधा मनु मनुष्यास्तस्माद् इद मुत मानुषो ग्रामः प्रयायाथ तदानी मेवावस्यति ॥ ९ ॥

तद्वा ऽअहोरात्रे ऽएव व्विष्णुक्रमा भवन्ति। अहोरात्रे वात्सप्र महोरात्रे ऽएव तद्यात्यहोरात्रे क्षेम्यो भवति तस्माद् इद मुत मानुषो ग्रामो ऽहोरात्रे यात्वाहोरात्रे क्षेम्यो भवति ॥ १० ॥

---

* 'क्रान्त्वा'—इति ग, घ।

स वा ऽअर्द्ध मेव संव्वत्सरस्य व्विष्णुक्रमान् क्रमते। अर्द्धं वात्सप्रेणोपतिष्ठते मध्ये ह संव्वत्सरस्य स्वर्गो लोकः स यत् कनीयोऽर्द्धात् क्रमेत न हैतए स्वर्गं लोक मभिप्राप्नुयादथ यद् भूयोऽर्द्धात् पराङ् हैतए स्वर्गं लोक मतिप्रणश्येदथ यदर्द्धं क्रमतेऽर्द्ध मुपतिष्ठते तत् सम्प्रति स्वर्गं लोक माप्त्वा विमुच्यते ॥ ११ ॥

ताभ्यां वै विपर्यास मेति। यथा महान्त मध्वानं व्विमोकए समश्नुवीत ताहक्तद्वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोभे व्विष्णुक्रमवात्सप्रे समस्यत्यहर्वै व्विष्णुक्रमा रात्रिर्व्वात्सप्र मेतदा ऽइदए सर्व्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः पर्य्यगृह्णात्तथैवैतद्यजमान इदए सर्व्वं प्रजनयिष्यंश्च प्रजनयित्वा चाहोरात्राभ्या मुभयतः परिगृह्णाति ॥ १२ ॥

तदाहुः। यदहर्व्विष्णुक्रमा रात्रिर्व्वात्सप्र मथोभे ऽएवाहन् भवतो न रात्रां कथ मस्यापि रात्रां कृते भवत इत्येतद्वा ऽएने ऽअर्द्धे दीक्षमाणः पुर-

स्मादपराह्ण ऽउभे समस्यति रात्रिर्हैतद्यदपराह्णोऽथैनेऽएतत् सन्निवपत्युपरिष्टात् पूर्वाह्ण ऽउभे समस्यत्यहर्हैतद्यत् पूर्वाह्ण एव मु हास्योभे ऽएवाहन् हुते भवत उभे रात्र्याए ॥ १३ ॥

स यदहः सन्निवपेत्स्यात् *। तदहः प्रातरुदित ऽआदित्ये भस्मैव प्रथम मुदयति भस्मोद्दुप्य वाचं विसृजते वाचं विसृज्य समिध मादधाति समिध माधाय भस्मायोऽभ्यवहरति यथैव तस्याभ्यवहरणं तथापादाय भस्मनः प्रत्येत्योखाया मोप्योपतिष्ठतेऽथ प्रायश्चित्ती करोति ॥ १४ ॥

स यदि विष्णुक्रमीय मह: स्यात् †। विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्रेणोपतिष्ठेताथ यदि वात्सप्रीयं वात्सप्रेणोपस्थाय विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा वात्सप्र मन्ततः कुर्यान्न विष्णुक्रमानन्ततः कुर्याद्यथा प्रयाय न विमुञ्चेत्तादृक्तदथ यद् वात्सप्र मन्ततः करोति प्रतिष्ठा वै वात्सप्रं यथा प्रतिष्ठापयेदेव-

* 'संनिवपत्स्यात्'—इति ग, घ।

† 'स्यात्'—इति ग, घ।

सादयेत् तादृक् तत् तस्मादु वात्सप्र मेवान्ततः कुर्यात् ॥ १५ ॥ ४ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके चतुर्थं ब्राह्मणम् [७. ४.] ॥

"अथ वात्सप्रेणोपतिष्ठत इत्यादि *। 'ताभ्यः' पृथिव्यन्तरिक्षलोकद्वयव्यापिताभ्यः सृष्टाभ्यः प्रजाभ्यः 'वात्सप्रेण आयुष्यम् अकरोत्'; तस्मिन् सूक्तेऽग्नेर्लोकत्रयव्यापित्वलक्षणविभूत्याविष्करणस्य विद्यमानत्वात्। आयुषोऽग्न्यायत्तत्वात् तन्मन्त्रपाठेन तत्रस्थानां प्रजानामायुःस्थापन मित्यभिप्रायः ॥ १ ॥

प्रसङ्गात् कश्चिद् यत्संयुक्तं प्रयोगं दर्शयति— "स हैष दाक्षायणहस्त इति। 'दक्षः' प्राणः, तत्सम्बन्धि आयुष्यं 'दाक्षम्', तस्य 'अयनम्' प्रापकम्, तादृग्हस्तस्वरूप मिदं 'वात्सप्रम्'। तस्मात् उत्पन्नं शिशुम् आयुर्वृद्ध्यर्थं 'वात्सप्रेण अभिमृशेत्' †।

वात्सप्रप्रसङ्गात् प्रागभिहितायाः सुपर्णोऽसीत्येतस्या विक्रान्त्या यस्माद् बहिः प्रयोगं दर्शयति— "अथ यं कामयेत वीर्यवान्स्यादिति विक्रान्त्येनं पुरस्तादभिमन्त्रयेतेति। 'पुरस्तात्' वात्सप्रेण अभिमर्शनात् पूर्वम् ॥ २ ॥

उपस्थाने मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "दिवस्परीत्यादिना ‡। दिव्शब्दस्य विवक्षित मर्थं माह— "प्राणो वै दिव इति। 'दिवः' दिवप्रतिपाद्य इत्यर्थः। अथवा दिव इति पञ्चम्यन्त-

* का० श्रौ० सू० १६ ५. २१।

† दिवस्परीत्याद्या एकादशर्चो वात्सप्रः।

‡ वा० सं० १२ १८।

पदेन 'प्रातिपदिकमात्रं विवक्षितमित्युक्तम्; द्विप्रातिपदिकात् प्राणो विवक्षित इति। तत् कथ मिति तत् समर्थयते— "प्राणाद्वा एष प्रथम मजायतेति। 'प्राणात्' उत्पत्तेः प्राक्। काण्डादौ— "प्राणा वा ऋषयः"-इत्युपक्रम्य, "सप्तपुरुषानेकं पुरुषं करवामेति त एतां सप्तपुरुषानेकं पुरुष मकुर्वन्"-इति प्रतिपादितम् *। अत 'वै'-शब्देन प्रसिद्धिर्द्योत्यते।

"अस्माद् द्वितीय मिति, अमुं द्वितीयं पादं व्याचष्टे— "यदेन मेतो द्वितीयं पुरुषविधोऽजनयदिति। 'यद्' यस्मात् 'एनम्' अग्निम् 'अदः' विप्रकृष्टे काले 'पुरुषविधः' यथा पुरुषः तद-वयवी सम्पद्यते, तथा इष्टका मप्यजनयदित्यर्थः। अथ मर्थोऽपि तत्रैव प्राक् प्रतिपादितः— "स एव पुरुषः प्रजापति-रभवत्। स यः स पुरुषः प्रजापतिरभवत्, अय मेव स योऽय मग्निश्चीयते"-इति †। तथाविधचयनसाध्याकारोत्पादनस्य अध्वर्यु-कर्तृकत्वात् ऋषिराह — "अस्माद् द्वितीय मिति।

"तृतीय मप्सु"-इत्येतद् व्याचष्टे— "यदेन मदस्तृतीय मद्भ्योऽजनयदिति। 'एनम्' आहुत्याधाररूप मित्यर्थः। अथ मर्थोऽपि तत्रैवोक्तः— "सोऽपोऽसृजत"-इत्युक्त्वा, "सोऽकामय-ताभ्योऽद्भ्योऽधि प्रजायेयेति, सोऽनया त्रय्या विद्यया सहापः प्राविशत् तत आण्डं समवर्तत"-इति, "अथ यो गर्भोऽन्तरासीत् सोऽग्निरसृज्यतेति च ‡।

स उत्पादितवानिति, तदाह— "नृमणा इति। नृमण-

---

* इहैव १ पृ० १३ पङ्क्तितः २ पृ० ७ पङ्क्तिं यावत् द्रष्टव्यम्।
† इहैव २ पृ० १६ पङ्क्तौ द्रष्टव्यम्।
‡ इहैव ४ पृ० ३ पं०, ६ पं०, १४ पङ्क्तिषु च द्रष्टव्यम्।

जनयदित्यवोचा * । ननु तत्राङ्गो जन्म तृतीय मित्युक्तम्, कथ मत्र "प्रथम माजगाम"-इति ? उच्यते— नैष दोषः ; तत्राग्नेः प्राजापत्यात्मकत्वं चित्यात्मकत्वं च रूप मपेक्ष्य तृतीयत्व मुक्तम्, इह तु प्रथमाद्यपेक्षया प्राथम्यस्य विवक्षितत्वात् ॥ ४ ॥

"समुद्रे त्वेति । तृतीयो मन्त्रः † । हे अग्ने ! त्वां 'समुद्रे' तत्रापि 'अप्स्वन्तः' 'नृमणाः' मनुष्येषु अनुग्रहयुक्तमनाः 'प्रजापतिः' 'ईधे' दीपयति । तथा 'नृचक्षाः' सर्वसाक्षित्वेन मनुष्याणां द्रष्टा प्रजापतिः 'दिवः' 'ऊधन्' ऊधसि मस्तीत्यर्थः । "लोका रजांस्युच्यन्ते"-इति निरुक्तम् ‡ । 'तृतीयं रजः' द्युलोकः, तत्र 'तस्थिवांसं' स्थितवन्तं त्वाम् 'अपाम्' 'उपस्थे' उत्सङ्गे, दिवि 'महिषाः' महान्तः प्राणाः, वायुप्राणयोरभेदाद् वायवः 'अवर्द्धन्' । यद्वा, अप्शब्देन सर्वं पुष्करपर्ण मुच्यते, तदेव द्योतमानत्वात् पृथिव्यसंसर्गात् दिवीति व्याख्यातं ब्राह्मणे § ॥

तत्र 'महिषाः प्राणाः' ऋत्विक्सम्बन्धिनः 'अवर्द्धन्' । उक्तो नृमणशब्दार्थः, द्वितीयपादेन 'नृचक्षः'-शब्देन प्रजापतिर्विवक्षितः, 'दिव ऊधः'-इत्यनेन आपो विवक्षिता इति, व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै नृचक्षा आपो दिव ऊध इति । तृतीयं रज इति द्यौर्विवक्षिता, महिषा इति च प्राणा विवक्षिता इति दर्शयति— "द्यौर्वै तृतीयं रजः, प्राणा वै महिषाः, "दिवि त्वा प्राणा अवर्द्धन्निति ॥ ५ ॥

---

* ४२७ पृ० १५ पं० (६ क०) द्रष्टव्यम् ।
† वा० सं० १२. २० । का० श्रौ० सू० १६. ५. २१ ।
‡ निरु० ४. ६. ३ ।
§ "आपो वै दिवः"-इति ३ क० (४२७ पृ० १२ पं०) द्रष्टव्यम् ।

एव प्रदर्शनार्थं सूक्तस्यादिम ऋच व्याख्याय , तद्व्याख्यान मुत्तरास्वृक्षु * समान मित्यतिदिशति— "ता एता एकव्याख्याना इत्यादिना। एक मेवाग्नि व्याचक्षत इति 'एकव्याख्याना' । 'एतम् एव' 'अभि' प्रवृत्ता इति शेष । 'ता' सर्वा 'आग्नेय्य' अग्निदेवत्या , तथा ता 'त्रिष्टुभ'। त्रिष्टुभ इति यत् 'तत्' एव कथ मित्यत आह— "यदेकादशेति । तत्पदे अक्षरगतैकादश सङ्ख्यास्ति , तस्मात् त्रिष्टुभ इत्यर्थ । कि तत इत्याह— 'तेनेन्द्र इति। त्रिष्टुभो हि इन्द्रदेवताकत्वम्। प्रतिपादितप्रकारेण 'अग्नि ऐन्द्राग्न' ॥

"यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रेति । ऐन्द्राग्नात्मनोऽस्याग्नेर्या यती देवताद्वयस्वरूपा मात्रास्ति। 'इन्द्राग्नी वै सर्वे देवा इति। इन्द्रस्य सर्वदेवताधिपतित्वात् , अग्नेश्च सर्वदेवतानुप्रवेशाच्च सर्वदेवतारूपत्वम । "सर्वदेवत्योऽग्निरिति। 'आत्मना' इन्द्रा त्मना चेत्यर्थं । अत्रापि यावत्यस्य मात्रेति सर्वदेवतारूपा मात्रेत्यर्थं ॥ ६ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमवात्सप्रे समुचित्य † लोक तदधिष्ठातृदेव तादिसकलजगदुत्पादकतया स्तौति— 'यद्वेव विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत , विष्णुक्रमैर्वै प्रजापतिरिम लोक मसृजत वात्सप्रेणाग्नि मित्यादिना। 'वित्त' धनम्। 'आशा' दिशम्। सर्वं निगद

* वा॰ सं॰ १२ २१—२८। का॰ श्रौ॰ सू॰ १६ ५ २१।

† "दक्ष प्रतिशत्य विभर्ति (७. २ १)"—इत्यारभ्य "मौद त्व मातुरस्या —इत्युपस्थानान्ता (७. ३ १६) विष्णुक्रमा ज्ञेया । तथाच सूत्रम्— "रुक्मप्रतिमोचनादि प्राग् वात्सप्राद् विष्णुक्रमाः"— इति १६ ५ ६।

षिदम् ।. उक्त मर्थ मुपसंहरति— "तद्यद् विष्णुक्रमवात्सप्रे भवत इति । उक्तार्थानुसन्धानेनोभय मवश्य मनुतिष्ठन् यजमानः सर्वं जगत् सृष्टवान् भवति ॥ ७ ॥

अथ पुनर्विष्णुक्रमं स्वर्गमाप्तिसाधनात्मना, वात्सप्रं तदवसानात्मना च प्रशंसति— "यद्देव विष्णुक्रमवात्सप्रे इति । विक्रमसाधनैः स्वर्गं लोक मभिलक्ष्य प्राप्तवान् प्रजापतिः, तस्य गमनस्य अवसानस्थानीयं वात्सप्र मपश्यत् । अवावसानं विमोचनम् । "षोऽन्तकर्मणि विमोचने"–इति * हि यास्कः । यजमानस्य तु अग्निना सह तन्मन्त्रेण आक्रमण मेव स्वर्गप्राप्तिः । वात्सप्रमन्त्रेषोपस्थानस्यावसानभावित्वात् तेनोपस्थान मेव स्वर्गगत्यवसानम् । यदि केवलं विष्णुक्रमानेव कृत्वा वात्सप्रं न कुर्यात्, तदाग्नेः उपरि त्यागात् प्रदहेत् । "यहि युक्त मिति, लोकमर्यादाप्रदर्शनम् । रथे युक्त मश्वादिकं कदाचिदपि विमोकाभावे रथभारवत्वेव दह्यते, तथैवैतदित्यादि पूर्ववत् ॥ ८ ॥

दीक्षाप्रथमदिवसे विष्णुक्रमवात्सप्रयोः समसनं विधत्ते— "स वै विष्णुक्रमानिति । प्रजापतिना यथा कृतम्, तथैव यजमानेनापि कर्तव्य मिति को नियम इति, तत्राह— "देवानां वै विधा मनु मनुष्या इति । 'तस्माद् ह' तस्मादेव खलु कारणात् 'इदं' वक्ष्यमाणं 'मानुषो ग्रामः' मनुष्यसमूहोऽपि 'प्रयाय' गन्तव्यम् प्राप्य, तदानी मेव 'अवस्यति' अश्वादि गमनसाधनं विमुञ्चति । अनेन तस्य भूतार्थवादता समर्थिता भवति ॥ ९ ॥

---

* निरु० १. ६. १ ।

विष्ठिते विष्णुक्रमवात्सप्रे, एकस्मिन् दिने विष्णुक्रमाः, अपरस्मिंस्तु वात्सप्र मित्येव क्रमेण कर्त्तव्य मिति सार्थवादं दर्शयति— "तद्वा अहोरात्रे एव विष्णुक्रमा भवन्ति, अहोरात्रे वात्सप्र मिति।" 'अहोरात्रे' एकस्मिन् दिवसे इत्यर्थः। तथाच कात्यायनः— "विष्णुक्रमवात्सप्रे चाहर्व्यत्यासम्"—इति *। 'तत्' तेन गमनरूपं विष्णुक्रमम् एकस्मिन् दिवसे करोति, अपरस्मिंश्च तदवसानरूपं वात्सप्रं कृतवान् भवति। 'तस्मात्' 'मानुषो ग्रामः' अपि इदानी मपि एकस्मिन् दिवसे अध्वानं गत्वा, अन्यस्मिन् दिवसे 'क्षेम्यः' क्षेमार्हो भवति, सुखं मास्त इत्यर्थः ॥ १० ॥

उक्तप्रकारेण संवत्सरपर्य्यन्त मनुष्ठितवतः † फलितं दर्शयति— "स वा अर्द्ध मेव संवत्सरस्येति। एवं सति संवत्सरार्द्धे विष्णुक्रमाः कृता भवन्ति, अतश्च संवत्सरमध्यदिवसात्मकः स्वर्गलोकः प्राप्तो भवति। तद्वैपरीत्ये अर्द्धसंवत्सरादर्वाक् एकस्मिन् अपि अहनि अहर्व्यत्यासनियमभङ्गेन विष्णुक्रम मकृत्वा वात्सप्रं कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यात्मकं स्वर्गं न प्राप्नुयात्। अथार्द्धसंवत्सरादुपर्य्यपि अहर्व्यत्यासभङ्गेन यदि विष्णुक्रम मेव कुर्यात्, तदानीं संवत्सरमध्यलक्षणं स्वर्गं मतिक्रामेत्; अतो न्यूनाधिक्य सङ्कल्पोपक्रमेणाहर्व्यत्यासेनार्द्धसंवत्सरं विष्णुक्रमं कृत्वा,

---

* का० श्रौ० सू० १६ ६. ५ ।

† "संवत्सरं सोऽग्नः, संवत्सराद्धिलाप्यैः, मासस्य च, षण्मास्य मन्त्यम्"—इत्येतानि (१६. ५ १०—१२) कातीयसूत्राण्यपीह निरीक्षितव्यानि। अत्र चोपरिष्टादपि विशेषो द्रष्टव्यः (६. ६. ६. ६५—६८, १० २ ६ ६)।

अर्धसंवत्सरं यावदुपस्थाने सति अपाय्यतिक्रमेण लक्षणदोषप्रसङ्गा-भावेनैव 'स्वर्गं लोकम् आप्य विमुच्यते' ॥ ११ ॥

"ताभ्यां वै विपर्यास मितीति । संवत्सर मनुष्ठेयत्वात् महाध्व-गमनस्थानीयं चयनकर्म, तत्राहर्विपर्यासानुष्ठानश्रमपरिहाराय एकस्मिन् दिने यात्राविच्छेदं कृत्वा महाध्वगमनप्राप्तिस्थानीयं भवति । आद्यन्तयोरह्नोरुभयोर्विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयत्वम्, तयोः समुचित्यानुष्ठानं विधाय स्तौति—"तस्य वै पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चेत्या-दिना । अहश्च रात्रिश्च क्रमेण विष्णुक्रमवात्सप्रस्थानीयम् । तथा सति 'एतद्वै' । किं भेद इति स्पष्टयति— "इदं सर्वं प्रजापतिः प्रजनयिष्यन्नेति । एतस्य सर्वस्य सृष्ट्यादौ तदन्ते वा अहो-रात्राभ्यां सृष्टं सर्वं परिगृह्णीयात्, स्वाधीनं कुर्यात् । "तथे-वैतदिति । पूर्ववत् । यजमानस्य सर्वजगत्सृष्टिर्नाम संवत्सर-पर्यन्त अहर्व्यत्यासानुष्ठानम् ॥ १२ ॥

अहन्येव विष्णुक्रमो रात्रिर्वात्सप्र मित्यत्र काचिच्छङ्कां समुन्मि-षति, तां मनूद्य समाधत्ते— "तदाहुर्यदहरिति । 'उभे एव' 'अहन्' अहनि निर्वर्त्ये 'भवतः', 'न रात्र्याम्'; 'कथम्' 'अस्य' यजमानस्य 'रात्र्याम्' अपि 'कृते भवतः' ? अत्रोत्तरम् "एतद्वा इति । 'एते' उभे विष्णुक्रमवात्सप्रे 'अहः' विप्रकृष्टे दीक्षावसरे 'दीक्षमाणः' 'पुरस्तात्' संवत्सरस्य 'अपराह्णे' 'सम-स्यति' अव्यवधानेनानुतिष्ठति । अस्तु, रात्रेः कथं प्राप्तिरिति, तत्राह— "रात्रिर्वा एतद् यदपराह्ण इति । इत्थं प्रादौ समासन्न-कारणं मुक्त्वा अन्तेऽपि दर्शयति— "अथैने एतत् समस्यतीति । 'उपरिष्टात्' संवत्सरावसाने । शिष्टं पूर्ववत् । 'एवम्' आद्य-न्तयोः समस्यानुष्ठानेन 'उभे' अपि सर्वस्मिन्नहनि समस्य कृते

भवतः। तथा सर्वेषा मपि 'रात्राम्' 'उभे' अपि संमस्य 'स्रुते भवतः' ॥ १३ ॥

चरमदिवसकर्त्तव्य माह— "स यदहरिति। 'यदहः' यस्मिन्नहनि अग्निवापो नाम चितेऽग्नौ उख्याग्नेर्निवापः, तं करिष्यन् 'स्यात्', 'तदहः प्रातः उदिते आदित्ये'–इत्यादिना प्रयोगः प्रदर्श्यते। "भस्मैव प्रथम मिति *। नेतरत् कर्म प्रथमं कुर्यात्। "यथैव तस्याभ्यवहरण मिति। 'तस्य' भस्मनः उदके प्रक्षेपो 'यथा', तथा 'एव'। चितस्य 'भस्मनः' सकाशात् आदाय पुनस्तद्देशात् 'प्रति' निवृत्तः सन् 'उखायाम् श्रोप्य उपतिष्ठते' ॥

भस्माभ्यवहरणादेरनुष्ठानप्रकारः समन्त्रक उपरिष्टात् "अथातो भस्मन एवेत्यादिना † प्रतिपादयिष्यते, अत्र तु अनुष्ठेयपदार्थोद्देशमात्र मेव ॥

"अथ प्रायश्चित्तीकरोतीति। एतत् उखाप्रकरणे व्याख्यातम् ‡ ॥ १४ ॥

दीक्षान्त्यदिवसस्य पक्षे विष्णुक्रमीयत्वम्, पक्षे वात्सप्रीयत्वञ्च भवति, तदा कथ मनुष्ठानप्रकार इति, तद् विभज्य दर्शयति— स यदि विष्णुक्रमीय मह. स्यादिति। विष्णुक्रमानन्तरं वात्सप्रोपस्थान मिति यथाक्रम मेव। यदि वात्सप्रसम्बन्धि स्यात् तद् अहः, तदा वात्सप्रोपस्थानानन्तरं 'विष्णुक्रमान् क्रान्त्वा' पुनर्वात्सप्रोपस्थानं कर्त्तव्यम्। पुनर्वात्सप्रोपस्थान मकृत्वा, केवलं विष्णुक्रमैरेव यदि समाप्येत, तदा गमनसाधनाख्यादि-

---

* "उखाया भस्मोदपन मस्तमिते पात्रे"—इति का० १६. ६. १।

† उपरिष्टात् ८अ० २ब्रा० १कण्डीत इति यावत्।

‡ ३१६ पृ० ६पं०, २११ पृ० ७पं० द्रष्टव्यम्।

स्थानीयस्याग्नेर्न विमोकः स्यात् । इत्थं विष्णुक्रमैर्यैवानुष्ठानावसाने दोष मुक्त्वा, पुनः वात्सप्रेणाद्वसमाप्तौ गुणं दर्शयति— "अथ यद् वात्सप्र मन्ततः करोति, प्रतिष्ठा वै वात्सप्र मिति । वात्सप्रस्य स्वर्गगमनावसानरूपत्व मुक्तं प्राक् *, तस्मात् प्रतिष्ठाप्रकाशत्वम् । स्पष्ट मन्यत् † ॥ १५ ॥ ४ [७. ४.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन् ।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ७ ॥

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम्,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरींस्त्रिदशतरुलताधेनुसौवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां चक्रवाजिद्विपसहितरथौ भायथिः सिद्धपायैः,
व्यश्राषीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटश्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलमव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।

* ७अ० ४ ब्रा० ११ कण्डी (४२२ पृ०) द्रष्टव्यम् ।
† का० श्रौ० सू० १६. ६. ६ सटीका द्रष्टव्यम् ।

प्राच्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनघः शार्करं चार्कतेजाः,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पात्रशाखिद्वयार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डे सप्तमोऽध्यायः समाप्तः ॥ ७ ॥

---

* अस्य व्याख्या, पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्या।

पञ्चाष्टमाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् .)

व्रनीवाह्येताग्निं विभृदित्याहुः। देवाश्चा-
सुराश्चोभये प्राजापत्या अस्पर्द्धन्त ते देवाश्चक्र स-
चरन्त्वाल मसुरा आसंस्ते देवाश्चक्रेण चरन्त
एतत् कर्मापश्यंश्चक्रेण हि वै देवाश्चरन्त एतत्
कर्मापश्यंस्तस्मादनम एव पौरोडाशेषु यजूंष्यन-
सोऽग्नौ * ॥ १ ॥

स यो व्रनीवाह्यते। देवान् कर्मणैति
दैवं ह्यस्य कर्म कृतं भवत्यथ यो न व्रनी-
ह्यते ऽसुरान् कर्मणैत्यसुर्यं ह्यस्य कर्म कृतं
भवति ॥ २ ॥

तद्धैक ऽआहुः। स्वयं वा ऽएष व्रनीवाहितो
व्विष्णुक्रमैर्वा ऽएष प्रयाति व्वात्सप्रेणावस्यतीति न
तथा व्विद्याद्देवं वा ऽअस्य तत् प्रयाणं यद्
व्विष्णुक्रमा दैव मवसानं यद् व्वात्सप्र मथाश्वेदं

---

* 'यजूंष्यनसोऽग्नौ'—इति ग, 'यजूंष्यनसोऽग्नौ'—इति घ।

मानुषं प्रयाणं यदिदं प्रयाति मानुषमवसानं यदवस्यति ॥ ३ ॥

प्रजापतिरेषोऽग्निः । उभयम्वेतत् प्रजापतिर्यच्च देवा यच्च मनुष्यास्तद्यद् व्विष्णुक्रमव्वात्सप्रे भवतो यदेवास्य दैवꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोत्यथ यद्वनीवाह्यते यदेवास्य मानुषꣳ रूपं तदस्य तेन संस्करोति स ह वा ऽएतꣳ सर्व्वं कृत्स्नं प्रजापतिꣳ संस्करोति य एवं व्विद्वान् व्वनीवाह्यते तस्मादु व्वनीवाह्येतैव * ॥ ४ ॥

स यदहः प्रयास्यन्त्स्यात् † । तदहरुत्तरतोऽग्नेः प्रागनः उपस्थाप्यायासिन्त्समिध मादधात्येतद्वा ऽएनं देवा एष्यन्तं पुरस्तादन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा तथैवैन मय मेतदेष्यन्तं पुरस्तादन्नेन प्रीणात्येतया समिधा ॥ ५ ॥

समिधाग्निं दुवस्यतेति । समिधाग्निं नमस्यतेत्येतद् घृतैर्बोधयतातिथि मास्मिन् हव्या जुहोत-

---

* 'वनिवाह्येतैव'—इति ग, घ।

† '०स्यात्'—इति ग, घ।

नेति घृतैरिह वोधयतातिथिं यो ऽयस्मिन् हव्यानि जुहुतेत्येतद् बुधवत्येत्यार्थे वोन मेतद् वोधयति ॥ ६ ॥

अथैन मुद्यच्छति। उदु त्वा विश्वे देवा अग्ने भरन्तु चित्तिभिरिति विश्वे वा ऽएत मग्रे देवाश्चित्तिभिरुदभरंस्तद्वेषां तदा चित्त मासीत्त-थैवैन मयं मेतश्चितिभिरुद्भरत्येतद्वास्य तदा चित्तं भवति स नो भव शिवस्त्वं सुप्रतीको विभाव-सुरिति यथैव यजुस्तथा बन्धुस्तं दक्षिणत उदस्य मादधाति तस्योक्तो बन्धुः स्थाल्यां गार्हपत्यं समुप्यापर मादधाति स यदि कामयेतोपाधिरोहेत् पार्श्वतो वा व्रजेत् ॥ ७ ॥

अथानड्वाही युनक्ति। दक्षिण मग्रे ऽथ सव्य मेवं देवत्रेतरथा मानुषे स यां काञ्च दिशं या-स्यन्त्स्यात् प्राङेवाग्रे प्रयायात् प्राची हि दिगग्नेः स्वा मेव तद्दिश मनु प्रयाति ॥ ८ ॥

प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्याहि। शिवेभिरर्चिभिष्ट्व मिति प्रेदग्ने त्वं ज्योतिष्मान्याहि शिवेभिरर्चि-भिर्दीप्यमानैरित्येतद् बृहद्भिर्भानुभिर्भासन्मा हिंसी-

सीस्तन्वा प्रजा इति बृहद्भिरर्चिभिर्हीयमानैर्मा हिंसीरात्मना प्रजा इत्येतत् * ॥ ९ ॥

स यद्वाच उत्सृजेत् । अथैतद्यजुर्जपेदसुर्या वा ऽएषा व्वाग्यावस्ता मेतत्क्रमयति ता मेतद्देवत्रा करोति ॥ १० ॥

यद्वेवैतद्यजुर्जपति । यस्मिन्वै कस्मिंश्चाहितेऽग्न उत्सृजति तस्मिन्नेव सा व्वाग् भवति तद्यदग्नावाहितेऽग्न उत्सृजत्यग्नेरेव सा व्वाग् भवत्यग्नि मेव तद्देवा उपास्तुवन्नुपामहयंस्तथैवैन मय मेतदुपस्तौत्युप महयत्यक्रन्ददग्नि स्तनयन्निव द्यौरिति तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

स यदि पुरा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत † । अनद्धेवाग्निः स्यादथ यदा व्वसत्यै व्विमुञ्चेत प्रागन उपस्थाप्योत्तरत उद्धृत्यावोक्षति यथेन मुपावहरति तं दक्षिणत उदञ्च मुपावहरति तस्योक्तो बन्धुः ॥ १२ ॥

---

* 'इत्येतत'—इति ग, घ ।

† 'विमुञ्चेत'—इति क, ग । 'विमुच्येत'—इति ख, ङ ।

यथास्मिन्त्समिध मादधाति । एतद्वा ऽएनं देवा द्वितीयंविवासमुपरिष्टादन्नेनाप्रीणन्नेतया समिधा तथैवैन मय मेतद्द्वितीयंविवासमुपरिष्टादन्नेन प्रीणात्येतया समिधा ॥ १३ ॥

प्र प्राय मग्निर्भरतस्य शृण्व ऽइति । प्रजापतिर्वै भरतः स हीदꣳ सर्वं बिभर्त्ति वि यत् सूर्यो न रोचते बृहद्भा इति वि यत् सूर्य-इव रोचते बृहद्भा इत्येतदभि यः पूरुं पृतनासु तस्थाविति पूरुर्ह नामासुररक्षस मास त मग्निः पृतनास्वभितस्थौ दीदाय दैव्यो ऽअतिथिः शिवो न इति दीप्यमानो दैवोऽतिथिः शिवो न इत्येतत् शिववत्या वसत्यै ह्येनं तत् स्थापयति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेव । समिधं प्रथमेनादधात्युच्छ्रयेणैनं प्रस्थापयत्येकेनाथ मेकेनानुमन्त्रयते समिध मेव पञ्चमेनादधाति तत् पञ्च पञ्चचितिकोऽग्निः पञ्चऽर्त्तवः संवत्सरः संवत्सरो ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १५ ॥ ५ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके पञ्चमं ब्राह्मणम् [८. १.] ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
निर्ममे, तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ १ ॥

सकर्मिकपाशासन्दीसमिद्योखाग्निधारणम् ।
विष्णुक्रमवात्सप्रोपस्थानं सप्तमे गतम् ॥
अथाष्टमेऽत्र उख्याग्नेर्गार्हपत्यचयनार्थकम् ।
देवयजनदेशस्य प्रापणादिक मुच्यते ॥

तत्रोख्याग्नेर्गार्हपत्यं प्रति मनसा प्रापणं विधास्यंस्तदुपोद्घात माह— "वनीवाह्येताग्निम् बिभ्रदित्याहुरित्यादिना *। अग्नि-चयनप्रदेशप्रापणीयाग्निं 'बिभ्रत्' यजमानो 'वनीवाह्येत' मनसा तं उख्याग्निं भृशं वाहयेत् 'इत्याहुः' पूर्वमहर्षयः। वहति-र्यङ्लुगन्तस्याभ्यासस्य नीगागमश्छान्दसः।

केनाभिप्रायेणेति, तमभिप्रायं पूर्ववृत्तान्तसङ्कीर्तनेन दर्शयति— "देवाश्चेति। ते 'देवाः' 'चक्रम् अचरन्' चक्रेणाचरन्नित्यर्थः। 'असुराः' तु 'शालम्' चक्रव्यतिरिक्तं साधनम् शालम्, तत् 'आसन्' तत्साधना अभवन्नित्यर्थः। "ते देवाश्चक्रेण चरन्त एतत् कर्मापश्यन्निति। 'एतत्' उख्याग्निप्रणयनलक्षण मित्यर्थः। यस्मात् 'अपश्यन्' 'तस्मात्' 'पौरोडाशेषु' पुरोडाशसम्बन्धिषु

---

* "वनीवाहन मेतद् दीक्षासु यदेच्छेत"—इति का० श्रौ० सू० १६ ६. २२। "वनीवाहन मिति सञ्ज्ञास्य कर्मणः, सा च संव्यव-हारार्था। तच्च दीक्षासु कर्त्तव्यम्, यदेच्छोपजायते महावीरकरण-यूपच्छेदन-वनीवाहनानि दीक्षासु क्रियन्ते, क्रमस्तु नैषाम्, पाठा-भावात"—इति तत्र कर्कः।

कर्मसु 'अनसः एव' शकटस्यैव 'यजूंषि' मन्त्राः सन्ति, तथा 'अग्नौ' अग्निचयनेऽपि 'अनसः' एव 'यजूंषि' ॥ १ ॥

इत्थं स्तुपोद्घात मुक्त्वा औपोद्घातिकं दर्शयति— "स यो अनोवाह्यस इति। अथ अनसा वाहयेत् तद्। अनोवाहनलक्षणेन 'कर्मणा' 'देवान् एति' देवाना माचरण मनुकरोतीत्यर्थः। तदेव व्याचष्टे— "दैवं ह्यनेति। व्यतिरेकं दर्शयति— "अथ यो न अनोवाह्यस इति। अनोवाहन मकृत्वा शालाया मेवाग्निं निष्पादयेत्, तदा 'आसुर्यम्' तत् कर्म असुरेभ्यो हितं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

इत्थं अनोवाहनं कर्त्तव्य मिति विधाय, तस्य प्रकारान्तरेण प्राप्ति माशङ्कते— "तदेक आहुः स्वयं वा एष इति। अग्नेर्भूमे वहन मेवापेक्षितम्। तत्र विष्णुक्रमरूपेणैव सर्वात्मप्रेण कृत मित्यभिप्रायः। "दैवं वा अस्य तत् प्रयाण मिति। विष्णुक्रमरूपं प्रयाणं देवविष्णुभावेनाक्रान्तत्वात् अनसागमस्य तादृक्त्व मपि तस्मादेव; अनोवाहनरूपं तु मानुष मेव ॥ ३ ॥

अस्त्वेवं विषयभेदेन प्रयाणभेदः, तथापि द्विविध मपि कर्त्तव्य मित्यत्र किङ्कारण मिति तद् दर्शयति— "प्रजापति-रेषोऽग्निरुभयम्वेतदित्यादिना। सष्टृसष्टव्ययोरभेदोपचारेण 'एतत् उभयम्' अपि 'प्रजापतिः' एव। तथा सत्युभयेन आत्मप्रेष्य विष्णुक्रमेण अनोवाहनेन चेत्युभयेन दैवमानुषभेदेनोभयविध मपि 'रूपं संस्करोति'। अत उभय मप्यनुष्ठेय मित्यर्थः।

उक्तार्थज्ञानपूर्वक मनुतिष्ठतः फल माह— "स ह वा एत मिति। "तस्मादिति। निगमनम् ॥ ४ ॥

अग्नेर्गार्हपत्यचयनदेशं प्रति प्रणयनप्रयोग माह— "स यद्-

हरिति। यस्मिन्नहनि दीक्षां समाप्य, चितिप्रदेशं प्रति 'प्रयास्यन् स्यात्', तदीयस्याग्नेः 'उत्तरतः' प्राक् अनः उपस्थाप्य, अस्मिन् उख्याग्नौ 'समिधम्' आदध्यात्। तथाच कात्यायनः— "प्रागनः कृत्वोख्यस्योत्तरतः समिदाधानं समिधाग्निमिति"-इति *। एतत् प्रशंसति— "एतद्वा एन मिति। यथा लोके प्रयास्यन्तं भोजयित्वा प्रस्थापयति, तत्स्थानीय मिदं समिदाधान मिति श्रुतिः ॥ ५ ॥

तत्र "समिधाग्नि मिति मन्त्रः †। हे ऋत्विग्यजमानाः। 'समिधा अग्निं' 'दुवस्यत' प्रचरत, 'घृतैः' अतिथिभूत मग्निं 'बोधयत' प्रबुद्धं कुरुत। अथ चितिप्रदेशे गार्हपत्यभूतेऽस्मिन् 'हव्या' हवींषि 'आजुहोतन' सर्वतो जुहुत। तत्र दुवस्यतेत्येतद् व्याचष्टे— "समिधाग्निं' नमस्यतेत्येतदिति। स्पष्टमन्यत्। "बोधयतेति। यद् बोधयित्वा मस्ति, तस्य तात्पर्यमाह— "इत्यार्थे ह्येन मेतद् बोधयतीति। 'इत्यार्थे' गमनार्थे ॥ ६ ॥

"अथैन सुद्यच्छत्युद् 'स्वेतीति। अनस उपरि उख्याग्निं स्थापयित्वा मूर्धं धारयेत्। तच्च धारणं आसन्दीसहितम् "सासन्दीक मुद्यम्य"-इति सूत्रात् ‡। चित्तिभिरित्येतद् व्याचष्टे— "एतद्देवा मिति। 'एषा' देवानां 'चित्तिभिः' ज्ञानैरुद्धरणं कुर्वताम् 'तदा' उद्धरणकाले 'एतत्' उद्धरण मेव 'चित्तं' चेतव्यम् 'आसीत्'। 'तथैव' देववदेव यजमानोऽपि

---

* का० श्रौ० सू० १६ ६ १५।

† वा० सं० १२ ३०।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ १६ का।

शकटस्योपरि 'आहिते' 'अग्नौ' उत्सर्जेत्। 'तस्यैव' आहितस्यैव सम्बन्धिनी भवति 'सा' वाक्। अथ 'अग्नौ' आहिते सति 'अग्ने-रेव' 'सा' स्यात्। यस्मादेवं तस्मात् 'तत्' तेन मन्त्रपाठेन अन्यदीयत्वपरिहाराय 'अग्नि मेव' 'देवाः' 'उपास्तुवन्', 'उपा-मह्वयन्' पूजित मकुर्वन्; तथैव 'एनम्' अग्निम् 'एतत्' एतेन 'उपस्तौति', 'उपमह्वयति' च। अथ मन्त्रं विधाय तदपेक्षितं ब्राह्मणं पूर्वोक्त मेवेत्यतिदिशति— "अक्रन्ददग्निरिति *। "तस्योक्तो बन्धुरिति। उखाप्रमहणप्रस्तावे † "क्रन्दतीव हि पर्जन्यः" -इत्यादिनोक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

"स यदि पुरा वसत्यै विमुञ्चेतेति। 'वसत्यै' वसत्याः, अग्नि-चयनस्थानात् अर्वाक् मध्ये मार्गे 'विमुञ्चेत' शकटम्, तदा 'प्राक् अनः' प्राग्देशे अनः 'उपस्थाप्य', 'उत्तरतः' तदुत्तरतः भूमिम् 'उद्धत्यावोक्षति'। 'अत्र' 'एनम्' अग्निम् 'उपावहरति' अधःस्थापयति, 'तं' दक्षिणतः 'उपावहरति'। "तस्योक्तो बन्धुरिति। दक्षिणत उदगर्थवाद उखार्थे मृत्पिण्डपरिग्रहणे ‡, "दक्षिणतो वा उदग् योनौ रेतः सिच्यत इत्यर्थः ॥ १२ ॥

यथा अग्निप्रणयनकाले तस्यान्तत्वेन समिदाधान मुक्तम् §, एव मेव अवस्थाप्यत्वेन समिदाधानं कर्तव्य मित्याह— "अथा-स्मिन् समिधम् आदधातीति ‖। एतत् प्रशंसति— "एतद्वा

---

* वा॰ सं॰ १२. १३।
† ७ अ॰ २ ब्रा॰ २ क॰ (४०५ पृ॰) द्रष्टव्यम्।
‡ ४ अ॰ ३ ब्रा॰ १० क॰ (२१३ पृ॰) द्रष्टव्यम्।
§ इहैव पुरस्तात् ४४३ पृ॰ १२ पं॰ द्रष्टव्यम्।
‖ का॰ श्रौ॰ सू॰ १६. ६. १५।

एनं देवा ईयिवांसमिति। 'ईयिवांसं' चयनस्थानं गतवन्तम्, गमनप्राकाल मपेक्ष्य 'उपरिष्टात्' इत्युक्तम्। 'मन्त्रेण'-इत्यस्य व्याख्यानम् 'एतया समिधा' इति। "तयैवैन मित्यादिक मुक्तप्रायम्। अस्य सर्वस्यापि सूत्रे चार्थोदाहरति— "उद्धताधोचित उत्तरत: समिदाधानं प्रत्रेति"-इति * ॥ १३ ॥

समिदाधानमन्त्रं विदधन् विभज्य व्याचष्टे— "प्र प्राय मित्यादिना †। अथ अर्थ:— 'अयम्' अग्नि: 'भरतस्य' प्रजापतेः अवमं 'प्रभृत्वे' प्रकर्षेण शृणोति, 'विरोचते' च 'सूर्यो न' सूर्य इव, 'बृहत्' महद् 'भा:' भासमान: 'रोचते' दीप्यते। यद्वा, 'भा:' भासा 'बृहत्' महान् 'य:' अग्नि: 'पुरु' 'पृतनासु' सङ्ग्रामेषु 'अभितस्थौ' 'पराबभूव', स 'दैव्य:' देवसम्बन्धी, 'अतिथि:' अतिथिरूप:, 'शिव:' 'न' इव 'दीदाय' दीप्यते॥

भरतशब्दं व्याचष्टे— "प्रजापतिर्वै भरत इति। तदुपपादयति— "स हीद मिति। 'सूर्यो न' इत्यत्र 'न'-शब्द उपमार्थ इति व्याचष्टे— "वि यत् सूर्य इव रोचते बृहद्भा इत्येतदिति। तृतीयपादं व्याचष्टे— "पुरूर्ह नामासुररक्षस मासेति। सुरविरोधी रक्षोऽभूत्। "अनसन्तान्नपुंसकाच्छन्दसि"-इति ‡ समासान्त:। स्पष्ट मन्यत्। अस्मिन् मन्त्रे 'पृतनासु तस्थौ'-इत्यत्र स्थिति: श्रूयते, तन्मुखेन मन्त्रं प्रशंसति— "स्थितवत्येति ॥ १४ ॥

अथातः सम्पदेवेति। 'अथ' 'अत:' उपरिष्टात् 'सम्पदेव'

* का० श्रौ० सू० १६. ६ २१।

† वा० सं० १२. ३४।

‡ पा० सू० ५. ४ ४।

उक्तानां मन्त्राणां सम्पत्तिरेव, न त्वनुष्ठेयं किञ्चिदुच्यत इत्यर्थः। तां सम्पत्तिं दर्शयति— "प्रथमेनादधातीत्यादिना। प्रथमेन "समिधाग्निं दुवस्यत"–इत्येतेन *। "उदयच्छत्येकेनेति। "उदु त्वा विश्वे देवाः"–इत्येतेन †। "प्रयात्येकेनेति। "प्रेदग्ने ज्योतिष्मान्"–इत्येतेन ‡। अथ सेकेनेति। "अक्रन्ददग्निरित्येतेन §। "समिध मेव पञ्चमेनेति। "प्र प्राय मग्निः"–इत्येतेन ‖। "पञ्चचितिकोऽग्निः"–इत्यादि, गतम् ॥ १५ ॥ ५ [८. १.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥

(अथ द्वितीयं ब्राह्मणम्.)

अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्य। देवा वा ऽएतदग्रे भस्मोदवपंस्तेऽब्रुवन्यद्दि वा ऽइद मित्थ मेव सदात्मान मभिसंस्करिष्यामहे मर्त्याः कुणपा अनपहतपाप्मानो भविष्यामो यद्यु परावप्स्यामो यद्-

---

* वा० सं० १२. ३०।
† वा० सं० १२. ३१।
‡ वा० सं० १२. ३२।
§ वा० सं० १२. ३३।
‖ वा० सं० १२. ३४।

आग्नेयं बहिर्द्धा तदग्नेः करिष्याम उप तज्जानीत यथेदं करवामेति तेऽब्रुवंश्चेतयध्व मिति चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवंस्तदिच्छत यथेदं करवामेति ॥ १ ॥

ते चेतयमानाः । एतदपश्यन्नप एवैनदभ्यवहरामापो वा ऽअस्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठा तद्यत्रास्य सर्व्वस्य प्रतिष्ठा तदेनत् प्रतिष्ठाप्य यदत्राग्नेयं तदस्मा-ऽधि जनयिष्याम इति तदपोऽभ्यवाहरंस्तथैवैनदय मेतदपोऽभ्यवहरति ॥ २ ॥

आपो देवीः । प्रतिगृभ्णीत भस्मैतत् स्योने कृणुध्वꣳ सुरभाऽउ लोक ऽइति जग्धं वा ऽएतद्यातयाम भवति तदेतदाह सुभिष्ठ ऽएनल्लोके कुरुध्व मिति तस्मै नमन्तां जनय इत्यापो वै जनयोऽद्भ्यो हीदꣳ सर्व्वं जायते सुपत्नीरित्यग्निना वा ऽआपः सुपत्न्यो मातेव पुत्रं विभृतास्वेनदिति यथा माता पुत्र मुपस्थे विभृयादेव मेनद्बिभृतेत्येतत् ॥ ३ ॥

अप्स्वग्ने सधिष्टवेति । अप्स्वग्ने योनिष्टवे-

बोधि सूरिर्मघवा वसुपते वसुदावन् युयोध्यस्मद्द्वेषाꣳसीति यथैवास्माद् द्वेषाꣳसि युयादेवमेतदाह द्वाभ्यामुपतिष्ठते गायत्र्या च त्रिष्टुभा च तस्योक्तो बन्धुः ॥ ९ ॥

तानि नव भवन्ति। नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १० ॥

अथ प्रायश्चित्ती करोति। सर्वेभ्यो वा ऽएष एतं कामेभ्य आधत्ते तदादेवास्याच्च कामानां व्यवच्छिद्यते ऽनावपोऽभ्यवच्छिद्यमाने तद्देवैतत् सन्तनोति सन्दधात्युभे प्रायश्चित्ती करोति ये ऽएवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुः ॥ ११ ॥

तानि दश भवन्ति। दशाक्षरा विराड्विराडग्निर्दश दिशो दिशो ऽग्निर्दश प्राणाः प्राणा अग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ १२ ॥ ६ ॥

॥ इति पञ्चमप्रपाठके षष्ठं ब्राह्मणम् [८. २.] ॥

यदुक्तं प्राक् "स यदहः सञ्चितमस्तम् स्यात्, तदहः प्रातरुदित आदित्ये भस्मैव प्रथम मुद्वपतीति *, तद्विधातु माख्यायिकां वदन् प्रतिजानीते— "अथातो भस्मन एवाभ्यवहरणस्येति। मीमांसा क्रियत इति शेषः। 'देवाः' खलु 'अग्रे' पूर्वम् 'भस्म' अग्नेः सकाशात् 'उदवपन्' ऊर्ध्वं मपागमयन्, अनन्तरं ते परस्पर मब्रुवन्— 'यदि वा' 'इदम्' उद्धृतं भस्म 'इत्थ मेव' अन्यत्र प्रक्षेप मकृत्वा अनुद्धृतप्रकारेणैव स्थितम् 'आत्मानम्' अग्नेः शरीरभूतं सन्तं, शरीरं कृत्वेत्यर्थः, 'अभिसंस्करिष्यामहे', तदा 'मर्त्याः' मरणधर्माणः, 'कुणपाः' भस्मनो निर्जीवत्वात् वय मपि 'कुणपाः' शवसदृशाः, 'अनपहतपाप्मानः' भस्मनः पापरूपत्वात् तत्संस्कारेणापि अनपहतपाप्मानः 'भविष्यामः'। 'यद्यु' यद्यपि 'पराववप्स्यामः' दूरे प्रक्षिपामः, तदा 'अत्र' भस्मनि 'यत् आग्नेयम्', 'तत्' 'अग्नेः' सकाशाद् 'बहिर्धा' 'करिष्यामः'। एवं पक्षद्वयेऽपि दोषसम्भवात् अन्यतरपक्ष मनाश्रयमाणाः 'यथेदं करवाम' 'तत्' प्रकारम् 'उपजानीत' 'इति ते अब्रुवन्' इति सम्बन्धः।

एव मुक्ता ते पुनरेव मब्रुवन्, किं मिति— "चेतयध्व मितीति। तैः केनाभिप्रायेण चेतयध्व मित्युक्त मित्याकाङ्क्षायां श्रुतिः तटस्था सती ब्रूते— "चिति मिच्छतेति वाव तदब्रुवन्निति। 'चितिः' ध्यानम्, तत् 'इच्छत' 'इति' एवम् 'अब्रुवन्' देवाः। पूर्वोदित मुपज्ञानीतेत्येतदनुसारेण वाक्येनाभिमृशति— "तदिच्छत यथेदं करवामेतीति ॥ १ ॥

---

* इहैव ५ प्र० ४ ब्रा० १४ क० (४२४ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

ह्येतत् 'सोषधीरनुरुध्यस ऽइत्योषधीर्ह्येषोऽनुरुध्यते गर्भे सञ्जायसे * पुनरिति गर्भे ह्येष सञ्जायते † पुनर्गर्भो ऽअस्योषधीनां गर्भो वनस्पतीनां गर्भो विश्वस्य भूतस्याग्ने गर्भो ऽअपा मसीति तदेन मस्य सर्व्वस्य गर्भं करोति ॥ ४ ॥

त्रिभिरभ्यवहरति । त्रिवृदग्निर्यावानग्निर्याव-त्यस्य मात्रा तावतैवैनदेतदभ्यवहरत्येकेनाग्रेऽथ द्वाभ्यां द्वाभ्यां त्वाग्रेऽथैकेन द्विस्तु कृत्वोऽभ्य-वहरति तद्वो द्विपादाः पशवस्तैरेवैनदेतदभ्य-वहरति ॥ ५ ॥

यथापादत्ते । तद्यदवाग्नेयं तदेतदद्भ्योऽधि जनयत्यनयानया वै भेषजं क्रियतेऽनयैवैन मेतत् सम्भरति प्रसद्य भस्मना योनि मपश्च पृथिवी मग्न ऽइति प्रसन्नो ह्येष भस्मना योनि मपश्च पृथिवीं च भवति सᳪंसृज्य मातृभिष्ट्वं ज्योति-ष्मान् पुनरासद ऽइत्येतत् पुनरासद्य सदनं पुन-

---

* 'सन् जायसे'—इति ग ।

† 'सन् जायते'—इति ग ।

रूर्जा सह रय्येत्येतेन मा सर्व्वयाभिनिवर्त्तस्वेत्ये-
तत् ॥ ६ ॥

चतुर्भिरपादत्ते । तद्वै चतुष्पादाः पशवस्तै-
रेवैन मेतत् सम्भरत्यथो ऽअन्नं वै पशवोऽन्नेनै-
वैन मेतत् सम्भरति त्रिभिरभ्यवहरति तत् सप्त
सप्तचितिकोऽग्निः सप्तऽर्त्तवः संव्वत्सरः संव्वत्सरो-
ऽग्निर्यावानग्निर्यावत्यस्य मात्रा तावत्तद् भवति ॥ ७ ॥

अपादाय भस्मनः प्रत्येत्य । उखाया मोष्योप-
तिष्ठत ऽएतद्वा ऽएतद्यथायथं करोति यदग्नि मपो-
ऽभ्यवहरति तस्मा ऽएवैतन्निह्नुतेऽहिंसाया ऽआ-
ग्नेयीभ्या मग्नय ऽएवैतन्निह्नुते बुधवतीभ्यां यथै-
वास्यैतदग्निर्व्वधा निबोधेत ॥ ८ ॥

बोधा मे ऽअस्य व्वचसो यविष्ठेति । बोध मे-
ऽस्य व्वचसो यविष्ठेत्येतन्मंऽहिष्ठस्य प्रभृतस्य स्व-
धाव ऽइति मूयिष्ठस्य प्रभृतस्य स्वधाव ऽइत्येतत्
पीयति त्वो ऽअनु त्वो गृणातीति पीयत्येको-
ऽन्वेको गृणाति व्वन्दारुष्टे तन्वं व्वन्दे ऽअग्न
ऽइति व्वन्दिता तेऽहं तन्वं वन्देऽग्न ऽइत्येतत् स

"ते चेतयमाना इति। कर्त्तव्यविषये बुद्धिं प्रक्षिपन्तः 'एतत्' 'अपश्यन्'। एतच्छब्दार्थमाह— "अप एवैतदिति *। अप्सु प्रदीप मेवापश्यन्नित्यर्थः; 'अस्य सर्वस्य' जगतः अङ्कुर उत्पन्नत्वात्, अनुपजीवनीयत्वाच्च आपः 'प्रतिष्ठा'। 'तत्' तस्मात् 'यत्र' अप्सु 'अस्य सर्वस्य' 'प्रतिष्ठा', 'तत्' तत्र 'एतत्' भस्म 'प्रतिष्ठाप्य', 'यत्' 'अत्र' जलस्थे भस्मनि 'आग्नेयम्' अस्ति, पुनः 'तत्' 'अङ्कुरः' सकाशात् उत्पादयिष्यामः 'इति' एवम् अपश्यत्। स्पष्टमन्यत् ॥ २ ॥

इदानीं अप्सु भस्मप्रक्षेपमन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "आपो देवीः प्रतिगृभ्णीतेत्यादिना †। हे 'आपः' 'देवीः' द्योतमानाः 'एतत्' चितं 'भस्म' 'प्रतिगृभ्णीत' स्वीकुरुत। स्वीकृत्य च 'स्योने' सुखकरे, 'सुरभौ' शोभनपरिमलयुक्ते 'लोके' स्थाने 'कृणुध्वं' कुरुत। 'तस्मै' भस्मरूपायाग्नये 'सुपत्नीः' शोभनपतिकाः 'जनयः' सर्वस्योत्पादयित्र्यः आपः 'नमन्ताम्' प्रह्वीभवन्तु। हे अब्देवताः! 'माता पुत्र मिव' 'अप्सु' युष्मासु 'बिभृत' धारयत ॥

उत्तरार्धे "सुरभौ कृणुध्वम्"-इत्यभिधानस्य तात्पर्यमाह— "जग्धं वा एतदिति। उदके निमग्नं मेतत् भस्म नाजग्धं भवति, 'एतद्' 'यातयामं गतरसं 'भवति'। तस्मात् एतन्मन्त्रवाक्यमाह— 'सुरभिष्टे' अतिशयेन सुरभौ लोके 'कृणुध्वम्'। तथा सति अयातयाम भवति। 'जनयः'-इति व्या-

---

* का० श्रौ० सू० १६. ६ २६।
† वा० सं० १२. ३५।

चष्टे— "आपो वै जनय इति । तदेव समर्थयते— "अद्भ्यो हीद मिति । सुपत्नीरित्येतद् व्याचष्टे— "अग्निना वा आपः सुपत्न्य इति । "मातेवेति, अस्य ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

भस्माभ्यवहरणे द्वितीयं मन्त्रं * विधाय प्रशंसति— "अप्स्वग्न इत्यादिना †। हे 'अग्ने' 'तव' 'अप्सु' 'सधि' सहस्थानम्, तव योनिरित्यर्थः, इदानीं भवति, पश्चात्तु 'ओषधीः' त्वया परिपच्यमाना 'अनु' सन् अपि ताभिः 'रुध्यसे' प्रतिरुध्यसे, तत्र निरुद्धो भवसीत्यर्थः, पुनश्च अरण्यो 'गर्भे' वर्तमानः 'सन्' पुनः 'जायसे'। एवं सर्वत्र व्याप्त इति स्तुतिः ।

सर्वपादे 'सधि'-शब्देन योनिर्विवक्षित इति व्याचष्टे— "अप्स्वग्ने योनिष्टेत्येतदिति। उपरितनपादद्वयस्य ब्राह्मणं स्पष्टम् ॥

तृतीयमन्त्रं विधाय ‡ स्पष्टार्थत्वात् अनूद्य तात्पर्यं दर्शयति— "गर्भो असीत्यादिना, "तदेनं अस्य सर्वस्य गर्भं करोतीत्यन्तेन। मन्त्रार्थस्तु स्पष्टः § ॥ ४ ॥

भस्माभ्यवहरणमन्त्राणां त्रित्वं प्रशंसति— 'त्रिभिरभ्यव हरति त्रिवृदग्निरित्यादिना। अग्नेस्त्रिवृत्त्वं तद्गतसर्वपशुपत्याद्यष्ट-मूर्तीः अनुक्रम्य ब्रूयते— "तान्येतान्यष्टावग्निरूपाणि कुमारो नवमः सैवाग्नेस्त्रिवृत्तेति ‖। "यद शुष्कापमुपसिक्त मित्यादिना नव

* वा० सं० १२ ३६ ।
†, ‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २७ ।
§ वा० सं० १२ ३७ ।
‖ पुरस्तात् १प्र० ३ब्रा० १८ क० (४३ पृ०) द्रष्टव्यम् ।

दृष्टान्तमुपक्रम्य, "ता वा एता नव सृष्टय इव सन्त्युपरत तस्मा-दाहुस्त्रिवृदग्निरिति"-इति च प्रदर्शितम् * ॥

मन्त्रद्वयेनापि सकृत् भस्मप्रक्षेपप्रसक्तावाह— "एकेनापेऽप द्वाभ्यां द्वाभ्यां वाप्येऽयेकेनेति †। उक्तप्रकारान्तरमद्दं निरा-चष्टे— "द्विस्तु त्वेवोऽभ्यवहरतीति। 'तु'-शब्दः पक्षं व्यावर्त-यति। सर्वथा द्विःकृत्वोऽप्स्वभ्यवहरेत्, न त्वेकैकेन मन्त्रेण द्विःकृत्वः। "तद् ये द्विपादः इत्याद्यर्थवादः स्पष्टः ॥ ५ ॥

भस्मनः पुनरपामुद्धरणादातव्यमिति विधाय प्रशंसति— "अथा-पादत्ते तत्पदवेति ‡। 'अथ' प्रक्षेपानन्तरम् 'अप्' प्रभृति भस्मानि। 'अद्भ्योऽधि'-इति, अयं पञ्चम्यर्थानुवादी। 'आग्ने-यम्' अंशम् 'अद्भ्यः' उत्पादितवान् भवति। 'अनया' इति अपादानसाधना अनामिका निर्दिश्यते। "अनयैवेति। कोऽयं नियम इत्यत आह— "अनया वै भेषजं क्रियत इति ॥

मन्त्र माह— "प्रसद्येति §। हे भस्मरूप अग्ने! त्वं 'भस्मना' भस्मरूपेण 'आत्मना' 'योनिम्' तव योनिस्थानीयाः 'अपश्च पृथिवीञ्च' 'प्रसद्य' प्रसन्नो भूत्वा, तथा 'मातृभिः' अद्भिः 'संसृज्य' 'ज्योतिष्मान्' प्रकटज्योतिः सन् 'पुनरासदः' पुनरागच्छ। पूर्वार्द्धे 'प्रसद्य'-पदस्य प्रसन्नतार्थतया योनिमप इति सामानाधिकरण्यं विवक्षितमिति व्याचष्टे— "प्रसन्नो ह्येष

---

* पुरस्तात् ६. १ १८, १९ (६ पृ० ९ पं०) द्रष्टव्यम्।

† "पञ्चाप्सु प्रक्षेपो द्वौ द्विरेकया, ततो द्वाभ्याम्, आद्याभ्यां वा पूर्वम्"—इति का० श्रौ० सू० १६ ६ २६, २७, २८।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २९।

§ वा० सं० १२ ३८।

भस्मनेत्यादिना। 'संसृज्य'-इत्यस्य सङ्गतिरर्थ इति व्याचष्टे— "सङ्गत्य मातृभिरिति। उत्तरमन्त्रत्रयस्य व्याख्येयार्थत्वाभावात् प्रतीकमुपादाय सङ्क्षिप्य तात्पर्यमाह— "पुनरासद्येति प्रथमः, "पुनरूर्जेति द्वितीयः, "सह रय्येति तृतीयः ॥ ६ ॥

उत्तरमन्त्रद्वयस्य पृथग्विनियोगशङ्कापनोदनायाह— "चतुर्भिरपादत्त इति *। "तद् ये चतुष्पादाः"-इत्यादि स्पष्टम्। भस्मापादानमन्त्रगतां सङ्ख्याम् अभ्यवहरणमन्त्रगतया सङ्ख्यया समुच्चित्य प्रशंसति— "त्रिभिरभ्यवहरति, तत्सप्त, सप्तचितिकोऽग्निरित्यादिना। "षड् चितय इष्टकाः प्रसिद्धाः, सप्तमी तु विकर्णीञ्च स्वयमातृण्णाञ्चोपदधाति, हिरण्यशकलैः प्रोक्षति, अग्निमभ्यादधाति, सा सप्तमी चितिरिति † श्रुतत्वात् सप्त चितयः 'सप्तचितिकोऽग्निः'। "यावत्यस्य मात्रेति। चितिगतसप्तसङ्ख्यारूपा मात्रेत्यर्थः। अप्सु प्रासनम् पुनस्तत एवादानञ्च सूत्रकारः स्पष्टमाह— "पलाशपुटेनापो देवीरित्येकया, ततो द्वाभ्याम्, आद्याभ्यां वा पूर्वम्, अनामिकया मास्तादादत्ते प्रसद्येति"-इति ‡ ॥ ७ ॥

"उपादायेति। 'भस्मनः' सकाशात् 'उपादाय', पुनः 'उखायाम् ओप्य' 'उपतिष्ठते' §। उपस्थानमग्नेः कोपशान्त्यै,

---

* वा० सं० १२ ३९, ४०, ४१, ४२।

† उपरिष्टाच्छ्रुत अष्टमं काण्डं समग्र मेव चितिप्रकरणम्, इहापि पुरस्तादेतद् किञ्चिन्न्यस्तम् (३१८, ३३१ पृ०)।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६. २६—२९।

§ का० श्रौ० सू० १६. ६. ३०। मोषा मे इति द्वाचेनेति तत्र तात्पर्यं वेदितव्यम्।

तस्य कः प्रसङ्ग इति तं दर्शयति— "एतद्वा एतदयथायथं करोतीति। तदेव स्पष्टयति— "यदग्नि मपोऽभ्यवहरतीति। निह्नवः कृतस्यापराधस्याच्छादनम्। तत्र उपस्थानकर्मणि सङ्गत मिति स्तौति— "बुधवतीभ्यां यथैवास्यैतदग्निर्वचो निबोधेदिति। 'अस्य' उपस्थानकर्तुः 'वचः' 'यथा अग्निः निबोधेत्' इत्येवं मत्वै 'बुधवतीभ्याम्' उपस्थानं युक्तम् ॥ ८ ॥

तत्राद्यं मन्त्रं विधाय व्याचष्टे— "बोधा मे अस्येत्यादिना *। हे 'यविष्ठ' युवतम। हे 'स्वधाव' स्वधेत्यन्ननाम † अन्नवन्! 'अग्ने।' 'अस्य वचसः' 'एतत्' उपस्थानसाधनमन्त्ररूपं वचः 'बोध' बुध्यस्व। वचो विशिष्यते— 'मंहिष्ठस्य' अत्यन्तमंहनीयस्य, 'प्रभृतस्य' प्रकर्षेण सम्भृतम्। कर्मणि षष्ठी। 'त्वः' एकः 'पीयति' वधकर्मैतत् ‡, हिनस्ति। तथा 'त्वः' एकः 'अनुगृणाति' स्तौति। तत्राहं 'वन्दारुः' वन्दकः, अतो हे अग्ने! 'ते तन्वम्' 'अहं वन्दे' स्तौमि।

'बोधा मे'–इति छान्दसो दीर्घ इति § व्याचष्टे— "बोध मेऽस्येति। 'मंहिष्ठस्य'–इत्यस्य व्याख्यानम्— "भूयिष्ठस्येति। 'त्व'–शब्द एकशब्दपर्याय इति व्याचष्टे— "पीयत्येकोऽन्वेको गृणातीति। अनुगृणातीति सम्बन्धः। 'वन्दारु'–शब्दः ताच्छीलिक आरुप्रत्यये भवतीत्यभिप्रेत्य व्याचष्टे— "वन्दितेति ॥

---

* वा० सं० १२ ४२।
† निघ० २ ७ १७।
‡ "पीयतिर्हिंसाकर्मा"—इति निरु० ४ ४ ८।
§ "द्व्यचोऽतस्तिङः"—इति पा० ६ ३ १३५।

"स बोधीति द्वितीयो मन्त्रः *। तस्यार्थः — हे 'वसुपते' प्रभूतधनस्वामिन्! न केवलं स्वामित्वमेव, किन्तु 'वसुदावन्' हे वसुनो धनस्य दातः। 'सूरिः' विद्वान्, 'मघवा' धनवान् 'स' 'बोधि' बुध्यस्व अस्मद्वचनम्। तत्र 'अस्मत्' अस्मत्तः 'द्वेषांसि' द्वेष्यान् पापान् 'युयोधि' पृथक् कुरु। सङ्क्षेपेण तात्पर्यमाह— "यथैवास्माद् द्वेषांसि युयाद्, एवमेतदाहेति। स्पष्टोऽर्थः। मन्त्रयोर्यद् गायत्रत्वं त्रिष्टुप्त्वं च, तदुभयार्थवादं पूर्वोक्तमतिदिशति— "तस्योक्तो बन्धुरिति। उख्यासम्भरणप्रस्तावे "प्राणो गायत्र्यात्मा त्रिष्टुबित्युपक्रम्य, "अथो अग्निर्वै गायत्रीन्द्रस्त्रिष्टुबैन्द्राग्नोऽग्निर्यावानग्नि"–इत्यादिनोक्त इत्यर्थः † ॥ ९ ॥

एता द्विरुक्तसङ्ख्याः पूर्वोक्तमस्याभ्यन्तरवर्णनदुपादानमन्त्रसङ्ख्या समुच्चित्य प्रशंसति— "तानि नव भवन्ति, नव दिशो दिशोऽग्निर्नव प्राणाः"–इत्यादिना। ऊर्ध्वाधोभावेनावस्थिता साधारणी दिक् एकेति दिशां नवकत्वम्। द्वाववाञ्चौ प्राणौ सप्त शीर्षण्या इति नवत्वं प्राणानाम्, चित्यस्याप्यस्याग्नेः प्राणात्मकहिरण्यगर्भरूपत्वात् प्राणोऽग्निः ॥ १० ॥

उपस्थानानन्तरं द्विविधं प्रायश्चित्तं च दर्शयति— "अथ प्रायश्चित्तीकरोतीत्यादिना ‡। एतदुख्यासम्भरणानन्तरोक्तेन "अथ

---

* वा० सं० १२ ४३ १।

† पुरस्तात् ६ अ० २ ब्रा० ७ क० (३२५ पृ०) द्रष्टव्यम्।

‡ का० श्रौ० सू० १६ ६ २१ ७ १। "प्रायश्चित्तिरिति अस्य होमस्य सञ्ज्ञा —इत्याह कर्कः।

प्रायश्चित्तीकरोति सर्वेभ्यो वा एष इत्यादिना * व्याख्यातप्रायम्। "अग्नावनुगते"–इति तत्र, अत्र तु "अग्नावभ्युद्ध्रियमाणे"–इति विशेषः। प्रायश्चित्तमन्त्रः † तत्प्रकारश्च "स समिधाज्यस्योपहत्याथैतामाहुतिं जुहोति विश्वकर्मणे स्वाहेत्यादिनोक्तत्वात् ‡ नात्राभिधानमिति द्रष्टव्यम्। "य एवाग्नावनुगते तस्योक्तो बन्धुरिति। "अथ यदि गार्हपत्योऽनुगच्छेत् अरणी वाव स गच्छतीत्यादिनोक्त इत्यर्थः § ॥ ११ ॥

पूर्वोक्तमन्त्रगतनवसङ्ख्यया सह प्रायश्चित्तमन्त्रसङ्ख्यां समुच्चित्य प्रशंसति— "तानि दश भवन्ति दशाक्षरा विराडित्यादिना। मन्त्रगतदशसङ्ख्याद्वारेणाग्निरपि विराट् चीयमानस्याग्नेर्विराडात्मकत्वाद्वा ऊर्द्ध्वाधोदिगपेक्षया दिशो दशनामभिर्दशेति श्रुतेः तदपेक्षया 'प्राणाः' अपि 'दश'। गतमन्यत् ॥ १२ ॥ ६ [८. २.] ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

वेदार्थस्य प्रकाशेन तमो हार्दं निवारयन्।
पुमर्थांश्चतुरो देयाद् विद्यातीर्थमहेश्वरः ॥ ८ ॥

---

* पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० ११ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम्।
† "विश्वकर्मणे स्वाहा"—इत्येष एव, वा० सं० १२. ४३. २।
‡ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम्।
§ पुरस्तात् ६ अ० ४ ब्रा० १२ क० (३५६ पृ०) द्रष्टव्यम्।

ब्रह्माण्डं गोसहस्रं कनकहयतुलापूरुषौ स्वर्णगर्भम् ,
सप्ताब्धीन् पञ्चसीरीँस्त्रिदशतरुलताधेनुपृथ्वीवर्णभूमीः ।
रत्नोस्रां रुक्मवाजिद्विपसहितरथौ सायणिः सिङ्गणार्यः ,
व्यश्राणीद्विश्वचक्रं प्रथितविधिमहाभूतयुक्तं घटञ्च ॥
धान्याद्रिं धन्यजन्मा तिलभव मतुलः स्वर्णजं वर्णमुख्यः ,
कार्पासीयं कृपावान् गुडकृत मजडो राजतं राजपूज्यः ।
आज्योत्थं प्राज्यजन्मा लवणज मनृषः शार्करं चार्कतेजाः ,
रत्नाढ्यो रत्नरूपं गिरि मकृत मुदा पातसाक्सिङ्गणार्यः * ॥

इति श्रीमद्राजाधिराजपरमेश्वरवैदिकमार्गप्रवर्त्तक-
श्रीहरिहरमहाराजसाम्राज्यधुरन्धरेण
सायणाचार्येण विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
माध्यन्दिनशतपथब्राह्मणभाष्ये
षष्ठकाण्डेऽष्टमाध्यायः समाप्तः ॥ ८ ॥

॥ इति षष्ठकाण्डे पञ्चमः प्रपाठकश्च समाप्तः † ॥

---

* अत्रत्याष्टौ पद्यान्यः पञ्चमकाण्डीयद्वितीयाध्यायान्ते द्रष्टव्याः ।

† इत उत्तरं मिह ग-घ-पुस्तकयोः "कण्डिकासङ्ख्या १०२"— इति, क-पुस्तकन्त्वेतद्ब्राह्मणीयप्रथमकाण्डान्तम् , ख-पुस्तके मध्ये-तद्ब्राह्मणीयतृतीयकाण्डान्तम्, ङ-नामपुस्तकेऽत्र कण्डीसङ्ख्या नोल्लिखितेति । तत्र १ब्रा० २८क०, २ब्रा० १६क०, ३ब्रा० १६क०, ४ब्रा० १५क०, ५ब्रा० १५क०, ६ब्रा० १२क०, तदासां सङ्कलनयास्मिन् प्रपाठके १०२ कण्डिकाः सम्पद्यन्ते ।

॥ इति उखासम्भरणं नाम षष्ठं काण्डं * समाप्तम् ॥

---

* अत्र षष्ठे काण्डे ब्राह्मणसङ्ख्या सप्तविंशतिः। तत्र प्रथमे प्रपाठके ४, द्वितीये ४, तृतीये ७, चतुर्थे ६, पञ्चमे ६। एषु ब्राह्मणेषु कण्डिकाः ५३०। तत्र प्रथमे प्रपाठके ११०, द्वितीये १०४, तृतीये ११४, चतुर्थे १००, पञ्चमे १०२। तदेतत्सर्वसङ्कलनया काण्डे २७ ब्राह्मणानि युतानि, तत्र ५३० कण्डिकाः सन्तीति निष्कृष्टम्॥

॥ अथ मूलशुद्धिपत्रम् ॥

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	ब्रा०	क०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
पुरुषात्	पुरुषाद्	१	१	१०	४	११
गर्भमभवत	गर्भमभवत्	१	२	११	१८	२
त्वष्टमार समस्थि	त्वष्ट मारुत मस्थि	१	२	१७	१९	१४
देवा	देवा	१	२	२१	२०	१५
ऽस्मि	ऽस्मि	१	२	२४	२१	११
देवाश्च	देवाश्च देवाश्च	१	२	२७	२२	१०
आधायरति	आधारयति	२	१	५	८७	६
निमुत्य०	निमुत्य०	२	१	१४	९०	९
०देका न निश्च०	देकाननिश्च०	२	१	३७	९७	२
रेता	रेतो	३	१	१६	१५२	१०
छन्द० खे०	छन्द खे०	३	२	६	२०२	१२
मामदृत	मासदृत	३	४	४	२२१	१४
तस्याको	तस्योको	३	६	५	२२२	३
मानिषीभ्य०	मानुषीभ्य०	३	५	४	२३०	१२
ऐतस्से	एतस्से	३	७	१५	२६४	७
सम्यदन्तो	सम्यग्दन्तो	४	३	१४	३०९	१५
तदेवैतत	तदेवैतत्	४	६	११	३५९	८
बन्ध०	बन्धु०	५	१	७	३७५	३
अथादिति	अथादिति	५	३	२	४०६	१
प्रायायाय	प्रयायाय	५	४	८	४२२	१०

अशुद्धम्	शुद्धम्	प्र०	आ०	का०	पृष्ठे	पङ्क्तौ
ह्यते	घाह्यते	५.	५.	२.	४३६	११
०ह्येनेव	०ह्येतेव	५.	५.	४.	४३७	८
स्येन	स्तेन	५.	५.	६.	४३८	२
मूर्न्ने	मूर्भे	५.	५.	१४.	४४०	१०

